

Толочко Олексій
Петрович

Толочко Петро
Петрович

Національна академія наук України
Інститут археології НАН України
Інститут історії України НАН України

Випущено на замовлення
Міністерства інформації України
за Національною програмою
випуску соціально значущих видань

Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України
В.А.Смолія

О.П.Толочко, П.П.Толочко
Київська Русь. – К.,
Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – 352 стор.

Четвертий том 15-томного видання
"Україна крізь віки" присвячений історії
Київської Русі.

Всім, хто цікавиться історією України.

Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський

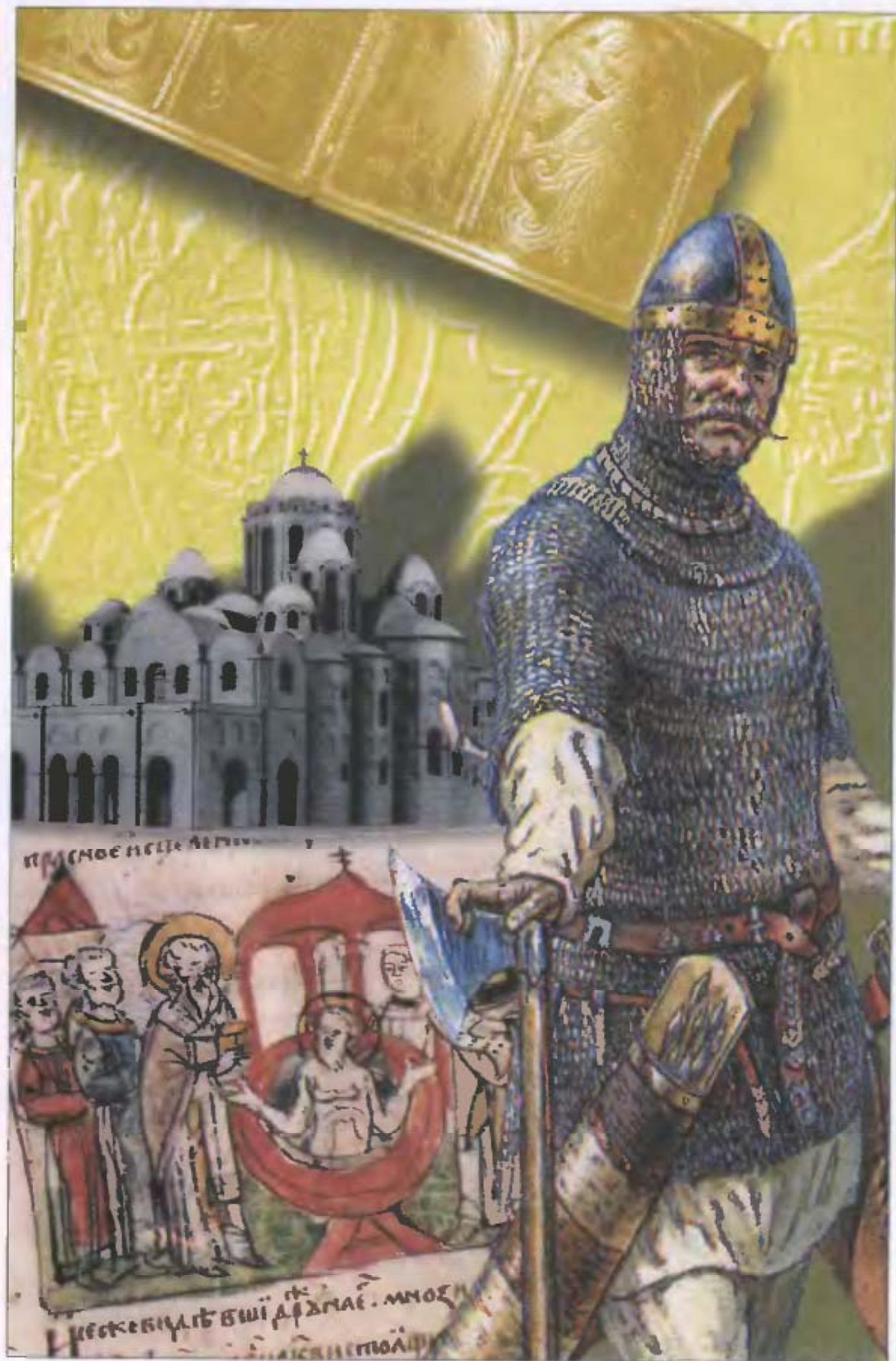
Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –
дизайн-студія «Коваль»

ISBN 966-7217-26-4

ISBN 966-7217-50-7 (том 4)

© О.П.Толочко, П.П.Толочко, 1998
© Д.Вортман, карти, 1998
© О.Коваль, П.Тяпко, дизайн, 1998
© Видавничий дім «Альтернативи», 1998

ΠΡΟΣΦΕΡΕΤΕ ΤΟ ΑΓΙΟΝ

ΚΕΚΕΒΗΤΩ ΒΣΗ ΔΡΔΙΑΕ. ΜΝΟΣ
ΑΙΣΒΗΝΤΟΛΗ

Україна
крізь віки

О.П.Толочко, П.П.Толочко

КИЇВСЬКА РУСЬ

Том 4

Видавничий Дім
Альтернативи

Київ – 1998

ВСТУП

Що таке Київська Русь? Ми так рано знайомимося з цим терміном, так рано, практично з перших класів школи, починаємо вивчати історію Київської Русі, що з часом і віком фактично перестаємо замислюватися над цим запитанням, приймаючи як самоочевидні прості й доступні відповіді, піднесені нам шкільними підручниками. Для більшості людей Київська Русь — то величезна і могутня ранньосередньовічна держава, що простягалася від берегів Чорного моря до туманних і холодних просторів Балтики, від Карпатських гір до Волго-Окського межиріччя. Подібне враження, до всього, підкріплюється закарбованим у пам'яті з дитинства спогадом про шкільну карту, яка унаочнювала й обґрунтовувала таке уявлення про Київську Русь, тож із багатьох поглядів саме цей образ навчальної карти під назвою "Київська Русь X-XIII ст." залишається вирішальним. Пересічний читач, крім того, згадує імена князів Святослава Ігоревича з його ефектними, але істотно підправленими нащадками афоризмами: "Іду на ви", "Мертві сраму не імуть" — та Ігоря Святославича, героя "Слова о полку Ігоревім", який хотів зачерпнути шоломом води з синього Дону. У певному сенсі описаний образ Київської Русі буде справедливим. Тим часом, викликаючи в пам'яті карту, яка загальноно зображала державу під назвою "Київська Русь" упродовж чотирьох століть, ми не завжди даємо собі звіт, наскільки різною була ця держава в кожне із названих вище століть. Адже Святослав і його віддалений нащадок Ігор вирушали в свої далекі походи зовсім з інших, так би мовити, "Київських Русей", які відрізнялися не тільки територіально, соціально чи цивілізаційно. Християнська феодальна держава, на захист якої проти "поганського" Степу став Ігор Святославич, уже фактично нічим не нагадувала те язичницьке й напівварварське державне утворення, котрим правили за підтримки варязьких кондотьєрів перші київські князі.

Більше того, держави під назвою "Київська Русь" насправді ніколи не існувало. Наші далекі предки були б невимовно здивовані, почувши таке найменування країни, в котрій їм довелось жити, оскільки називали її "Руссю" або "Руською землею", себе, її населення, збірним етнонімом "русь", а кожного зокрема — "русином". "Київська Русь" — термін походження книжного і вченого, він веде свій початок не з джерел, а зі сторінок історичних праць першої половини XIX ст., того часу, коли історія, остаточно

вивільнившись із обіймів красного письменства й аматорських зацікавлень, перетворилися в академічну науку й заходила розроблювати наукові схеми минулого.

Народжений у лоні офіційної російської історіографії Москви і Санкт-Петербурга термін "Київська Русь", хоч як дивно, здобув популярність і в історіографії українській, що з другої половини XIX ст. стала розвиватися в гострому інтелектуальному протиставленні з історіографією великоруською. Українські історики виступили на арену в часи, коли поле битви (зокрема й "Київська Русь") вже було захоплено й освоєно суперником, тож їм залишалося хіба що спробувати відвоювати якомога більшу його частку.

Оскільки історія мислилася як розвиток, і при тому дослідники керувалися виробленими порівняльним мовознавством XIX ст. ідеями мовної, а отже, й етнічної дивергенції з колись єдиної спільності, ретроспективні пошуки історичних "витоків" споріднених мовно народів неодмінно мали зійтися в якійсь одній точці. Нею виявилася епоха домонгольської Русі, також "Київської" для української історіографії. Означенню "Київська" належало відокремити її не тільки від чужих Московського та Петербургського періодів, до яких вона не мусила мати стосунку, а й від своїх Галицько-Волинського та Литовського, що в них, з українського погляду, насправді перетікала річка історії.

В такий спосіб Русь зайняла своє місце у двох конкуруючих схемах східно-європейської історії, власне й заповнивши собою певну зону змагання між українською та великоруською думками. Ми зупинилися на цих історіографічних долях терміна "Київська Русь" для того, щоб показати, наскільки умовними є будь-які зіставлення давніх епох із наступним історичним розвитком, наскільки пізнім продуктом інтелектуальних комбінацій вони є.

Отже, чим була Русь насправді? Від відповіді на це запитання вочевидь залежатиме територіальний горизонт книжки та її хронологічні рамки. Попередні зауваження щодо історіографічної долі поняття "Київська Русь", здається, підготували ґрунт для думки, що автори не схильні розглядати цей період лише як елемент ширших історичних схем, тобто не збираються вишукувати в періоді Київської Русі початків якихось інших, пізніших "історій". Континуїтет у цьому сенсі є лише науковим інструментом, покликаним спростити розуміння історії, і, подібно до всіх "учених" слів, існує в умах істориків, а не в реальності.

Певна річ, дати в одному реченні визначення, чим була Київська Русь, надто тяжко, якщо взагалі можливо. Ми розуміємо під "Київською Руссю" певне політичне утворення, що зародилось у IX ст. в Середньому Подніпров'ї й проіснувало до середини

XIII ст. Чимало факторів визначили єдність і цілісність цієї держави, тож у вступі можна лише перерахувати їх. Політична ідеологія XI-XIII ст. вважала Руссю сукупний спадок нащадків Володимира Святого, котрі при тому мислили себе єдиною сім'єю; один політичний центр — Київ — домінував (до певного часу виключно, але відчутно й після середини XII ст.) в межах цього родового спадку. Київ вважався не тільки сакральним та історичним центром держави, але також і столом "старшого" князя, глави династії. Низка інших чинників визначила згодом те, що Русь навіть її сучасниками розглядалася (попри очевидні з плином часу процеси децентралізації) як єдине утворення, протиставлене навколишнім країнам. Спільна історична пам'ять, закріплена не тільки в київському, а й у місцевому літописанні, належність до спільної митрополії з центром у Києві, авторитет якого жодного разу не піддавався сумнівові жодною із "земель", їхня очевидна культурна єдність, нарешті, спільна етнічна самосвідомість, котра всупереч існуванню локальних ідентифікацій ("смолян", "новгородців", "ростовців" тощо) вважала "своїми" (протиставленими "чужим"), належними до "Русі" лише слов'янських мешканців підвладних Рюриковичам територій, — ось лише деякі з наслідків існування цієї держави, але одночасно й факторів, що визначали її єдність. Деякі з названих явищ проіснували довше, ніж політична структура, що їх породила. Вони були успадковані наступними періодами й тривали, поступово згасаючи, ще протягом певного часу. Однак центральний феномен — державна організація — має точний час "смерті". Вона була зруйнована монголо-татарським нашествям і зникла в середині XIII ст. Можна сперечатися щодо точної дати, але очевидно, що в другій половині цього століття ми маємо справу вже з епігонами Русі Київської — нехай то буде "Галицько-Волинська держава", чи князівства Північно-Східної Русі, чи Новгород, чи навіть перші литовсько-руські князівства. Мине ще немало часу, доки стане зрозумілим, у річище котрої з історій — Корони Польської, Великого князівства Литовського чи Московського царства — потрапить кожен із цих фрагментів колись єдиної картини, проте не доводиться сумніватися, що всі вони жили дедалі виразнішим самостійним життям. Утім, історія цих "нащадків" Київської Русі виходить за межі нашого огляду.

Сказаним і визначаються хронологічні та територіальні рамки цієї книжки: нас цікавитиме час від IX до середини XIII ст. і території, котрі в цих часових межах входили до складу Київської держави. Усі явища, що потрапляють до названих рамок, будуть вважатися в цій праці "Київською Руссю".

Іоанн Златоуст. Мозаїка Софії київської

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ
ПОХОДЖЕННЯ
РУСИ

§1. Історія справжня й бажана

Про історію Київської Русі за кілька століть інтенсивних досліджень написано вже так багато, що з будь-якого питання можна зустріти щонайменше кілька відповідей, часто-густо взаємовиключних, але однаковою мірою “науково” споряджених і з однаковими претензіями на істинність. Зорієнтуватися в цьому морі літератури сьогодні непросто навіть фахово підготовленому історикю. Ситуація ускладнюється ще й тим, що, маючи в своєму розпорядженні таку кількість опублікованих думок, концепцій, поглядів і суджень, історик часто творить черговий, власний синтез, не досліджуючи предмет, а вибираючи з літератури ті думки й факти, які більше узгоджуються з його схемою та його баченням минулого. Проблема, однак, полягає в тому, що здобуті історичною наукою факти набувають статусу наукових, лише будучи вписаними в певну теоретичну або концептуальну схему, і їхня доказовість нерідко залежить від вірності чи хибності цієї схеми.

Історіографією Київської Русі накопичено величезний масив “фактів”. Не варто, втім, приховувати того, що накопичення це відбувалося впродовж різних епох і в умовах різних ідеологій, інколи корпоративних, інколи офіційних, від яких наука, хоч би як вона цього прагнула, не завжди могла бути вільною. Часом силоміць, часом у непрямий спосіб ці ідеології (суспільні погляди, філософські школи, державна цензура) впливали і на розуміння істориками процесів минулого, і на спосіб висвітлення його на сторінках наукових праць. Відтак користування вчитаними з літератури “фактами” без урахування цього може бути досить небезпечним заняттям: споряджений усіма суто науковими атрибутами факт може виявитися лише сублимацією якихось абсолютно поза-наукових обставин життя вченого (скажімо, його “прогресивного” налаштування, національних симпатій чи “народницьких” політичних переконань). Ще більшою мірою сказане стосується синтетичних, узагальнювальних праць.

Як же верифікувати чергове узагальнення? Відповідь, на перший погляд, проста — звернутися безпосередньо до джерел, адже саме завдяки їм і через них наука історії пізнає минуле.

Основними джерелами з історії Київської Русі й по сьогодні залишаються літописи. На жаль, до наших днів вони дійшли не в своєму первісному вигляді, не такими, якими їх було написано в часи давньоруські, а в пізніх списках,

що датуються або кінцем XIV або, переважно, XV-XVII ст. Для історії Київської Русі найбільше значення мають три групи літописів. Це, по-перше, Іпатіївська група, до якої, крім власне Іпатіївського (поч. XV ст.) списку, належать списки Хлебніковський (кін. XVI ст.), Погодіський та Єрмолаєвський (обидва — XVII ст.), по-друге, Лаврентіївсько-Троїцька група зі списками Лаврентіївським (кін. XIV ст.), Радзивілівським і Московсько-Академічним (обидва — XV ст.) та нині втраченим Троїцьким (XIV-XV ст.), по-третє, — списки Новгородського першого літопису.

Списки Іпатіївської групи донесли до нас південноруський літописний звід кінця XIII ст., остаточно оформлений як звід галицько-волинський, але такий, що, крім Галицько-Волинського літопису, містить Київський (кін. XII ст.), а також “Повість временних літ” (також Київський літопис, але поч. XII ст.). Списки Лаврентіївської групи відбили літописання Північно-Східної Русі (владимирські зводи XII-XIII ст.), але в початках також містять “Повість временних літ”. Новгородський перший літопис доніс літописання Новгороду Великого, але, за спостереженнями О.Шахматова, підтриманими більшістю наступних дослідників, у початках своїх містить звід більш ранній, ніж “Повість временних літ”. Саме вона, яку нині заведено приписувати перу ченця Печерського монастиря Нестора, є найважливішим джерелом із ранньої історії Київської Русі. “Повість...” було укладено, як тепер гадають, близько 1113 р. за князя Святополка Ізяславича, потім переписано у Видубицькому монастирі ігуменом Сильвестром 1116 р. за князя Володимира Всеволодича (це текст Лаврентіївської групи) і ще раз відредаговано близько 1118 р. (текст Іпатіївської групи). На часи Святополка (1113 р.) вказує, на думку вчених, розрахунок років, вміщений на початку літопису під 852 р. “Гѣмь же от смерти Святослава до смерти Ярослава лѣтъ 85; а от смерти Ярослава до смерти Ярополча лѣтъ 60”¹.

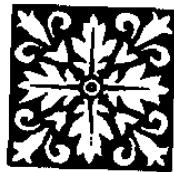
Однак і “Повість временних літ” не була першим літописом. Деякі ознаки того, що її автор користувався давнішими матеріалами, містяться в самому тексті “Повісті...”. Так, під 1044 р. читаємо повідомлення про те, що останки двох Святославових синів — Ярополка і Олега — було викопано й перенесено до Десятинної церкви. Це повідомлення виявилось неузгодженим зі статтею 977 р., котра стверджувала, що могила Олега Святославича є коло Вручого “и до сего дне”. Отже, той літописець, що писав статтю 1044 р., жив пізніше від того, перу якого належить стаття 977 р. Під тим же 1044 р. літописець зазначає, що князь Всеслав Брянчиславич народився в сорочці й носить її “до сего дне на себе”. Однак під 1101 р. сповіщається про смерть Всеслава. Це означає, що літописець, який записав переказ про народженого в сорочці князя, ще не знав про його смерть і писав до 1101 р.

¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т.2. — Ипатьевская летопись. — М., 1962. — Стр.13.

Вказані та інші особливості тексту “Повісті...” віддавна наводили дослідників на думку, що її автор використав літописи, які не дійшли до нашого часу. Схема раннього руського літописання XI ст., нині прийнята в науці, належить О.Шахматову. Він показав, що Київський літопис, названий ним Начальним зводом (90-ті рр. XI ст.), досить точно використано в Новгородському першому літописі. Саме Начальний звід, як гадають, і був головним джерелом для Нестора під час написання ним “Повісті временних літ”. У свою чергу, Начальний звід ґрунтувався на кількох давніших літописах — новгородського походження (50-ті рр. XI ст.) і так званому Найдавнішому київському зводі (30-ті рр. XI ст.).

Таким чином, серйозною помилкою було б вважати, що літописи склалися винятково очевидцями подій і під відповідними роками зафіксовано “справжню” історію. Літописні повідомлення записувалися й переписувалися в різний час і в цьому процесі зазнавали суттєвих змін. Користування літописом пов’язано зі складними джерелознавчими проблемами, коли важливо не просто встановити походження тієї чи іншої інформації, але також врахувати, як концептуально вона пов’язана з новим контекстом, куди вніс її черговий давній книжник.

Отже, ні в старих рукописах, ні в нових книжках, навіть у найкращих із них, ми не знайдемо “історії-якою-вона-була-насправді”. Щоразу, перш ніж сформулювати власне судження, доводиться здійснювати приховану від ока читача, але складну й копітку процедуру перевірки не тільки давніх літописів, а й їх інтерпретацій у новітніх дослідженнях. Саме тому в подальшому викладі ми будемо раз у раз звертатися до джерелознавчих та історіографічних обставин походження різноманітних “фактів” руської історії й звертати на них увагу читача.

§2. Історія та передісторія

У продовж багатьох століть запитання про те, коли настав той таємничий момент, до якого ще не було нічого, а після якого розпочинається рух історії, завжди було головним для літописців та істориків. Власне, саме задля пошуків відповіді на нього (а зовсім не для прославлення величних діянь сучасників, як інколи гадають) і провадилися давніми

авторами розшуки. З такого запитання розпочато найзнаменитіший руський літопис "Повість временних літ". Його перша фраза — "Откуда есть пошла Руская земля и кто въ Киевѣ нача первѣѣ княжити"¹ — відома сьогодні мало не кожному. Така увага до витоків пояснюється притамаиним середньовіччю способом історичного мислення, за якого розповісти про походження речі, явища, народу, держави означало пояснити їхній сучасний стан і навіть внутрішню організацію. Статус людини в суспільстві зумовлювався її походженням; батьківське ім'я визначало її місце серед оточення. Благородне походження людини забезпечувало її повагу і блискучу кар'єру. Так само й благородне походження народу гарантувало йому достойний статус серед християнської сім'ї народів, об'єднаних не тільки спільністю віри, але й, як гадали в середньовіччі, спільністю походження. У поясненні походження та розселення народів середньовічні хроністи й літописці послуговувалися так званими етнографічними міфами, котрі зазвичай сягали Біблії (хоча не завжди черпалися неодмінно з неї).

Так, вважалося, що слов'яни, включно з тими, які населяють територію Русі, ведуть своє походження від Яфета, одного з Ноевих синів, між якими біблейний патріарх після потопу розділив землю. Яфетові згідно з жеребом дісталися так звані "західні і північні країни". За середньовічною географією, європейські країни й практично всі народи Європи вважалися нащадками Яфетових синів. Пізніше, в ренесансній історіографії, рішення Ноя тлумачилося як початок соціального розшарування людства (Сим став жерцем і священиком, Яфет — воїном, Хам же, проклятий батьком, — рабом) і навіть як виникнення расових відмінностей (адже приймалося, що Хам є родоначальником африканських народів). У часи ж, коли створювалися давньоруські літописи, цих переосмислень біблейної генеалогії ще не було, і вона покликана була пояснити тільки географічне, просторове розподілення народів у світі. Втім, віддаючи данину манері візантійських історичних творів, які служили для давньоруського літописця взірцем писання історії (передусім "Хроніка" Георгія Амартола), сам автор "Повісті временних літ", схоже, не надто захоплювався біблейними витокami слов'ян. Він знав (або хотів створити враження, що знає) децю про передісторію Русі й виклав те, що знав, у початковій, недатованій частині літопису.

Панораму розселення слов'янських народів "Повість временних літ" починає безпосередньо після опису зведення Вавилонської вежі й змішання "язиків". "Афетови же сынове западъ прнѣша и полунощныя страны. От сихъ же 70 и двѣ языку бысть языкъ словенескъ... По мнозѣхъ же временѣхъ сѣлѣ сѣть Словенѣ на Дунаевѣ, где есть нынѣ Угорская земля, и Болгарская. От тѣхъ Словенъ разидошася по земьли и прозвашася имени своими, где сѣдше на которомъ мѣстѣ..."².

¹ Повесть временних лет. — М.-Л., 1950. — Ч.1. — С.9.

² ПСРЛ. — Т.2. — Стп.5.

Далі розповідається, що через “наси́льства” дунайським слов’янам від “волохів” сталося розселення слов’ян. Як і все, що вміщено літописцем перед датованою частиною його твору (перша дата — 852 р.), ця фраза традиційно сприймається як відображення дуже давніх часів, відомих хроністові з усних переказів і легенд. У всякому разі, заведено вважати, що інформація “Повісті...” щодо “прабатьківщини” слов’ян, розташованої на Дунаї, коли й не в усьому відповідає науковим розшукам, то принаймні відбиває загальне переконання сучасників літописця, засноване на “пригадуванні” сивої давнини в XII ст. Хоча подібного роду “глибина” пам’яті, взагалі кажучи, є сумнівною, бо має відбивати реалії не пізніше V ст. н.е., дослідники неодноразово здійснювали спроби “підтвердити” правдивість літописної інформації. Доходило до тверджень, нібито Нестор є творцем “Дунайської концепції” прабатьківщини слов’ян. Збігання літопису з деякими сучасними лінгвістичними концепціями зайвий раз переконаливало багатьох у слушності такого підходу.

Літопис, однак, набагато складніший за просту фіксацію сучасних йому подій та “народної пам’яті”. Зараховуючи Нестора до своїх колег, сучасні історики відмовляють авторові “Повісті...” в головному, в ім’я чого самі здійснюють дослідження, — системному осмисленні історії. Сумнівно, щоб автор літопису не мав власного бачення історичних подій (байдуже, проводив він його послідовно крізь увесь свій текст чи ні й чи згодні ми визнати його концепцію такою). Сказане не меншою мірою стосується й недатованої частини літопису, покликаній дати експозицію всієї наступної історії Русі й закласти її головні ідеї “камені”.

У цьому контексті мало уваги зверталось на смислові переформулювання інформації “космографічного вступу” із датованими статтями літопису. Ідея дунайського мешкання слов’ян викладена Нестором у контексті пояснень походження “словенського язика”. Попри те, що слово “язик” у давньоруській мові означало і “народ”, і “мову”, в даному місці літописець вживає його саме в останньому значенні, оскільки цікавить його насправді походження “словенської грамоти”. Характерно, що опис розселення з Дунаю автор “Повісті...” починає з народів, котрих сьогодні називають західними і південними слов’янами (болгари, морави, чехи, хорвати, серби), і лише до західних (ляхи, вони ж поляни) підключає слов’ян східних, серед яких за співзвучністю з польськими полянами першими названо полян дніпровських. Підсумовує ж літописець власні розшуки в наступний спосіб: “И тако разидеся Словѣнск языкъ, тѣмъ же и прозвася Словенская грамота”¹.

Для чого ж літописець розміщує слов’ян так далеко на півдні? Відповідь на це запитання знайдемо, коли звернемося до іншого його тексту, де трактується той же предмет — походження слов’янської грамоти і проблема початкового

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.5.

хрещення слов'ян. Цей текст викладено в статті 6406/898 р., котра описує моравську місію святих Константина і Мефодія. Те, що ця стаття має безпосередній смисловий зв'язок із "космографічним вступом", засвідчує фраза: "Бѣ бо єдинѣ языкъ Словѣнскъ: Словѣнѣ же сѣдяху по Дунаю нхъже прняша Угре и Морава, и Чеси и Ляховѣ и Поляне, яже нынѣ зовомая Русь. Симъ пѣрвѣе положены книги Моравѣ яже прозвася грамота Словенская, яже грамота є в Руси и в Болгарехъ Дунайскихъ"¹. Крім того, що наведена фраза має тотожний із недатованою частиною перелік народів, її продовження містить знайомий сюжет із "насильством" волохів над слов'янами.

З часів О. Шахматова вважається, що літописець у даному разі перероблював, додаючи туди лише згадки Русі, якесь писемне джерело південнослов'янського походження, що його дослідник умовно назвав "Сказання про перекладення книг на слов'янську мову". Це джерело, звичайно, нічого не говорило про Русь, і лише згадка "лядських" полян дозволила пов'язати його з полянами київськими й так перекинути місток до слов'ян східних.

Звідки, однак, Дунай? Річ у тім, що в кінці статті згадується, нібито Мефодій став єпископом у "Панії", тобто Паннонії: "На мѣ стѣ святого апостола Андроника, єдиного от 70, ученика святого апостола Павла". Саме тут відбулося перекладення книг на слов'янську мову. Оскільки ж Мефодій сидів на місці Андроніка, "тѣмъ же Словѣнскѣ языкѣ єсть учитель Андроникъ апостоль Моравы бо доходилъ и апостоль Павелъ и училъ тѣ; тѣ бо єсть Илѣрикъ, єгоже доходилъ апостоль Павелъ; тѣ бо вѣша Словѣнн пѣрвѣе. Тѣмъ же Словѣнскѣ языкѣ учитель єсть Павелъ, от негоже языка и мы єсмь Русь, тѣмъ же и намъ Руси учитель єсть Павелъ, понеже училъ єсть языкъ Словѣнскъ... А Словѣнскъ языкъ и Рускый єдинъ"². Отже, "Дунайська прабатьківщина" слов'янства в "Повісті временних літ" є не записом "народної пам'яті", а свідомою конструкцією, покликанною не тільки пояснити походження грамоти, а й довести існування апостольської місії у слов'ян та безпосередню причетність до неї Русі. Іншими словами, перед нами ще одна, подібна до легенди про св. Андрія, спроба підвищити статус Русі в колі християнських народів, "з'явити" певний комплекс неповноцінності від того, що апостоли не проповідували на берегах Дніпра.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Ст.18.

² Там же. — Ст.20.

§3. Перші кроки

Географію Східної Європи літописець описував, орієнтуючись за найбільшими річками. Особливо він виокремлював Дніпро і, очевидно, не лише тому, що ця річка мала найбільшу протяжність у межах сучасної літописцеві Русі, а й з огляду на роль, яку вона, на думку літописця, зіграла в історії Русі.

У недатованій частині літопису, тобто буквально на перших його сторінках, літописець згадує відомий “шлях із Варяг у Греки”: “Бѣ путь из Варягъ въ Грѣкы, и изъ Грѣкъ по Днепру, и вѣрхъ Днѣпра волокъ до Ловоти, и по Ловотн внити в Илмерь озеро великое, из негоже озера потечет Волховъ и вѣтчетъ въ озеро великое Невѣ, и того озера внидеть устье в море Варяское, и по тому морю внити даже и до Рима, а от Рима прити по тому же морю къ Царюградѣ, а от Царяграда прити в Понтъ море, в неже втечет Днѣпръ”¹.

Цей опис кругового маршруту навколо Європи, не зовсім вдало і точно названий літописцем “шляхом із Варяг у Греки” (насправді навпаки — із Грек у Варяги й назад), знадобився йому лише для того, щоб послати по ньому одного з учнів Христа. Річ у тім, що тут же записано знаменитий, але, на жаль, апокрифічний переказ про подорож св. Апостола Андрія. Згідно з цією легендою, створеною не раніше кінця XI ст., навчаючи “в своєму жеребі” Христової віри, св. Андрій опинився в Корсуні й, дізнавшись, що “неподалік знаходиться гирло Дніпрове”, вирішив проповідувати й на його берегах. Піднявшись Дніпром угору, апостол зупинився на одній із гір “и рече к сущимъ с нимъ ученикомъ: “Видите ли горы сия, яко на снхъ горахъ вѣсияеть благодать Божия, имать городъ великъ быти и церкви многы имать Богъ въздвигнути. И вышедъ на горы сия и благослави я, и постави крестъ, и помолвися Богу, и слѣзъ съ горы сея, идеже послѣже бысть Киевъ и понде по Днѣпру горѣ”².

По тому св. Андрій рушив угору по Дніпру, хрестив і навчав людей у землі словен, де в часи літописця стояв Новгород (“...идеже нынѣ Новъгородъ”), і вже звідти продовжив свій шлях, котрий привів його до Риму. Ця легенда в момент свого виникнення мала кілька важливих ідеологічних аспектів, про які

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.6.

² Там же. — Стп.6-7.

мова піде нижче. У даному випадку для нас важливо, що вона прямо пов'язана з описом Дніпровського шляху, а отже, відбиває те особливе значення Дніпра, якого йому надавав літописець в XI-XII ст. Адже він із перших сторінок літопису вважав за можливе буквально вибудовувати передісторію Русі (але передісторію сакральну, таку, що мала служити ідеальним взірцем майбутнього юзвиту) навколо цієї осі. Дніпро й справді був дуже важливою артерією Русі, його практичне значення в торгівлі, комунікації важко переоцінити. Але сказаним не вичерпується роль цієї річки. У XII ст. сучасники літописця гадали, що Дніпро має особливе політичне значення: відтоді, як 1026 р. Ярослав Мудрий й його брат Мстислав розділили між собою Руську землю "по Дніпро", вважаюся, що ця межа є визначальною також і для всіх майбутніх поколінь їхніх нащадків. Про розподіл "по Дніпро" князі (а точніше, князівські книжники зустами своїх патронів) згадуватимуть неодноразово впродовж XII ст.

Апостол Андрій єдиний з-поміж персонажів початкової частини літопису подорожував Дніпром з півдня на північ, від "Понтського" (Чорного) моря до "Варязького", з Києва до Новгороду. Це й не дивно: уся легенда, з описом Дніпровського шляху включно, є пізньою (XII ст.) вставкою до первісного тексту літопису. Для тих же попередників автора "Повісті времеиних літ", що писали свої літописи в X-XI ст. і, по суті, заклали схему першопочатків Русі, історія в образі варязьких князів та їхніх дружин рухалася з півночі на південь, від "Варязького" моря до Києва. Варто придивитися уважніше до цієї літописної концепції, тим більше, що її проста й приваблива подієва канва на довгі століття визначила розуміння походження держави Русь і справила величезний вплив навіть на сучасні наукові концепції.

Рис.1. Встановлення св. Андрієм хреста на київській горі.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Під 862 р. літописець заіотував, що новгородські словени, кривичі та чудь, які перед тим платили данину варягам, вигнали їх “за море” й “почали самі в собі володіти”. Це “самоправство” без князя і закону, втім, досить швидко призвело до незгод і навіть заворушень: “...вѣста родъ на родъ н быша ѹсобицѣ в них н воевати сами на ся почаша”¹. Вихід було знайдено в ідеї запрошення князя від варягів, котрих літопис чомусь іменує “русь”. Запрошеними “володіти і судити по праву” виявилися три брати — Рюрик, Синеус і Трувор, які прийшли в землю словен і, розділивши її між собою, почали князувати й роздавати своїм “мужам” міста. Так було споряджено землю словен і “від тих варягів новгородці прозвалися Руською землею”. Через кілька років Синеус і Трувор померли, і Рюрик став одноосібним володарем. Водночас два його боярини — Аскольд і Дір — відпросилися в Рюрика для походу на Візантію й “пандоста по Днѣпру”. До Константинополя, проте, Аскольд і Дір не дійшли, бо, просуваючись Дніпром униз, побачили “градок” Київ і, з’ясувавши, що тут немає князя, вирішили “сісти” в ньому й володіти полянами.

879 р. (за літописною хронологією) Рюрик помирає й доручає свого єдиного малолітнього сина Ігоря одному з родичів на ім’я Олег. 882 р. Олег вирушає маршрутом Аскольда і Діра, встановлюючи свою владу вздовж Дніпровського шляху — у Смоленську, Любечі тощо, — і нарешті приходить до Києва. Дізнавшись, що в місті правлять люди не княжого роду (з погляду літописця, це ще не-влада, не-держава), він убиває їх і захоплює владу. Завершується літописна стаття 882 р. подібно до статті 862 р.: від цього часу всі, хто перебуває під владою Олега, “прозвашася русью”; Олег провістив, що Київ буде “матір’ю міст руських”; почав “города ставити” і данини встановлювати. Так нібито було впроваджено право, порядок і владу на півдні Русі.

У ХІХ ст. розуміли, що лише особистих зусиль того чи іншого володаря, навіть такого авантюрного, як Олег, явно замало для того, щоб науково пояснити виникнення держави. Вчені шукали чогось “матеріальнішого”, а отже, серйознішого для утворення політичного організму. Тривалий час вважалося, що Аскольд із Діром та Олег із Ігорем рухалися відомим “шляхом із Варяг у Греки”, начебто прокладеним і освоєним анонімними скандинавськими купцями і воїнами задовго до того. Припускалося, що в епізодах походів варязьких князів на південь літопис у дещо наївній, спрощеній формі відбив потужне й масове явище ІХ ст. — нестримний рух иорманів по візантійські розкоші й золото. “Шлях із Варяг у Греки”, отже, виступав як матеріальна підстава для формування першої Київської держави. Саме намагання об’єднати під однією владою землі навколо гаданої магістралі трансконтинентальної торгівлі, що полюсами своїми мала Скандинавію на півночі та Візантію на півдні, і в такий спосіб здобути максимум економічних вигод від її організації та контролю над нею,

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.14.

в деяких теоріях походження Русі (наприклад, у так званій “торговельній теорії” В.Ключевського) й видавалося за головний стимул до утворення держави з центром у Києві. Деякі підстави для подібних поглядів справді були. Рух варязьких князів із Новгороду на південь приблизно збігався з початком так званої епохи вікінгів, коли хвилі шукачів пригод вихоплювались із Скандинавії на європейський континент, а крім того, вздовж Дніпровсько-Волховського шляху дедалі частіше стали археологічно виявляти знахідки скандинавських із походження речей.

Торговельна теорія походження держави, досить впливова в науці початку нашого століття, згодом поступилася спробам пояснити виникнення держави в Східній Європі процесами внутрішнього соціального розвитку слов'янського населення. З відомих причин такий підхід особливо ретельно розроблявся в науці радянських часів. Припускалося при тому, що на середині IX ст. слов'янське населення Середнього Подніпров'я, з одного боку, та Приільмення, з другого, вже досягло тієї стадії поляризації класових стосунків, коли держава виникає з необхідності. Райи держави об'єднання, отже, цілком незалежним чином виникають навколо Києва і Новгороду з тим, щоб згодом бути об'єднані військовою силою запрошених до Новгороду скандинавських князів.

Навіть із такого досить схематичного опису (насправді обидві теорії були складними побудовами, добре опрацьованими в деталях) стає очевидним, що в принципі будь-які варіації наукових пояснень походження давньоруської державності перебували під впливом чарівного літописного образу Дніпра і “шляху з Варяг у Греки” як стрижня, вздовж якого й має утворюватися держава.

Однак інтенсивні археологічні дослідження другої половини нашого століття з'ясували, що Дніпровсько-Волховський шлях (“шлях із Варяг у Греки”) став функціонувати як торговельна магістраль не раніше другої половини X ст. Насправді не держава мусить завдячувати йому своїм виникненням, а навпаки — він є результатом вже утвореної держави, яка забезпечила комунікації й організувала інфраструктуру. Та навіть за умови, що до Дніпровсько-Волховському шляху, безперечно, торгували в другій половині X ст., залишається нез'ясованим, чи функціонував цей шлях як трансконтинентальний, чи торгівля була організована лише як транзитна, що безпосередньо з'єднувала Скандинавію й Візантію. Є серйозні підстави вважати, що навіть у ці часи “шлях із Варяг у Греки” функціонував як, власне, два шляхи: Дніпровський — у південному напрямку, до Візантії, та Волховський — у північному напрямку, до Скандинавії.

З єдиного сучасного подія X ст. опису торгівлі по Дніпру, праці Константина Багрянородного “Про управління імперією”, недвозначно випливає, що власне торговельний шлях до Константинополя розпочинався від Києва. Ці повідомлення давнього автора підтверджуються й іншими спостереженнями: від Вишгорода й аж до Смоленська зяє археологічна “пустака”; матеріалів IX — початку X ст. на цьому відтинку практично не виявлено, що важко примирити

з ідеєю добре облаштованої й людної торговельної артерії. Стосовно ж скандинавської торгівлі в Східній Європі, то в IX-X ст. варягів цікавила не стільки Візантія, скільки країни Сходу, які постачали майже в необмеженій кількості срібло, що його так потребувала Європа. Відтак, транзитна торгівля була організована вздовж Волзького шляху. Середнє Подніпров'я впродовж IX ст. залишалося поза межами торговельних інтересів скандинавів.

Отже, немає підстав серйозно твердити, нібито "шлях із Варяг у Греки" міг зіграти роль скільки-небудь помітної осі для утворення держави або її територіальної структури. Більше того, те, що в науковій літературі впродовж двох століть називається "шляхом із Варяг у Греки" і вважається літописною назвою Дніпровсько-Волховського шляху, належить до звичайних історіографічних курйозів. Як відзначалося вище, опис шляхів становить єдине ціле з описом подорожі св. Андрія й знадобився літописцеві лише для того, щоб провести учня Христа цим маршрутом. Менш за все в даному місці літописець збирався документувати давні торговельні путі. Штучність цієї конструкції доводить і те, що шлях по Дніпру описано з півдня на північ, тобто проти течії, в той час як річки описувалися неодмінно за течією — "зверху" "вниз". Обраний у легенді про Андрія напрямок входить у відверту суперечність із панівними поглядами часів автора "Повісті временних літ". Адже в XII ст., коли Дніпро вже давно був стрижнем руських земель, існувало уявлення про "верхні землі", тобто новгородські, і "нижні", власне південну Руську землю.

Так, під 997 р. літописець зазначає, що Володимир Святославович "шедшоу Новгороду по верховьнне вои"; під 1148 р. київський літописець протиставляє Руську землю "верхній": "Изяславъ да дары Ростиславу, что от Руськын земля.., а Ростиславъ да дары Изяславу, что от верхуныхъ земля и от Варягъ"; під 1185 р. читаємо: "Белый князь Всеволодичъ Святославъ шель вьшеть вь Корачевъ и свирашеть от вьрхуныхъ земля вои"¹.

Насправді, і в цьому легко переконатись, уважно перечитавши наведений вище текст із легендою про Андрія, Дніпровсько-Волховський шлях для літописця був "шляхом із Грек по Дніпру", тобто першою частиною Андрієвого шляху до Новгороду. Шляхом же "із Варяг у Греки" літописець фактично називав наступний відтинок Андрієвих мандрів навколо європейського континенту — через Балтійське (Варязьке) та Середземне море, і саме так він відправив апостола в його апокрифічну подорож із Новгороду назад у Синоп. Річ у тім, що легенду (включно з описом двох "шляхів") текстуально було оформлено лише на початку XII ст. й тоді ж інтерпольовано до "Повісті временних літ". У ці часи скандинавські дружини, на відміну від кінця X - початку XI ст., вже не діставалися до Константинополя через Русь. Натомість відомо, що в XII ст. нормани вже досить добре освоїли середземноморський маршрут до Візантії

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.369, 645.

й мали на ньому низку проміжних опорних пунктів. Скандинавські оітінерарії (описи традиційних шляхів) XII-XIII ст. радять паломникам подорожувати до Греції та Святої землі через Центральну Європу, а оітінерарій "Подорож до Святої землі" описує стандартний шлях до Святої землі навколо Європи. Для XI ст. маємо численні відомості про походи вікінгів саме таким шляхом. Автор літопису (Нестор, Сильвестр чи хто-небудь інший) був сучасником другого хрестового походу, і варто згадати, що саме через Середземне море дістався до Святої землі норвезький конунг Сігурд Хрестоносець, щоб узяти в ньому участь. Сігурд розпочав свій похід 1108 р., а прибув до Святої землі 1110 р., тоді ж, коли там перебував відомий давньоруський паломник ігумен Данило, тобто за три роки перед написанням "Повісті временних літ".

Отже, літописець вказав на актуальний у його часи маршрут зі Скандинавії до Візантії ("із Варяг у Греки"), що його пізніші історики не лише хибно прийняли за Дніпровський шлях, а й, до всього, помістили в IX ст.

Звідки, одначе, походять літописні відомості про закликання варязьких князів — Рюрика, його сина Ігоря та родича Олега? У кінці XI - на початку XII ст., коли літопис набував того вигляду, в якому ми його сьогодні маємо, про часи більш як двохсотлітньої давності навряд чи знали щось певне. У "Книгах временних" Георгія Амартола автор "Повісті временних літ" знайшов лише одну подію, яку зміг пов'язати з руською історією: похід "русі" на Константинополь за правління імператора Михаїла ("...о семъ во ѹвѣдахом, яко при семъ цесари приходиша Русь на Цесарьград, яко же пишеть в лѣтописанихъ Грѣцкомъ"¹ — і це, власне, й стало для нього відправною точкою в хронології ("...тем же отселе почнем и числа положим"). Решта відомостей, що нині мають вигляд датованої хроніки, в часи перших літописців могла бути почерпнутою лише з усної традиції. Очевидно, в князівському домі побутувала генеалогічна легенда, яка вводила початки правлячої династії зі Скандинавії (родоначальником її називали Рюрика), а крім того, пам'ятала імена двох перших князів цієї династії — Олега й Ігоря. Не менш очевидним є те, що точних взаємин між ними через два століття вже неможливо було встановити й навіть родинні стосунки Олега і Рюрика уявлялися досить приблизно. Існував, до всього, також переказ про давніх князів у Києві, імена яких — Аскольд і Дір — звучали для давньоруського книжника зі скандинавським акцентом і наводили на думку про якийсь зв'язок між ними і Рюриком. Приблизно таким знанням володів літописець, коли йому довелося реконструювати перші півстоліття руської історії. Як блискуче він упорався зі своїм завданням, ми вже знаємо: його картина початку державності на півночі й наступного перенесення її з Новгороду до Києва й досі вважається дещо легендарною в деталях, але загалом вірною і не вартою серйозного перегляду.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.12.

Який смисл вкладав літописець у переказ про запрошення варягів та їх вокняжіння в Києві? Ми наблизимося до розуміння цього, коли згадаємо, яким здавався давньому історикові стан слов'ян — і новгородських, і київських — перед тим. Під 859 р. читаємо: "Имаху дань Варязи, приходяще изъ заморья, на Чюди, и на Словѣнехъ и на Меряхъ, и на всѣхъ Кривичахъ, а Козаре нмахутъ на Полянехъ, и на Сѣверехъ, и на Вятичехъ нмаху по вѣлѣ и вѣверци яко от дыма"¹. У цій статті не лише закладається ідея існування двох відокремлених частин майбутньої держави (згодом їх доведеться об'єднувати) — тут говориться про їхній підпорядкований, несамотійний стан під зовнішньою зверхністю. Анархія, що заланувала невдовзі через спробу "володіти самим в собі", тільки підтвердила необхідність встановлення порядку, законної влади: "...земля наша велика и обильна, а наряда въ нем нѣтъ, да пондетє княжити и владѣть нами"². Саме це організуюче начало й уособлюють трі брати, запрошені князювати; вони перетворюють неорганізовану масу населення в державу, вносять у неї закон і порядок (сьогодні ми сказали б — культуру і цивілізацію), а згодом нащадок Рюрика перенесе "наряд" до Києва. Генеалогічна легенда, що виводила Рюриковичів зі Скандинавії, та їхнє історичне князювання в Києві окреслили географічні полюси нарації й не залишили авторові літопису іншого вибору. Ми, однак, маємо пам'ятати, що за допомогою всіх цих "подій" він хотів сказати лише одне: з'явилася Київська держава.

§4. Південь чи центр?

Стверджена в Начальному зводі й розвинута в "Повісті временних літ" видимість хронологічної першості княжіння в Новгороді та наступного перенесення його до Києва створила початковий давньоруській історії дивну, майже дзеркальну перспективу. Свого часу, на початку XIII ст., цим спробував скористатися для політичної агітації владимиро-суздальський князь Всеволод Юрійович, не байдужий до можливості посуперничати з Києвом. Посилаючи свого старшого сина на княжіння до Новгорода, він (точніше, редактор зводу 1212 р., що увійшов до Лаврентіївського літопису)

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.13-14.

² Там же. — Стп.14.

так розвинув враження, винесене з читання давнього літопису: "Сынѹ мон Костянтине, на тобѣ Бог положилъ переже старѣшннство во всен брати твоен, а Новгородъ Великий старѣшннство иматъ княженью во всен Русской земли, по имени твоём такого и хвала твоя, не токмо Бог положилъ на тебѣ старѣшннство в брати твоен, но и въ всен Русской земли, и азъ ти даю старѣшннство"¹. Згодом аналогічна ідея сформувала заголовок Новгородського першого літопису молодшого зводу: "Временникъ еже есть нарицається летописание князен и земля Руския и како... грады почаша бывати по мѣстом, преже Новгородская волость и потом Киевская..."².

Пізніші історики, які намагалися створити синтетичні нариси історії Русі, звичайно, не мали тих корисливих інтересів, що керували пером згаданих вище двох літописців. Але й вони були під чарами красивої історії завоювання Києва норманами, наслідуючи в своєму викладі літописну подієву канву. До кінця ХІХ ст., як ми тепер знаємо, такій побудові історичних курсів було певне виправдання: під історією все ще розуміли переважно послідовний виклад подій. Та навіть у кінці ХХ ст., коли історія перетворилася з історії-оповіді на історію-проблему, коли дослідників більше цікавлять не питання, "як відбувалося", а питання, "чому відбувалося", літописна концепція все ще формує спосіб писання ранньої історії Київської держави.

Після тривалого майже монопольного панування ідей антинорманізму, які заперечували будь-яку участь скандинавів в утворенні Київської держави, нині спостерігається поступове повернення до визнання суттєвої ролі варягів у цьому процесі. Нове розуміння історії, однак, поставило вирішення проблеми утворення Русі в залежність від скандинавської активності в Східній Європі. Історики вже не цілковито довіряють літописному сюжету, але дивним чином усе ж таки відтворюють стару модель писання. Справді, якщо утворення давньоруської державності безпосередньо пов'язане (інша річ, якою мірою) з поступовим проникненням у землі слов'ян варязьких воїнів і купців, не залишається іншого вибору, ніж сконцентрувати увагу на початкових етапах цього процесу, котрий начебто підготував ґрунт для генези державної організації. Відтак дослідники (переважно петербурзька школа) відслідковують наступне: поступове проникнення скандинавів у Східну Європу, від перших поселень у районі Приладожжя; поширення їхньої присутності на торговельних шляхах, головним чином на східному Волзькому; заснування торговельних факторій; вихід їх до Дніпровського шляху і, нарешті, появу варягів у Середньому Подніпров'ї. Лише тоді, коли скандинави досягають цього району, разом із ними дослідники ніби відкривають для себе і саму цю територію, і процеси, що на ній відбувалися. Здається, з вуст багатьох дослідників у цей момент готове зірватися здивоване запитання Аскольда і Діра: "Чий се город?.."

¹ ПСРЛ. — Т.1. — Лаврентьевская летопись. — М., 1962. — Стр.422.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.-Л., 1950. — С.103.

Отже, вектор історії залишається цілком літописним: вона пересувається з півночі на південь. За такого підходу Середнє Подніпров'я, власне та територія, що аж до XIII ст. й буде називатися "Руською землею", серцевина і ядро держави з аналогічною назвою, виявляється далекою південною периферією для тих важливих процесів, що точаться на шляхах "із Варяг у Греки".

Мало кого з істориків турбувала і турбує та обставина, що, промандрувавши разом із варязькими торговельними ватагами всіма можливими шляхами й волоками Східноєвропейської рівнини і ледве досягнувши через кільканадцять сторінок свого тексту Середнього Подніпров'я, вони змушені міняти географічну точку зору на діаметрально протилежну й спостерігати за історією вже з висоти кнівських пагорбів у зворотному напрямку. Саме з цього пункту надалі ведеться огляд поступового розширення території Київської держави на північ і схід, її облаштування і зміцнення. У поле зору повторно потрапляють вже оглянуті території Поволжя, Приільмення, Приладожжя, але під цілковито іншим ракурсом. Виявляється, що практично всі процеси, про які писалося перед тим (прокладення і організація скандинавами торговельних магістралей, заснування ними поселень протоміського типу, процеси етнічної конвергенції тощо) і яким надавалося такого значення, насправді до історії Русі як такої, тобто Київської держави, не мають жодного стосунку. З погляду її наступної історії, більшість феноменів, перед тим детально обстежених і досліджених, доводиться визнавати свого роду глухими гілками розвитку. В другій половині X - на початку XI ст., тобто в той час, коли Київська держава починає серйозно опановувати територію півночі і сходу, затухає торговельна активність на Волзькому шляху, фактично припиняють існування протоміські центри, з нею пов'язані, й виникають їхні двійники (Городище — Новгород, Гньоздово — Смоленськ, Сарське — Ярославль тощо), розташовані хоча й неподалік від старих, але ґрунтовані вже на іншій системі політичних та економічних відносин, інших напрямках торгівлі. Вся військово-економічна діяльність скандинавів у IX-X ст. всупереч волі й бажанню окремих істориків виявляється історією скандинавської інфільтрації, а не історією Русі, стосується радше дослідження епохи вікінгів, аніж історії Русі.

В усіх цих парадоксах не можна не вбачати певного викривлення оптики, спричиненого літописним кліше. Коли ж ми визнаємо, що вся літописна канва є конструкцією XII ст., яка, хоча й заснована на певній усній традиції, насправді не адекватно віддзеркалює реалії IX ст., мусимо перевернути нашу уявну карту на 180 градусів і, подібно до св. Андрія, поставити свій хрест на Старокиївській горі відпочатково, щоб не повторювати аналогічної помилки. Далекі й заселені переважно не слов'янським, а балтським і фінно-угорським етносом простори східноєвропейської Півночі в IX ст. постають як потенційні зони колонізації, котрі ще належить відкрити й освоїти, приборкати й упорядкувати.

§5. Дві Русі

Разом із тим не можна не визнати, що в спробах окремішнього розгляду двох територій, які невдовзі стануть першими надбаннями київських князів, є своє раціо. Загально вважається, що автор "Повісті временних літ" відкрив свою працю єдиним запитанням, пов'язавши походження Русі й долю Києва. Думається, однак, що це були все ж таки два різні запитання й літописець знаходив на них дві різні відповіді. Річ у тім, що така редакція заголовка міститься в Лаврентіївському списку (кін. XIV ст.) і на ньому (заголовку) вочевидь позначилося читання пізнім книжником початкових повідомлень літопису. У них же розрізнялося походження "русі" (під нею автор "Повісті временних літ" розумів один із народів скандинавського кола) і походження перших київських князів, котрі атестовані як "поляни". Хоча О.Шахматов вважав заголовок Лаврентіївського списку справжнім заголовком другої редакції "Повісті...", є підстави не погодитися з таким висновком. Списки Троїцький, Радзивілівський та Академічний, що зберегли таку редакцію, мають заголовок, досить схожий на той, який є в списках Іпатіївської групи, а вона, на думку О.Шахматова, несе в собі текст третьої редакції. У всіх цих списках заголовок не містить згадки про Київ і звучить так: "...откуда есть пошла Руская земля и хто в ней почал п'єрвѣ княжити". Справді, для літописця початку XII ст., та ще й княнина, жодної суперечності тут не виникало: на відміну від пізнього редактора, він точно знав, що "Руская земля", власне, розташована навколо Києва і княжити в ній означало княжити в Києві.

Спробуємо, отже, слідом за ченцем Лаврентієм розділити питання на два, розрізняючи походження "Руської землі" і походження "русі".

Коли автор "Повісті временних літ" приступив до розшуків першопочатків Київського княжіння, він знайшов у Початковому зводі кілька переказів (про заснування Києва трьома братами-полянами, про відмову полян сплачувати данину хозарам), які, ґрунтовно переробивши, доповнив власною картиною розселення слов'янських племен. Названі перекази зберігали в досить своєрідній міфологічно-легендарній формі пам'ять про події давнього минулого, але якого саме, літописець не міг встановити. Не вдається це зробити й нині. Фольклор не знає лінійної хронології, літочислення приходить разом із християнством і важливе для християнина (він розглядає історію як лінійний рух від створення світу

через з'явлення Спасителя до Страшного суду і може визначити місце події стосовно цих точок). Міфологічні перекази вільні від такої шкали, для них час протікає лише "всередині" міфу. Літописець, проте, зробив усе від нього залежне, щоб віднайти хронологічну "глибину" переказів, принаймні частини з них. Як згадувалося вище, він спирався на розшукану в "Хроніці" Георгія Амартола дату походу Русі на Константинополь (866 р.), який ототожнив із походом Аскольда і Діра. Крім того, до рук автора "Повісті временних літ" потрапили документи — договори Русі з Візантією. Перші два були датовані 907 та 911 рр. й містили ім'я руського князя Олега, третій, укладений від імені князя Ігоря, було датовано 944 р. Насамкінець, літописець знав родинний переказ Рюриковичів, котрий називав Ігоря сном варяга Рюрика, про Олега ж не говорив нічого. Власне, ці чотири дати й спричинилися до того, що літописець змушений був "розтягувати" хронологію тих скромних відомостей, що їх зміг поназбирувати, між 866 та 911—944 рр., щоб вишикувати їх у несуперечливу лінію послідовних подій. Звідси така кількість "порожніх" років. Коли ж відомостей вочевидь бракувало для заповнення такого великого часового відтинку, літописець ставив себе на місце кнївського князя й уявляв, чим би той мав займатися між відомими літописцеві подіями. Відтак у літописі з'явилися датовані статті про підкорення Олегом деяких із племен — сіверян, радимичів, тиверців, уличів — і накладення на них данини, пізніше продубльовані аналогічними повідомленнями щодо Ігоря (подеколи з використанням тотожної фразеології).

Все це, однак, були діяння варязької Русі, для літописця вже "історичні", отже, перекази полян, які ще "не прозвашася русью", були "занурені" ним у часи давніші, "передруські", "доісторичні".

Місцевий, кнївський переказ, занотований ще в Початковому зводі, стверджував, що Київ було засновано трьома братами з племені полян — Кием, Щеком і Хоривом. Цей типовий міф про "початки", в чомусь дуже схожий на переказ про закляккання варягів, використовував актуальну в давньоруські часи мікротопонімію кнївських околиць — назви гір Щекавиця й Хоревиця та річки Либідь. Літописцеві, проте, був відомий ще й інший міф про засновника Києва, що стверджував його просте походження: Кий був перевізником через Дніпро, і від Дніпрового перевозу місто й одержало свою назву. Автор "Повісті временних літ", втім, енергійно протестував проти цього останнього погляду і як найсерйозніший доказ князівського походження Кия навів твердження, що Кий ходив у Константинополь і "велику честь приял естъ от цесаря". Ні часу цього походу, ні імені імператора літописець, за його відвертим зізнанням, не міг розшукати, що дало підставу припускати його власний домисел у цьому місці, навіяний відомостями про якесь містечко "Киевецъ" на Дунаї. Взагалі, згадка про бажання Кия оселитися там нагадує аналогічні повідомлення про Святослава Ігоревича. Крім того, що для "Повісті временних літ" походи на Візантію були мало не ритуальним заняттям усіх перших кнївських князів, варто також звернути увагу

Рис.2. Заснування Києва братами Києм, Щеком, Хоривом і їхньою сестрою Либіддю. Мініатюра Радзивілівського літопису

на ту обставину, що, на відміну від своїх попередників, Нестор будь-що намагався пов'язати ранню руську історію з історією Імперії, часто навіть залучаючи до свого викладу події, які безпосередньо не стосувалися Русі (початок правління Михаїла (852 р.), війна імператора Михаїла з Болгарами (858 р.), початок правління Василя (868 р.), правління імператорів Льва та Олександра (887 р.), війна імператора Льва з Болгарами (902 р.), але створювали ілюзію пов'язаності двох історій. У часи написання літопису, коли Візантія була єдиною Імперією і єдиним православним царством у відомому світі, таке долучення витоків держави до слави, блиску і авторитету Константинополя важило багато.

Після смерті трьох братів на полян чекала сумна доля. Як зазначає літопис, "быша обидими древяныи и ннеми окольными", зокрема й хозарами. Саме з хозарами пов'язаний другий відомий літописцеві "полянський" переказ: про хитромудру відповідь полян на вимогу хозар платити їм данину. Поляни після певних роздумів "вдаша от дыма мечь". Хозарські "старці" витлумачили таку данину як провіщення майбутнього панування цього маленького народця, відшуканого "в Лѣсѣ на горах", над хозарами: "...мы доискахомся оружьемъ одной страны, рѣкше саблямн, а снхъ оружье обоюдѣ остро, рекше мечн, си имуть имати и на нас дань, и на ннѣхъ странахъ"¹. Як і все, що потрапляло до рук автора "Повісті временних літ", він і цей переказ витлумачив у суто християнському сенсі, навівши відому біблійну притчу про Мойсея і фараона як священну аналогію до вітчизняних подій. Її мораль (останні стануть першими) вплинула й на сусідні з переказом тексти "Повісті...", в дещо штучний спосіб упосліджуючи полян доти, доки варязькі князі не почали інтенсивно визволяти слов'ян від хозарського панування.

Хотів цього літописець чи не хотів, але переказ про хозарську данину мечами досить вірно визначив головний нерв найдавнішої київської історії, якою вона уявляється сьогодні: тривале існування східних слов'ян у зоні політичного і культурного впливу Хозарського каганату.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стт.12.

Перш ніж перейти до огляду цих очевидних, але важковловимих стосунків, варто поглянути на етнографічну карту Середнього Подніпров'я і суміжних земель. Літопис розміщує на цій території кілька етнографічних груп, які іменує "племенами": зрозуміло, полян, на північ від них — древлян (або "Дереву"), на лівому березі Дніпра — сіверян (або "Север", "Северу"), на Сожі та Оці — радимичів і вятичів. Щодо останніх двох, у літописця були підстави припускати їхнє особливе походження (він занотував епонімні перекази про "лядських" братів Радима й Вятка, які дали життя цим двом "племенам"). Як і в багатьох інших випадках із повідомленнями недатованої частини літопису, в науці припускається, що ці відомості відбивають стан справ VI-IX ст. Не включено, однак, що літописний термін "племена" вжито в звичному для давньоруської мови значенні "різновид", яке відображає ще не цілковито подолані етнографічні розбіжності населення Русі X-XI ст. Адже саме в цей час зустрічаємо згадки про "древлян", "дреговичів", "кривичів" тощо. Звідси, очевидно, поширена в момент написання літопису ідея "іноземного", "чужородного" походження радимичів та вятичів як "виправдання" й пояснення тривалої неінтегрованості їх до політичної системи Русі. Як можна гадати на підставі "Повчання" Володимира Мономаха, радимичі й вятичі зберігали певну автономію від київської влади ще в другій половині XI століття.

В археологічній науці віддавна здійснювалися спроби знайти відповідність між літописними "племенами" та археологічними матеріалами Східної Європи останньої чверті 1 тисячоліття. Було помічено, що вказані літописом ареали розселення племен приблизно збігаються з поширенням так званих скроневиких кілець — жіночих прикрас, які добре визначають етнографічні відмінності населення. На жаль, археологічні матеріали, на яких було проведено подібні зіставлення, здебільшого також походять від часів уже сформованої Київської Русі. У більш ранній час (VIII-IX ст.) на території лісостепової зони фіксують пам'ятки двох археологічних культур — Луки-Райковецької (на Правобережжі) та Волинцівсько-Роменської (на Лівобережжі), на основі яких з'ясувати етнографію літописних племен практично неможливо.

Найбільші труднощі виникають із археологічним відокремленням літописних полян. Враховуючи те значення, яке саме цьому "племені" надає літописець, і ту роль, котру полянам довелося зіграти у формуванні Київської держави, можна було б сподіватися на їхні значно виразніші матеріальні залишки, ніж ті, що їх вдалося досі виявити. На диво мало місця відводиться археологією центральному етносові ранньої Русі, який невдовзі спроможеться підкорити територіально й чисельно значно потужніших сусідів. У певному сенсі ця ситуація відповідає літописній атестації полян як племені, що мешкає лише в околицях Києва й зазнає знущань не тільки від хозар, а й від древлян. Схоже, літописець і сам не міг знайти для полян іншої території, окрім власне київських пагорбів ("...от нихъ же (Кия, Щека і Хорива — авт.) сѣтъ Поляне в Києве

и до сего дни")¹. Не може також не насторожувати помітна штучність назви цього племені, утворена на контрасті з літописною етимологією найближчих сусідів-древлян ("...зане седоша в лѣсах"). Лише в такому безпосередньому протиставленні до древлян і вживає літопис назву "поляни". "Поляни", отже, ті, що "сидять у полях" (але одночасно й "в лѣсѣ на горах"!)). Крім того, літописець ніби плутався в назвах цього племені: "поляни", "кияни", "русь" (а може, не знав давньої назви київських мешканців?).

У літературі можна знайти кілька спроб вийти з цього скрутного становища. В. Пархоменко запропонував гіпотезу, згідно з якою поляни були в Києві племенем зайшлим і посіли вже освоєну іншими племенами територію, звідки й пізніші спогади в Києві про їхню ворожнечу з древлянами. Інший спосіб "віднайти" територію полян було запропоновано Б. Рибаківим, котрий відводив сіверянам лише територію майбутнього Новгород-Сіверського князівства, решту ж території Лівобережжя (включно з містами Любеч і Чернігів) вважав належною полянам.

Останнім часом дослідники дедалі частіше пов'язують літописних полян із пам'ятками так званої "дружинної культури", поліетнічної в своїй основі. Дружинна археологічна культура формувалася не так на основі певної етнографічної групи, як завдяки специфічним соціальним і економічним процесам, що відбувалися на невеликій території навколо Києва. У певному розумінні то була перша справді культура, вигляд якої зумовлювався не племінними етнографічними традиціями, а військово-торговельним способом занять, а також високим соціальним статусом її носіїв. Поховальні пам'ятки, за якими, власне, й визначається дружинна культура, у великій кількості містять предмети озброєння: мечі, наконечники стріл, обладунок воїна, кінську зброю — але також і соціально значущі речі, престижні й коштовні. Складнощі археологічної ідентифікації полян дали підстави висловити припущення про початково поліетнічний характер Києва і округи. На його території знайдено матеріали типу корчацьких, лука-райковецьких, волинцівських і навіть пеньківських. Отже, заснований на етнографічному порубіжжі південної групи східних слов'ян Київ ріс і розвивався за рахунок припливу до нього представників різних племен.

Не можна позбутися враження, що дослідники, виокремлюючи в археологічному матеріалі специфічно "древлянські" чи, скажімо, "полянські" риси, керуються не так археологічними реаліями, як намаганням будь-що підтвердити правдивість літописної картини етнографії Східної Європи. Приклад із "невловимістю" полян спонукає серйозно замислитися як над самою можливістю таких спроб, так і над природою літописних "племен" та принципом побудови літописцем у XII ст. панорами східноєвропейської етнографії.

¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стр. 7.

Немає сумнівів у тому, що відображені в “Повісті временних літ” “племена” мали глибоке коріння. На користь цього свідчать згадки деяких із них Константином Багрянородним, який жив за півтора століття до Нестора. Але за яким принципом вони виокремлені? Треба гадати, наведені в літописі найменування “племен” — древляни, сіверяни, радимичі тощо — є їхніми самоназвами, які відбивають регіональну самосвідомість не лише давніх часів, а й літописних. З іншого боку, вирізнення провадиться давньоруським книжником за принципом “несхожості” звичаїв цих груп зі звичаями і традиціями полян.

Однак настирливе протиставлення різних племен полянам і педалювання теми “звичаю” і “закону” багато промовляє про головний сенс опису. Вище вже йшлося про ідею скривдженості полян їхніми сусідами, яка має виразну біблійну аналогію. До цього слід додати ще й ідею “правильності” полян. На відміну від решти племен, поляни представлені літописцем як найбільш цивілізовані. “Поляне бо свонхъ отецъ обычаи имяху, тихъ и кротокъ..., а Древяляни живяху звѣрьскымъ образомъ, живуще скотьскы и убиваху другъ друга, ядуще все нечисто, и браченья в нихъ не быша, но умыкаху у воды девица, а Радимичи и Вятичи и Северо один обычай имаху, живяху в лѣсѣ, яко же всякыи звѣр..., иже творять Вятичи инынѣ, си же обычаи творяху и Кривичи и прочии погани, не вѣдуще закона Божна, но творяху сами себѣ законъ”¹.

Тут слід відзначити одразу два моменти. По-перше, літописець не пригадує давнину, а дивиться на сучасний йому стан речей, а по-друге, протиставляє очевидно ще нехристиянізовані регіони Русі тим, де віра вже міцно утвердилася. “Но мы же християне, еанко земель, иже вѣруютъ в святую Троицу и въ едино крещение и въ едину вѣру, законъ имамъ одинъ”². Саме після цієї фрази в літописі згадується хозарська данина і кривди від древлян. Характерно, що в описі “беззаконня” слов’янських племен не згадані, крім полян, також і новгородські словени. І це дає нам підказку, для чого взагалі літописцеві знадобилося (подібно до племені в Новгороді) окреме плем’я в Києві, що йому за його благочестя уготоване велике майбутнє.

Ми пам’ятаємо, що лише киян і новгородців благословив і научив св. Андрій. Однак загляньмо в наступну за описом звичаїв сторінку літопису. Що сталося з новгородськими словенами після приходу варягів? “И придоша (Рюрик із братами — авт.) къ Словѣномъ пѣрвѣе... И от тѣхъ Варягъ прозвася Рүская земля. Пѣрвин населници в Новѣгородѣ Словенѣ”³. Що відбувається в Києві з полянами після приходу тих таки варягів? Вони також “прозвашася Рүсью”.

Враховуючи сказане, є всі підстави гадати, що принаймні декотрі з літописних “племен” були для Нестора елементами його ширших концепцій. І словени

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.10.

² Там же. — Стп.12.

³ Там же. — Стп.14.

(новгородці), і поляни (кияни) знадобилися літописцеві, щоб виступити з'єднувальними ланками (від варягів до слов'ян) назви "русь" і в такий спосіб пояснити суперечність, створену самим же літописцем: походження "русі" скандинавське, а "Руська земля" — територія навколо Києва, Чернігова, Переяслава, заселена слов'янами, що звать себе "русь". Поляни, крім того, мали стати тим народом, котрий завдяки своїй богообраності й особливому благословенню пояснить наступний стрімкий і несподіваний злет Києва.

Якщо висновок про неплемінний характер київського населення вірний, тоді доведеться визнати, що Київ не був породжений тривалою племінною самоорганізацією, а, навпаки, як політичний і економічний центр на Дніпрі від самого зародження становив міжплемінний інтегрувальний осередок. У цьому його як переваги, так і вади. Київ, з одного боку, дивився на східнослов'янські племена як на своїх підданих, з другого — всі племена вбачали в ньому і своє зосередження.

Історики радянських часів, цілковито довіряючи відбитій у джерелах картині розселення племен, помітили, що як для "племен" літопис відводить їм надто великі простори. Звідси виникла ідея, що насправді йдеться про величезні союзи племен, які мали складну внутрішню будову й об'єднували в собі близько десятка власне племінних організацій. Були навіть спроби шляхом виділення локальних варіантів археологічних культур знайти підтвердження такого погляду в матеріальній культурі східних слов'ян. Спираючись на вказівку літопису про існування "княжінь" у кожному з "племен", дослідники припускали їх пердержавний характер та стаіново-ієрархічну побудову панівного класу. Такий погляд, зрештою, має опертя в іменуванні східнослов'янських племен "Славійями" в Константина Багрянородного. Цей термін, відомий у візантійській літературі від VII ст., вживався не тільки щодо території племені, а й для позначення певної організованості населення на чолі з "архонтом". У ролі "внутрішніх" аргументів виступають літописні терміни "нарочитих", "кращих" мужів, зокрема, з розповіді про помсту княгині Ольги. І все ж висновок про те, що напередодні утворення Київської держави загалом усі східнослов'янські племена перебували на стадії державотворення, ще вимагає доведення. Поки що він, по суті, є відображенням літописної концепції становлення Київської держави. Підважує цей висновок те, що найпотужніший у військовому й демографічному аспектах союз цієї схеми — Полянський — практично не володів територією для розміщення племен, які мали б входити до його складу.

§6. Слов'яни і хозари

Повернімося, однак, до теми слов'яно-хозарських стосунків. Тривалій час було заведено майже цілковито заперечувати домінування Хозарської держави в Східній Європі та її можливі впливи на життя слов'янського населення. Такий погляд диктувався переважно патріотичною настановою тих істориків, котрі починали свій шлях у перші післявоєнні роки з їх модою на вишукування "самобутності" й заперечення зовнішніх впливів. Та річ не лише в цьому. Навіть не маючи колишніх упереджень і поділяючи погляд про суттєву роль Хозарського каганату в історії Східної Європи, до прикрого мало можна знайти твердих даних про характер слов'яно-хозарських контактів до початку X ст., тобто тих часів, коли київські володарі наполегливо й неухильно починають обмежувати сферу впливу каганату, розширюючи за його рахунок власні володіння. Фактично історія русько-хозарських стосунків, якою вона постає з літопису, є історією не стільки гегемонії каганату, скільки його поступового занепаду аж до повного знищення Святославом Ігоревичем. Про взаємини ж слов'ян з цією державою в часи розквіту Хозарії, коли вона контролювала величезні території й панувала на головних торговельних шляхах сходу Європи, Передкавказзя та Прикаспію, повідомляють лише літописні твердження про виплату полянами, сіверянами, радимичами і вятичами данини. В тому, наскільки ці відомості залежні від уявлень літописця про справедливий хід історії, ми вже мали нагоду переконатися. Варто також не забувати, що форма данни, котру, згідно з літописцем, радимичам і вятичам доводилося виплачувати хозарам — "по шьягґу от рала" (від давн.-ісл. *skillimgr*), — відверто засвідчує її пізні походження і зв'язок із південною Прибалтикою.

Характерно, що дослідники, котрі підходять до проблеми з протилежного боку, від історії Хозарії, також не можуть віднайти джерел (крім літописних), які дозволили б намалювати скільки-небудь чітку картину панування каганату на землях східних слов'ян.

Хозарський каганат був найбільшою політичною силою Східної Європи протягом кількох століть. Це державне утворення існувало з VII по X ст. Центр каганату містився в передкаспійських степах, але великі зони включалися до напівзалежних периферій держави. Протягом тривалого часу в історіографії

панувала точка зору про паразитичний характер господарства Хозарії та її деструктивну роль у житті Східної Європи. Нині її внутрішня структура виглядає дещо іншою. Хозарський каганат, утворений початково як держава кочовиків, із часом набув складнішої форми: при збереженні частиною населення кочового і напівкочового способу господарювання очевидно є також величезна роль транзитної торгівлі між північчю Європи і країнами Сходу, а також великий, особливо на окраїнних землях каганату, вміст осілого, землеробського населення.

Етнічний склад Хозарського каганату, ймовірно, був досить строкатим і не до кінця ще зрозумілий дослідникам. Навіть походження етносу, який дав назву державі й значною мірою був її основою, все ще залишається дискусійним. Вважається, що хозари були народом тюркської мовної сім'ї, але сформувалися на основі угро-фінського субстрату (племені, яке в джерелах виступає під назвою Савірів/Саварів) і лише згодом зазнали тюркізації. До складу Хозарського каганату входили, крім того, алани, булгари та певна кількість слов'янського населення нижнього Дону.

Нас цікавить історія Хозарії лише в тій її частині, котра заторкує майбутні землі Русі. Коли ж племена, що, згідно з літописом, платили данину хозарам, могли потрапити в орбіту каганату? Літопис надто загально вказує на IX ст. Такої ж точки зору (часом, проте, зміщуючи дату на кінець VIII ст.) дотримується більшість дослідників, котрим доводилося вивчати проблему, однак висновки їхні ґрунтовані лише на умоглядних припущеннях і зумовлені не даними джерел, а загальними уявленнями про логіку й хронологію подій у Східній Європі. Привабливим, відтак, здається спосіб міркувань А.Новосельцева, який вказує, що до 30-х рр. VIII ст. Хозарія навряд чи цікавилася Середнім Подніпров'ям, оскільки головні зусилля каганату були спрямовані на тривалу, виснажливу й не цілком вдалу війну з Халіфатом у Закавказзі. З початком IX ст. розвивається торгівля мусульманських країн зі Східною Європою, дещо пізніше — зі Скандинавією. Саме бажання контролювати економічні вигоди від цієї торгівлі й могло нібито спонукати Хозарію до політичного контролю над слов'янськими племенами. Ці міркування дозволяють поставити слов'яно-хозарські стосунки в певну хронологічну перспективу, вказуючи на рубіж VIII-IX ст. як на можливий їх початок. Разом з тим вони також не позбавлені певної вразливості, насамперед тому, що причинний зв'язок між транзитною торгівлею й необхідністю політичного контролю над землями сіверян, радимичів і вятичів, котрих ця торгівля не заторкувала до X ст., навряд чи можливо довести. Та й сама ідея контролю над певними територіями як засобу організації торгівлі є лише одним із різновидів так званих "торговельних теорій" походження давньоруської державності, котрі віддавна здаються привабливими, але, на жаль, є малодоказовими. З іншого боку, коли ми все ж таки приймаємо літописну концепцію накладення хозарської данини на слов'ян (сумнівів щодо цього немає), тобто

визнаємо, що слов'яни так чи інакше були експлуатовані каганатом, відпадає необхідність у залученні ще одного стимулу — торгівлі — для пояснення факту поширення влади Хозарії на Середнє Подніпров'я.

Які ж політичні наслідки мала підпорядкованість східних слов'ян Хозарії? З часів класичної праці А.Насонова про формування території Давньоруської держави в науці утвердилася думка, що територіально "Руська земля" у вузькому розумінні XI-XII ст., тобто землі Середнього Подніпров'я з Києвом, Черніговом та Переяславом, збігається зі сферою поширення "хозарської данини". Дослідник припускав, що культурна й політична єдність цієї "Руської землі", очевидна, але непояснима в контексті XI ст., має корінитися в якомусь її попередньому етапі, а саме: у факті колишньої об'єднаності в межах хозарського домінування. Власне, це перебування під хозарським контролем мало організувати різноплеменні території в гомогенну цілісність, котра, "перетравивши" хозар і їхню державу, й створила той початковий політичний організм, який пізніше став ядром Давньоруської держави. Такий погляд має певне поширення і в наш час.

Загальна переконаність, однак, зовсім не гарантує істинності твердження. Праця А.Насонова писалася в роки, коли під забороною були практично будь-які позитивні відгуки щодо ролі варягів і критикувалися будь-які спроби пов'язувати з ними походження й діяння літописної "руси". При цьому організуюча роль Хозарії у формуванні "Руської землі" здавалася меншим злом, а тому створювала видимість розв'язання складної проблеми. Однак лише видимість. Насправді сфера збирання хозарами данини в землях слов'ян і "Руська земля" територіально абсолютно не збігаються, а отже, висновок про їхню генетичну спорідненість сумнівний. До пізньої "Руської землі" XI-XII ст., наприклад, включалися землі древлян, які данини хозарам не сплачували, і, навпаки, не включалися землі вятичів, котрі таку данину платили. Сама присутність древлянської території в складі "Руської землі" не дозволяє відносити її формування до часу раніше другої половини X ст., тобто коли і данина, і навіть сам каганат перейшли до сфери спогадів.

Дані археології коли й не можуть дати чітких недвозначних відповідей на поставлені запитання, можуть, проте, створити певне тло для кращого розуміння процесів, що відбувалися на Лівобережжі впродовж VIII-IX ст.

Із населенням Хозарського каганату нині пов'язуються пам'ятки так званої Салтівської, або Салтово-Маяцької археологічної культури, поширені в районі Дону, Сіверського Дінця, на Передкавказзі, в Криму та Подунав'ї. Носіями цієї культури були, однак, не тільки хозари, а й алани (їхні федерати) і, можливо, булгари. Салтівська культура, принаймні в межах лісостепової зони, була синхронною з Волинцівською та Роменською. Дослідження останніх років дозволяють припускати досить значний вплив носіїв Салтівської культури на формування матеріальної культури волинцівського типу і навіть присутність певної

частини салтівського населення в межах територій слов'ян (зокрема й у Києві). На IX ст. припадають і перші археологічні свідчення існування певних торговельних обмінів між слов'янським населенням і країнами мусульманського Сходу (Середнього Подніпров'я досягає дирхам, на пам'ятках Волинцівської культури наявні східні "імпорти"), в яких, без сумніву, посередницьку роль відігравали носії Салтівської культури.

Проте картина слов'яно-хозарських стосунків була далекою від ідилії взаємопідтримки і конвергенції. Археологічно виявлені салтівські укріплені городища VIII-IX ст. тягнуться вздовж верхньої течії Сіверського Дінця та Середнього Дону, тобто якраз на слов'яно-салтівському порубіжжі. Військовий і оборонний характер вказаних споруд є безсумнівним: збудовані з брил пісковика, вони не використовувалися для постійного поселення, даючи притулок, імовірно, сезонним гарнізонам. Сама по собі присутність фортифікаційних споруд Салтівської культури маркує межі території, яку каганат уважав "своєю" й боровив від слов'ян. Водночас салтівські фортифікаційні лінії не залишають сумнівів у тому, що за межами, окресленими ними, хозари не утримували власних організаційних структур, обмежуючись помірним і в державному сенсі символічним стягненням данини.

Досить популярною є точка зору, задана літописною парадигмою русько-хозарського суперництва з фінальним тріумфом Русі, буцімто на знак вивільнення з-під хозарської неволі руський князь приймає титул "каган" і цим маніфестує рівний зі східними імперіями статус власної держави. На доказ цього здебільшого наводять іменування князя Володимира "великим князем", а Ярослава "благовірним каганом" у "Слові про закон і благодать" Іларіона, згадку про якогось "кагана нашого" в графіті XI ст. з київської Софії, титулування Олега Святославича "каганом" у "Слові о полку Ігоревім", а також найдавнішу згадку про "руського кагана" в Бертинських анналах. Варто, однак, пам'ятати, що в Бертинських анналах титул "каган" є, власне, реконструкцією. Походження ж цього титула в Іларіона (як, очевидно, і в графіті) є книжним, пов'язаним із суттєвим болгарським впливом в часи Ярослава Мудрого, а зовсім не з пригадуванням давнього суперництва з Хозарією. Для Іларіона це було доказом високого стилю ораторського тексту. Жодного ширшого розповсюдження цей компліментарний щодо київських володарів титул болгарських царів не набув. Наприкінці XI ст. його вже не пам'ятали: укладач Начального зводу, а за ним і автор "Повісті временних літ", оповідаючи про війни Святослава з Хозарією, не розуміли значення титулу "каган" і сприймали його як особисте ім'я хозарського "князя". Втім, Хозарія, можливо, справила-таким певний вплив на формування структури владарювання в Києві, про що мова піде нижче.

§7. “Русь”: перші відомості

З попереднього огляду логічно випливає кілька загальніших висновків і спостережень, на яких варто зупинитися докладніше. Піднесення Києва, про що йшлося вище, не можна пояснити іманентним розвитком племінного соціуму полян, політичним і культурним центром яких він нібито мав бути. Ні саме існування такого східнослов'янського племені, ні припущення щодо його політичних еволюцій не мають твердого опертя на джерела.

Рівночасно важко обґрунтувати тезу, згідно з якою витoki державної організації в Середньому Подніпров'ї можна відшукати у процесах слов'яно-хозарського синтезу. Крім того, що сам цей синтез не вимальовується в скільки-небудь чітких обрисах, не вдається знайти недвозначних свідчень організаторської ролі каганату на землях навіть лісостепового Лівобережжя.

Нарешті, доводиться визнати, що будь-які модифікації торговельної теорії, які пов'язують виникнення державної організації з функціонуванням дальньої торгівлі, також не мають твердої кореляції між вихідним і кінцевим пунктами побудови, не в змозі продемонструвати для IX ст. самого існування таких масштабів торгівлі ні з арабським Сходом, ні з Візантією, не кажучи вже про ініціативну роль у ній подніпровських слов'ян.

Складається враження, що “Руська земля” Середнього Подніпров'я (якщо її формування відбувалося в IX - на початку X ст.) виникає нібито з нічого, раптово і непояснено. Такий висновок, звичайно, не може задовольнити науку, котра шукає тривалих соціальних та економічних процесів і “матеріальних” підстав для формування держави, а проте іншого в сучасній історіографічній ситуації запропонувати не вдається. Хіба що ми звернемо погляд децю вбік від “племінних” процесів українського Лісостепу й припустимо зв'язок виникнення “Руської землі” з іншим часом (приміром, із кінцем X - початком XI ст.) та з іншими “носіями” державного начала.

Сама назва політичного утворення — “Руська земля” — наче містить у собі підказку: з погляду сучасників і нащадків ця територія належна “русі” й “заселена” “руссю”, а очевидне з джерел протиставлення її решті територій слов'ян, схоже, натякає на політичне домінування цієї Русі. Якими даними, отже, володіє сьогодні наука для суджень про походження “русі”?

Київський літописець XII ст. вважав "русь" варягами й розміщував їх батьківщину в колі народів скандинавського кореня: "Афетово же колѣно и то Варязи, Свен, Оурмане, Готѣ, Русь, Аглянѣ..." — а походження назви "русь" пояснював таким чином: "...сіце би звахутъ ты Варягы Русь, яко се друзни зовутся сее, друзни же Оурмани, Анагляне, инѣи Готе, таки си"¹. З часів О. Шахматова обидві фрази вважаються вставкою в початковий текст, здійсненою лише автором "Повісті временних літ" (або автором однієї з редакцій цього літопису) в десятих роках XII ст. У зводі XI ст., на якому базувався Нестор, подібної атестації "русі" не містилося. Відтак протягом тривалого часу "варязьку" генеалогію "русі" визнавали лише домислом пізнього книжника. Це справді так. Але чи не ґрунтується цей домисел на певній традиції, пам'яті про переважання варягів у складі первісної "русі"?

Найдавніше датоване повідомлення про "русь" міститься в так званих Бертинських анналах — франкській хроніці IX ст. Під 839 р. тут сповіщається, що візантійський імператор Феофіл разом із власним посольством до франкського імператора Людовіка Побожного надіслав людей, "котрі стверджували, що їх, тобто їх народ, іменують рос (Rhos), що їх король на ім'я Хакан (chacanus) надіслав їх до нього (тобто Феофіла — авт.), як вони стверджували, за для дружби". У супровідному листі до Людовіка візантійський імператор просив надати можливість згаданим послам безпечно досягти їхньої рідної землі через франкські володіння, оскільки "путь, котру вони здолали, щоб досягти Константинополя, лежала через найважливіші варварські племена, які відзначаються безмірною дикістю". Людовік, однак, вчинив стосовно послів народу "рос" власне розслідування й, з'ясувавши, що "вони з народу свеонів", запідозрив у шпигунських намірах (норманів добре знали у франкських володіннях).

Глумаченню цього фрагмента хроніки Пруденція з часу його введення до наукового обігу ще у XVIII ст. присвячено величезну літературу, й численні коментарі, здається, не залишили живого місця в цьому колись класичному для норманізму тексті. Дослідників інтригували в ньому переважно два моменти: те, що, назвавшись народом "рос", невідомим в Інгельгеймі, послі виявилися насправді банальними шведами, і те, що володар, від імені якого послі виступали при дворі двох імператорів, носив хозарський із походження титул "хакан". Найменування послів "свеонами" не означає, що вони були неодмінно вихідцями із Швеції. Зіставлення, найімовірніше, було здійснено при імперському дворі під впливом недавньої дипломатичної місії до Швеції, а здатність оточення імператора розрізняти різні групи скандинавів не варто перебільшувати. Треба гадати, винесений із шведського посольства образ "свеонів" був єдиним, в якому скандинавів знали при дворі Людовіка, і "руські послі" в очах франків йому відповідали. Але коли то й були скандинави, то якісь нетипові: їхньою самоназвою (чи назвою, котру вони приймали) була "русь", а володар, від імені якого вони виступали, мешкав явно не в Скандинавії.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.4, 14.

Посольство 838 р. пропонувало Візантії мир і дружбу від імені “русі”. Судячи із супровідної записки імператора Феофіла до Людовіка, в Константинополі не надали цьому серйозного значення. І швидко пересвідчилися у власній легковажності. 860 р. столиця імперії стала жертвою нападу “русі” (це той самий похід, що його літописець датує 866 р. і приписує Аскольду і Діру). Опис його залишив сучасник і свідок подій — константинопольський патріарх Фотій (у двох проповідях з приводу нападу та в “Окружному посланні” 867 р.). Із дещо екзальтованих ремарок патріарха постає жахливий, варварський, кровожерливий образ “русі” — народу, “що став у багатьох предметом частих обговорень, що вивищується над усіма жорстокістю й схильністю до вбивства”. Не варто, втім, сприймати ламентатції Фотія буквально: жанр проповіді вимагав нагнітання драматичності — і “схильність до вбивств”, при всій можливій реальній підоснові, є риторичною гіперболою, так само, як і вказівка Фотія на “незнаність”, “безвісність” цього племені, котре тільки й здобуло собі слави завдяки нападів на Константинополь. Адже в “Окружному посланні” патріарх обмовлюється, що руси — народ “підданий і дружній” Імперії.

Є підстави припускати, що “русь” була відома візантійцям ще до нападу 860 р. Вчена традиція, котра йде від В.Васильєвського, з довірою ставиться до згадки в “Житті Георгія Амастридського” про напад “русі” на Амастриду, візантійське місто на малоазійському узбережжі Чорного моря. “Житіє...” є твором патріарха Ігнатія, написаним до 842 р., і, попри висловлені в літературі зауваження щодо можливого зв’язку його “руського епізоду” з творами Фотія, немає серйозних підстав виключати цю пам’ятку з кола найдавніших згадок про “русь”. Дещо складнішою є проблема, пов’язана з повідомленням про напад “русі” на кримські володіння Імперії в іншому творі епохи іконоборства — “Житті Стефана Сурозького”. Тут повідомляється про напад “руського князя Бравліна” з Неополіса на кримські володіння Імперії на початку IX ст. “Житіє Стефана Сурозького” збереглося лише в руських пізніх списках (від XVI ст.), і, отже, не слід виключати ймовірності пізніх втручань у його початковий текст (особливо там, де йдеться про дива з прозрінням, що так нагадують відповідний епізод походу на Корсунь Володимира Святославича). Разом із тим досі не наведено незаперечних аргументів на користь неавтентичності тексту цього твору.

Названі візантійські джерела, крім того, що вперше описують “русь” і військові сутнічки з нею, не містять недвозначних етнічних ідентифікацій цього народу. Згодом популярною стає есхатологічна генеалогія “народу Рос”, що пов’язувала його з народом, згаданим у пророка Іезекіїля (Іез. 38, 2, 3; 39, 1). Традиція тлумачила “народ Рос” як північних варварів, що на чолі з Гогом і Магогом заповоняють цивілізований світ перед його кінцем, і, наприклад, візантійський історик X ст. Лев Діакон, сучасник князя Святослава, саме в цих категоріях осмислював перший напад Русі на Константинополь у 860 р. Більш докладний опис “русі” подає в своєму творі “Про управління імперією” (серед.

X ст.) імператор Константин Багрянородний. Його інформація, очевидно, походила від руських торговельних людей, у середині X ст. вже досить численних у Константинополі, і, попри зрозумілі неточності, змальовувала досить вірну картину руського суспільства першої половини - середини X ст. Вчений імператор не твердить *expressis verbis*, що "русь" — скандинави (він і не міг цього зробити, оскільки скандинави на цю пору ще не ввійшли до географічної карти Візантії), але вважає їх окремим народом, протиставленим "слов'янам". Константин наводить "руські" й "слов'янські" назви Дніпрових порогів, при тому "руські" мають вочевидь скандинавське походження; у "варягізованій" же формі передано Константином ім'я князя Ігоря (Ιγγωρ) та назву Новгород (Νεμογαρδαξ). "Русь" у Константина виступає як компактна група, що мешкає в районі Києва й політично панує над "Славініями" "вервіанів, другівітів, кривичів, северіїв та інших слов'ян, що є пактіотами росів". До прерогатив "русів" належить данина із слов'ян, а також виняткове право на організацію щорічної торгівлі з Візантією.

Типологічно подібний образ "русів" зафіксовано і в східних джерелах. Так, Ібн Русте, котрий, як гадають, укладав свою працю між 903 та 913 рр., але, ймовірно, користувався інформацією давнішого часу, стверджував, що руси живуть на острові, оточеному водою, править ними цар, що носить титул "хакан". Руси не займаються господарством (сільським), а живуть з данини від слов'ян, а також із торгівлі хутром і рабами. Численні спроби буквалістичного тлумачення повідомлень Ібн Русте (а також залежної від нього традиції) і локалізації "острова русів" неодмінно на півночі Східної Європи, на жаль, не дали переконливих результатів. Так, існують дотепні спроби ототожнити "острів русів" із Новгородом (одне з можливих тлумачень скандинавської назви Новгород (Holmgardr) — "острівне місто"), з островом Рюген на Балтиці (тут підставою послужила, крім інших міркувань, ще й одна з етимологій назви "русь", котра пов'язує її з мешканцями Рюгена — ругами (rugi).

Приблизно настільки ж фантастичною, а до всього, заснованою на сакральних тернарних формулах, є поширена східна традиція говорити про "три групи/види русів". Уперше вона фіксується в творі географа XII ст. ал-Ідрісі "Розвага стомленого в мандрах по областях", але, за його власним свідченням, запозичена з праці автора X ст. Ібн Хаукаля. Ал-Ідрісі повідомляє про те, що існує три групи русів. Цар першої мешкає в місті Кукийана, друга група іменується ас-Славийя, і її цар мешкає в місті Слав, нарешті, третя група — ал-Арсанийя — живе довкола міста Арс, розташованого між двома першими*/див. стор.48/.

Намагання розглядати інформацію ал-Ідрісі як таку, що відбиває, хай і в дещо спотвореному вигляді, якісь реальні риси "суспільства русів" X ст., мають давні корені у вітчизняній науці. Схильні брати її на віру одностайні в тому, що Кукийана і Слав — то відповідно Київ і Новгород, але що стосується ідентифікації таємничої Арси, тут існує незліченна кількість варіантів. Невдачі

з пошуками Арси мають визначити й міру вірогідності “розпізнавання” двох перших, нібито очевидних, ідентифікацій. Найімовірніше, ідея про “три групи русів” має справу не з відображенням реалій X ст., а з перетрактовкою характерного для індоєвропейської міфології сюжету про ідеальну будову суспільства, яке має складатися з трьох частин (пор.: три брати-засновники трьох київських міст, три брати-варяги, що розділили Новгородську землю на три уділи тощо).

Фантастичні чи екзотичні відомості про далекі й малореальні країни “півночі” є невід’ємною частиною арабських і взагалі східних географічних праць, і східні автори без вагань включали до власних творів такі “родзинки”, навіть коли черпали їх із праць своїх попередників двохсотлітньої давності. Крім того, твори східних географів відзначаються складністю структури й високою мірою комплікативності, вони містять інформацію не тільки різнорідного походження, але й різних хронологічних шарів. З огляду на це користуватися повідомленнями східних авторів варто досить обережно.

Разом із тим ці твори містять і вірогідну, а головне — синхронну інформацію про русів і слов’ян Східної Європи. Про торгівлю русів із країнами Сходу сповіщає географ IX ст. Ібн Хордадбех, праця якого “Книга шляхів і країн” датується щонайпізніше 885 р. Цей автор повідомляє, що руси є “однією з різновидностей слов’ян”. Вони торгують хутрами і мечами, котрі привозять із найвіддаленіших окраїн слов’янських земель до Середземного моря. Їхні маршрути часто пролягають по Дону через володіння хозар, відтак руси потрапляють до Каспію, а інколи караванами верблюдів досягають навіть Багдада**.

* Текст цей звучить так: “Русів (ар-Русь) три групи. Одна їх група зветься рав.с., і цар її мешкає в місті Кукийана. Інша їх група зветься ас-Славийя, і цар її мешкає в місті Слав. Це місто (стоїть) на вершині гори. Третя група зветься ал-Арсанийя, і цар її перебуває в місті Арса. Місто Арса — красиве, укріплене місто на горі, і місцезнаходження його — між (містами) Слав і Кукийана. Від Кукийана до Арси чотири переходи, а від Арси до Слав чотири дні. Купці-мусульмани з Вірменії доходять до Кукийана. Що ж стосується Арси, то шейх ал-Хаукалі повідомляє, що ніхто з чужоземців туди не проникає, оскільки не відважиться ввійти до їхньої землі. Від них вивозять шкури чорних леопардів, чорних лисиць і свинець — усе це вивозять від них купці Кукийана” [Цит. за: Коновалова И.Г. Рассказ о трех группах русов в сочинениях арабских авторов XII-XIV вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. — 1992-1993. — М., 1995. — С.140].

** Ось цей текст повністю: “Коли мова про купців ар-Рус, то це одна з різновидностей слов’ян. Вони постачають заячі шкурки, шкурки чорних лисиць та мечі із найвіддаленіших [окраїн країн] слов’ян до Румійського моря. Володар ар-Рума бере з них десятину. Якщо ж вони вирушають по Танаїсу — річці слов’ян, то проїжджають повз Хамлідж, місто хозар. Їх володар також бере з них десятину. По тому вони вирушають по морю Джурджан і висаджуються на будь-якому березі [...]. Інколи вони везуть свої товари від Джурджану до Багдада на верблюдах. Перекладачами [для] них є слов’янські слуги-євнухи. Вони стверджують, що вони християни, і платять подушну подать” [Ібн Хордадбех. Книга путей и стран. пер. с арабск., комм., нслед. Н.Велихановой. — Баку, 1986. — С.124].

З деякими відмінностями такий же опис руської торгівлі був повторений іншим автором, Ібн ал-Факіхом, що писав у перші роки X ст.*.

Однак найдетальніший звіт про русів подав Ібн Фадлан, єдиний з-поміж східних авторів, хто писав, користуючись не книжною традицією, а власними подорожніми враженнями. Ібн Фадлан 922 р. здійснив подорож на Волгу і в землях булгар мав можливість спостерігати один із торговельних караванів русів. Хоча значна частка його спостережень над звичаями й навіть віруваннями русів з етнічного погляду не може бути інтерпретована однозначно, опис поховання знатного руса (спалення в човні) вказує на Скандинавію, де цей обряд був поширений. У тому ж напрямку веде опис вбрання жінок русів (із характерними для скандинавського жіночого костюма черепахоподібними фібулами)**.

В цілому образ "русів" східних джерел чимось нагадує образ "росів" Константина Багрянородного: вони мешкають на компактній території, займаються переважно дальньою торгівлею. Крім того, з погляду етнографії руси відрізняються від власне слов'янського населення і одягом, і способом життя, і навіть віруваннями та звичаями. Арабські географи, вирізняючи русів, не вказують разом із тим на їхнє іншоетнічне походження, вважаючи, що руси принаймні мешкають поміж слов'ян і, найімовірніше, є їхнім різновидом.

Питання етнічної інтерпретації "русів" в іноземних джерелах від часу постановки "варязької проблеми" тісно пов'язане з питанням походження назви

* "Що ж стосується купців-слов'ян, то вони везуть шкурки лисиць і бобрів з окраїн слов'ян і приходять до Румійського моря, і бере з них десятину володар Рума. По тому прибувають морем до Самкуша, (міста) іудеїв, а тоді переходять до слов'ян або прямують від моря слов'ян у ту річку, що зветься річкою слов'ян, доки не досягнуть затоки хозар, і бере з них десятину володар хозар. По тому йдуть до моря Хорасанського. Інколи виходять у Горгані й спродують усе, що мають" [Цит. за: Калинина Т.В. Арабские источники VIII-IX вв. О славянах // Древнейшие государства Восточной Европы. — 1991 год. — М., 1994. — С.218].

** Руси, що їх мав можливість спостерігати Ібн Фадлан, мали такий вигляд: "Я бачив русів, коли вони прибули в своїх торговельних справах і розташувалися коло річки Атил. Я не бачив [людей] із більш досконалими тілами, ніж вони. Вони подібні до пальм, біляві, червоні обличчям. Вони не носять ні курток, ні кафтанів, але їхній чоловік носить кісу, котрою охоплює один бік, причому одна рука виходить із неї назовні. І при кожному з них є сокира, меч і ніж, [причому] із усім цим він [ніколи] не розлучається. Мечі їхні пласкі, з борознами, франкські. Від краю нігтів декого з них [русів] до його шиї [міститься] зібрання дерев, зображень і тому подібного. Що ж стосується їхніх жінок, то на [кожній] із їхніх грудей прикріплено коробочку, або із заліза, або із срібла, чи з міді, чи з золота, чи з дерева залежно від розміру статків їхніх чоловіків. І в кожній коробочки — кільце, в якого ніж, також прикріплений на грудях. На шиях їхніх мониста із золота й срібла, тож коли чоловік володіє десятьма тисячами дирхамів, то він справляє своїй дружині один [ряд] мониста, а якщо володіє двадцятьма тисячами, то справляє їй два [ряди] мониста, і таким чином кожні десять тисяч, котрі він додає до них [дирхамів], додають [ряд] мониста його дружині, внаслідок чого на шиї окремих із них буває багато [рядів] монет" [Цит. за: Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы и комментарии. — Харьков, 1956. — С.141].

“Русь”. Проблема суто філологічна і, як тепер здається, навіть не принципова для розуміння початкової руської історії, вона, проте, іноді значно загострюється через виразне патріотичне підґрунтя дискусії, а головне — через невиправдано велике значення філологічних аргументів у суперечці. Від того, на чію користь — слов’ян чи скандинавів — вирішувалося питання походження назви, залежало уявлення про генезу державної організації східних слов’ян. Цей “синдром норманізму-антинорманізму”, як його нині іменують, і досі позначається на способах писання ранньої історії Русі.

Форма **Rhos**, в якій ця назва виступає вперше, у вже згаданих Бертинських анналах, небезпідставно вважається передачею грецької назви $\rho\omega\varsigma/\rho\omega\zeta$, під якою “русь” відома з X ст. у візантійських джерелах. Однак походження цієї останньої не цілком з’ясоване. Відзначалося, що на неї могла вплинути багата на асоціації та гру смислів книжна традиція (народ $\rho\omega\zeta$ Септуагінти), але водночас не виключалася можливість безпосереднього відображення в грецькій назві давньоруського **роусь**. Походження ж давньоруської назви — своєрідний “зубний біль” лінгвістів ось уже близько двохсот років. Тривалі філологічні справи над нею призвели до того, що нині відомо не менше десятка можливих етимологій цієї назви, але навіть “кращі” з них, так чи інакше несучи на собі відблиск давніх дискусій, навряд чи задовольнять безстороннього спостерігача.

Більшість дослідників сьогодні начебто схиляється до скандинавської етимології. Згідно з нею, давньоруський етнонім **роусь** вважається передачею західнофінського **Routsi**, яким позначаються шведи. У свою чергу, для **Routsi** вхідним припускаються похідні від гаданого давньошведського ***rodR-** — ([дружини] веслувальників. Названа етимологія передбачає, що **роусь** сформувалося в кілька етапів: збройні ватаги вікінгів, з’явившись у Східній Прибалтиці, іменували себе за способом організації походу “веслувальниками”, що було сприйнято фінськими племенами як етнічна самоназва скандинавів. Із західнофінських діалектів цю етнічну назву було запозичено слов’янами у формі **роусь** (за добре відомою моделлю: кърсь, корсь < фінськ. ***kurch-**; чудь < саам. **cutte, cude**; сумь < фінськ. **Suomi**; ямь < фінськ. **Hame**; весь < фінськ. ***versä, verpa**; лопь > фінськ. **lappi**). Досить імовірна в останній своїй ланці, ця етимологія, однак, небездоганна в решті. Так, будь-які гіпотези стосовно відображення у фінському **Routsi** котрогось із композитів з коренем ***rodR-** апелюють до недоступних безпосередньо давньошведських форм і, отже, оперують реконструкціями, а не реальними мовними фактами. Крім того, поширення давньошведського ***rodsmoen** у значенні етнічної назви серед фіннів та слов’ян передбачає два типи симбіозу — скандинаво-фінський та фінно-слов’янський, а це саме по собі все ще є гіпотетичним. Найголовніше ж, **роусь** виступає в джерелах як самоназва скандинавських дружин, що означає запозичення її з фінського **Routsi** не тільки слов’янами, а й самими скандинавами. Відтак філологічно треба було б не тільки доводити ймовірність гіпотетичного переходу

*rodR- < Routsī, але й продемонструвати, що фінське Routsī дає тотожні форми і в слов'янських, і в скандинавських діалектах VIII-IX ст.

Отже, йдучи за прихильниками цієї гіпотези, логічно припускати наступне. По-перше, якщо справедлива скандинавська етимологія від *rodR-, роусь не може бути самоназвою скандинавів, а тільки слов'янським позначенням для варягів. По-друге, коли роусь усе ж таки є етніконом, тобто самоназвою скандинавів, тоді хибний увесь ланцюг припущень, на якому заснована дана етимологія. Примирити ці суперечності можна, тільки припустивши, що запозичена від скандинавів і пропущена крізь адаптацію у фінському, а потім у слов'янському середовищах, назва у формі роусь, зрештою, знову була запозичена варягами з давньоруського.

Тривалий час, доки вітчизняна наука віддавала перевагу "автохтонним" теоріям походження назви "Русь" (і це вважалося відображенням офіційної точки зору), "варязька" етимологія служила в історичному співтоваристві своєрідним сурогатом нонконформістських поглядів, і в цьому сенсі поділяти її вважалося "добрим тоном", ознакою незаангажованості та об'єктивності. З часом, проте, стає дедалі очевиднішим, що поширена в науці переконаність запропонованої скандинавської етимології ґрунтується на певній інерції мислення і, за вдалим висловом О.Назаренка, є марним оптимізмом.

Підсумуємо. З IX ст. починаючи, але масово з першої половини X ст. джерела фіксують появу в Східній Європі досить агресивного племені "рос-русь". Етнічну природу цієї групи ні візантійські, ні арабські автори переважно не визначають, але очевидно, що "русь" не ідентифікується ними цілковито зі "слов'янами". Із тогочасних повідомлень вона постає як окрема етнографічна група, об'єднана спільністю занять — дальньою торгівлею та військовою справою, — а в описі Константина Багрянородного ще й як соціально домінуюча в Середньому Подніпров'ї. Є підстави припускати, що своєрідний етнографічний образ русів зумовлювався, крім інших чинників, скандинавським походженням, але сформувався під впливом інтенсивних контактів зі слов'янами й степовими народами Східної Європи.

§8. Русь південна чи Русь північна?

Альтернатива, винесена в заголовок параграфа, задана історіографічно й перетворилася вже на своєрідний штамп. Без обговорення пріоритету півночі чи півдня у формуванні початкового державного тіла, схоже, не може обійтися жодний із оглядів ранньої історії Русі. І хоча не кожна чергова книжка неодмінно має повторювати помилки попередніх, у даному разі немає підстав ухилятися від обговорення цієї проблеми.

Синхронні джерела, здається, мали б уникнути подібної проблеми: і візантійські, і східні автори описують “русь” на півдні — в середній течії Дніпра та Волги, на Чорному або Каспійському морях, під стінами Константинополя чи Дербента. Окрім фантастичного “острова русів”, розміщеного Ібн Русте на далекій Півночі (“далекою Північчю” для арабського автора була фактично вся Східна Європа), ніщо в джерелах не передбачає навіть вирішення питання про можливість існування політичних центрів (чи центру) “русі” на півночі. Джерела, втім, можуть створювати децю спотворену картину, і, звичайно вся діяльність “русі” неодмінно мала потрапити в поле зору писемних традицій Візантії чи Халіфату, політичні інтереси і географічний горизонт яких не сягали берегів Балтики чи Прильмення. А саме на цих “німих” територіях приховано від ока писемної історії могли робити свої перші кроки руси.

Традиція, що пов’язує виникнення Київської держави винятково з діяльністю скандинавів, має в своєму розпорядженні готову й досить привабливу подієву канву розповсюдження варягів у Східній Європі, котра, власне, замінює собою концепцію. Вище ми вже відзначали, наскільки такий підхід, попри чималий археологічний антураж, виявляється залежним від старої літописної концепції. Тут же спробуємо придивитися до аргументації уважніше.

У другій половині VIII ст. скандинави з’являються в районі Ладоги. Цей населений пункт (Альдейг’юборг ісландських саг), заснований у глибині території фінно-угорських народів, став першою базою, звідки нормани з IX ст. починають здійснювати свої далекі рейди на Волгу, Каспій, Багдад. Серединою цього століття нумізмати датують початок надходження дирхама до Скандинавії взагалі до прибалтійських територій. Небезпідставною здається точка зору, що саме потреба Європи в східному монетному сріблі й була тією спонукою, яка штовхала варягів до опанування небезпечних маршрутів трансконтинентал

ної торгівлі. Згадуваний вище Ібн Фадлан спостерігав у Булгарії руських купців, які молили своїх богів, щоб багаті мусульманські торговці з численними дирхамами скупили всіх їхніх рабів та хутра. Так само й Гардізі відзначав, що руси і слов'яни не продають свої товари інакше, ніж за повноцінну монету.

Дирхам і справді в дивовижних масштабах буде надходити протягом наступних століть до Східної Європи та балтійського регіону (за деякими підрахунками — до 10 млн. марок або ж 40 млн. гривень новгородського типу). Археологічні дослідження Ладоги свідчать, що вже в ранній період її становлення торгівля, котра перекочувалася через це місто, сягала Хедебю на заході, а на сході — Волзької Булгарії. З часом протяжність маршрутів зростає, кількість скандинавських “шукачів срібла” збільшується. Заснована при впадінні р. Волхов у Ладозьке озеро, Ладога, за всього її значення, звичайно, не могла виконувати функцію єдиної опорної точки цієї грандіозної торгівлі. З'являється необхідність у проміжних базах, свого роду факторіях, котрі забезпечували б дальню торгівлю й служили тимчасовим пристанищем на далекому шляху, а також зоною обмінів і контактів із місцевим населенням.

Такі опорні пункти скандинавської торгівлі, виявлені археологічно вздовж найбільших східних торговельних шляхів — у Верхньому Поволжі й Подніпров'ї, — одержали в літературі задовгу й неточну назву “відкритих торговельно-ремісничих поселень”. Неясним залишається, однак, наскільки ці пункти завдячують своїм виникненням активності скандинавів: небезпідставним здається припущення, що якісь поселення та місцеві системи обмінів уже існували на цих місцях до приходу “шукачів скарбів”, і скандинави просто надали їм більшого розмаху і значення. Треба гадати, локальні системи обмінів уже втягували дирхам у певних кількостях, і саме його присутність на цих землях штовхала скандинавів до просування все далі й далі в простори Східної Європи.

У Верхньому Поволжі виявлено кілька пунктів із суттєвою присутністю варязького елемента. Це Сарське городище, Тимерьовське, Михайлівське і Петровське поселення. Усі вони орієнтовані, як можна судити, на торгівлю вздовж Волхово-Волзького шляху з Волзькою Булгарією, Хозарією, закаспійськими країнами. На верхньому Дніпрі подібним археологічним комплексом є Гньоздовське поселення і могильник. Цей пункт контролював торгівлю між Скандинавією і Сходом по Двінсько-Волзькому шляху. Археологічно практично всі названі пункти досить схожі: вони складаються із значного за площею неукріпленого поселення, невеликого городища й величезного (до кількох тисяч курганів) могильника. Названі центри в археологічній літературі давно інтерпретуються як східноєвропейські відповідники відомого з історії балтійського регіону типу торговельного поселення — так званих “віків”, відкритих поселень із мінливим і космополітичним населенням, головним заняттям якого була трансконтинентальна торгівля. Найяскравішим взірцем “віків” у Південній Прибалтиці є Хедебю, в Швеції — Бірка, в землях поморських слов'ян — Волін.

Обслуговуючи дальню торгівлю, “віки” здебільшого мало були пов’язані з місцевими процесами. І етнічно, і економічно, і навіть політично, вони, по суті, були чужородними автономними острівцями, свого роду “нічийною зоною”. Це робило їх припадними для зустрічі різноетнічних торговельних людей, тимчасового їх проживання, торговельного обміну, з’ясування кон’юнктури, складування, зберігання товарів. Типологічна близькість східноєвропейських “відкритих торговельно-ремісничих поселень” до західних “віків” дозволяє трактувати їх як складові частини величезної економічної системи, не обмеженої національними чи державними рамками. Єдиним джерелом існування подібних факторій було, власне, безперервне функціонування східно-західної торгівлі (навіть ремесло та військова справа були розвинені тут лише настільки, наскільки це виявлялося необхідним для обслуговування обмінів).

Оскільки саме з “відкритими поселеннями” чимало дослідників пов’язують зародження державності русів, у зв’язку з “віками” постає відразу кілька запитань. У який спосіб була організована торгівля скандинавів у Східній Європі? Чи формувала подібна торгівля гомогенне населення? Наскільки численним було скандинавське населення східних “віків” і наскільки постійно воно перебувало в межах Східної Європи? Чи диктувала дальня торгівля необхідність політичного підпорядкування територій і чи існує бодай якийсь зв’язок торговельних центрів типу Гньоздово чи Тимерьово з центрами влади?

Дальня торгівля була заняттям прибутковим, однак небезпечним і ризикованим. Торговельні каравани, що курсували вздовж тисячокілометрових ліній, мали бути не лише до певної міри автономними, але й обороноздатними. Відтак професія купця була тісно пов’язана з професією воїна й сьогодні часом важко провести межу між торговельною експедицією та військовим походом. Цілком імовірно, що й сучасники не завжди могли відрізнити одне від іншого. Вірогідно, що скандинавські купці в Східній Європі об’єднувалися в торговельно-військові корпорації, члени яких відомі з джерел під назвою *drengir*. Метою участі скандинава в такому об’єднанні було здобування багатства і слави, маніфестованої у володінні коштовностями й соціально престижними речами. Хоча еластичність археологічних датувань не дозволяє точно визначити, скільки саме норманів перебували в поході впродовж року, треба припускати, що чисельність варягів, зайнятих у східній торгівлі, була досить значною. Втім, навіть у могильниках навколо “віків” число суто скандинавських поховань, за найліберальнішими підрахунками, не перевищує 10% загального числа поховань. Така невелика кількість типово варязьких поховань може свідчити не про загальні співвідношення мешканців, а про малу стабільність скандинавського населення (через невисоку тривалість перебування “на Сході” скандинавам не часто “вдавалося” тут помирати й бути похованими). Дальня торгівля була організована як сезонна, і сезонно ж коливалася кількість мешканців “віків”, досягаючи піку влітку й зменшуючись до мінімуму в зимовий період, коли купці відправлялися додому.

Деякі інші непрямі дані також свідчать на користь висновку про високу мобільність скандинавського елемента Східної Європи. Дослідники давно помітили малу питому вагу жіночих поховань із етнічно визначальними рисами їх скандинавського походження. Більше того, писемні джерела (в тому числі очевидець Ібн Фадлан) відзначають наявність рабинь і наложниць у русів, що до певної міри знаходить підтвердження в археологічному матеріалі, зокрема в парних похованнях скандинавів-чоловіків із жінками. Етнічна інтерпретація жінок ще може дебатуватися, але їхній залежний соціальний статус є поза сумнівами. Оскільки важко припускати таку кількість одночасних смертей подружніх пар, доводиться визнати, що в обряді такого поховання маємо справу з описаним Ібн Фадланом звичаєм ховати знатного руса разом із його рабинями. Таким чином, варяги являли собою переважно "чоловіче суспільство" і в цьому сенсі суспільство "неповне", нездатне до тривалого самостійного існування. Дружини, діти — всі вони залишалися далеко на батьківщині, а це, в свою чергу, може свідчити про те, що скандинав розглядав свої заняття і своє перебування "на Сході" не як дожиттєву справу, а лише як спосіб здобути "славу" і припинити ризиковані мандри. Східна торгівля мала бути заняттям переважно молодих людей, ще не одружених, для яких участь у караванах до Булгарії чи Хозарії мала служити швидким способом досягнення необхідного для самостійного життя матеріального добробуту.

Дослідження поховальних пам'яток скандинавського населення в Східній Європі свідчать, що, попри виразні риси "культурної метисації", матеріальна культура варягів тут загалом така ж, як і в синхронній материковій Скандинавії. Це означає, що переважно варязьке населення не втрачало зв'язку з батьківщиною, відтак постійно відбувався приплив "свіжої крові". Рух відбувався в обидва боки. Отже, незважаючи на наявність скандинавських поховань навколо "віків", доводиться визнати, що в масі своїй скандинавське населення тут було тимчасовим.

Звичайно, висновок про малий термін перебування скандинавів у Східній Європі й часту зміну складу військово-торговельних дружин не заперечує того очевидного факту, що певна їх частина залишалася надовше, формуючи щось на зразок піонерського соціуму, переймала звички, манери, одяг, вірування від місцевого населення, вступаючи в змішані шлюби і в другому поколінні формуючи метисне населення. Такий висновок досить впевнено підтримується археологічно: в похованнях із типово скандинавськими рисами знаходяться речі східного походження, а також слов'янські. Немає сумнівів у тому, що під час подібних процесів формувалася специфічний етнографічний тип населення й, можливо, саме воно виступає в джерелах під іменем "русі".

Важко сказати, чи створювали заняття цього населення умови для політичної організації в районі Верхнього Поволжя або Приільмення. Для функціонування дальньої торгівлі однією з визначальних умов успіху є неконфронтаційні

взаємини з місцевим населенням, і в цьому сенсі утворення будь-якого чужородного державно-політичного організму в зоні такої торгівлі не тільки не сприяє, а, навпаки, створює очевидні труднощі. З дещо пізнішої (й відбитої в скандинавських джерелах) практики норманів відомо, що судна споряджувалися для торговельної експедиції винятково на приватній основі, команди набиралися на один похід і, схоже, не потребували жодного державного патронату. Саме “нейтральність”, приватність, неасоційованість із політичними суперництвами й конфліктами регіону створювали умови для такого глибокого проникнення скандинавів. Лише “нічийність” території надавала можливості для ведення скандинавської торгівлі у відомих нам формах. З огляду на це часто вживаний у наукових працях вираз “контроль скандинавів над річковими шляхами” є звичайнісінькою гіперболою. Нарешті, сам успіх торгівлі залежав від тісного контакту з аборигенами на всій дистанції маршруту, а не від того, наскільки вдавалося відгородитися від них державними бар’єрами. Усе, що ми знаємо з писемних джерел про взаємини русів із Волзькою Булгарією чи Хозарією, свідчить про намагання налагодити мирні стосунки на Волзькому шляху для вільного пересування товарів, цінностей і людей (хоч подеколи й не без ексцесів).

Крім того, державне утворення переважно спирається на організоване населення, що передбачає не лише його стабільне перебування в межах такого утворення, а й підпорядкованість єдиній волі. Приватна ініціатива в організації дальньої торгівлі не створювала такої єдності: торговельними шляхами рухалися більші або менші, але розрізнені й нічим між собою не скріплені ватаги норманів, об’єднані лише на час експедиції. Є всі підстави сумніватися у великій солідарності навіть у межах однієї торговельної компанії: судячи з опису Ібн Фадлана, руси, прибувши колективно і, можливо, будучи навіть спорідненими, торгували все-таки індивідуально, кожен своїм власним товаром, і не очевидно, щоб вони мали спільні фінансові чи майнові зобов’язання*.

Джерела, втім, повідомляють і про військові акції русів на “східному шляху”. Так, відомо, що вони грабували на південно-східному узбережжі Каспію десь поміж 864 та 884 рр., аналогічний напад зафіксовано близько 909-910 рр., а також у 912-913 рр. Докладніше про ці повідомлення мова піде нижче, тут же варто відзначити, що, як можна судити з джерел, ідея цих грабіжницьких на-

* Ось як описує караван русів Ібн Фадлан: “Вони прибувають зі своєї землі й причаляють свої кораблі на Атилі, — а це велика річка, — і будують на її березі будинки з дерева. Збирається [іх] в одному [такому] домі десять і двадцять, — менше чи більше. У кожного з них лава, на котрій він сидить, і з ним [сидять] дівчата-красуні для купців [...]. І щойно їхні кораблі прибувають до цієї пристані, одразу ж виходить кожен із них, [несучи] із собою хліб, м’ясо, цибулю, молоко і набиз, щоб підійти до довгої, встромленої [в землю] колоди, у котрій обличчя схоже на обличчя людини [...]. Отже, коли торгівля буде для нього тяжкою і його перебування затягнеться, то він знову прийде з другим і третім подарунком [...]. [Цит. за: Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы и комментарий. — Харьков, 1956. — С.142].

скоків виникала в процесі походу спонтанно і, очевидно, жоден із них не був цілеспрямованою акцією котрогось із державних утворень.

Нестабільність населення й несумісність його занять із жорстким політично-державним обмеженням, здається, спонукають до висновку про неможливість утворення навколо агломерації “відкритих поселень” держави русів. Крім того, засвідчений Бертинськими анналами та деякими східними джерелами титул глави руської держави — “хакан” — вказує на її розташування швидше на півдні, в зоні хозарських впливів, ніж на півночі.

Найсуттєвішим аргументом проти можливості виникнення державних осередків на півночі Русі є спостереження над долею тих археологічних комплексів, що вважаються опорними базами варягів у Східній Європі. Синхронні й типологічно близькі скандинавські та західнобалтійські “віки” так і не спромоглися перерости в політичні центри, що домінували б над ширшими територіями. Логічно очікувати подібної ж долі й для їхніх аналогів — “відкритих торговельно-ремісничих поселень” сходу Європи. Справді, фактично доведено, що розквіт цих поселень припадає на першу половину - середину X ст. Держава в цей час уже існувала, але всі її інтереси й очікування, як ми знаємо, були звернені на південь, на Візантію, котра служила водночас і джерелом воєнної здобичі, і ринком збуту полюддя. Райони Верхнього Поволжя були в цей час ще надто віддалені від Києва, щоб ними можна було серйозно цікавитися. В кінці X - на початку XI ст., тобто в той час, коли після останніх спроб Святослава київські князі, здається, розчаровуються у візантійських кампаніях і держава починає інтенсивно освоювати простори Східної Європи, життєдіяльність східноєвропейських “віків” затухає, а поруч із ними виникають нові міста, вже міцно пов'язані з князівською владою. Доки на півночі Східної Європи існувала “вольниця”, доки рука Києва не дотягувалася до Поволжя, доти приватні експедиції скандинавів почувалися комфортно на цій “нічийній” території. Зникнення з політичної карти Хозарії й поширення державного контролю Києва на райони Волги, Оки, крім інших факторів, зробили неможливим функціонування дальньої торгівлі, підірвавши саму основу існування Гньоздова, Ладоги, Сарського городища, Тимерьова. Хоча деякі дослідники, передусім ті, що засновують власні висновки на аналізі нумізматичного матеріалу, вказують, нібито на припинення надходження дирхама до Східної Європи і Скандинавії могли вплинути виснаження срібних копалень у Центральній Азії та відкриття срібних шахт у Західній Європі, навряд щоб такий “монетарний” підхід пояснив занепад “віків” і припинення скандинавської торгівлі. Адже зникнення на початку XI ст. дирхама компенсувалося імпортом західного, головним чином англійського денарія, а падіння попиту на предмети розкоші на Близькому Сході — попитом на заході Європи і, отже, дальня торгівля мала б тривати, але вже в протилежному напрямку. Очевидно, однак, що денарій обслуговував уже торгівлю іншого роду, не пов'язану ні з варягами, ні з торговельними факторіями.

Спроби деяких філологів та археологів усе ж таки визнати ці останні “пунктами присутності князівської влади” (згаданими в літописі “погостами”), будімо протиставленими конкуруючим “племінним” центрам влади (Смоленську, Ярославлю, Ростову), справляють враження спроб “урятувати обличчя”. Крім того, що подібна ідея безпосередньо переносить на східноєвропейський ґрунт відоме співіснування й протистояння королівських “садиб” і племінних “тунів” у ранньосередньовічній Швеції, вона ще й спирається на гіпотетичні засновки. Ні “племінна” природа нових міст, ні присутність князівської влади в, скажімо, Гньоздово, ні навіть можливість синхронного існування “відкритих поселень” та пізніших міст не очевидні й не можуть бути продемонстровані з необхідною долею доказовості. Головне ж, у разі, коли б дана схема була вірною, очікувалася б фінальна перемога підкріплених князівською владою “відкритих поселень” над “племінними центрами”. Тим часом усе сталося навпаки.

Непереконливими видаються також намагання, не ототожнюючи відверто державу русів із “відкритими поселеннями”, розмістити “каганат русів” у Поволхові чи Поволжі. Давня ідея “руського каганату” на Волзі має сьогодні мало прихильників. Однак їй на зміну несподівано висунуто нову столицю “каганату русів”. У недавньому огляді ранньої руської історії Саймон Френклін та Джонатан Шепард припускають, що вхідним пунктом для руського походу на Константинополь 860 р. була не південна Русь (на їхню думку, чисельність скандинавів тут ще не була достатньою), а Рюрокве Городище, резиденція “кагана русів”. Саме послі цього “кагана”, як вважають згадувані автори, фігурували при дворах двох імператорів і у 838-839 рр. Строго кажучи, крім літописного свідчення про похід Аскольда і Діра, немає жодних інших доказів київського походження цієї атаки, тому поле для доміслів залишається відкритим. Важливо, однак, враховувати, що у візантійській традиції з походом 860 р. пов’язували хрещення “русів” та організацію руської єпископії — акції немислимі для Константинополя в Приладожжі чи Приільменні. На користь Києва, крім міркувань загального порядку, промовляє хай і пізніше, але джерело, тим часом Городище в цьому сенсі взагалі не має адвокатів. Показова, втім, імпліцитна переконаність дослідників, що державний організм у Східній Європі з’являється як наслідок накопичення певної критичної маси норманів (з цього погляду Городище справді має більш пристойний вигляд, ніж Київ) і намагання серед “кандидатів” на столицю “каганату русів” розглядати лише Середню Швецію, Стару Ладогу та Городище.

У таких схемах нормани нагадують істматівський “пролетаріат”, котрий завжди породжує навколо себе соціалістичні відносини. Оскільки підозрювати названих авторів у знайомстві з таким способом мислення важко, доводиться визнати дію іншої тенденції. Вона тим очевидніша, що в іншому місці самі дослідники вказують на брак виразних археологічних слідів існування Городища раніше останніх десятиліть IX ст. Існувала Ладога, але вона “забалотована”.

Огляд літератури переконує в тому, що в розміщенні центру русів існує певна мода, пов'язана з якістю й виразністю археологічних матеріалів. Так, інтенсивні розкопки Старої Ладоги в передвоєнні й післявоєнні роки змушували розміщувати руську державу саме в цьому місті. Відкриття значущих скандинавських центрів у Верхньому Поволжі переорієнтувало інтерпретаторів на локалізацію "русського каганату" в Сарському городищі чи Тимерьовському комплексі. Визначні ж результати досліджень скандинавських старожитностей Городища впродовж 80-х рр. зробили нині цю пам'ятку предметом моди і центру русів.

Вважати, що скандинави — патологічні державотворці, а держава виявляється мало не фізіологічним наслідком їхньої життєдіяльності, насправді нічим не краще, ніж підозрювати кожне племінне утворення в потенції переродження його у справжню державу. Теоретично варяги не більше здатні до державної організації, ніж будь-який інший етнос Східної Європи. Враховуючи ж, що вони вирушали на "східний шлях" зовсім не з метою побудувати державу в одній, окремо взятій Ладозі, сама по собі чисельність скандинавів аж ніяк не може виступати індикатором державного розвитку. Для того, щоб варяги покинули свої традиційні (й досить при тому вигідні) заняття та "перемінили фах", вони мали бути поставленими в якісь цілковито відмінні від звичних умови, котрі не залишали б їм іншої можливості. Такі умови, судячи з останнього результату, були в наявності лише в Середньому Подніпров'ї. Отже, слід уважніше придивитися, що ж відрізняло умови існування скандинавів на півдні від того, що ми знаємо про північ.

§9. "Мати градовом руским"

Чим Київ "кращий" за Ладогу, Городище чи Тимерьово? Чому присутність "русів" в тих центрах не провокувала початків державної організації, а в Києві спровокувала?

Перш ніж дати відповідь на ці запитання, варто з'ясувати, коли ж скандинави з'являються в Середньому Подніпров'ї і в якому стані вони застають Київ та його околиці.

Звичайна схема ранньої руської історії припускає, що скандинави ("...яже ннѣ зовомає русь") опановували території Східної Європи поступово, просуваючись з півночі на південь, від добре облаштованих центрів до нових земель. Відтак у районі Києва вони мали з'явитися значно пізніше, ніж на півночі чи сході Русі. На перший погляд, так воно і мало бути. Саме подібні припущення змушують дослідників шукати інші, ніж Київ, вихідні пункти для нападів русі на візантійські володіння в IX ст.

Наскільки, однак, пізніше з'явилися варяги в Києві? Якщо довіряти літописній концепції, то варяги з'являються в Новгороді й Києві практично одночасно (Рюрикові "мужі" Аскольд і Дір). Коли ж уважати, що літописна оповіді про варязькі походи на південь треба розуміти фігурально, як розгорнуту метафору, то це відбулося з розривом в одне покоління: діти перших закликаних до Ладоги чи Новгорода варягів уже мають мешкати в Києві.

Справді, впродовж початку IX ст. скандинави зафіксовані лише в Старій Ладозі. Можливо, в кінці цього століття вони оселяються в Городищі. Решта ж скандинавських центрів Східної Європи впевнено датується X ст. Іншими словами, уявлення про поступове, майже колонізаційне просування варягів уздовж річкових шляхів не підкріплюється фактичними даними. Найдавніші скандинавські матеріали, відшукані на півдні Русі, походять із IX ст., а переважно звичайно, пізніше, ніж у Ладозі, але в принципі одночасно із Городищем, Гньоздовом, Тимерьвовом, Сарським. Сьогодні вже майже неможливо з'ясувати, що вперше принадило скандинавів у Середньому Подніпров'ї, але важливо, що вони досягли його практично водночас із заснуванням центрів на півночі.

Рис.3. Олег на київському столі.
Мініатюра Радзивілівського літопису

У Середньому Подніпров'ї поховання скандинавів виявлені в районі Києва і Чернігова. Це поодинокі поховання в могильниках навколо Києва (місто Володимира, Китаєво, Кирилівські висоти), Вишгорода. На Лівобережжі скандинавські поховання виявлені в Чернігові та його окрузі. Найбільша ж концентрація їх — у могильнику поблизу Шестовиць. Саме цей пункт вважають типологічно тотожним зі східноєвропейськими "віками" X ст. Загальне число скандинавських поховань, підраховане за етнічно визначальними речами поховального начиння, становить близько двадцяти. Ця кількість може бути дещо збільшена, якщо з варягами пов'язувати так звані камерні поховання (в Середньому Подніпров'ї досліджено близько тридцяти). Ми, проте, схильні трактувати камерні поховання як елемент етнічно метисної місцевої дружинної культури. У цьому сенсі етнографічний образ "русі" на півдні суттєво не відрізнявся від її північного варіанту. Як можна судити з матеріальних решток (знаряддя торгівлі та предмети озброєння), заняття цієї групи також загалом зіставимі із заняттями "русі" на півночі.

Досить скромна проти аналогічних матеріалів півночі кількість скандинавських пам'яток начебто вказує на те, що присутність варягів на півдні не була надто значною. Крім того, вони компактно розташовані лише в двох пунктах: навколо Києва і Чернігова. Насторожує хіба що пропорційна представленість у південноруських матеріалах, зокрема з Шестовиць, поодиноких чоловічих та жіночих поховань, що може свідчити про більш повний тип суспільства, ніж на півночі.

Отже, все ніби сходиться й очікувати від "русі" іншого типу поведінки спеціально на півдні не доводиться. При ближчому розгляді з'ясовуються, однак, і розбіжності. Якщо пару Шестовиці-Чернігів за бажання можна втиснути в межі моделі "парності", то в Києві її виразних ознак не прослідковується.

Суттєво відрізнялося й те, що сьогодні називається "геополітичною ситуацією". У Києві варяги зіткнулися з існуванням старого міського центру, коріння якого сягало вже кількох століть. Центру, до всього, як ми відзначали раніше, не зв'язаного із жорсткими й малорухливими інститутами племінної організації, такого, що вже мав певні політичні амбіції й економічні традиції. Істотно, що руси опинилися тут не в малонаселеній аморфній зоні Приладожжя чи верхньої Волги, а в густозалюдненій території, де їх ніхто не вітав і не чекав. Опинившись щільно збитими фактично в межах території Києва (з найближчими околицями) і зазнаючи тиску зусебіч, вони мали довести своє право на існування й постійно збройною рукою обороняти його.

Суспільство русів у Києві навіть початків X ст., яким воно постає з реляції Константина Багрянородного, це все ще військова машина, чисельно невелика й протиставлена решті населення. Очевидно, з вуст інформатора-роса імператор так описав спосіб життя і заняття "русі" між сезонами караванів до Константи-

нополя: “Зимовий же й суворий спосіб жительствова тих таки росів такий. Коли прийде місяць листопад, одразу ж їхні архонти виходять з усіма росами з Кіава й вирушають у полюддя, котре іменується “кружінням”, а саме: у Славинії вервіанів, другувитів, кривичів, северіїв та інших слов’ян, котрі є пактіотами (данниками — авт.) росів. Годуючись там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, повертаються до Кіава. Потім же, як було мовлено, узявши свої моноксилы, вони споряджають їх і вирушають до Романії (Візантії — авт.)”*

Таким чином, руси ще в першій половині X ст. являють собою тільки озброєну князівську дружину: вони мешкають лише в князівському місті, разом із князем “уся русь” вирушає на збір данини з навколишніх племен, а джерелом її добробуту є наступний перепродаж цієї данини на візантійських ринках. І хоча стороннім інформаторам могло здаватися, що це окремий народ (для середньовіччя і навіть раннього нового часу характерним є осмислення соціальних відмінностей саме як етнічних), насправді “русь” є соціально привілейованим класом. Словом, перед нами гола влада, заснована не на племінних чи якихось інших традиціях, а практично на відвертому насильстві. Матеріальними залишками цього військово-торговельного класу і є так звана “дружинна культура” в Середньому Подніпров’ї.

Ладога та інші факторії скандинавів на великому Волзькому шляху були тільки проміжними пунктами торгівлі, й будь-який політичний організм утворював би свого роду пробку на шляху дальньої торгівлі, сповільнюючи її, а то й зовсім унеможливаючи. Київ же був не проміжним пунктом, а кінцевим або початковим. Менше зв’язаний із торгівлею з Халіфатом, він був зорієнтований на Візантію, а його головною економічною артерією були середня і нижня течії Дніпра. Лише в такому кінцевому пункті могли з’явитися і ідея, і необхідність, і можливість підпорядкувати навколишні території для збирання данини й наступного її збуту у Візантії. Територіально безпосередня влада перших руських князів, аж до часів Ольги, навряд чи виходила за межі найближчих київських околиць (Константин Багрянородний відзначає, що вже Вітачев був містом “пактіотів” “русі”; до “зовнішньої Русі” імператор зараховував навіть Чернігів та Вишгород). Економічно, звичайно, така держава “без території”, але з добре організованим озброєним населенням, яке нічого не продукує, не тільки не здатна запропонувати щось для торгівлі — саме її існування під запитанням. Єдиний спосіб виживати для такого суспільства — військове домінування над сусідніми територіями. Як очевидно з даних писемних джерел та аналізу археологічного матеріалу, до певного часу така структура ранньої Київської держави навіть не вимагала безпосереднього включення до державного тіла територій київських данників. Певно, майже до середини X ст. руські князі

* Див.: Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий. — Изд. 2-е, испр. — М., 1991. — С.51.

цілковито задовольнялися стягненням данини з сусідів. Лише з середини X ст. починається ліквідація Києвом "племінних княжін", але навіть у цей час пам'ятки "дружинної культури" сконцентровані переважно в районі Києва й Чернігова.

Князь Олег, як свідчить літопис, заволодівши Києвом, виголосив знамениті слова: "Се буди мати градовом руским". Насправді цю фразу треба віднести на рахунок літописця, котрий у такий спосіб переклав грецький термін "столиця".

Для IX ст., коли горизонт влади "русі" обмежувався Києвом і його округою, таке віщування Олега здається малоімовірним.

§10. Перші київські князі: між міфом та історією

На перший погляд, відомості про київських князів IX-X ст. прості й недвозначні. Літопис впевнено викладає послідовні події, вказуючи для кожної з них дату, і може скластися враження, що повідомлення ці належать сучаснику. Насправді ж літописець черпав їх із усних переказів, точно не датованих і значною мірою міфологічних. Багато що залишилося літописцеві невідомим або незрозумілим, багато в чому він довірявся поетичним і ефектним, але цілковито фантастичним деталям і неймовірним подобицям легенд та переказів. Звідки літописець, віддалений від описуваних явищ на відстань понад двісті років, міг здобути точні дані? Адже перекази, як і будь-яке джерело фольклорного походження, не знають абсолютної хронології, вони взагалі не передбачають викладу подій у лінійній причинній послідовності. Отже, найперша проблема ранньої київської історії — встановлення хронології подій та їх послідовності.

Для "Повісті временних літ" такими ключовими датами є роки закликання варягів (862 р.), приходу Олега з Ігорем до Києва (882 р.), походів Олега й Ігоря на Візантію, смерті Ігоря (945 р.).

Звичайно, тут не обійтись без джерелознавчого екскурсу в історію літописання XI-XII ст. Яким чином у "Повісті временних літ" склалася така канва, яка і досі вважається документальним відображенням реальних подій?

Сьогодні в науці прийнято схему розвитку літописання, розроблену свого часу О.Шахматовим. Згідно з нею, "Повість временних літ" ґрунтувалася на літо-

писі 90-х рр. XI ст., що його дослідник умовно назвав Начальним зводом. Цей попередній щодо "Повісті временних літ" літопис більш-менш повно зберігся в складі Новгородського першого літопису молодшого зводу, завдяки чому й з'являється можливість реконструювати його версію ранньої київської історії.

У Начальному зводі послідовність подій, їх датування і навіть взаємини головних персонажів представлені в дещо інший спосіб. Перша дата Начального зводу — 6362/854 р., але вже наступні події — закликання до Новгорода Рюрика, прихід до Києва Олега з Ігорем — недатовані. Наступною датою в Начальному зводі був рік 6428/920, під котрим вміщено повідомлення про невдалий похід Ігоря на Греків. Стаття 6430/922 р. розповідає про переможний похід Олега на Візантію та його смерть. Смерть князя Ігоря датована 6453/945 р.

Як встановив О.Шахматов, головне джерело Начального зводу — так званий Найдавніший звід — у цій частині не має дат. Укладач Начального зводу знайшов частину з них у візантійському Хронографі. Перша дата Начального зводу означає початок правління імператора Михаїла. Вона з'явилася в такий спосіб. Укладач зводу знайшов у Хронографі текст, який свідчив, що на другому році правління імператора Михаїла ("в лѣто 6363") було охрещено Болгарську землю, а також перекладено Кирилом і Мефодієм книжки з грецької на слов'янську мову. Звідси літописець зробив висновок, що оскільки 6363 є другим роком Михайлового правління, то 6362 має бути першим. Наступна дата — 6328 р. — має тотожне походження, її укладач Начального зводу також знайшов у згадці Хронографа про поразку Русі. Але позаяк з іншого, можливо, усного джерела літописець знав про переможний похід Олега, то, відпустивши князям один рік на збори і приготування ("...том же лете препочиша и другое, на третьее идоша"), вже на свій розсуд продатував похід Олега 6430/922 р. На решті, третю "точну" дату, рік смерті Ігоря (6453/945 р.), укладач запозичив безпосередньо з Хронографа. Під цим роком у ньому говорилося про кінець правління імператора Романа, якого літописець вважав суперником Ігоря. Так останній рік правління Романа був узятий ним за рік смерті Ігоря. Решта ж датування Начального зводу є результатом власних "дослідницьких пошуків" його автора.

Рис. 4.
Похід дружини князя
Олега на Царгород.
Мініатюра
Радзівілівського літопису

Начальний звод не знав клоп'яцтва Ігоря й відводив йому активну роль одразу ж після смерті Рюрика ("...и върастышу же єму, Игорю, и бысть хробръ и мѹдръ"); Олега вважав не князем, а воєводою князя Ігоря; не знав, що перший похід на Візантію здійснили Аскольд і Дір та як ті опинилися в Києві.

Що ж із цими повідомленнями зробив автор "Повісті временних літ"? Читаючи Начальний звід, він звірявся й з іншими джерелами, серед яких були візантійська "Хроніка" Георгія Амартола, а також розшукані в київському князівському архіві тексти договорів із Візантією Олега (911 р.) та Ігоря (944 р.). Крім того, авторові "Повісті временних літ" були відомі легенди про ще один похід Олега на греків, про смерть Олега від укусу змії; він також приділяв велику увагу київській топоніміці (місця поховань Аскольда і Діра, Олегова могила на Щекавиці тощо).

Джерела, доступні авторові "Повісті временних літ", змусили його не лише суттєво скоригувати хронологію Начального зводу, а й дещо інакше розставити змістовні акценти.

Першу свою дату (також початок правління імператора Михаїла) автор літопису знайшов у Амартола, і вона виявилася відмінною від начального зводу — 852 р. У цьому ж джерелі він відшукав згадку про напад якоїсь "русі" на Константинополь і, знаючи, що це не може бути походом ні Олега, ні Ігоря, ототожнив його з походом Аскольда і Діра. Змушений примирити князівський статус цих князів із необхідністю виводити князівську династію від Рюрика, літописець скомбінував, що Аскольд і Дір були воєводами останнього і від самого початку тільки й мали на гадці, що піти до Царгорода, а Київ для них лише випадкове й цілком незаконне місце проживання.

Договір Олега з Візантією не залишив сумнівів у його князівському статусі, до всього, як вирахував літописець, Олег здійснив свій похід на тридцять років раніше за Ігоря. Відтак "Повість временних літ" робить Олега не боярином, а родичем Рюрика і, певна річ, опікуном юного літами Ігоря. Звідси в "Повісті временних літ" з'являється послідовність: спочатку князює Олег, а вже потім Ігор. Оскільки ж "фактів" княжих діянь у джерелі було тільки на одного князя, на Олега переноситься частина дій, що в Начальному зводі приписані Ігорю, завдяки чому маємо низку практично продубльованих статей. Насправді 911 р. (дата договору) був єдиним і при тому останнім відомим літописцеві про Олега, що навело його на думку, нібито наступного року князь уже не жив (так з'являється дата смерті Олега — 912 р.). З огляду ж на те, що переказ про смерть від коня містив певну кількість років Олегового князювання — 30, явно сакральне й міфологічне число, роком приходу Олега до Києва й убивства Аскольда і Діра давній книжник вважав 882 р.

Із хронологією князювання Ігоря автор "Повісті временних літ" повівся так само. З тексту Начального зводу був відомий рік смерті Ігоря — 945, а з тексту договору з Візантією — дата його укладення (944 р.). Додатково літопи-

сець розшукав у продовжувача Амартола повідомлення про невдалий похід "русі" на Константинополь під 941 р. Так у "Повісті временних літ" з'явилися два походи Ігоря на Візантію.

З цього, звісна річ, надзвичайно спрощеного й стисло огляду джерелознавчих проблем "Повісті временних літ" стає очевидним, що виклад руської історії в ній є не фотографічним відбиттям подій, а складнішою конструкцією, заснованою частково на Начальному зводі, "Хроніці" Амартола, договорах Русі з греками, частково на власній уяві літописця XII ст. Помилково було б цілковито довірятися його повідомленням. Не меншою помилкою, втім, було б вважати, що істинна історія читалася в Начальному зводі й була "зіпсована" згодом.

Як же верифікувати повідомлення цих давньоруських літописців? Чи можливо все ж таки дістатися "справжньої" історії, дізнатися, в якому році і як усе відбувалося насправді? На жаль, можливості тут досить обмежені. Літописи є пам'ятками пізнішого часу, ніж описувані в них події. У певному сенсі вони також є "вченими дослідженнями", автори яких перебували не в кращому становищі, ніж наступні історіографи. Літописці не були свідками подій початкової історії Русі й так само намагалися дізнатися, "як було насправді". Перевірка в такому разі відбувається здебільшого шляхом зіставлення їхньої інформації з даними інших, сучасних джерел або принаймні таких, що написані невдовзі після подій.

Такі джерела є, але винятково іноземного походження, до всього, частина з них така, що спроба узгодити їхні повідомлення з літописними часом не тільки не прояснює, а ще більше заплутує загальну картину. На жаль, більшість візантійських відомостей, яким були певні відповідники в історії русів, уже використана до нас літописцями й не годиться для перевірки. Так, у "Хроніці" Амартола повідомлялося про напад Русі на Константинополь у 860 та 941 рр., і обидва повідомлення враховано автором "Повісті временних літ" (походи Аскольда і Діра під 866 та Ігоря під 941 рр.).

Однак славетного походу Олега жодне візантійське джерело не знає, що змушує з певною недовірою ставитися до барвистої літописної історії про перемогу руського князя. Справді, дивно, що військова акція такого розмаху, при тому досить болісна для Імперії, жодним чином не потрапила на сторінки історії. Тим часом у літописі збережено тексти обох договорів Олега з Візантією — 907 та 911 рр. І коли перший з них багатьма дослідниками вважається фіктивним, то другий є підстави вважати достовірним. Схоже, саме на цей перший договір Русі з Візантією натякав візантійський історик кінця X ст. Лев Діакон, згадуючи про напад Ігоря на Константинополь. Олег, отже, є цілковито історичною постаттю, але водночас такою, реальні обриси якої не так легко вловити. Вже укладач Начального зводу не міг точно встановити, як завершив життя Олег, а тільки стисло занотував: "Иде Олегъ к Новгороду, и оттуда в Ладогу. Дружини же говорятъ, яко идущю ему за море, и уключу змя в ногу, и с того умре; есть могила его в Ладозе". Автор "Повісті временних літ" знав

дещо інше, принаймні, він розшукав місцевий київський переказ (до всього, більш детальний, ніж це вдалося зробити його попередникові) про смерть Олега і його наступне поховання на Щекавиці. Обидва літописці були одностайні в одному: похід на Візантію, хоч би коли він трапився, був останньою подією життя Олега.

На жаль, фонд літописних джерел уже не поповниться, джерелознавчі можливості збережених літописів обмежені, тож не варто чекати, що ця загадка коли-небудь буде розв'язана так, щоб не залишилося сумнівів і місця для рівною мірою вірогідних припущень. Звідтоді, як на початку нашого століття було відкрито так званий Кембріджський документ (або, як його називають останнім часом, документ Шехтера), чимало з-поміж дослідників покладали надії на те, що це іноземне джерело, не пов'язане з літописною традицією, проллє, нарешті, світло на події Олегового князювання. Кембріджський документ є частиною так званого єврейсько-хозарського листування і, як гадають, виник разом із ним у X ст.*

Текст Кембріджського документа, навіть після значних зусиль, докладених до його перекладу й тлумачення багатьма дослідниками, залишається туманним і малозрозумілим. У тій частині, яка нас цікавить, він сповіщає, що через ворожнечу між хозарським царем Йосифом та візантійським імператором Романом останній надіслав численні дари "царю Русі", котрого документ іменує Хлгу, і підбурив того до нападу на Хозарію. Хлгу напав на хозарське місто СМКРІІ або С-м-к-рай (Самкерч, Тмуторокань?) і захопив його. Невдовзі, одначе, Хлгу був переможений хозарським полководцем Пейсахом і погодився на вимогу хозар воювати з Романом. Хлгу воював проти Константинополя "на морі" чотири місяці, але був і тут переможений "грецьким вогнем". Згоряючи від сорому, Хлгу не міг вертатися до своєї землі й пішов до Прс (Персії?), де загинув сам і поклав своє військо. "Так потрапили руси, — підсумовує Кембріджський анонім, — під владу хозар".

Співзвучність імен Олег (сканд. Helgi) та Хлгу, війна з Візантією в часи імператора Романа (919-944 р.), а також мотив шукання князем смерті "за морем" (хоча й у протилежному від вказаного літописом напрямку), звичайно ж, не могли не навести на думку, що в цьому документі відбиті відомості про літописного князя Олега і його похід на Константинополь. Насправді ж Кембріджський документ зовсім не додає до історичності Олега, а швидше на-

* Відомі нині документи єврейсько-хозарського листування виникли як результат запиту іспанського єврея Хасдая Ібн Шапрута з Кордови до хозарського царя Йосифа щодо історії, релігії хозарського народу. Хасдай був мажордомом кордовського халіфа Абд ал-Рахмана і, видно, цікавився долею одновірців у Хозарії. Сьогодні відомі: текст листа Хасдая (рукопис XVI ст.), дві редакції (стисла та докладна) відповіді царя Йосифа (рукописи відповідно XVI та XIII ст.), а також лист анонімного єврея з Хозарії до Хасдая (це, власне, і є Кембріджський документ), де викладається дещо відмінна версія щодо хозар. Кембріджський документ видавався кілька разів, останній переклад можна знайти у виданні: Голб Н., Прицак О. Хазарско-єврейские документи X века. — Москва, Иерусалим, 1997.

впаки — пов'язує з його ім'ям та епохою ще більше легендарного. Він не тільки не роз'яснює літописних відомостей, але відверто їм суперечить: вважає похід Хлгу на Константинополь невдалим і катастрофічним для князя, сповіщає про невідомі з інших джерел (і також підозріло невдалі) війни Хлгу з Хозарією, нарешті, суперечить у хронологічному аспекті відомій даті договору Русі з Візантією. У зв'язку з цим мали місце спроби, не заперечуючи цілковито джерелознавчої надійності Кембріджського документа, визнати Хлгу самостійним князем якоїсь "русі", що мала мешкати в районі Тмутороканя, або ж припускати змішання в образі Хлгу літописних Олега та Ігоря (і так пояснити невдалий похід на Царгород), або, насамкінець, вважати Хлгу не князем Олегом, а одним із підлеглих Ігорю ватажків варязьких дружин.

Найсміливіша гіпотеза пов'язує події, відбиті в Кембріджському документі, з повідомленнями східних джерел про напади русів на Каспій у X ст. Вона, власне, ґрунтується лише на гіпотетичному ототожненні "Прс" Кембріджського документа (куди вирушив помирати від сорому Хлгу) із Персією, але цілком заслуговує на детальніший розгляд.

Про названі походи "русі" на південний берег Каспію є свідчення мусульманських джерел, різних за часом та інформативною місткістю. Найдавніше з них — текст ал-Мас'уді, що мав можливість зібрати відомості під час свого перебування в районі подій усього лише через кілька десятиліть. Ал-Мас'уді датує похід "русі" 300 роком хіджри (912 р.), але вказує при тому, що точна дата вислизнула з його пам'яті. Ал-Мас'уді розказує, що близько п'яти сотень кораблів, на кожному з яких було по сотні людей, увійшли до протоки Найтаса (тобто Керченської) й послали до хозарського царя "просити про те, чи можуть вони увійти до його річки (Дону?), вступити до хозарської річки (Волги) та хозарського моря (Каспійського)" за тієї умови, що руси віддадуть хозарам половину всієї здобичі, "котру награбують у народів, що мешкають по цьому морю". Хозарський правитель погодився, руси по Дону та Волзі досягли столиці каганату Амол (Атіль), а звідти вийшли до Каспійського моря. "І судна русів розповсюдилися по цьому морю, і юрби їх кинулися на Гилян, Дайлем, на місто Табаристана, на Абасгун, котрий розташований на Джурджанському березі, на Нафтову країну та у напрямку до Азербайджану [...]. И руси проливали кров, брали в полон жінок та дітей, грабували майно [...] та палили. [...] Руси ж воювали з Гілем, Дайлемом та з одним із воєначальників [Юсуфа] б. Абі ал-Саджа та досягли нафтового берега у Ширвані, відомого під назвою Баку. Під час повернення з прибережних країн руси завернули на острови, близькі до Нафти, на відстані кількох миль від неї [...]. Багато місяців руси залишалися на цьому морі й ніхто з тамтешніх мешканців не мав можливості підступити до них на морі". На зворотному шляху, однак, русів спіткала страшна катастрофа. Коли вони вже верталися, навантажені здобиччю, до Хозарської річки, мусульмани, що становили гвардію хозарського царя, вирі-

шили помститися за знуцання над одновірцями. У триденній битві руси були розбиті, лише 5000 із них врятувалися втечею вгору по Волзі. Однак і тут, на берегах Волги, їх убивали “жителі Бартаса” та булгари, вирізавши практично всіх.

Що дозволяє зближувати опис походу на Каспій ал-Мас’уді з оповіддю Кембріджського документа? Майже невловимі подібності. Війни Хлгу сталися в часи правління Романа Лакапіна (919-944 рр.), Мас’уді ж пише про час після 912 р. Крім цього досить приблизного хронологічного збігу, здається, лише Керченська протока в ал-Мас’уді може бути зіставимою із С-м-к-раем Кембріджського документа. Насторожує, разом із тим, цілковита протилежність напрямків руху “русі” в обох текстах: у Кембріджському документі — від Хозарії на Візантію, в ал-Мас’уді навпаки — від Чорного моря на Каспій.

Оце і всі джерела, якими доводиться користуватися, реконструюючи перші події київської історії. Хоч як прикро визнавати, але узгодити повідомлення літописів, ал-Мас’уді та Кембріджського документа, можливо, не вдасться ніколи. О.Пресняков свого часу запитував: “Хіба з відчаю перед їх суперечливістю піти слідом О.Шахматова, цілковито розриваючи будь-який зв’язок між Олегом та Ігорем?” Адже О.Шахматов, намагаючись узгодити повідомлення Начального зводу з “Повістю временних літ”, відкидав вірогідність обох. Звичайно, версії історії Русі перших десятиліть X ст., як вони викладені в Начальному зводі та “Повісті временних літ”, не можуть бути цілковитим еталоном для перевірки всіх інших, проте, нехтуючи одними фантастичними оповідями, зовсім не обов’язково закривати очі на фантастичність інших, до всього ще й іноземних. Варто, відтак, звернутися до характеру текстів, що дійшли до нашого часу. Події, викладені ал-Мас’уді, найімовірніше, справді мали місце й, попри деякі неймовірні деталі (як, наприклад, кількість суден і число людей у кожному), його текст цілком історичний і майже сучасний подіям. Зовсім інакше стоїть справа з Кембріджським документом.

Всупереч загальній констатації, що хозарсько-єврейське листування походить із X ст., існують сумніви в тому, чи доступні нині документи не зазнавали пізніших доповнень і змін. У літературі вже відзначалося, що докладна версія листа Йосифа містить чимало анахронізмів і навряд чи старша за час свого рукопису (XIII ст.). Крім того, вона відома з рукопису, що був відкритий Авраамом Фірковичем, колекція документів якого свого часу була визнана великою мірою сфальсифікованою ним же. Шлейф підробності тягнеться за хозарсько-єврейським листуванням буквально з моменту його відкриття (включно з останнім документом — так званім “Київським листом X ст.”). Такий відомий гебраїст, як П.Коковцов, бачив у Кембріджському документі не історичний документ, а швидше історико-літературний твір, складений візантійським євреєм десь у XII чи XIII ст. на підставі різнорідних і маловірогідних даних. Анонімний фальсифікатор, знайомий з короткою версією листа Йосифа, склав памфлет як можливу альтернативу листові Хасдаю Ібн

Шапругу. І хоча цей скептицизм сьогодні загалом не поділяється, важко позбутися враження, що й захисники походження цього документа з X ст. не в змозі навести недвозначних доказів своєї переконаності.

Отже, небезпідставною здається точка зору, яка на основі досліджень анахроністичної топоніміки, вживаної в хозарсько-єврейському листуванні, припускає, що ці документи могли фальсифікуватися в єврейських общинах Криму і звідти надсилатися до Каїра, де їх і знайшли наприкінці XIX - на початку XX ст. Єдиний спосіб урятувати повідомлення Кембріджського документа для історії Русі — це визнати, що він у досить спотвореному вигляді пригадує події походів Ігоря на Візантію. Лев Діакон стверджує, що від Константинополя Ігор повернувся до “Босфору Кіммерійського”, тобто Керченської протоки. Це коли й не свідомо підробка, то, принаймні, псевдоепіграф. У будь-якому разі високу репутацію цих джерел при дослідженні руської історії початків X ст. слід серйозно переглянути.

На відміну від Олега, князя-чарівника з міфологічного переказу, “віщої” людини, котра не змогла передбачити власної смерті, його співправитель і наступник Ігор постає як більш історична постать. Хоча й про нього до літопису занесено відомості переважно легендарного характеру. Відомо, принаймні, що цей князь справді існував і навіть приблизно в ті роки, що вказані для нього літописцями. Ігор — батько вже цілковито історичного Святослава, сином якого був Володимир Святий. Характерно, що в середині XI ст. майбутній митрополит Іларіон у “Слові про закон і благодать” лише до “старого Ігоря” міг простежити князівську генеалогію Русі. Цей князь, отже, в недалекій історичній пам’яті стане вважатися тим єдиним реальним предком, від якого можна виводити початки правлячого князівського роду.

Автор “Повісті временних літ”, віднайшовши у продовжувача Амартола згадку про невдалий похід Русі на Константинополь 941 р., ототожнив цей похід із воєнною акцією князя Ігоря. Це був, звичайно, здогад літописця, але здогад вдалий. Взагалі, похід 941 р. досить докладно, хоча й дещо по-різному, описаний у візантійських джерелах. Продовжувач Амартола повідомляє, що руси в середині липня прибули на 10 тисячах суден, що в складі руського флоту були “скеди от рода варяжска”. Русь увійшла до Босфору, і тут, неподалік від містечка Ієрон, їх зустрів візантійський флот, що застосував “грецький вогонь”, знищивши більшість Ігорових кораблів, решта ж відійшла в напрямку Малоазійського узбережжя. Лише у вересні “русь” вдалося витіснити з Малої Азії, а згодом її було розбито й у повторній морській битві. Похід 941 р. згадано й у “Житті Василя Нового”, котре приписується перу Константина Багрянородного. Тут сповіщається, що про наближення “русі” до Константинополя завчасно сповістили болгари та стратиг Херсонеса. Однак “русь” дійшла аж до Пафлагонії (у Малій Азії), жорстоко знищуючи все довкола, і лише 40-тисячне військо, що спеціально прибуло з Македонії та Фракії, змогло її відтіснити. У на-

Рис. 5.
Клятва русичів
у вірності мирній угоді
між Києвом
і Царгородом 944 р.
Мініатюра
Радзивілівського
літопису

упній морській битві флот "русі" було знищено "грецьким вогнем", частина русичів згоріла, частина потонула, решта ж рушила назад, але по дорозі більшість їх загинула від хвороб. Як легко помітити, "Повість временних літ" повідомляє про Ігорів похід близько до тексту "Життя Василя Нового", котре, змовірно, й було головним джерелом літопису. Те, що цей похід очолював саме князь Ігор, також підтверджує Лев Діакон. Відтворюючи в своїй "Історії" промову імператора Іоанна Цімісхія, звернену до Святослава Ігоровича, візантійський історик записав: "Гадаю, що ти не забув про поразку батька свого Ігоря, котрий, порушивши договір, скріплений присягою, приплив до столиці нашої з величезним військом на 10 тисячах суден, а до Кіммерійського Боспору повернувся лише з десятком човнів, сам ставши провісником власної долі"*.

Інакші справи з другим походом Ігоря на Візантію, котрий викладається лише в "Повісті временних літ". Він закінчується вигідними для "русі" умовами без збройної сутички. Візантійські автори не знають походу 944 р. (що саме по собі ставить його історичність під сумнів), та й у літописі він, як відзначав Шахматов, найімовірніше, з'явився, щоб пояснити договір 944 р. Текстуально опис походу близький до "Життя Василя Нового". Все це переконує, що другий похід Ігоря є результатом комбінації літописця, котрий намагався пояснити, яким чином з'явився договір. Як відомо, договори з Візантією завжди ставали результатом збройного нападу на Імперію.

Однією з умов договору 944 р. було зобов'язання "русі" надавати допомогу Візантії в разі, коли імператор вимагатиме такої. Саме з цією статтею багато істориків пов'язують похід "русі" на Бердаа, що в джерелах датується 322 роком хіджри (943/944 р.), але, як гадають, насправді відбувся 945 р. Розташоване на одній з приток р. Кура, місто належало Халіфату й було одним із найбільших і найбагатших центрів Закавказзя. Його ще називали Багдадом Кавказу. Маршрут "русі" до Бердаа невідомий, знаємо тільки, що Курою вона пливла на кораблях. На відміну від походу, описаного ал-Мас'уді, новий відзнався більшою осмисленістю. Руси не палили і не грабували все довкола, вони

Видання тексту див.: Лев Діакон. Історія / пер. М.М.Копыленко, стаття Л.Я.Сюзюмова, комм. М.Я.Сюзюмова, С.А.Іванова. — М., 1988.

опанували місто, наклали на населення данину й намагалися надовше закріпитися в місті і навколишній території. Попри певні ускладнення (намісник Азербайджану, зібравши чималі сили, намагався вибити їх із Бердаа й таки серйозно послабив), русам вдалося протриматися в місті близько півроку й навіть відносно спокійно відпливти додому. Цей далекий і досить авантюрний похід нині небезпідставно пов'язується зі східною політикою Візантії та її намаганням послабити сили Халіфату на Кавказі. Можливо, навіть у Візантії щось знали про цей похід, принаймні, східні автори відзначають, що сили "русі" підірвані були епідемією дизентерії, і чи не цей факт відбито в туманній фразі "Життя Василія Нового" про те, що на зворотному шляху чимало "русі" загинуло "від страшного розслаблення шлунку"?

Як відзначалося вище, саме Ігорю, а не Олегу відводилася Начальним зводом роль підкорювача східнослов'янських племен. Очевидно, він, а не його міфічний родич почав інтенсивне розширення влади Києва, і саме з його князюванням маємо пов'язувати формування певної політичної та економічної системи, котра у вітчизняних та іноземних джерелах фігурує під назвою "полюддя". Варто нагадати, що історична традиція, відображена в літописі, саме зі спробою зібрати надмірну данину під час зимового полюддя пов'язувала смерть Ігоря в Деревській землі. Це було відомо навіть у Візантії, і Лев Діакон стверджує, що про лиху долю Ігоря нагадував Святославу імператор Іоанн (до речі, це єдиний опис обставин смерті князя): *"Не згадую вже про його [подальшу] жалюгідну долю, коли, вирушивши в похід на германців, він був узятий ними в полон, прив'язаний до стовбурів дерев і розірваний навпіл"*.

Полюддя в часи Ігоря є предметом головної уваги й при описі держави русів у творі Константина Багрянородного "Про управління імперією". Реляція візантійського імператора, складена в 40-х рр. X ст., є не тільки найдетальнішим, але, по суті, єдиним описом функціонування давньоруського полюддя, на підставі якого здійснюються всі наукові реконструкції. Полюддя в основі своїй пов'язано з архаїчним ритуалом щорічного кругового об'їзду володарем підвладної йому території. Цей інститут, що, з одного боку, служив для фізичного з'явлення володаря підданам і періодичного ритуального встановлення зв'язку між ними, а з другого, забезпечував матеріальне існування володаря та його оточення, засвідчений для багатьох ранніх суспільств, до всього, не тільки європейських і не тільки індоєвропейського походження. Володар у ранніх суспільствах — фігура аж занадто сакралізована, його влада ґрунтується, крім усього іншого, на вірі в божественну силу й магію особи князя. Державна влада, таким чином, реалізується через низку релігійних інститутів і ритуальних дійств і постає не як насильство і підкорення, а переважно як добровільний зв'язок між володарем і народом, володарем і територією. Відтак данина, що вилучається під час полюддя, — це добровільне приношення за патронат і оборону з боку наділеного надприродними якостями володаря.

Як можна судити з опису Константина Багрянородного, полуддя київських князів у середині X ст. було досить розвиненим інститутом. Воно охоплювало величезні території, включно з племінними союзами “вервіанів, другунів, кривичів, северіїв та інших слов’ян, котрі є пактіотами росів”, і, ймовірно, на часи Ігоревого княжіння мало вже якусь історію.

Як справедливо відзначив свого часу М. Грушевський, на репутації Ігоря нещасливо позначилося розміщення його в літописі між двома войовничими і героїчними князями, через що його за контрастом змальовано невиразно й неприхильно: він позбавлений військовго щастя, користолюбний і загалом невдаха. Навряд чи ця, за висловом М. Грушевського, “белетристична” репутація відповідає дійсності. Просто Ігор — фактично перший руський князь, про часи і особу якого маємо вже не легенди і міфи, а історичні джерела.

Разом з тим не варто гадати, що кількість джерел прояснює всі подробиці Ігоревого князювання. Загадковим залишається те, що, здавалося б, мало бути висвітлено найкраще, — князівський рід, його склад і чисельність. У XI ст. пам’ятали лише одного князя середини X ст. — Ігоря — і знали, що він був батьком Святослава. Літописи, отже, вибудовують пряму генеалогічну лінію, де у міфічного Рюрика був єдиний син Ігор, у Ігоря — єдиний син Святослав. На перший погляд, така переконаність літописців має підтвердження й у тексті Константина Багрянородного, котрий вказує, що в часи князювання в Києві Ігоря в Новгороді сидів його син Святослав, і не згадує інших родичів князя. Є, однак, підстави припускати, що князівський рід уже в часи Ігоря не обмежувався його родиною у вузькому сенсі й охоплював значно ширше коло осіб, відомості про яких містяться в незалежних від літописної концепції джерелах.

Описуючи в своєму трактаті “Про церемонії візантійського двору” прийом княгині Ольги невдовзі після Ігоревої смерті, Константин Багрянородний неодноразово згадує, що разом із нею перебували “її ближні”, а також “архонтисси-родички” (названі також “рідними їй архонтиссами”). Крім того, на прийомах був присутній і не згаданий на ім’я “анепсій” Ольги, що може означати і небожа (невідомо, щоправда, з якого боку), і родича взагалі. Звичайно, можна вважати, що згадані імператором родичі були кривними власне Ольги, а не Ігоря, і тому до чоловічої лінії роду не мали стосунку. Але насторожує, що поряд із цими особами Константин згадує й “послів архонтів росів” (загальним числом 22) і, отже, змушує нас гадати, що в середині X ст. князівський титул носив не один Святослав. Свого часу вважалося, що “архонтами росів” вчений імператор називає місцевих племінних князів, неспоріднених із Рюриковичами. Саме такої думки дотримується Г. Літаврін, припускаючи, що 22 послан представляють відповідну кількість територіальних центрів руської держави. Однак, зважаючи на те, що в іншому своєму творі Константин “русами” називає винятково київських мешканців, наближених до Ігоря, подібне припущення не здається єдино вірним. Крім того, кількість підпорядкованих Києву “племінних князів”

навряд чи сягала двадцяти, а самі ці “Славинії” не вважалися “руссю”, що робить сумнівним ототожнення “архонтів росів” із племінними князями. Найімовірніше, згадані архонти були так чи інакше родичами Ігоря.

Це знаходить підтвердження й у тексті договору Ігоря з Візантією, а саме: у переліку осіб, уповноважених на його підписання. Давно вже було з’ясовано, що почт цей розподілений на дві групи: послів і “гостей”. Посли при тому згадані із вказівкою на князів, від імені яких вони виступають. “Иворъ, солъ Игоревъ, великаго князя Рускаго, и обьчни сли: Вѣефастъ Святославль, сына Игорева; Искусеви Олгы княгыня [...]”¹. З цього переліку дізнаємося також, що в Ігоря було два небожі — “нетин” (що словник І.Срезневського тлумачить як “син брата”): тезка Ігор та Якун, які посилали від свого імені відповідно Слуди та Прастена. Отже, в Ігоря мали бути брати, не згадані літописом. На додачу, серед “всякаго княжья” названо людей з явно князівськими іменами: Володислава, послом якого був Уліб, Предславу, послом якої був Каницар, окремого посла мала Сфандра, “жена Оулебова”. Усі вони, очевидно, члени князівської родини, послы яких мали носити золоті печатки, на відміну від просто “гостей”, споряджених печатками срібними. Родичами князя є всі, названі між двома “нетіями” Ігоря, відтак маємо підстави вважати й решту послів першої групи загальним числом 23 чи 22 особи посланцями представників князівського роду.

Такий висновок дозволяє дещо інакше уявити собі не лише склад правлячого дому середини X ст., а й структуру влади в Києві цього часу. У переліку “слів” названо кілька жінок (Ольгу, Предславу, Сфандру, Уту), котрі також зараховуються до “всякаго княжья”. Як видно з уточнення щодо Сфандри (“жена Оулебова”), вони могли користуватися таким правом завдяки або колишній позиції їхніх покійних чоловіків, або (як у випадку Ольги, Предслави і, можливо, Ути) власному статусу в родині. Отже, перед нами особи, котрі мали право на якесь виняткове становище в київському суспільстві. Вони були об’єднані між собою кровно-родинними зв’язками і, до всього, володіли князівським статусом.

У звіті Константина Багрянородного про склад посольства Ольги в цілковитій відповідності з текстом договору 944 р. також виділяються дві групи — послів “архонтів русі” та гостей. Характерно, що кількість послів “архонтів русі” відповідає кількості послів “всякаго княжья” в договорі. Справді, в Константина названо 22 особи. Оскільки з Ольжиного посольства треба вилучити послів трьох осіб (її власного, покійного Ігоря та одного з Ігоревих небожів, присутнього в Константинополі особисто), маємо ті самі 22 особи, згадані в договорі. Навіть у тому разі, коли точні числові збіги, запропоновані О.Назаренком, є випадковими, його припущення, що йдеться про певну групу,

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.35.

котра характеризується стабільністю складу, спадковістю місця в групі, соціальною однорідністю, родинними зв'язками всередині групи, правом на частину спільної (родової?) власності, здаються цілком слухними. Одно слово, перед нами корпорація, котра може бути тільки князівським родом.

Не цілком зрозумілий зв'язок між кількістю послів "княжья" в договорі 944 р. і кількістю купців. Якщо в описі прийому Ольги 22 послам відповідають 44 купці, і можна було б припускати, що кожен член роду мав право посилати ще й двох "гостей", то в договорі Ігоря співвідношення інше. За нині прийнятою розбивкою на слова, в Іпатіївському списку названо 28 гостей (проти 25 послів). Однак ім'я Турберна названо тричі, що може свідчити про звичайний повтор і, отже, гостей у його протографі мало бути 25. У Лаврентіївському списку названо 26 "гостей", до всього, на двох останніх позиціях — "Єннко, Боричь". У Іпатіївському списку це, власне, одна людина — "н Єннько биричь". Судячи з варіантів Радзивілівського та Академічного списків ("нснно ковиричь", "Исннъко биричь", що, очевидно, є спотвореним "н Єннъко биричь"), у протографі Лаврентіївського списку загальна кількість гостей мала бути 25. Отже, 25 послам договору відповідало 25 купців, тобто кожен член князівського дому посилав по одному купцю.

Очевидно, треба припускати якусь спадкоємність осіб, поіменованих у договорах Ігоря 944 р. і Олега 911 р. Принаймні двох членів князівської родини договору 911 р. — Фаста і Гуди — згадано в договорі 944 р. як Фоста і Гуди. Ще дві особи договору 944 р. — "гості" Інгельд та один із Руалдів — можуть бути ідентифіковані відповідно як Інегелд та Руалд договору 911 р. (можливо, однаке, обидва Руалди 944 р. згадані в 911, якщо визнати вірним читання "Руал" Академічного списку, а не "Руарь" Лаврентіївського). Симптоматично при тому, що особи договору 911 р. виконують функцію "слів" 944 р., оскільки представляють "Олга, велнкого князя рұскаго н... всех, нже сұть под рұкою его светлыхъ бояръ".

"Княжье" договору 944 р. (або, як в інших місцях називає їх текст документа, "князи н боляре", що є варіантом перекладу грецького "архонти"), виступає головним контрагентом Візантії. Що ж цікавило "русь" (у тому вузькому, ще не територіальному, а соціальному сенсі, котрий надавався терміну в початках X ст.) у Константинополі? Як ми бачили, саме "русь" завдяки своїй політичній домінації збирала чималий "додатковий прибуток" з великої території Східної Європи і саме "русь" переправляла його для перепродажу в Константинополь. Із цією економічною структурою пов'язані й періодичні походи на столицю Імперії, і настійне намагання "русі" нав'язувати Константинополю договори, головний зміст яких визначається як торговельний.

Таким чином, корпоративною власністю окресленого вище колективу були не землі, не території і навіть не влада як така, а частка в сукупній данині, що збиралася з "пактіотів русі". Сьогодні важко сказати, як саме було

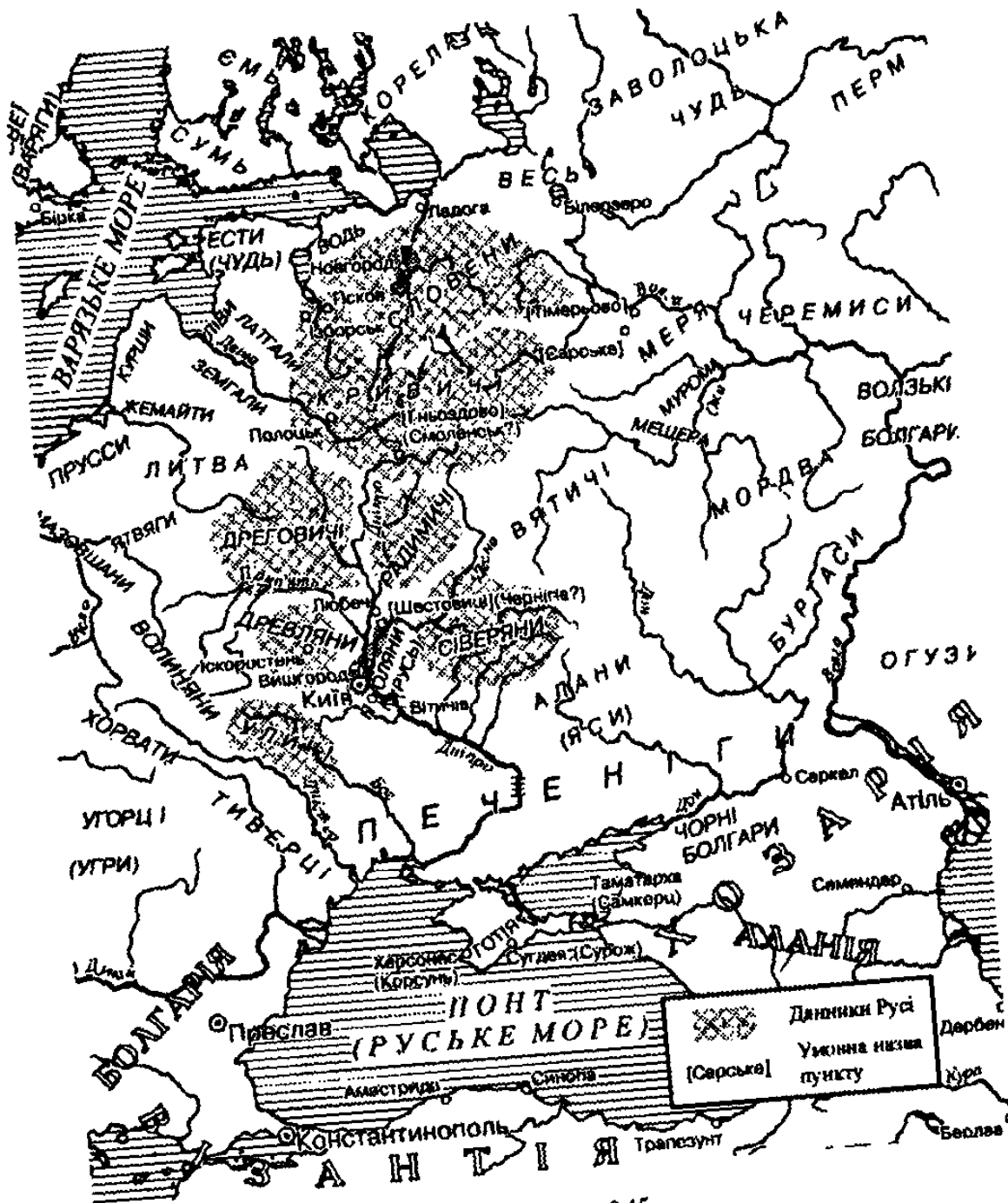

Рис.6. Русь у 945 р.

організовано порахунки всередині роду: чи вважалася зібрана данина не поділь-
 ним до часу набутком (долі в ньому визначалися після її збуту), чи кожному
 члену колективу наперед виділялися якісь території для її збирання. Принаймні,
 літописні натяки Начального зводу про віддавання данини з Уличів Свенельду,
 а також згадки "Повісті временних літ" про окрему данину, которую збирав цей
 "муж" Ігоря та Святослава, припускають і другу можливість. Варто, проте,
 пам'ятати, що на літописні реляції могла вплинути практика пізнішого часу. На
 додачу, сама історичність Свенельда в часи Ігоря досить сумнівна: його не зга-
 дано в списку осіб договору 944 р., що дивно, з огляду на роль, которую йому
 відводить літопис. Натомість у договорі Святослава 972 р. Свенельд згаданий,
 що дає підстави вважати його персонажем Святославового князювання.

Чи має “держава русів” територію, такий необхідний для наших уявлень про подібного роду утворення атрибут? Навряд. “Русь” усе ще мешкає виключно в Києві, другим її документально засвідченим опорним пунктом є Новгород (тут сидить син Ігоря Святослав). Можливо, третім пунктом є Чернігів (чи Шестовиці). Жодних інших міст “русь” не має. Посилання в цьому аспекті на перелік міст договору 907 р., на які мала йти візантійська данина, некоректне, оскільки неможливо довести історичність самого цього договору. Тексти “справжніх” договорів (911 та 944 рр.) жодної данини не знають і списків “городів” не містять.

Функціонування держави русів, отже, при ближчому розгляді вимальовується як симбіоз політичного володарювання й економічного підприємництва, організованого та контрольованого досить вузьким колективом осіб. Ці дві сторони державного механізму, до всього, розподілялися сезонно: у зимовий період “уса русь” вирушала на полюддя, послідовно об’їжджаючи підвладні території й накопичуючи цінності, котрі з настанням весни, відкриттям навігації по Дніпру та Чорному морю переправлялися до Візантії. Отже, Київська держава першої половини X ст. була чимось на зразок сучасного закритого акціонерного товариства, а члени правлячого князівського роду виступали як пайовики.

Коли висновок про чисельність князівського клану в епоху Ігоря правильний, він дає унікальну можливість простежити найперші кроки державної організації, з’ясувати хронологічну “глибину” цієї структури. Припускаючи, що вона є відпочатковою, можна ретроспективно вирахувати приблизний час її появи й утвердження “русі” в Середньому Подніпров’ї.

Знаючи, що на середину X ст. кількість представників князівського клану становить близько 22-25 осіб, і умовно припускаючи, що всі вони були нащадками однієї людни, можна визначити час, упродовж якого князівський рід міг накопичити таку чисельність одночасно живих своїх членів. З даних про сім’ї давньоруських князів XI-XII ст. ми знаємо, що подібної “потужності” рід набуває в третьому поколінні. Приблизно такі ж дані одержуємо від спостережень над генеалогією князів литовської доби. Відводячи на одне покоління середню цифру в 20 років, одержуємо загальне число 60. Остання цифра, втім, має бути дещо скоригована в бік зменшення. По-перше, треба враховувати, що не всі представники попереднього покоління вимрали одночасно із народженням нового, а отже, тривалість життя поколінь мала накладатися. По-друге, припущення про єдиного родоначальника є хоча й близьким до літописного (Рюрик), проте гіпотетичним. Слід зважити також на можливість, що “перший князь” прийшов до Києва (як наполягає літопис) “з родом своїм” (отже, коли він уже міг бути розгалуженим) і наші 22-25 осіб були нащадками не лише Рюрика. Нарешті, не можна нехтувати ймовірністю полігамних шлюбів, діти від яких (подібно до пізнішої практики Рюриковичів) також вважалися членами роду.

Таким чином, півстоліття — час, який задовольнить більшість із можливих корекцій. Якщо це справді так, то рід, до якого належав Ігор, утвердився

в Києві близько кінця IX - початку X ст. При тому, Ігор мусив належати до другого покоління (у договорі 944 р. згадано його сина і небожів, тобто третє покоління). У договорі Олега 911 р. поіменовано 15 осіб. Можна припускати, що така кількість відбиває стан князівського роду першого-другого покоління. Це дає "генеалогічну глибину" роду, тотожну до тієї, яку називали й пізніші літописці, але "хронологічна глибина" очевидним чином відрізняється: з середини IX ст. витoki роду мають бути пересунуті на кінець цього століття. У переказі про Аскольда і Діра відображено існування іншої київської династії. Підсумовуючи ці спостереження, маємо визнати, що Київська держава в тому вигляді, в якому ми знаємо її для середини X ст., зародилася не раніше кінця IX - початку X ст.

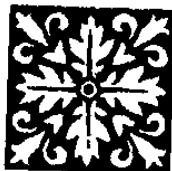
Ці висновки не здаються надто несподіваними, адже феномен "розтягування" легендарної історії і життя перших її персонажів давно і добре відомий на прикладі багатьох традицій. Здебільшого таку "довгу" міфічну хронологію доводиться "стискати" і підтягувати "ближче" до часів історичних. Помічено, що перші князі неприродно довго живуть і полишають малолітнє потомство. Не є винятком і перші руські князі. Рюрик, коли вважати, що на час "закляккання" (862 р.) він був главою клану, помирає у віці близько шістдесяти років (879 р.), а його син Ігор ще навіть не ходить (і при тому не ходить аж до 882 р.). У свою чергу, Ігор стає батьком Святослава також у шістдесят три роки (942 р.), але ще більш дивно, що майже в такому ж віці змогла народити сина Ольга.

Викладені міркування щодо характеру Київської держави та її "глибини", здається, дозволяють повернутися до запитання, винесеного в заголовок одного з попередніх параграфів: південь чи північ? У ряді історичних праць і досі цілковито панує калька літописної концепції, згідно з якою державне тіло Русі формується на півночі чи північному сході і лише згодом до нього приєднується Середнє Подніпров'я. У реальному житті картина була іншою. Київській державі лише близько середини X ст. вдалося здобути собі єдиний опорний пункт на півночі — Новгород. Враховуючи те, що впродовж середини - другої половини X ст. там сидітиме лише князівський син, а також те, що Новгород ніколи не вважатиметься належним до "Руської землі", можна твердити, що ця територія не була початковим осередком формування східнослов'янської державності.

Якою була Київська держава за попередньої династії (Аскольда і Діра), сказати важко. Коли вважати справедливою думку, що похід на Константинополь 860 р. відбувся з Середнього Подніпров'я, слід визнати наступне: за своїм типом вона мало чим відрізнялась від Київської держави перших Рюриковичів. Однак можемо твердити, що вже за наступників Ігоря вона суттєво змінить свою структуру і характер.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ
РУСЬ
У СЕРЕДИНІ - ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
X СТОЛІТТЯ

§1. “Реформи Ольги”

Князя Ігоря було вбито під час полюддя в землі древлян. Вважається, що сталося це наприкінці 944 р., хоч дата є цілком умовною. Насторожує насамперед те, що, подібно до Олега, якого літописець відправляє до предків одразу ж після укладення договору з Візантією, Ігор помирає наступного року після договору 944 р. Важлива і та обставина, що Константин Багрянородний, який писав свою працю “Про управління імперією” в кінці 40-х - на початку 50-х рр., ще не знав про смерть руського князя. Отже, немає підстав для переконаності в тому, що Ігор помер саме цього року; можливо, він князував і після вказаної літописцями дати. Як побачимо нижче, картина руської історії середини X ст. в літописі обмежена двома легендами: про Ольжину помсту древлянам та про її поїздку до Царгорода. Хоча ці перекази в основі своїй історичні, вони не можуть замінити собою реальних фактів. Ми, напевно, так і не дізнаємося, як сталося, що численний князівський рід часів Ігоря раптово зникає і від нього залишається лише Святослав. Яка доля спіткала Ігорових небожів Ігоря і Уліба, або Предславу та Володислава? Якись досить серйозні події мають ховатися за літописними казками, щоб від роду в два десятки осіб у живих зостався один князь.

Смерть Ігоря порушила ту структуру володарювання в Східній Європі, котра трималася півстоліття на договорі й балансі між Києвом і племінними союзами. Попри те, що це мусило статися рано чи пізно, лише вбивство Ігоря призвело до того, що Київ у відповідь починає ліквідувати, очевидно, досить широку перед тим автономію своїх “пактіотів” і включати їхні землі до складу безпосередньо підвладної руським князям території. Київська держава вперше за свою історію набуває територіального змісту. Хай і в скромних поки що межах, але тенденція до розширення вже відчутна.

Літопис у досить яскравих фарбах описав обставини Ігорової смерті і в ще яскравіших — наступну помсту древлянам княгині Ольги. Власне, переказ про вбивство Ігоря є тим єдиним, що знаходить підтвердження в синхронних джерелах і може претендувати на історичність. Усе почалося з того, як стверджує “Повість временних літ”, що Ігорева дружина поскаржилася князеві на розкіш людей Свенельда й запропонувала вирушити по дань (“...отроци Свенделжи изодѣлѣся сѣтъ оружьемъ, и порты, а мы нази, да понди княже

с нами в дань, да и ты добудешь, и мы”¹. Необачний князь погодився “и иде в Дерева в дань и примысляше къ первои дани”. Усе закінчилося б благополучно, коли б, уже йдучи назад, Ігор несподівано не вирішив зібрати ще данини (“...рече дружинѣ своен, идете вы с данью домови, а азъ възвращаюся и похожую ещє.., желая бошая имѣнья”²). Ця, вже третя (у відповідності з фольклорними формулами) данина, звичайно, обурила древлян, котрі зустріли князя з його нечисленною дружиною поблизу Іскоростеня, вбили його і, треба гадати, з честю поховали (“...и погребенъ бысть Игорьъ, и естъ могила его у Искоростиня города в Деревѣхъ и до сего дни”)³.

Ця картина полюддя, певна річ, значно відрізняється від його опису Константином Багрянородним. Одиоразовий нетривалий похід по “порти” до древлян майже нічим не нагадує грандіозної експедиції з послідовним об’їздом території данників, але в основі своїй літописний переказ, треба гадати, вірний. Згадуваний вище Лев Діакон, що народився близько 950 р., тобто приблизно тоді, коли помирає Ігор, вустами імператора Іоанна Цімісхія застерігав Святослава Ігоревича, нагадуючи лиху долю його батька. У цьому повідомленні дивує тільки згадка про загадкових “германців”, але, можливо, в такий спосіб Лев хотів висловити ідею етнічної нетотожності Ігоря та його вбивць. Адже в літописі це підкреслюють і самі древляни — “...се князя Рускаго убихомъ”.

Наступний за цим опис потрійної Ольжиної помсти древлянам, як уже давно встановлено, є фольклорним переказом, що в метафоричній формі відтворює поховальний ритуал (ідея тут, отже, — відплата древлянам за поховання Ігоря тією ж монетою). Четверта помста, що складає собою статтю 946 р. (спалення Іскоростеня), з погляду фольклору зайва, як гадають, може бути власним доповненням літописця до теми військової хитрості Ольги (спалення міста за допомогою “голубів та горобців”). Цей мотив запозичено, ймовірно, з візантійського джерела. Опис розправи княгині над жителями Іскоростеня наближено літописцем до опису взяття й пограбування Єрусалима Навуходносором з “Хроніки” Георгія Амартола.

Які ж риси реальної історії здебільшого видобувають із цих колоритних, але страхітливих оповідей? Вважається, що вперше дізнаємося трохи про внутрішнє влаштування однієї зі слов’янських земель. Так, літопис називає ім’я древлянського князя Мала, за котрого сватають Ольгу. Дізнаємося, крім того, що були ще якісь інші князі в Деревській землі, щоправда, невизначеної кількості. Дізнаємося, що у древлян були також “лучші мужі” числом 20 та “мужі нарочиті”, котрі “тримали” Деревську землю. Нарешті, що в землі древлян було принаймні одне місто.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.42-43.

² Там же.

³ Там же.

Історики сприймали ці звістки переважно за чисту монету і вважали, що вони відображають складну ієрархічну стратифікацію древлянського суспільства. На чолі його нібито стоїть верховний князь, під ним “ропасають” землю менші князьки, під ними “держать” землю “нарочиті” мужі й, нарешті, існує просто племінна знать в образі “лучших” мужів. Така схема добре узгоджувалася з концепцією літописних племен як “племінних союзів”, фактично маленьких держав, іманентний розвиток яких був насильно перерваний Києвом. Встановлена для древлян схема мовчазним чином розповсюджувалася й на решту східнослов'янських племен.

Джерелознавча коректність, однак, вимагає визнати, що в названих “класах” древлянського суспільства маємо справу не з реаліями середини X ст., а, в кращому разі, з тим образом древлян, що уявлявся пізнішому літописцеві. Ще пильніше придивляючись до текстів Ольжиної помсти, доходимо висновку, що, крім мотиву поховальної обрядовості, в них існує фольклорний мотив сватання до вередливої нареченої, яка вимагає дедалі кращих і кращих сватів, і, власне, персонажам обряду сватання є “лучші”, “нарочиті” мужі і навіть сам князь Мал. Що ж стосується згаданих у статті 946 р. “старійшин града” Іскоростеня, то, як з'ясовано, цей термін має книжне походження і запозичений тут, як і в інших місцях літопису, з перекладної, візантійської з походження літератури.

Зрозуміла річ, у літописних статтях, що нас цікавлять, значно більше відбито київських реалій. Так, у статті 6453/945 р. літописець намагається реконструювати найдавнішу топографію Києва, князівських палаців у ньому й пов'язати ці пункти із сучасною йому міською забудовою. З цієї ж статті дізнаємося, що в п'єсі київської історії з'являються нові персонажі: кормилець Святослава Асмуд та його воєвода Свенельд (Свендельт). Якщо відомості про першого тим вичерпуються, то Свенельд стане свого роду “злим генієм” київських князів. Водночас не все ясно навіть у цих, на думку багатьох дослідників, уже цілковито історичних повідомленнях. Підозрілою, насамперед, залишається хронологія.

Літопис наполягає, що на момент смерті батька Святослав залишався ще дитиною, бо нібито народився 943 р., а під 945 р. згадано його “кормилця” Асмуда. 946 р. Святослав був ще настільки малим, що кинутий ним на знак початку битви із древлянами спис “летѣвъъ сквози уши конєви и удари в ногъ конєви”. “Бѣ во велии дѣтєскъ”, — пояснює літописець. Це, однак, суперечить наведеним у літописі датам народження Ігоря (не пізніше 879 р.), а також шлюбу Ігоря та Ольги (903 р.). Виходило б, що Ольга народила сина лише через сорок років після взяття шлюбу. Крім того, в 970 р. Святослав уже міг посадити трьох своїх синів на князівські столи. Якщо прийняти, що наймолодшому з них не могло бути менше 15-16 років, виявиться, що Святослав мусив стати батьком вже у віці 11-12 років, що ввійшло б у кричущу суперечність не тільки з родинними традиціями (народжувати не раніше 60 років!), а й із фізіологічними можливостями. Отже, Святослав не міг народитися 943 р.

цю дату слід відсунути на кілька років раніше. Адже в договорі 944 р. згадано окремого посла Святослава — Вуєфаста, і наймовірно, щоб однорічна дитина могла бути зацікавленою у представництві в Константинополі.

Для чого ж літописцеві знадобилося применшувати вік Святослава? Очевидно, для того, щоб пояснити той незвичайний для XI-XII ст. факт, що після смерті князя Ігоря київський стіл переходить не до нащадка чоловічої статі, а до дружини покійного. Можливо, в літописця виникли (як і в багатьох наступних дослідників) підозри щодо узурпації влади, що, певна річ, не личило Ользі, котра в часи літописця вже мала стійку репутацію першої християнки. Тож найприродніше виправдання для неї — визнати, що Святослав був немовлям і дії Ольги були вимушеними, нав'язаними обставинами.

Попри те, що традиція вказує батьківщиною Ольги Псков, звідки її нібито “привели” Ігореві, жінка ця повною мірою успадкувала “мудрість і смисленість” полян, хоча, на відміну від них, не відзначалася “тихістю” і “лагідністю”. Жорстоко розправившись із древлянами (“...старѣшинны же города (Іскоростеня — авт.) и жьже, и прочая люди, овѣхъ нзбн, а другия работѣ преда мужем своимъ, а прокъ остави нхъ платити дань, и възложи на ия дань тяжкѣ”)¹, Ольга здійснює низку кроків, які ввійшли в літературу як “реформи княгині Ольги”.

Що насправді сповіщає літописець? “И иде Ольга по Деревьскон земли съ сыномъ своимъ и дружиною своею, уставяюще уставы и уроки, и сѣть становища ея, и ловища ея”². Під наступним, 6455/947 р., читаємо: “Иде Ольга к Новугороду и уставы по Мьстѣ, погосты и дань, и по Лузѣ погосты и дань и оброки, и ловища ея сѣть по всеи земли и знамення и мѣста и погосты, и сани ея стоятъ въ Плеськовѣ и до сего дни; и по Диѣпру перевѣсища, и по Деснѣ...”³ У цих двох не цілком зрозумілих фразах літопису, де звалено докупити і данини, і погости, і ловища, і навіть Ольжині сани, завжди намагалися вичитати більше, ніж вони могли сказати. Очевидно, що поїздки Ольги пов'язувалися з якимись економічними інтересами київських князів: за це говорить термінологія літопису — уставы, даннин, оброки, знамення. Однак не тільки в цьому річ. Економічними зацікавленнями важко пояснити інтерес княгині до таких суто чоловічих забав, як полювання (перевісища, ловища). Хоча й тут здебільшого намагалися розгледіти господарський момент, у них треба вбачати радше символічні знаки князівської присутності і влади, знакове визначення якоїсь території, що має особливий зв'язок із київськими князями.

Найбільш інтригуючим, а для декого з дослідників навіть ключовим для розуміння Ольжиних реформ терміном завжди було “погости”. Що таке “погост”? Словник І.Срезневського трактує це слово, як “садиба, стан, становище, місце зупинки князів під час об'їзду земель”. У такому сенсі “погости” мають неабив-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.48.

² Там же.

³ Там же. — Стп.48-49.

яке значення для розуміння того, що, власне, вчинила Ольга. Біда, проте, в тому, що єдиною підставою для тлумачення терміна, в тому числі й І.Срезневським, залишається наведена вище стаття 947 р. Російський історик В.Ключевський тлумачив “погост” як “малий ринок”, виводячи його від “гостьби”, торгівлі, що не було прийнято наступною історіографією. Заперечуючи його, О.Пресняков відзначив, що не будь-яка торгівля — “гостьба” і не кожний купець — “гість”, а лише той, що приїздить з далекої, можливо, навіть чужої країни. Власне пояснення історик пов’язав з іншою етимологією. Він вважав, що “погости” — то адміністративні пункти, пов’язані в якийсь спосіб із даниною, і при тому даниною на користь кийвських князів.

Рядом дослідників запропоновано вважати “погостами”, що їх організувала княгиня Ольга, поселення типу Шестовиць, Гньоздова, Рюрикового Городища, Тнмерьова тощо, тобто “відкриті торговельно-ремісничі поселення”, подібні до західноєвропейських “віків”. Згідно з цією концепцією Ольжиних реформ, у “погостах” постійно розміщена князівська дружина, “погости” розташовані поблизу “старих” племінних міст (Чернігів, Смоленськ, Новгород тощо) й покликані контролювати їх. Отже, Ольга, на думку прихильників такої точки зору, замінила “полюддя” як сезонний круговий об’їзд регулярним збором данини в спеціально створених для того по всій території країни пунктах — погостах. На жаль, хоч би якою привабливою здавалася ця концепція, вона цілковито суперечить усьому тому, що сьогодні відомо про “відкриті поселення”: адже виникають вони не в середині X ст., а принаймні на півстоліття раніше; їхня генеза пов’язана не із заходами центральної влади, а з дальньою торгівлею, і реформи Ольги застають їх фактично на стадії занепаду.

У будь-якому разі очевидно, що “погост” етимологічно пов’язаний із тимчасовим перебуванням, нетривалим проживанням. Літопис стверджує, що погости було встановлено Ольгою лише на півночі, в Новгороді, аналогічні пункти на півдні, в Древлянській землі, він іменує “становищами”. Значення цього останнього більш конкретне (за І.Срезневським, цей термін міг означати: “стоянка”, “військовий стан”; “колишнє місце стану”; “зупинка на путі”; “мисливська стоянка”). Важливо, що в договорі Новгорода з Готландом середини XIII ст “становищем” названо факторію руських купців на “Готському березі”. Можливо, мав рацію В.Ключевський, відзначаючи, що “погост” — слово не загальноруське, а суто північне.

Варто нагадати, що другою за значенням соціальною групою “русі” договір 944 р. та Константин Багрянородний вважають “гостей”. Отже, коли “погост” півночі синонімічний “становищу” півдня, маємо справу зі збором не звичайно данини, а спеціально тієї, котра призначена для того, щоб “гості” переправляли її до Візантії. Звідси випливає, що Ольга не “відміняла” полюддя, а лиш заснувала на щорічному зимовому шляху кийвської дружини якісь пункти для тимчасової зупинки дружини.

Існує ще одне питання, яке не можна обминути в контексті Ольжиних реформ. У науковій літературі панує думка, що вони стосувались "усієї території Давньоруської держави". На цьому погляді, очевидно, позначилася та уявна карта Русі, котра в обриси держави включає території данників і котру дослідник тримає в умі. Погляньмо ще раз, де розгортається реформаторська діяльність Ольги. По-перше, в Древлянській землі, що зрозуміло: щойно "примучена" територія вимагає якогось впорядкування. Де ще? У Новгородській землі (р. Мста і Луга, Псков, напевно, пізніший домисел) і навколо Києва (згадуються "перевесища" по Дніпру та Десні). Це, власне, той територіальний обсяг "держави русів", котрий склався за часів Ігоря: Київ з околицями (можливо, Чернігів) та Новгород. У Подніпров'ї ні "становища", ні "погости", ні "данини" з "уроками" не встановлюються, що може свідчити про винятковий статус цієї території. У Древлянській землі данини встановлюються так само, як і в Новгородській, а це наводить на думку про їхній близький статус, тобто з погляду Києва це ще не вповні освоєні владою, нещодавно приєднані землі. Не зміниться територіальний обсяг держави і в 70-х рр. X ст., за Святослава: він розсадив своїх трьох синів відповідно в Києві, Древлянській землі та Новгороді.

Які ж підсумки можна зробити з огляду "реформ" Ольги? Головне, що впадає в очі: після придушення древлянських заворушень ми більше ніколи в літописі не натрапляємо ні на древлянських князів, ні на згадки про "Древлянську землю". Автономізм її було ліквідовано, структури племінної організації знищено, а саму територію включено безпосередньо до державного тіла Русі. Те ж саме можна твердити й про землі навколо Новгорода. Хоч би якими були ці припущення, вони засвідчують, що Русь як держава набувала дедалі чіткішої територіальної конфігурації.

Що ж до економічної суті "реформ" Ольги, то, незважаючи на їхню певну революційність, вони були продовженням і розвитком усе тієї ж "військово-торговельної корпорації", якою була Київська держава й раніше. Ольга все ще зорієнтована на збирання данини зі східнослов'янських племен і на збут її до Константинополя. Справедливість сказаного підтверджує той факт, що,

впорядкувавши данні справи, Ольга, подібно до всіх своїх попередників на київському столі, вирушає до Константинополя.

§2. Візит княгині Ольги до Константинополя

Иде Ольга въ Грѣкы и приде к Цесарю-граду и бѣ тогда цесарь Костянтинъ сынъ Леонтовъ¹, — так починає літопис свою розповідь про подорож княгині Ольги до Константинополя. Як і решта повідомлень за X ст., опис цей заснований не лише на реальних, а й на легендарних відомостях. “Видевъ ю добру сущю лицем и смыслену велми, и удивися цесарь разуму ея, беседова к неѣ”. У кінці розмови Константин запропонував Ользі шлюб. На відміну від древлянського князя, місто якого було спалене, а земля розграбована за подібні пропозиції, імператор вимагав європейських манер. Не відмовляючи прямо, Ольга виявила бажання попередньо охреститися. Імператор став хрещеним батьком, і коли вдруге запропонував одруження, мудра Ольга відповіла: “Како мя хоцещи поняти, крѣстивъ мя самъ и нарекъ мя дщерь, а въ крестьянѣхъ того несть закона, а ты самъ вѣси”². Переказ, отже, пов’язував подорож Ольги із фактом її хрещення в Константинополі.

Про поїздку княгині Ольги до Константинополя “Повість временних літ” сповіщає під 6463/вереснем 954 - серпнем 955 р. Треба гадати, літописний рік подорожі Ольги не випадковий і в давнього книжника були підстави приурочувати подію саме до цього року, оскільки перед статтю 6463 р. і після неї пропущено кілька років. Як з’ясовано пізнішими дослідженнями, ця дата не відповідає дійсності. Річ у тім, що прийом Ольги в столиці імперії описав сам персонаж літописного переказу — Константин Багрянородний в обряднику візантійського двору. Він згадує дати двох аудієнцій — в середу 9 вересня та в неділю 18 жовтня. Такий збіг із днями тижня за правління імператора Константина траплявся двічі — в 957 та в 946 рр. Перша з цих дат, з огляду на її близькість до літописної, досі приймалася більшістю дослідників, хоча останнім часом перевагу віддають другій.

Яке, однак, походження літописної дати? Припускається, що на неї справила вплив пам’ятка XI ст. “Пам’ять і похвала Володиміру” Іакова Мніха, де читається окрема похвала княгині Ользі. Іаков, як і літопис, стверджує, що Ольга хрестилася в Константинополі, а християнкою прожила 15 років і померла 11 липня (6477 р.). Якщо так, то хрещення Ольги, як легко вирахував літо-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.49.

² Там же. — Стп.50.

Рис.7. Сцена хрещення Ольги імператором і патріархом в Константинополі.
Мініатюра Радзівілівського літопису

лисець, має припадати на 6463 (954/955) р. Текст Іакова Мніха, безумовно, старший за "Повість временних літ" і навіть за Начальний звід. Перевірити його цифру (15 років після хрещення) нічим, і навіть неясно, звідки Іаков черпав свої відомості (адже писав більш ніж через сто років після подій). До всього, як гадають, похвала Ользі є пізнішою вставкою до початкового тексту Іакова, що датується, найпевніше, XIV ст. Щоправда, інші дослідники припускають, що текст вставки, навпаки, є давніший за працю Іакова й складений невдовзі після перенесення мощів Ольги до Десятинної церкви (1007 р.). Таким чином, це виключено, що не літописець вираховував свої дати на підставі тексту Іакова, а цей останній засновувався на літописних датуваннях.

Отже, в науковій літературі висловлено вагомі аргументи на користь кожної з можливих дат поїздки Ольги до Константинополя і навіть припускається, що княгиня могла відвідати Царгород двічі.

Варто наголосити, що ідея хрещення Ольги в Константинополі не була переконанням одного тільки літописця (або ж Іакова Мніха), але підтверджується і давньою, в тому числі сучасною тим подіям, традицією. Так званий продовжувач хроніки абата Регінона Прюмського, в якому небезпідставно вбачають то самого Адальберта, що його германський імператор Оттон I відправив 961 р. до Києва з місієюною метою, розповів про Ольжине посольство 959 р. до Дранкфурта-на-Майні. "Посли Єлени, королеви ругів, котра була хрещеною в Константинополі при константинопольському імператорові Романі..." Цю ж традицію відбив і візантійський історик останньої чверті XI ст. Іоанн Скіліца: "І жінка руського архонта, що колись вирушив у плавання проти ромейв, на ім'я Ельга, коли помер її чоловік, прибула до Константинополя. Хрещена,

Рис. 8.
Руська княгиня Ольга
розмовляє з візантійським
імператором
Константином
Багрянородним.
Мініатюра мадридського
рукопису Іоанна Скілиці

віддавши перевагу істинній вірі, вона, удостоєна після того великої честі, повернулася додому". В останньому тексті не може не насторожувати майже буквальний збіг із текстом "Пам'яті й похвали Володимирі" Іакова (близько 1070 р.), котрий писав, що Ольга вирушила до Константинополя, щоб хреститися "по смерті мужа свого Ігоря, князя руського".

Чи можна примирити дати, котрі випливають зі свідчень Константина, і літописною? Варто звернути увагу на те, що Іаков, а слідом за ним і літописець цікавляться насамперед моментом хрещення княгині, і саме з цим пов'язана їхня дата. Натомість імператор, що нібито мав бути свідком, коли не учасником цієї події, в жодному з двох описів прийому Ольги ні словом не прокоптився про її хрещення в Константинополі. Навпаки, в складі Ольжиного посольства він називає "священника Григорія". Вірогідним припущенням, відтак, здається те згідно з яким Ольга була християнкою вже до візиту в Константинополь. Можливо, вона хрестилася в Києві, де, як ми знаємо з тексту договору 944 р., була вже церква св. Іллі. Саме в ній складала присягу ті з підписантів договору Ігоря з Візантією, котрі були християнами. Тому всупереч драматичним запевненням літописця, буцімто Ольга "таємно тримала пресвітера", можемо вважати, що навіть у князівському домі часів Ігоря християни не були рідкістю. Легенди про хрещення Ольги в Константинополі, ймовірно, народилися пізніше, коли в християнській Русі стали цінувати долучення до авторитету столиці світу. Хрещення в Константинополі, та ще й на честь дружини першого християнського імператора Константина, в цій системі цінностей було б значно престижнішим актом, ніж приватне сповідання нової релігії.

До столиці ж Імперії княгиню покликали зовсім інші турботи. Які саме?

Коли довіряти літописному переказові, Ольга залишилася вкрай незадоволеною своїм візитом до Константинополя. Приймаючи уже в Києві грецькі послів, вона не приховувала свого роздратування. На прохання імператора прислати йому "многи дары", вона нібито відповіла: "Аще ты... постоиши у мене в Почайнѣ, якоже азъ в Сѹдѹ, то тогда ти вдамъ"¹. Справді, навіть

¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Ст. 51.

судячи з дат імператорських прийомів Ольги (9 вересня та 18 жовтня) княгиня перебувала в Константинополі доволі довго. Але що так розчарувало київську княгиню? Адже вона, здавалося б, досягла всього, заради чого, на думку літописця, їздила до Царгорода: не тільки одержала хрещення від патріарха та імператора, а й щасливо уникла шлюбу. І хоча сьогодні може здаватися, що Ольга втратила свій найкращий шанс, сама княгиня, здається, була задоволена з того, як “переключала” наївного імператора. Втім, у переліку “дарів”, що їй вимагали імператорські послы від київської княгині, можна розгледіти справжній характер переговорів. Імператор нібито нагадував княгині обіцянку, яку вона дала в Константинополі: “Ты же глаголаше ми, яко аще възвращюся в Русь, многи посю ти, челядь и воскъ и скору, и воя многы въ помощь”². Впадає у вічі, що це, власне, перелік тих традиційних товарів, заради торгівлею котрих й уклалися русько-візантійські договори, а пункт про надання Імперії збройної допомоги входив у всі попередні трактати.

Прикметно, що переказ про поїздку Ольги (в цілковитій відповідності із жанром) навіть не зауважив цього меркантильного моменту. Більше того, він нічого не знає ні про тривале “стояння” Ольги в Суду (гавань Константинополя), ні про переговори княгині з імператором. Небезпідставним, відтак, здається припущення, що ці подробиці Ольжиної подорожі стали відомі літописцеві з якогось іншого переказу, відмінного від наведеного ним під 6463 роком. Цей другий переказ знав про Ольжині перетрактації з імператором, знав і про її незадоволення їх результатом. Чи є підстави довіряти літопису? “Документальність” “Повісті временних літ” у повідомленнях за X ст. є, звичайно, проблематичною. Однак, пам’ятаючи, що характер Київської держави не зазнав за Ольги суттєвих змін і що саме він змушував усіх Ольжиних попередників на київському столі вирушати до Константинополя по новий договір, ми не помилимося, коли скажемо, що й мудра княгиня керувалася такими ж намірами. Будь-які припущення щодо змісту переговорів Ольги в Константинополі, певна річ, ризиковані, але загально вважається, що княгиня намагалася поліпшити умови не вигідного для Русі договору 944 р. (хоча, схоже, “невигідність” його не впливає з тексту, а постулюється винятково на підставі військової невдачі Ігоря, після якої “вигідного” договору від Візантії нібито годі було й чекати). Справа, мабуть, полягала в іншому. У середньовіччі договори вважалися дійсними доти, доки тривало життя володаря, що їх уклав. Фізична смерть клала край і “миру”, котрий належало в такому разі “поновлювати” або підтверджувати. Імовірно, саме з цією процедурою пов’язувався візит княгині Ольги до Константинополя. На відміну від Олега та Ігоря, Ольга була жінкою, їй не личило обложити Константинополь оружною рукою та грабувати його околиці задля кращих умов трактату. Отож очікуваного тексту договору княгиня до Києва не привезла, з чим, імовірно, було пов’язане певне охолодження в стосунках Русі з Візантією.

² ПСРЛ. — Т.2. — Стп.51.

Демонстрацією таких настроїв княгині звичайно вважають певні дипломатичні кроки, спрямовані вбік від Нового Риму. Вже згадуваний вище Адальберт засвідчив, що 959 р. Ольга надіслала послів до германського імператора Оттона I, прохаючи його про призначення єпископа і священників для її землі: *“У літо від втілення Господня 959. Посли Єлени, королеви ругів.., з’явившись до короля (Оттона I — авт.), облудно, як з’ясувалося згодом, прохали призначити їх народу єпископа та священників”**. Початково призначений єпископом Лібуцій помер 14 лютого 961 р., і на його місце було призначено Адальберта, який вирушив на Русь. Під 962 р. у тій же хроніці читаємо про результати його місії: *“Того ж року Адальберт, призначений єпископом ругам, повертається, не в стані досягти нічого з того, заради чого його було послано, і переконавшись у марності своїх зусиль. На зворотному шляху декотрих із його супутників було вбито, сам же він після великих терпінь ледве врятувався”*. Досить важко зрозуміти, що саме мала на увазі київська княгиня: чи справді її цікавила місійна діяльність західної Церкви, чи вона бажала своїм посольством дещо розширити горизонти київської дипломатії, до того сконцентрованої тільки на Константинополі, чи, нарешті, просто намагалася провчити зарозумілих греків? Остання можливість нібито випливає з реляції самого єпископа Адальберта, котрий зазначив, що бажання княгині виявилось облудним, і, отже, цілком імовірно, що справжніх намірів хрестити Русь (принаймні, від західної Церкви, якщо різниця між Сходом і Заходом була на той час відомою в Києві) Ольга не виношувала. Існує, разом із тим, чисто спекулятивна точка зору, згідно з якою наміри княгині були цілком щирими, а невдача місії Адальберта може бути пояснена складною боротьбою в Києві прохристиянської та проязичницької партій. Ця ідея своїм джерелом має цілком напівфольклорний діалог між Ольгою й Святославом і реакцію останнього на пропозицію матері хреститися в тому сенсі, що *“...дружина моя сему смѣяти начнѣт”*. Цей діалог, логічний із погляду пізнішого літописця (для нього перша християнка не могла не навертати до нової віри), пояснював пізніє хрещення Русі лише за Володимира й логічно впливав із загальної концепції літопису. Але насправді ідея тривалої боротьби двох київських партій із перемінним переважанням то однієї, то іншої жодними фактами не підкріплена.

Хоч би якими були наміри Ольги — суто політичними чи політичними з домішкою ідеального стремління поширювати християнство, — очевидно, що тривалих наслідків для руської дипломатії і зовнішньополітичної орієнтації Русі посольство до Оттона не мало. **Ще майже півстоліття Русь буде зосереджена виключно на східному та візантійському напрямках.**

* Цит. за: Назаренко А.В. Русь и Германия в IX-X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1991 год. — М., 1991. — С.61.

§3. "Останній вікінг"

Лише в середині 60-х рр. X ст., коли довіряти літопису, Святославу вдалося вивільнитися з-під материнської опіки й перебрати на себе хоча б частину князівських обов'язків. Літопис пояснює це тим, що син Ігоря нарешті дійшов віку: "Князю Святославу възрастѣшю и възмужавшю, нача воя съвокупляти многы и храбры, бѣ бо и самъ хоробръ"¹. Схоже, втім, що попри правоздатний вік Святослав так і не був допущений до власне державних справ і знайшов собі інше амплуа — далекі походи й гучні подвиги. Він мало цікавився внутрішніми проблемами Київської держави, практично не "сидів" у Києві й, можливо, взагалі не вважав Русь достойним його талантів поприщем. Через кілька років після свого "возмужання", вже практично викроївши власним мечем нову державу на Балканах, він скаже матері й київським боярам: "Не любн ми есть в Киевѣ жити, хочю жити в Переяславци в Дунаи, яко то есть среда земан моеи"². Святослава практично ніщо не зв'язувало з Руссю. Доба Святослава, звичайно, належить до кращих сторінок вітчизняної історії, однак лише в тому сенсі, що, будучи яскраво описаною літописом, вона постає як найгероїчніші часи Русі, сповнені пафосу і поезії, живописних перемог і достойних поразок. З літописного життєпису Святослава, крім того, походить чимало афористичних висловів і кілька блискучих промов, у тяжку хвилину будітмо виголошених князем перед дружиною. Разом із тим, діяння Святослава залишають якесь двоїсте враження. Біографія князя легко надається до перетворення в історичний роман, батальне полотно, костюмований фільм, проте надто тяжко лягає на сторінки історичного тексту. Попри те, що походи і мандри князя не одне покоління істориків намагалося вписати в логіку якоїсь усвідомленої державної "політики" чи "геополітичних інтересів" Русі, в усіх цих хаотичних і цілковито авантюрних кампаніях на диво мало осмисленості. Князь і сам, здається, не міг знайти іншої причини власних вчинків, крім ірраціональної — "хочю на вас нти". Святослав жив і діяв так, ніби його батьківщиною були не Київ і Русь, а ті самі "вон многы и храбры", що їх він водив за собою майже по всій Східній Європі. Всі симпатії князя належали дружині. Він не відчував ні традицій, ні зобов'язань, ні сантиментів до Русі. Де йому доводилося

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Ст.52.

² Там же. — Ст.55.

прихилити голову на нічліг, там і була його земля: “Бѣ бо и самъ хоробръ и легокъ, ходя аки пардусъ, воины многы творяше, возъ бо по себѣ не возяше, ни мясъ варя., ни шатра имяше, ни подъкладъ постилаше, а сѣдло в головахъ”¹. Цей кочовий спосіб життя, опoетизований у літописі, більше личив би степовому номаду, а не володарю європейської держави. Попри своє вже цілком слов'янське ім'я, Святослав, схоже, був більшим вікінгом, ніж його справжні предки-нормани. Війна задля війни і задля матеріальної вигоди (нею князь похвалявся перед киянами і її в цілковито “варварській” манері сприймав як матеріалізовану “славу”) — здається, єдні мотиви, що їх можна відшукати в його діях. Практично все доросле життя князь провів у ролі кондотьєра, великою мірою маніпульованого візантійською дипломатією, яка за військову підтримку платила золотом.

Якщо Святослав і мав якісь добрі наміри, результати його дій щоразу виявлялися цілковитою протилежністю інтенціям.

Першою значною кампанією Святослава був розгром Хозарії. Літопис сповіщає про це кількома досить скупими фразами під 965 р.: “Иде Святославъ на Козары. Слышавше же Козаре, изыйдоша протіву съ княземъ своим каганомъ. Исъступнишася бити, и бывши брани межи ими. И одолѣ Святославъ Козаром и городъ нхъ Бѣлѹю Вежю взя, и Ясы побѣди и Касогы. И приде къ Києву”². Хозарія в часи Святослава переживала вже не найкращі свої часи й виявилася не надто важкою здобиччю для руських військ. Хоча Святославу не вдалося остаточно ліквідувати це державне утворення, удар був настільки відчутним, що фактично визначив долю Хозарії: через кілька років це колись могутнє державне утворення перестало існувати. Враження від Святославового походу було таким великим, що арабський географ Ібн Хаукаль, перебуваючи 968/969 р. в Джурджані, на південному березі Каспійського моря, бачив там біженців із Хозарії і з їхніх слів описав страхотливі картини розгрому столиці Хозарії Ітіля та іншого хозарського міста — Семендера. Існує, втім, припущення, що Ібн Хаукаль, подібно до іншого арабського автора кінця X ст. — Ібн Мукаддасі, — повідомляє про інший, другий похід Святослава, здійснений ним із “направи” Константинополя 968 р. в перерві між балканськими кампаніями.

“Легкість” Святославової ходи невдовзі після хозарського походу, очевидно, стала відомою у Візантії. 967 р. в нового імператора Никифора Фоки загострилися стосунки з Болгарією, посольство якої прибуло до Константинополя по традиційну данину. Розраховуючи на Святославову допомогу в цьому давньому протистоянні з північним сусідом, Никифор надіслав до Києва посла (патрикія Калокіра із Херсонеса), спокушаючи князя до походу на Дунай. Як свідчить Лев Діакон, Святославу було зроблено пропозицію, від якої той не зміг відмовитися: 1500 кентінаріїв золота (близько 455 кг) могли заманити цього вікінга

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.52.

² Там же. — Стп.53.

й до значно віддаленіших земель. Залишається нез'ясованим, чи, взявши візантійські гроші, Святослав коли-небудь широкотів виконати обіцянку, чи від самого початку задумав грати власну гру на Балканах. І чи взагалі він правильно зрозумів пропозицію Никифора? Лев Діакон стверджує, що гроші були заплачені з наміром "привести їх (тобто русів — авт.) до Місії (традиційна візантійська назва для Болгарії — авт.) з тим, щоб вони захопили цю країну". Натомість Іоанн Діакон стверджує, що імператор мав на увазі подвигнути Святослава лише "виступити у похід проти болгар", і, схоже, Іоанн Діакон, який невдовзі змінить Никифора на престолі, розумів справу саме так. Зрешті, й сам Лев Діакон в іншому місці приписує намір Святослава назавжди залишитися в Болгарії інтригам Калокіра: останній "умовив [його] зібрати сильне військо й виступити проти місян, з тим, щоб після перемоги над ними використати й утримати країну для власного (Святослава — авт.) перебування".

Про балканські походи Святослава маємо два комплекси повідомлень: Іоанн Діакон, але також і Скіліца). Звичайно, більшу вагу для реконструкції фактичного перебігу подій мають останні, з огляду на їхню більшу інформованість близькості до часу Святослава. Однак і літописні повідомлення не позбавлені певного значення. Коли довіряти текстологічним рошукам О.Шахматова, котрий присвятив чимало місця аналізу літописних повідомлень про Святослава, з тому вигляді, в якому вони сьогодні читаються в "Повісті временних літ", вони містились уже в Начальному зводі 90-х рр. XI ст. У свою чергу, цей літопис запозичив їх із попереднього Найдавнішого зводу 30-х рр. XI ст., де ще зберегався й установивши власну хронологію, якої Найдавніший звід у цій частині не мав. Крім того, О.Шахматов намагався обґрунтувати думку, що відомості про балканські походи Святослава потрапили до Найдавнішого зводу не з усних переказів (вони, щоправда, також частково прослідковуються), а з якогось писемного джерела. Таким джерелом дослідник вважав ближче ним

рис. 9. Візантійський імператор Іоанн Цімісхій переслідує війська Святослава під Доростолом
Мініатюра мадридського рукопису Іоанна Скіліци

не ідентифіковану болгарську хроніку чи літописець, укладений невдовзі після подій (“болгарську”, очевидно, лише тому, що припускати початок руського літописання уже в часи Святослава дослідник не міг). Важко сказати, чи вдалося О.Шахматову цілковито довести свою точку зору, але певні підстави для подібних припущень він справді мав. Дослідник відзначив деякі характерні особливості тексту, що їх “народна пам’ять” не могла б утримати, наприклад, числа — 80 міст на Дунаї — або ж суто книжні звороти: “до сего дне”. Крім того, Константинополь названо просто “градом”, що, на думку О.Шахматова, відбивало звичайну мовну манеру грека чи, принаймні, жителя Візантії, для якого столиця Імперії було “містом”. Нарешті, найпереконливішим аргументом на користь припущення про писемне джерело літопису є наповненість його статей промовами, взагалі не властивими літописанню аж до XII ст. (але характерними для візантійських історичних писань). З другого боку, вражає текстуальна близькість (а місцями й тотожність) “доростольської промови” Святослава до промови, котру вкладає в уста князя Лев Діакон. Це здається неможливим у разі, коли б не існувало спільного джерела*.

У серпні 968 р. флот Святослава з 60-тисячним військом з’явився на Балканах, і, треба думати, незабаром князь досяг відчутних результатів. Як відзначає Лев Діакон, у першій же битві Святославу вдалося розбити армію болгарського царя Петра, котрий невдовзі й помер “від апоплексичного удару”. Як підсумовує літопис, Святослав захопив “городовъ 80 по Дунаю”. Подунав’я, як швидко з’ясував князь, виявилось для нього значно симпатичнішим за Подніпров’я, і він “...сѣде, княжа ту въ Переяславци, емля дань на Грѣцѣхъ”.

Тим часом стали даватися ознаки результати Святославових походів. Не стримувані більше існуванням Хозарії, у причорноморські степи прорвалися печеніги, й одним із перших наслідків цього стала облога Києва, в якому “затворилася” Ольга з трьома Святославовими синами. Існує небезпідставне припущення, що напад печенігів був зрежисований Візантією, котра, зрозумівши, що плани Святослава зовсім не відповідають умовам початкового договору, в такий спосіб вирішила відвернути увагу князя від Балкан. Судячи з повідомлення літо-

* Пор. У літописі: “Оуже намъ нѣкамо ся дѣти, н волею н неволею стати противу, да не посрамим земли Рускне, но ляжем костью ту, мертвын бо срама не имат, аще ли побѣгнемъ, то срамъ нмам. И не нмамъ оубѣгнѣти, но станемъ крѣпко, азъ же предъ вамн понду. Аще моя глава ляжеть, то промыслите о себѣ” [ПСРЛ. — Т.2. — Стп.58]; у Льва Діакона: “Загинула слава, що йшла слідом за військом росів, котре легко перемагало сусідні народи й без кровопролиття підкорювало цілі країни, якщо ми тепер відступимо перед ромеями. Отож, наберімося мужності, котру заповідали нам предки, згадаймо про те, що міць росів досі була непохитною, й биймося міцно за своє життя. Не личить нам повертатися на батьківщину, рятуючись втечею; мусимо або перемогти й лишитися живими, або померти зі славою, здійснивши подвиги, варті доблесних мужів!”; у Скіліці: “Сфендослав же переконав їх (росів — авт.) зважитися ще на одну битву з ромеями і — або, доблесно б’ючись, перемогти ворогів, або, будучи переможеними, віддати перевагу славній і блаженній смерті перед ганебним життям”.

пису, щоправда, розфарбованого у фольклорні кольори, ситуація виявилася досить скрутною, і місто замалим не здалося. Лише вимушене втручання Святослава, який терміново повернувся з Балкан, врятувало Київ від розгрому. Хоч у Льва Діакона війни Святослава на Балканах подано як одну безперервну кампанію, що тривала кілька років, рацію має, очевидно, літопис, стверджуючи, що походів було два і князь у перерві між ними повертався до Києва. Іоанн Скіліца також занотує два походи Святослава на Болгарію (в 968 та 969 рр.), між якими "роси" верталися із здобиччю додому. Інша річ, чи не помиляється літописна хронологія, відводячи на перебування Святослава в Києві більше двох років.

Згідно з літописцем, Святославу довелося вислухати чимало неприємних речей від киян: "Ты, княже, чюжен земли ищешь и блюдешь, а своея ся лишивъ (у Лаврентіївському списку ще рішучіше: "оухавивъ" — авт.). Аще ти не жаль отъчнны своея, и матери стары суща, и дѣтен твоихъ?". Виявилось, що не жаль. Єдине, що князь міг сказати у відповідь, це те, що Переяславець значно багатше місто і саме там він воліє жити, "яко то естъ среда земли моеи, яко ту вся благая сходятъся: от Грекъ паволокы, золото, вино и овощи различни, ис Чеховъ и изъ Оугоръ серебро и комони". Русь для князя стояла після Угорщини й була цікава лише тим, що з неї надходить "скора и воск, и медъ, и челядь". Щоправда, цей образ меркантильного князя (яким, треба думати, Святослав і справді був) відверто суперечить тому майже фольклорному образу ідеального князя-воїна, що його знаходимо буквально на тих-таки сторінках літопису. Цей другий Святослав — "нестяжатель", воїн, що багатство вважає за ніщо й лише зброю цінує по-справжньому*. Треба відзначити, що подібне враження Святославу вдалося справити й на сторонніх спостерігачів. Лев Діакон описує непорозуміння, котре трапилося під час переговорів Святослава з імператором Іоанном, коли князя не відразу змогли розпізнати за зовнішніми ознаками, бо вдягнений був подібно до решти своїх воїнів.

Поховавши Ольгу й розсадивши синів на князівських столах — Ярополка в Києві, Олега в Деревській землі, Володимира в Новгороді, — Святослав остаточно поквитався з руським минулим і вирушив, імовірно, восени 969 р., на Балкани. Посадження синів на столах — досить промовистий акт. Якщо воно

* Цей цікавий епізод так описано в літописі: "Съзва цесарь в полоту бояры своя и рече имъ: Что сотворим, яко не можемъ стати противу ему? И рекоша ему бояре: Посли к нему дары искусимъ и, любезнивъ ли естъ злату или паволокам. И послаша к нему злато и паволокы и мужа мудры, рекоша ему: гляданте взора его и лица его смысла его. Онъ же, вземъ дары, приде къ Святославу... И положивша предъ нимъ злато и паволокы. И рече Святославъ, прочь зря: Похороните. Отрочи же Святославъ, взявше, похоронивша. Послы же цесаревы възвративша къ цесаревн, съзва цесарь бояры, и рекоша же посланни, яко: Приндохомъ к нему въдахомъ дары, и не позръ на ня и повелѣ схоронити я. И рече единъ: Искусимъ и единою и еше — послы ему оружье. Онъ же послуша его и послаша ему мечъ и инно оружье. Онъ же принмъ, нача любити и хвалити и цѣловати цесаря". [ПСРЛ. — Т.2. — Стп.58-59].

справді мало місце, це мусить означати, що Святослав задумав не повертатися на Русь і остаточно облаштуватися в придунайських містах. Щоправда, територіальне поширення його нової держави не цілком з'ясоване й навіть місцезнаходження Святославової столиці — Переяславця — дискусійне. Літопис не уточнює розташування Переяславця (для киян князь додав невизначено: “в Дуїан”, що, звичайно, вказувало на загальний напрямок, а не на реальне розташування). У Болгарії було місто з такою назвою — Преслав, столиця болгарських царів. Проте загально вважається, що літописний Переяславець слід шукати на Дунаї і, можливо, ним є однойменне селище (відоме в пізньому середньовіччі) на одному з Дунайських рукавів. Єдиною підставою для цього (хоча, здається, ніхто в цьому не зізнався) є давніша репліка літописця про захоплення Святославом міст “на Дунаї”, а також той факт, що в другому поході Святослав оперуватиме також із придунайських земель (проте не з Переяславця, а з Доростола!). Небезпідставним здається припущення, що в образі літописного Переяславця контаміновано, власне, два міста: Переяславець Дунайський і Преслав, справді захоплені руським князем, — і навіть більше того: літописний Переяславець є переважно Преславом. На користь того, що “Переяславець” уже до окупації його Святославом мав якийсь винятковий статус на Балканах, свідчить фраза князя, мовлена після його загарбання: “Се градъ мой”. Вираз цей, як і взагалі вся ситуація, є очевидним парафразом того, що століттям раніше сказав князь Олег після захоплення Києва: “Се буди мати градовомъ”. Вірогідність того, що “градъ” у даному місці означає “столиця” (і фразу Святослава треба б перекладати, як “це буде моя столиця”, або навіть — “ця столиця буде моєю”), підвищується й тим, що в статті 971 р. “градомъ” названо і Константинополь, і Переяславець: “И посла (Святослав — авт.) къ Грѣком, глаголя: Хоцю на вы ити и взяти градъ вашъ, яко н син [градъ]”. З другого боку, не цілком зрозуміло, чому протягом обох кампаній головною Святославою базою на Дунаї був не розрекламований перед киянами Переяславець, згодна столиця нової Святославової держави, а Доростол. У якому стосунку перебували ці дві ставки Святослава, збагнути важко. Можливо, що жодної постійної столиці Святослав насправді не мав або просто не встиг облаштувати, щороку “кладучи сідло під голову” в іншому місті, де на цей момент виявилось більше “коней з Угрів, срібла з Чехів, челяді з Русів”. Це, в свою чергу, багато промовляє про характер того ефемерного і паразитичного державного утворення, котре намагався творити князь на Дунаї.

Бесумнівно, наміри Святослава полягали в тому, щоб надовго осісти на Балканах, “емля дань на Грѣцѣхъ”, і в такий спосіб втілити давню мрію київських князів. “Осісти”, проте, найімовірніше, евфемізм, оскільки менше всього князь думав про мирну торгівлю “кіньми” з Чехією чи “сріблом” з Угорщиною. Нова кампанія передбачала цілковите підкорення Болгарії. Лев Діакон підозрює, що на плани і наміри Святослава фатальний вплив мали інтриги Калокіра, кот-

рий нібито від самого початку задумав скористатися нагодою для захоплення імператорського престолу і в цьому сенсі використовував простодушного князя. Однак імовірніше, що подібні ідеї виникли в Калокіра лише після того, як було вбито імператора Никифора, протеже якого він був, і константинопольський престол захопив Іоанн Цімісхій. Це узгоджувалося б із твердженням Скіліци, що лише під час другого походу, коли Святослав захопив синів покійного болгарського царя Петра — Бориса та Романа, — руський князь під впливом Калокіра надумав не повертатися більше додому: *“Вражені чудовим розташуванням місцевості, роси розірвали договір, укладений з імператором Никифором, і почали вважати, за краще залишитися в країні (Болгарії — авт.) і володіти нею”*. За Львом Діаконом, на пропозицію нового імператора виконати умови договору й залишити Болгарію Святослав нібито відповів: *“Я піду з цієї багатой країни не раніше, ніж одержу більшу данину й викуп за усі захоплені мною у війні міста і за усіх полонених”*. У цих візантійських реляціях (вигідне розташування, багатство країни, бажання данини) відчувається відгук літописних слів Святослава.

Очевидно, князеві під час другого походу вдалося підкорити практично всю Болгарію, включно з її столицею, і при тому так, що візантійські джерела відзначають прихильність “місян” до руського князя й союзні взаємини між росами і болгарами. Попервах кампанія 970 р. складалася досить вдало для Святослава. Йому вдалося перейти через Балканські гори і вдертися у Фракію, де його війська взяли кілька міст. *“За малымъ бо не шельъ къ Царюграду”*, — вустами імператора сказав літописець. Однак у битві під Аркадіополем Святослав зазнав першої в житті поразки. Князю довелося вертатися на Дунай, залишивши в болгарських містах свої гарнізони.

Навесні 971 р. імператор Іоанн Цімісхій вирішив покінчити з присутністю Святослава на Балканах. 14 квітня після дводенної облоги візантійські війська взяли болгарську столицю Преслав, де захопили в полон болгарського царя Бориса разом з усією його родиною. Лише полководець Святослава Сфенкель із рештками руського гарнізону спромігся вийти з міста й дістатися Доростола.

Рис.10.
Переговори Святослава
з візантійським імператором
Іоанном Цімісхієм.
Мініатюра Радзивілівського
літопису

Болгарський цар перебував у руках імператора, що очевидним чином схилило решту болгар на користь Візантії. Крім того, Імперії вдалося розколоти союз Святослава з печенігами і угорцями, а візантійський флот курсував уздовж узбережжя, контролюючи ймовірний морський шлях відступу “русі”.

Позбавлений практично всіх своїх союзників, відрізаний від решти світу, обложений у Доростолі, Святослав протягом майже двох місяців витримував натиск візантійських військ, від часу до часу даючи бій ромеям під стінами міста. Проте після битви 21 липня 971 р. (в ній, за свідченням Льва Діакона, загинуло 15 000 росів, а на полі битви візантійці підбрали 20 000 щитів), певно, розуміючи своє безнадійне становище, Святослав запропонував імператорові переговори й особисту зустріч. Ця знаменита сцена містить єдиний відомий словесний портрет Святослава, щодо автентичності якого, втім, існують сумніви.*

Текст договору Святослава з Візантією міститься в “Повісті временних літ”. Його було знайдено на початку XII ст. одним із київських книжників одночасно з текстами інших договорів Русі з Візантією і включено до складу літопису. Подібно до двох попередніх, договір 972 р. вважається автентичним документом. Але, на відміну від них, договір Святослава є досить стислим текстом через, вірогідно, “польові” умови його укладення й специфічне становище руського князя в момент підписання. Договір укладено від імені самого Святослава, названого “великим князем руським”, але також і “при Євѣнгелѣ”, статус якого спеціально не визначається. У тексті, щоправда, сумарно й невиразно, згадані “иже сѣуть подо мною (тобто Святославом — авт.) Русь: бояре и прочии”, але очевидно, що процедура його підписання була суттєво іншою, ніж та, яка мала місце в часи Олега та Ігоря. Робити якісь висновки про зміни в соціальній структурі Русі на підставі цього тексту було б досить ризиковано. На відміну від договорів 911 та 944 рр., договір 972 р. не є власне “торговельним договором”, він не регламентує детально всіх сторін русько-візантійських стосунків, а лише засвідчує встановлення миру між Руссю та Візантією, зобов’язуючи Святослава не нападати на візантійські володіння (це включало не тільки “власть Грѣцькѣ”, але також і “власть Корсѣнскѣю и елико есть градовъ ихъ” та “странѣ Болгарскѣю”), а, навпаки, надавати Константинополю військову допомогу в разі конфлікту з третьою стороною. Водночас у тексті є певні натяки на норми попередніх трактатів, і це дозволяє припускати, що цей текст вважався лише стислим, нашвидкуруч підготовленим підтвер-

* “Ось якою була його зовнішність: помірного росту, не надто високого і не надто низького, з кудлатими бровами і світло-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, надто довгим волоссям над верхньою губою. Голова його була цілковито голою, але з одного боку ї звисало пасмо волосся — ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди й усі інші частини тіла цілком співмірні, але виглядав він непривітним і диким. В одному вусі його було вдягнена золота сережка; її було прикрашено карбункулом, обсадженим двома перлинами. Одяг його був білим і відрізнявся від одягу його наближених лише чистотою”.

Рис.11.
 Мирні переговори Святослава
 з Іоанном Цімісхієм
 під Доростолом.
 Мініатюра
 мадридського рукопису
 Іоанна Скілиці

дженням попередніх докладніших договорів. Дещо інакше передані умови договору у візантійських джерелах. Лев Діакон серед умов миру, запропонованих Святославом імператору, згадує передання Доростола і всієї "Місії", звільнення полонених; натомість імператор мав гарантувати "русі" безперешкодний прохід додому, надати продовольство на зворотний шлях, а також у майбутньому вважати "друзями" тих росів, що "будуть послані в торговельних справах у Візантій, як було встановлено давніше". Скілиця додатково занотує, що під час особистої зустрічі Святослав просив імператора відправити послів до печенігів, щоб ті безперешкодно дозволили росам "пройти крізь їх землю". Коли візантійці видавали росам хліб (по два медімни на кожного), виявилося, що "...з шістдесятитисячного війська росів хліб одержало тільки двадцять дві тисячі чоловік, що уникли смерті, решта ж тридцять вісім тисяч загинули від ромейської зброї". Якщо навіть вважати, що візантійський історик дещо захоплюється цифрами, все одно очевидно, що руські втрати були катастрофічними.

Жодної з названих у тексті умов Святославу не судилося виконати. Не тільки тому, що, як можна зрозуміти з літопису, він і не збирався чесно дотримуватися "роти" (Святослав нібито казав дружині: "Сотворим миръ съ цесаремъ, се бо ся нам по дань ялъ, и то бѹди доволно намъ; аще ли начнет не оуправляти дани, то изнова изъ Руси, съвокупившиє воя множайшая, и придемъ къ Цесарюграду"), а й тому, що на зворотному шляху в Русь Святослав загинув. Договір було укладено в липні, після цього, треба гадати, Святослав ще довго перебував на Балканах. Лише восени він вирушив додому. Не цілком зрозуміло, що змусило князя згаяти так багато часу. Літопис твердить, що Святослав, обтяжений здобиччю і "с маломъ дружныи", не наважився долати Дніпрові пороги, перехоплені печенігами (якщо вірити Іоанну Скілиці, печеніги відмовили імператорським послам, коли ті просили пропустити Святослава), а став зимувати в Білобережжі, чим порушив умови договору 944 р., котрим передбачалося, що "...да не имѣють Русь власти зимовати въ оусты Днѣпра, Бѣлобережини, оу святого Елеоуфѣрья, но егда придетъ осень, да идутъ в дома своя")¹. Перетривавши голодну зиму, навесні князь вирушив до Києва, але в районі порогів печеніги напали на нього і легко здолали

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Ст.39.

виснажені голодом рештки Святославового війська. Самого князя було вбито, а череп його, як повідомляє переказ, печенізький князь Куря перетворив на "чашю" "и пяху в немъ".

Імперія Святослава, коли така й існувала (в чому переконані чимало з істориків), розпалася так само стрімко, як і була створена. Жодних слідів у пізнішій історії Русі досвід Святослава не мав. "И бысть всехъ лѣт княжения Святослава лѣт 28", — навіть подеколи захоплений Святославом літописець не знайшов іншого уроку князювання цього останнього вікінга.

§4. Святославичі

Вже згадувалося про те, що за два роки до своєї несподіваної смерті Святослав розсадив трьох своїх синів на столах у Києві, Вручому та Новгороді. Цим самим він заклав той порядок князівського правління, котрий із незначними модифікаціями проіснував протягом кількох століть. Його суть полягала в тому, що право на верховну владу визнавалося лише за представниками однієї династії — нащадками міфічного Рюрика чи, радше, Ігоря. Щоправда, нічого революційного в Святославовому вчинкові не було. Треба гадати, і раніше подібна монополія Рюриковичів не підлягала сумнівам, врешті, сам Святослав князував у Новгороді за життя свого батька (а та-кож, імовірно, якийсь час і після смерті Ігоря). Різниця полягала лише в тому, що протягом першої половини X ст. жодних інших князівських столів, крім Києва, у Рюриковичів не було і вони, за висловом О.Преснякова, "сиділи на єдиному хлібі". Лише в міру того, як розширювалася територія Руської держави (приєднувався Новгород, Древлянська земля), з'являлися можливість поширення монополії Рюриковичів і необхідність встановлення нових князівських столів. Як побачимо згодом, щойно до рук Рюриковичів потраплятимуть нові території (поміж них і такі, що перед тим мали князів з інших династій, як, наприклад, Туров чи Полоцьк), там негайно облаштуватиметься князівський стіл.

Вчинок Святослава, отже, не передбачав реформи керування державою. Порядок "родового володіння", згідно з яким кожний представник князівського дому після досягнення певного віку неодмінно мусив одержати князівський

стіл, не залишав йому іншого вибору, навіть коли б князь і шукав його. Дорослі сини мали бути розсадженими на столах і мусили поділити між собою землю. Разом із тим, жодних точних правил спілкування між князями такий порядок володіння не виробив і, наприклад, верховенство київського князя ґрунтувалося лише на традиції його родинного старшинства. Звичайно, цих непевних регуляторів, які діяли б чудово в щасливій родині, в нещасливій виявлялося недостатньо, щоб забезпечити стабільний мир і злагоду. Рюриковичі стали такою по своєму нещасливою родиною. Адже для того, щоб гарантувати беззастережну покору територій старшому з-поміж синів (або "старійшому" князю), доводилося фізично усувати інших князів, бо, доки князь живе, він не може не князювати і завжди є потенційним претендентом на київський стіл.

Саме така історія, котра ще не раз повториться в майбутньому, сталася з синами Святослава. Якщо здогада усобиця після смерті Ігоря (ми припускали її в попередньому розділі), яка скоротила число Рюриковичів до одного Святослава, відбувалася "за сценою" писемної історії, то усобиця Святославичів — на очах ще не цілком документальної, але вже писаної історії. Початок ворожечі між київським князем Ярополком і його братом Олегом літописець пояснював (згідно з відомим йому переказом) нещастям, що трапилося під час полювання. Син Святославоного воєводи Свенельда на ім'я Лют нібито зіткнувся з Олегом Святославичем, і розгніваний князь убив його. "И о том бысть межн има ненависть, Ярополкѹ на Ольга, и молвяше всегда Ярополкѹ Свѣигельдѹ: Понди на брата своего и примешн власть єдин єго, хотя отмьстити сыну своему"¹. Це трафаретне для літописців пояснення усобиць між князями, які, коли б їхня воля, перебували виключно в братерській "любові", лихою порадою котрогось із наближених не приховує справжнього мотиву: бажання концентрації влади.

Очевидно, окремий сюжет — присутність у переказі постаті Свенельда. У X ст., крім князів, ми практично не знаємо реальних людей. Відомі або реальні імена, але без найменшого уявлення про діяльність їх носіїв (як, наприклад, "підписантів" договорів 911 та 944 рр.), або ж дії цілковито фольклорних персонажів, існування яких жодним джерелом, крім літописних легенд, не підтверджене (як, наприклад, Ярополків воєвода Блуд). Свенельд, схоже, єдина історична особа, про яку відомо і те, і друге. Цей воєвода, що пережив трьох київських князів (а частково й спричинився до смерті кожного з них), — таємнича та інтригуюча постать київської історії середини X ст. Його кар'єра розпочалася з того, що, згідно з Новгородським I літописом (і Найдавнішим зводом, як вважав О. Шахматов), князь Ігор віддав йому право збору данини з уличів. 945 р. застає Свенельда вже в такому блиску, що навіть дружина самого князя заздрить дружині воєводи: "Рекоша дружина Игорєви: Отроци Свѣидєлжи изодѣлѣся сѹть оружьємь и порты, а мы нази, а понди, княже, с нами в дань,

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.62.

да и ты добудеши, и мы”¹. Цей похід у Древлянську землю, як відомо, коштував князеві життя. Свого часу О.Шахматов намагався ще більше демонізувати Свенельда, припускаючи, що саме в сварці з ним, а не з древлянським князем Малом, було вбито Ігоря. Варто, однак, пам’ятати, що приурочення Свенельдової діяльності до початку 40-х рр. — досить штучна літописна комбінація літопис знав переказ про смерть Ігоря, де фігурував Свенельд, а датою смерті Ігоря вважав 945 р. (див.вище). Свенельда не згадано в договорі Ігоря з греками, отже, на 944 р. він ще не досяг значних посад. Після смерті Ігоря знаходимо Свенельда в статусі воєводи малолітнього Святослава. Із Святославом же Свенельд воює на Балканах і навіть дає князеві розумні поради (вирушити до дому кінно, а не морем), нехтування якими призводить до смерті Святослава. О.Шахматов справедливо вказував, що ім’я Свенельда дещо штучно вставляється в літопис. Можна було б, таким чином, гадати, що Свенельд — персонаж цілковито фольклорний, а не історичний, коли б не повідомлення Льва Діакона, що під час війни 971 р. оборону Преслава було доручено якомусь Сфенкелу, “...третьому (а в Скілиці навіть другому — авт.) після Святослава”. Цього Сфенкела справедливо ототожнюють зі Свенельдом. (Лев Діакон пише, що Сфенкел загинув під Доростолом, однак він міг і помилятися.) Ім’я Свенельда справді стоїть другим слідом за княжим під договором Святослава з Візантією, що визначає його статус як винятковий. Літопис знав, що Свенельд був батьком не тільки Люта (його вбив на полюванні Олег), а й якогось Мстиши. “Мстиша”, як гадав О.Шахматов, є скороченням від “Мстислав”, іменем, монополію на яке, взагалі кажучи, тримала князівська родина*. В цьому сенсі цікаве й ім’я самого Свенельда. Воно вважається скандинавським, але, наскільки відомо, досі не наведено переконливої скандинавської етимології. Літопис вживає його переважно у формі “Свентельдъ” або “Свенделтъ”, у тексті договору 971 р. воно значиться як “Свѣнгельдъ”, а Лев Діакон наводить форму “Сфенкел”. Це дозволяє тлумачити його як складне ім’я з тотожним до князівського компонентом “Свят-” (при тому, що голосний, як вважається, в X ст. мав бути носовим). Справді, деякі списки літопису засвідчують форму “Святольдъ”. Таке ім’я натякає на буцімто князівське походження воєводи.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.42-43.

* Можливо, проте, що дослідник помилявся. Насправді нам невідома жодна форма скороченого князівського імені. Єдиний виняток — “Святоша”, Святослав Давидович, який постригся в Печерській монастир і відзначався там великим благочестям, на що й натякає його прізвисько. З іншого боку, якщо справедливо припущення самого О.Шахматова про тотожність Люта Свенельдича і Мстиші, варто замислитися, чи “Мстиша” справжнє ім’я, чи прізвисько, викликане його роллю в сюжеті: адже задля нього Олег “мстилъ” Свенельдову кривду (пор.: “...хотя отмстити сыну своему”). Таких “імен” є кілька в переказах, що формуються навколо Володимира. Пор.: “Блудъ”, зрадливий воєвода Ярополка, чи “Гореславиа” — Рогніда, що підмовляла сина Ізяслава на батька.

Конфлікт між Ярополком і Олегом, що почався з інциденту на полюванні, обернувся справжньою війною, котра, за підрахунками літописця, тривала (з перервою) п'ять років. У цій війні загинув не лише древлянський Олег, а й київський Ярополк, а на батьківському столі несподівано опинився наймолодший з-поміж Святославичів — Володимир. У цьому чудесному перевтіленні упослідженого й зневаженого бастарда в могутнього київського володаря, очевидно, й полягає "мораль" подій, котра легко прочитується між рядків літопису. Правління Ярополка Святославича, отже, для майбутніх книжників (і читачів літопису) було лише прологом до опису діянь першого християнського володаря. Той опис князівської усобиці, який нині читається в "Повісті временних літ" (і, на думку О.Шахматова, запозичений із Найдавнішого зводу 30-х рр. XI ст.), літописцеві очевидним чином довелося складати з кількох переказів. Сьогодні важко відокремити в літописному тексті події істинні від звичайних сюжетних елементів, необхідних для усної традиції та літописного наративу. Ще важче встановити, яким чином відбувалися ті з подій, що їм можна приписати історичність. Однак бодай у загальних рисах окреслити різницю між тим, що потрапило до рук літописця, і тим, що вийшло з-під його пера, можливо.

Цілком очевидно, що сюжетна зав'язка подій 973-980 рр. викладена літописцем у статті 970 р. При тому літопис оповідає одну прикметну історію. Коли Святослав роздавав своїм синам князівські столи, прийшли до нього новгородці, також прохаючи собі князя. Виявилось, однак, що ніхто з князівських синів не хотів іти в далеку північну землю (відмовилися і Ярополк, і Олег). Тоді, як читаємо в літописі, "...рече Добрыня: Просите Володимира... И рѣша Новгородци Святославу: Вѣдан ны Володимира. И пояша Новгородци себѣ, и иде Володимеръ съ Добрынею, оуемъ своим к Новгороду". Цю дивну ситуацію літописець пояснює тією обставиною, що "Володимиръ бо бѣ от Малүши, милостыиницѣ Ольжныи, сестра же бѣ Добрыня, отецъ же бѣ има Малюко Любчанинъ"¹. Якщо літопис не звертає уваги на те, ким була мати двох старших Святославичів (якщо взагалі вони були народжені від однієї жінки), то походження Володимира ще раз уточнюється: через кілька років дочка полоцького князя Рогволода нібито скаже: "Не хощю розүти робичича". Володимир, отже, був народжений від "рабині", з чим пов'язаний його такий жалюгідний початково жеребок і чим яскравіше відтіняється наступне возвеличення князя.

О.Шахматов вважав, що оповідь про вибір новгородцями князя є випадково вставленим у літописний текст Начального зводу новгородським переказом, приуроченим до вже існуючої в Найдавнішому зводі сцени про посадження Святославом синів на столи. Варто відзначити разом із тим, що переказ цей перегукується з наступними подіями й може виявитися не ізольованим епізодом, а частиною ширшої "оповіді про вокняжіння Володимира". Близький до фольк-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.57.

лорного характер багатьох текстів, котрими наповнений літопис у частині 977-980 рр., давно вже визнаний у науці. Серед таких переказів числять, наприклад, оповідь про Люта Свенельдича і ворожнечу між Ярополком та Олегом, що закінчилася смертю останнього. Цей сюжет літописець використав для покладення початкового “гріха” братовбивства на Ярополка й подає наступне його вбивство Володимиром як закономірну кару.

Є, однак, підстави припускати, що в початковому літописному тексті логіка подій була дещо іншою — на перший план виходила “хтивість” Володимира. У цьому переконує дивна фраза літописця, сказана безпосередньо після епізоду вбивства Олега без усякого зв’язку із сюжетом: “И оу Ярополка жена Грѣкниа бѣ, и бяше была черницею, юже бѣ привелъ отецъ его Святославъ и вѣда ю за Ярополка красоты дѣля лица єя”¹. Для чого б літописцеві повідомляти про ці подробиці приватного життя київського князя, що жодним чином не стосувалися логіки оповіді? Подібного роду стилістичні недоладності здебільшого свідчать про невдалу редакторську роботу з текстом. Певний натяк на справжню причину знаходимо вже в наступній статті літопису: “И посла (Володимир — авт.) к Рогволду Полоцькому, глаголя: Хоцю пояти дщерь твою женѣ. Онъ же рече дѣщери своєи: Хоцєши ли за Володимира? Она же рече: Не хоцю розути Володимера, но Ярополка хоцю”². Рогніду й справді “...в се же время хотяху вести за Ярополка”. Володимир, як відомо, пішов на Рогволда, вбив князя й узяв під ним Полоцьк, а Рогніду зробив своєю дружиною. Після Полоцька Володимир чинить те саме з Ярополком і робить своєю дружиною вже згадану грекиню: “Володимиръ же залѣже жену братьню Грѣкнию, и бѣ непрадна, от нея же роди Святполка, от грѣховнаго бо корене злыи плодъ бываєть, понеже бѣ мати его черницею, а второе Володимиръ залєже ю не по браку, прєлюбодѣнищъ бысть оубо”³. Цей суворий моральний суд мав узгоджуватись із фінальним вироком літописця гріховному життю Володимира, котре той вів до свого хрещення і виправлення. Таке резюме “язичницького Володимира” знаходимо в кінці тієї ж таки статті 980 р.: “Бѣ же Володимиръ повѣжденъ похотью женьскою.., и бѣ не сытъ блуда, и приводя к себѣ мужьскыя жены и девици растлая, бѣ бо жєнолюбєць, яко и Соломонъ.., мѹдръ же бѣ, а на конецъ погине, сь же (Володимир — авт.) бѣ неведглас, а на конѣць обрѣте спасєниє”⁴. Ця біблейна паралель, очевидно, була дуже важливою для літописця, оскільки не тільки поміщала діяння київського князя в зрозумілий контекст християнських аналогій і прецедентів, але й підготовляла ґрунт для наступного хрещення Володимира, перетворення “із Саула на Павла”, із максимально мислимого грішника в гранично благочестивого християнського володаря.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.63.

² Там же.

³ Там же. — Стп.66.

⁴ Там же. — Стп.67-68.

Таким чином, початкова (і досить струнка) літописна версія усобиці Свято-славичів приписувала більше лихих намірів Володимиру, котрий завойовував землі й столи, будучи переможеним гріховним бажанням, що (і не дивно!) призвело його, зрештою, до встановлення язичницьких кумирів у Києві й Новгороді. До цієї (також, імовірно, заснованої на фольклорному сюжеті) версії згодом було додано "історію на полюванні" і розлогий моралізаторський пасаж про добрих і злих "жен" у кінці статті 980 р.

Важко сказати напевно, чим насправді було заповнене кількарічне князювання в Києві Ярополка. Пізніша традиція приписувала йому жваві контакти з Римом і взагалі заходом Європи. На цій підставі дехто з дослідників навіть уважав Ярополка мало не першим християнським володарем Русі. Єдиною, на жаль, підставою для подібних припущень є стаття 6487 (979) р. пізнього, XVI ст., Никонівського літопису. Текстуальне походження цієї унікальної інформації насправді невідоме, але Никонівський літопис взагалі повідомляє чимало фантастичних подробиць про ранню історію Русі, в тому числі про міфічні контакти руських князів із Римом (у статтях 6496, 6499, 6502 рр.), і, схоже, всі "унікальні повідомлення" цього літопису є плодом творчості його укладачів. Ярополк здавався їм придатною фігурою для проектування на нього якихось симпатій до християнства. Так званий Іоакимівський літопис, котрим у XVIII ст. користувався російський історик В.Татищев (і навів тексти з нього у власній праці), пояснював швидку поразку Ярополка від Володимирових військ прихильністю київського князя до християнства: "...заіе хрїстианам даде волю велику". Це нібито породило невдоволення киян і позбавило Ярополка ширшої підтримки. Всупереч тому, що повідомлення Іоакимівського літопису неможливо перевірити іншими джерелами (вони нічого не знають про християнські нахили Ярополка), їх подеколи можна сприймати як автентичні й цілком придатні для побудови гіпотез щодо внутрішньополітичної боротьби в Києві 70-х рр. X ст. Варто, проте, пам'ятати дуже обережне ставлення до Іоакимівського літопису М.Грушевського: "В тій формі, в якій маємо — себто в виривках, надрукованих Татищевим (оригінал зник), ця "літопись" має виразні сліди ученої руки XVIII в., тому її екстравагантії не мають навіть такої вартості, як літописні переробки XVI-XVII вв., котрими тепер користуємося cum grano salis".

Невідомий навіть рік, коли на київському столі Ярополка змінив Володимир. "Повість временних літ" упевнено датує цю подію 980 (6488) р. Така дата, однак, не збігається з власними хронологічними вкладками автора "Повісті..." в статті 852 (6360) р., згідно з якими "...от перваго лѣта Свято-славя до пѣрваго лѣта Ярополча лѣт 28, Ярополкъ княжи лѣт 8, Володимиръ княжи лѣт 37"¹. Зрозуміло, що кількість років Святославового княжіння літописець відраховує від 945 (6453) р., одержуючи наступний за повідомленням про смерть Святослава рік — 973 (6481), — під яким справді читаємо: "Нача

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.13.

княжити Ярополкъ". У такий спосіб вісім років Ярополкового князювання мали завершитися 980 (6488) р., що цілком збігається з літописною хронологією. Однак наступна ланка підрахунків уже хибує. Точна дата смерті Володимира відома й наведена самим літописцем — 15 липня 1015 (6523) р. Приймаючи, що Володимир князував 37 років, одержуємо, що посісти кнївський стіл він мав 978 (6486) р. Цей самий рік (і, що важливо, з точною датою!) називає й Іаков Мніх: "И сѣде въ Києвѣ князь Володимиръ, въсмое лѣто по смерти отца своего Святослава, мѣсяца юня в II, въ лѣто 6486". Розрахунки Іакова, щоправда, суперечать літописній даті смерті Святослава (в Іакова мало бути 6478/970 р., а не 972, як у літописі), але саме вони визначили тривалість княжіння Ярополка у 8 років, а крім того, знаходять підтримку в даті смерті Ярослава Володимировича. Ярослав помер, згідно з літописом, 20 лютого 1054 (6562) р. і при тому "...житьъ же всуъ лѣтъ Ярославъ 70 и 6", тобто датою його народження має бути 978 (6486) р. Ярослав був молодшим від Святополка (і, отже, мав народитися лише після захоплення Києва Володимиром і смерті Ярополка), що знову ж таки дає дату 978 як перший рік кнївського княжіння Володимира. Справді, як уже відзначалося, княжіння Ярополка фактично почалося за два роки до смерті батька, 970 р., а не 972 р. Отже, автор "Повісті..." просто помилився, додавши 8 років Ярополчиного княжіння не до 970 р., а, згідно із вказівкою Іакова, до року смерті Святослава — 972, одержавши 980 як перший рік княжіння Володимира. Залишається тільки з'ясувати, чому Іаков відраховував число років княжіння Ярополка від смерті Святослава (і при тому з невірною датою), а не від посадження Ярополка*.

§5. Володимир-язичник

У літописі, як давно вже було помічено, не існує цілісного образу князя Володимира Святославича. Для літописця він складається, по суті, з двох людей, не тільки нічим не

* Таку розбіжність у два роки можна було б пояснити лише тим, що Іаков "на восьмий рік" відраховував від ультраберезневого (тобто на одиницю меншого за звичайний) року. Однак ультраберезневий стиль датування не засвідчений для XI ст.

схожих один на одного, але навіть різко протилежних за вдачею, звичками, розумом і вчинками, словом, за всіма тими прикметами, за якими ми й досі визначаємо суть людини. Один із Володимирів — язичницький князь, лихі риси якого досягають максимального вираження. Цей Володимир — розпусник, братовбивця, жорстокий воїн і варвар, котрий не зупиняється навіть перед людськими жертвоприношеннями своїм кумирам. Інший Володимир — християнин, мудрий князь-будівничий, що засновує й заселяє нові міста, піклується про закон і порядок у державі, взірець християнського володаря. Якщо з сучасного погляду співіснування настільки протилежних характеристик в одному тексті може здаватися суперечливістю, для середньовіччя нічого дивного в тому не було: між двома Володимирами лежало хрещення, містичний акт, що в самому корені мав змінити людину.

Перший із Володимирів ще цілковито належить старій, язичницькій Русі, Русі “віщого” Олега та Ігоря. Більше того — цей Володимир найбільш язичницький князь з усіх літописних персонажів; ніщо в ньому ще не вказує на майбутнього сміливого реформатора. Цей Володимир просто один із Святославичів. Він чинить те, що на його місці цілком міг робити Ярополк чи Олег, і жоден його вчинок не виходить за межі того канону князівської поведінки, що його встановили предки. Літопис навіть тавтологічно приписує Володимиру походи на ті ж таки землі й племена, котрі нібито вже були завойовані до нього Олегом, Ігорем, Святославом. Так, серед походів Володимира виявляється підкорення вятичів і радимичів (перших навіть двічі — “въторое”). Під 984 р. літопис занотовує похід Володимира на Волзьку Булгарію (“Житіє Володимира” іменує її “Срібними Болгарами”). Можна було б вважати ці літописні повідомлення звичайним “джентльменським набором” київського князя, перенесеним на часи Володимира з попередніх князів, коли б не фольклорні деталі в кожній оповіді (воєвода Вовчий Хвіст, від якого “бігають” радимичі; болгарські колодники, взуті в чоботи, тощо), які свідчать, що в XI ст. справді існувала пам’ять про ці походи Володимира. Швидше навпаки, є підстави припускати, що саме Володимир “поділився” цими походами з попередниками на київському столі.

Мало того, Володимир навіть змінює напрямок київської експансії. Першим серед київських князів він вирушає на захід. Під 981 р. літопис містить повідомлення про похід “к Ляхомъ” і приєднання Перемишля, Червена “і інших городів”, “...ниже сѣть и до сего дне подъ Руссю”. Під 983 р. читаємо про похід на ятвягів.

Як потрактовано ці заходи Володимира в історіографії? Традиційну точку зору висловив свого часу М. Грушевський: “Перші роки князювання Володимира мусили піти на збирання “розсипаної храмини”

Руської держави, що дуже потерпіла за часи десятилітнього (від смерті Ольги) правління боярських регенцій і вимагала радикальної направи". На такій характеристиці, певна річ, позначилося знання істориком майбутнього — хрещення Русі, — для якого всі попередні роки, зрозуміло, є лише підготовчим етапом. Логіка тут проста: перш ніж вдатися до сміливих реформаторських заходів, князь мусив навести лад всередині держави. Але, на відміну від нас, князь ще не знав власного майбутнього і не готувався до нього. Крім того, висновок М.Грушевського засновується на умоглядній ідеї возз'єднання Володимиром "розсипаної" після Святославової смерті території Русі. Вище ми вже відзначали, наскільки незначною насправді була ця територія. Володимиру, власне, не було чого "збирати". Він уперше приєднавав до Києва землі. Діяльність Володимира в цьому сенсі була настільки успішною, що, власне, й створила територіальні обшири Русі, якими ми їх знаємо (і часом необережно поширюємо на все X ст.). Саме в цих територіальних межах (із невеликими прирощеннями й незначними втратами) Русь проіснує протягом кількох наступних століть. Для майбутніх поколінь руських князів, нащадків Володимира, цей обшир території, освячений авторитетом хрестителя Русі, був ніби канонічним: вони будь-що намагаються утримати його, вважаючи саму ідею можливості панування інших володарів на руських землях абсурдною й протиприродною, але, в свою чергу, не роблять жодних спроб переступити уявні межі Володимирової спадщини.

Ймовірно навіть, що частина Володимирових походів узагалі не потрапила на сторінки літопису, оскільки в складі Русі тих часів знаходимо землі, не відзначені окремим походом. Очевидно також, що ставлення Володимира до підкорених земель було кардинально іншим, ніж у його предків. Князь уже не задовольнявся формальною покорою за умови більш-менш регулярної виплати данини. Перекази на зразок того, який розповідав про зайшого полоцького князя Рогволода, убитого Володимиром, дають змогу відчувати, що Володимир насправді ліквідував на приєднаних землях будь-яку незалежну від Києва владу. Щоправда, немає цілковитої впевненості в послідовності Володимирових походів, а також у їх літописному датуванні. Практично всі військові акції Володимира літопис збирає в компактну групу й приурочує до першого, ще язичницького періоду правління князя. Це здається дещо підозрілим. Друга половина Володимирового правління заповнена лише благочестивими справами, а з військових подій — тільки обороною Білгорода і Переяслава від печенігів. У такому групуванні матеріалу можна було б вбачати улюблене літописне протиставлення агресивного язичника і миролюбного християнина. І справді, літописець відверто наполягає на ньому:

“И бѣ (Володимир — авт.) живя с князи окольными его миромъ, с Болеславомъ Лядскимъ, и съ Стефаномъ Оугорскимъ, и съ Ондрикомъ Чешкимъ. И бѣ миръ межн има и любви, и живяше Володимиръ въ страстѣ Божни” (997 р.)¹. Отже, навряд чи варто беззастережно довіряти конструкції літопису і його хронології (тим більше, що звістка про походи “к Ляхомъ” несуть на собі виразний відбиток другої половини XI ст.). Можливо, “збирання Русі” насправді було більш рівномірно розподілене протягом усього правління Володимира.

Треба сказати, Володимир мав стимули діяти саме так. Будучи батьком не менше як дванадцятьох синів, Володимир мусив забезпечити кожного окремим князівським столом. Літопис оповідає про посадження Володимиром синів на столах відразу після хрещення як про одночасний акт. З погляду літописця це й мало відбутися таким чином, бо служило фінальним штрихом в опорядженні держави мудрим володарем. У дійсності, очевидно, Володимирові сини одержували столи в міру підростання. Ця звістка, проте, дозволяє окреслити територіальні межі Русі часів Володимира: Новгород, Псков, Смоленськ, Туров, Володимир, Тмуторокань, Ростов, Муром згадані серед столів його синів. Дванадцять — надто апостольське число, щоб беззастережно довіряти йому. Літописні пасажі про кількість Володимирових синів і порядок їх народження від чотирьох його дружин, як виявляється, спроектовано на тексти про старозавітних патріархів — Іакова (4 дружини) та Ізмаїла (12 синів). Але навіть у тому разі, якщо декотрі з названих міст з'явилися у переліку внаслідок пізніших комбінаторських зусиль літописців (коли кожному синові слід було атрибутовати стіл), перелік дає загальне уявлення про територіальну протяжність нової Русі. Водночас ця сцена посадження першим християнським володарем новоохрещених синів у новоохрещеній державі мала бути історичним прецедентом і майже сакральною санкцією головної ідеї політичної ідеології Русі — аксіоматичної впевненості у винятковому праві на володіння в Руській землі лише нащадків святого князя.

На відміну від своїх предків, Володимир цікавився релігійними справами. Вірніше було б сказати, саме в часи Володимира літопис уперше звертає увагу на цей бік князівської діяльності. Очевидно, і “віщий” князь Олег, і Ігор, і навіть Святослав не були і не могли бути байдужими до релігії. Врешті, князь у традиційних уявленнях і сам є фігурою сакралізованою, наділеною багатьма надприродними якостями, майже жерцем. Олег спілкувався з волхвами й сам міг провіщувати майбутнє. Як знаємо з живописних нотаток Льва Діакона, воїни Святослава, ховаючи загиблих, не тільки обрядово спалювали їхні тіла, а й приносили при тому жерт-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стт.111.

ви: "...заколовши... за звичаєм предків чимало полонених, чоловіків і жінок. Здійснивши цю криваву жертву, вони (руси — авт.) задушили кілька грудних немовлят і півнів, топлячи їх у водах Істра".

Володимир виявив свій інтерес до ідеології дещо несподівано відразу ж після захоплення Києва під Ярополком: "И нача княжити Володимиръ въ Киевѣ єдинѣ, и постави кумиры на холмѣмѣ внѣ двора теремнаго: Перуна деревяна, а голова єго серебряна, а усъ золотый, и Хорьса, и Дажьбога, и Стрѣбога, и Сѣмарыгла, и Мокошь. И жряху имъ, наричуще и боги. И привожаху сыны своя, и жряху вѣсомъ, и осквѣрняху землю требами своими. И осквернися требами земля Русская и холмъ тъ. Но преблагыи Богъ не хотѣи смерти грѣшникомъ, на томъ холмѣ нынѣ церкви єсть святаго Василья"¹. Свого дядька Добриню Володимир послав до Новгороду з аналогічним завданням: "И пришедъ Добрыня Новгороду, постави Перуна кумиръ надъ рѣкою Волховомъ. И жряхутъ єму люде Новгородьстии, акы богу"².

З попередніх літописних записів, переважно з текстів русько-візантійських договорів, відомо, що "русь" присягалася іменами Перуна і Волоса- "скотія бога". Імена тільки цих двох божеств і відомі нам для X ст., й ми очікували б спорудження святилища саме цих двох богів. Володимир же встановлює принаймні шість ідолів. Існує давня і впливова наукова традиція тлумачити ці дії Володимира як організацію князем цілого "язичницького пантеону". Реформа язичництва, як припускають дослідники, була покликана зримо об'єднати різні місцеві культури різноманітних частин Русі в єдиний державний культ і в такий спосіб унаочнити й підтвердити ідеологічну та державну єдність. Насторожує, однак, та обставина, що випадок Володимира по-своєму унікальний: існування язичницьких капищ, котрі одночасно демонстрували б увесь пантеон у слов'ян, не зафіксовано. Слов'янські святилища (як ми знаємо їх із писемних джерел чи археологічних досліджень) здебільшого були присвячені одному божеству, й сама ідея систематизованого "пантеону" видається проблематичною для слов'янських релігійних уявлень.

Спеціальна увага літописця до язичницьких заходів Володимира, як ми вже знаємо, є елементом його ширшої концепції засудження князя. Прикметно, що безпосередньо після цього читаємо текст із звинуваченнями Володимира в розпусництві. Ідолопоклонство і блуд — два найбільші гріхи з погляду християнина, яким відчував себе літописець. Ці докази Володимирового "поганства" додатково закріплені в літописі оповіддю про принесення в жертву щойно встановленим кумирам двох варягів-християн (стаття 983 р.). Враховуючи це, варто замислитися, чи

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр. 67.

² Там же.

справді першим заходом князя на київському столі було влаштування язичницьких “болванів”, чи існував “пантеон” (принаймні, в тому вигляді, як він описаний у літописі) насправді, і, нарешті (якщо таке святилище існувало), чи неодмінно Володимир його облаштував? Увесь уривок про спорудження Володимиром кумирів є вставним, що здається стандартною в таких випадках ремаркою редактора “...мы же на преднее възвратимся”. Є підстави гадати, що в початковій версії подій Володимир встановлював у Києві ідола одного Перуна і симетрично Добриня встановлював тільки Перуна ж у Новгороді. Лише один із пізніших літописців (здогадно, Никон, що писав у 70-х рр., або редактор Начального зводу 90-х рр. XI ст.) блиснув ерудицією й додав імена решти божеств, створивши, таким чином, пантеон. Однак він не відредагував текст ретельно і, заігноруючи в іншому місці повалення Володимиром кумирів, згадує (у відповідності з текстом свого джерела) лише Перуна. Для пізнішого книжника-християнина Володимир був язичником, що передбачало проектування на нього старозавітного кліше ідолопоклонця, людини, що шанує багатьох ідолів, на противагу християнину, котрий вірує в єдиного Бога. “І будете... служити богам, зробленим руками людськими з дерева і каменю, котрі не бачать вас і не чують, і не їдять...” (Втор. 4.28). Це, власне, ті самі слова, якими християнин-варяг звинувачує киян, котрі щойно спорудили капище: “Не сѹть то вози, но древо, днесь естъ, а оутро изъгнило естъ, не ядятъ бо, ни пьютъ, ни молвятъ, но сѹть дѣлани рѹками въ дрѣвѣ, секирою и ножемъ. А Богъ единъ естъ”¹.

Відомий дослідник слов'янських вірувань Геірік Ловмянський свого часу досить дотепно доводив: той пантеон, про який ми сьогодні читаємо в літописі, народився з уяви пізнішого ченця-літописця, що століттям пізніше вчинив розшук імен язичницьких божеств і все, що йому вдалося зібрати по різних джерелах, приписав Володимирі. Так, Перун, очевидно, був відомий літописцеві з оригінальної версії переказу поставлення й наступного повалення його ідолів у Києві та Новгороді. Ім'я Дажбога, як припускають, походить із інтерпретації до болгарського перекладу візантійської хроніки Малали (відомого на Русі принаймні з середини XI ст. в складі Хронографа, згодом цей пасаж потрапив і до літописної статті 1114 р.), звідти ж походить ім'я Сварога. У цьому сенсі досить показово те, що серед ідолів “реформованого” капища бракує постаті Волоса, що дивно, адже він протягом X ст. був другим за популярністю. Річ у тім, що оповідь про встановлення (і повалення) ідолів потрапила до одного із зводів, що передували “Повісті временних літ” (хоча щодо точного приурочення немає певності). Ім'я ж Волоса, як відомо, читається тільки в текстах договорів “русі” з греками, котрі ста-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стл. 70.

ли відомими лише авторові “Повісті временних літ” на початку XII ст., і, отже, Волос не міг бути врахований попередніми літописцями. Прикметно, що всі переліки імен язичницьких божеств Русі, які знаходимо в інших писемних джерелах, є пізніми (не раніше XIV ст.) глосами, зробленими під впливом літописної статті 980 р., в той час як пам’ятки XI ст. (такі, як “Вопрошание Кириково”), котрі спеціально цікавляться поганськими віруваннями, не знають “пантеону”. Щодо самого числа ідолів, поставлених Володимиром (шість), висловлювалися різні думки. Варто звернути увагу на літописну звістку про те, що, повертаючись, уже після хрещення, з Корсуня, Володимир прихопив із собою і встановив у Києві “...мѣдяиѣ 2 капици (тобто статуї — авт.) и 4 конѣ мѣдяны, нже и до нынѣ стоятъ за святого Богородицею, яко иже не вѣдуще мнятсѣ мраморяны суща”¹. В сумі це дає шість скульптур, “капищ”, які стояли серед міста ще в часи літописця.

Одно слово, описуючи “пантеон” Володимира, літописець хотів подати справу так, що князь, перш ніж звернутися до християнства, випробував граничні можливості язичництва й розчарувався в них. Ця концепція виявилася настільки тривкою, що й сучасні дослідники не можуть звільнитися з-під її чар. Хоча язичництво не може бути пов’язане виключно з примітивними суспільствами (радше навпаки — воно довело можливість існування в розвинених цивілізаціях античності), загально вважається, що на кінець X ст. Русь досягла вже такого ступеня розвитку, коли старі культури стали гальмувати дальшу інтеграцію (і територіальну, і соціальну) суспільства. У численних історичних курсах, і навіть у спеціальних працях, знайдемо твердження, що язичництво довело свою неспроможність задовольнити ідеологічні потреби Русі, доказом чого стали спроба язичницької реформи Володимира та її наступний провал.

Між тим капища в Києві існували. Рештки принаймні двох споруд, інтерпретованих як фундаменти язичницьких святилищ, було археологічно відкрито 1908 та 1975 рр. Друга з двох споруд при тому має шість пелюсткоподібних виступів, що дозволило ототожнити її саме з описаним під 980 р. святилищем Володимира. Наявність двох капищ — одного на території найдавнішого київського городища, другого, в цілковитій відповідності з літописною вказівкою, за межами міста —

нібито дозволяє з довірою ставитися коли не до
букви, то, принаймні, до духу
літописної версії.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр. 101.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ
ХРЕЩЕННЯ
РУСИ

§1. “Вибір вір” і “Корсунська легенда”

В XI ст., коли певні поетичні перекази, у вигляді яких переважно існувала історична пам'ять, стали записуватися до літопису, на Русі, як припускають, знали дві версії Володимирового хрещення. Одна з них, яка читалася вже у Найдавнішому зводі, твердила, що руський князь хрестився в результаті “вибору вір”, що до Києва послідовно приходили місіонери (мусульмани, іудеї, “німці”), навертаючи Володимира до своєї віри, але тільки грецький “філософ”, який прийшов останнім, справді вразив уяву князя, продемонструвавши йому сцену Страшного суду, роз'яснивши різницю між праведниками і грішниками, а також пообіцявши можливість посмертного воскресіння для праведників.* Судячи з того, що літописець уже перед тим написав про спосіб життя князя, Володимир не міг не піддатися подібній пропаганді. Своїми враженнями князь поділився із “старцями градськими й боярами” й одержав відповідь: “Вѣси, княже, яко своего никтоже не хулишь, но хвалишь; аще хочеш испытати гораздо, то имаша у себе мужи: пославъ испытай когжда ихъ службу, и како служатъ Богу”.** Обрані Володимиром десять бояр вирушили “первое в Болгары”, потім були послані “в Нѣмцѣ... и оттуду... въ Грѣкы” (літописець не згадує іудеїв, але він пам'ятає, що ті на запитання Володимира “...то где есть земля ваша?” відповіли: “...предана бысть земля наша христіаномъ”; отже, не було куди йти посланцям). Насправді люди князя, повернувшись, дали детальний звіт лише про враження, котре справила на них “грецька служба”, а особливо прийом, влаштований їм “цесарями” та патріархом: “Цесарь радъ бысть и честь великую створи имъ. И въ тѣ день на оутрѣя же посла къ патрѣарху, глаголя снче: Придоша русь, пытающе вѣры нашея, да пристрои церковь и крило съ и самъ причинилъ въ святительския ризы, да видять славу Бога нашего. И си слышавъ патрѣархъ, и повелѣ созвати крило съ всь, и по обычаю створи празникъ и кадила въжгоша и пѣния и лкы составиша. И иде цесарь с ними во церковь и поставиша я на пространьнѣмъ мѣстѣ, показующе красоту церковную и пѣня и службу архи-

* Аналогічний епізод засвідчений під час навернення болгарського царя Бориса: художник намалював на стіні його палацу сцену Страшного суду, і вона так вплинула на володаря, що він хрестився. Очевидно, подібного роду сцени належали до свого роду топосів місійної літератури.

** Цит. за Лаврентієвським списком, в Іпатіївському — пропуск.

Рис.12.

Посольство Володимира
в Софії константинопольській.
Мініатюра
Радзивілівського літопису

ерѣиски, предстояння дьяконѣ, сказующе имѣ служение Бога своего. Они же въ изоумѣнии бывше и оудивишася и похвалиша службу ихъ"¹. Володимирові посланці, отже, наголосили на дві теми: особливу честь, яку "сотворили" їм імператори ("...цесарь радѣ бысть и честь велику сотвори имѣ", "...и отпустиша я с дары великы и с честью") і якої вони не дочекалися в інших країнах, а також красу і пишність "грецької" служби ("... и не свѣмы, на небеси ли есть вышѣ, или на землѣ, нѣсть бо на земли такого вида или красоты такая... Мы оубо не можемъ забыти красоты тоя")².

Ця оповідь, вочевидь записана через багато років після подій (оповідач — досвідчений християнин і знає різницю між простою службою та архієрейським служінням; він ученим чином "вираховує", що в часи посольства в Константинополі були співправителі Василій та Іоанн, хоча в його джерелі, безумовно, йшлося про одного "цесаря" і через недогляд так і залишилося в кількох місцях), вказувала, як припускав О.Шахматов, що місцем хрещення Володимира був Київ.

Інша версія, також відображена в літописі, таким місцем вважала Корсунь, найбільше візантійське місто Північного Причорномор'я. Згідно з нею, після тривалої облоги Володимир взяв Корсунь і зажадав од візантійських імператорів видати за нього їхню сестру Анну ("...се град ваш славныи взях. Слышю же се, яко сестроу имате девою, да аще ея не вдасте за мя, то створю граду вашему, яко и сему створихъ"). Імператори погодилися, проте зауважили, що шлюб неможливий, доки Володимир є язичником, але цілком може бути укладений, якщо князь хреститься. Коли царівна вже прибула до Корсуня, Володимир завагався в своєму рішенні і його несподіваю спіткала недуга очей. Піддаючись умовлянням царівни ("...аще хочеш болезни сея избыти, то въскорѣ хрестися, аще ли ни, то не имаша избыти сего"), Володимир хрестився і справді "авне прозрѣ". Після хрещення і шлюбу з Аниєю Володимир спорудив у Корсуні церкву на честь свого хрещення, взяв на Русь священників і мощі святих,

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стт.93-94.

² Там же. — Стт.94.

а завойоване місто повернув "...за вѣно... Грѣкомъ цесарницѣ дѣля" У цьому оповіданні легко вгадується сюжет, уже розроблений літописом стосовно Володимира раніше: пошуки чергової нареченої. Варто відзначити й текстальне переформування погроз Володимира із Святославовими (988 р.: "...створи граду вашему, яко и сему створихъ"; 971 р.: "... хоцю взяти град вашь, яко и син"). Крім того, агіографічний топос — несподівана хвороба і чудесне зцілення — вже був продемонстрований майже в цьому ж місці й також із "руським князем" Бравліном (персонаж "Житія Стефана Сурозького").

О.Шахматов доводив, що свого часу, перед тим як бути з'єднаними в єдине літописне оповідання, обидві версії існували у вигляді самостійних текстів (точніше, йому вдалося довести це лише для "Корсунської легенди", оскільки вона відображена в так званому звичайному житті Володимира, давнішому як гадають, за літописний текст). Менш переконливими були намагання дослідника точно розділити відповідні тексти в літописі; наступні спроби, схоже також не поправили справи. Учений виходив, як і в багатьох інших місцях свого знаменитого дослідження, з міркувань простої "доцільності" тих чи інших текстів у несуперечливому (як він собі його уявляв) викладі, тож усі здогадні суперечності й невідповідності тексту вважав свідченням пізніших редакторських "зшивок". Приблизно на цих же засадах критикують текст сьогодні. Утім, логіка новітнього дослідника не обов'язково має відтворювати логіку книжника XI ст., і те, що здається неприпустимим у тексті сучасного автора, могло вважатися цілком нормальним у тексті давньому. Іншими словами, численні "нелогічності" й "суперечності", що їх нині бачить у давньому тексті сучасна логіка, не сприймалися як такі в XI ст. Можливо навіть, що вся складова знаменитого дослідника літописів є химерою. Текстами, що відбили незалежну від літопису традицію, О.Шахматов вважав життя Володимира (згадане вище "звичайне" життя, життя проложного типу, а також життя особливого складу). Використовувати ці тексти, однак, можна було б за однієї умови: коли можна довести, що вони старші за літопис або хоча б синхронні з ним. Цього, однак, не вдається зробити. Не кажучи вже про те, що списки життів належать до значно пізнішого часу (саме по собі це не є перешкодою), варто замислитися, коли вони взагалі могли виникнути? Очевидним і єдиним поштовхом до написання життя є канонізація святого. У випадку з Володимиром час канонізації насправді невідомий. Знаємо лише, що до середини XIII ст., тобто часу, коли літописна версія вже кілька століть була в ходу, Володимира не було причислено до святих. За найоптимістичнішими гіпотезами, канонізація могла статися не раніше 50-х рр. XIII ст. Можливо, втім, що Володимир вшановувався в домоигольський період, свідченням чого може бути включення життя Володимира до складу Прологу так званої другої редакції, котра виникла, як тепер вважають, не раніше середини XII ст. Текст цього життя, отже, цілком залежний від літопису. Єдиною пам'яткою, що справді незалежно від літопису подає якісь деталі

Володимирового хрещення, є "Пам'ять і похвала Володимирі" Іакова Мніха, а єдиним документальним свідченням існування кількох версій хрещення Володимира в XI ст. дотепер залишається ремарка літописця: "Се же не свѣдуще неправо глаголють, яко крестился есть в Києвѣ, инни же рѣша в Василевѣ, друзии же рѣша ино сказующе"¹.

Якщо легенда про "вибір вір" може вважатися чимось на зразок "мандрівного сюжету" (її елементи відомі в інших традиціях), "Корсунська легенда", попри всю її літературність, а також сюжетну подібність до решти переказів про Володимира, все ж таки відбиває, хай і в легендарному вигляді, реальні події. Володимирів похід на Корсунь, як на руську історію X ст., дуже добре висвітлений джерелами, головним чином візантійськими, що природно. З них дізнаємося, що Володимир справді взяв Херсонес, одружився з імператорською сестрою Анною й на виконання умов укладеного договору надав імператору Василю II військову допомогу для придушення заколоту Варди Фоки. Про взяття Херсонеса повідомляє Лев Діакон, сучасник Володимира. Про одруження Володимира з Аиною і участь руського загону в придушенні повстання Фоки знає історик середини XI ст. Михайло Пселл, а також автори XII ст. Скіліца та Кедрин. Прикметно, втім, що візантійські автори цілковито замовчують факт хрещення Володимира, і можна було б припускати, що рацію мають відкинуті літописцем чутки, нібито князь хрестився в Києві чи у Василеві. Але ж прямі свідчення інших джерел не залишають сумніву, що хрещення таки відбулося 988 р. Крім того, варто пам'ятати, що в картині світу візантійської історіографії Русь кінця X ст. вже значилася в числі християнських країн, оскільки вважалося, що хрещення 860 р., одного разу здійснене, залишалось в силі.

Тітмар Мерзебурзький, автор перших років XI ст., що записав свої повідомлення про Русь із вуст якогось німецького найманця в боротьбі між Володимировими синами, занотував: "Взявши з Греції дружину на ім'я Олена, обіцяну раніше Оттону, від якої той був згодом підступним чином відсторонений, він (Володимир — авт.) за наполяганням жінки прийняв християнську віру, котру, однак, праведними ділами не прикрасив. Був то найбільший сластолюбець, людина жорстока, що чинила насильство слабким грекам". Звичайно, свідчення Тітмара, нехай і сучасника (писав 1018 р.), можна було б відкинути, вважаючи їх звичайнісіньким переповіданням (з деякими фактичними помилками) ходових руських вражень від Володимирового князювання. Проте існують свідчення ще більш конкретні. Арабський автор поч. XI ст. Ях'я ібн Саїд Антіохійський, досить інформований історик, записав: "І примусила його (тобто імператора Василя II — авт.) потреба послати до царя русів — а вони його вороги — просити їхньої допомоги в такому його становищі. І пристав той на це. І погодилися вони бути ріднею, і одружився цар русів

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.97.

із сестрою Василя після того, як той висунув вимогу, щоб він (Володимир — авт.) хрестився, і ввесь народ його країни... І надіслав до нього цар Василій потім митрополитів і єпископів, і вони охрестили царя і всіх, кого охоплювали його володіння, і надіслав до нього сестру свою, і вона збудувала численні церкви в країні русів. І коли було вирішено між ними справу з одруженням, прибули війська русів... і рушили всі разом на боротьбу з Вардою Фокою морем і суходолом у Хрисополь". Інший сучасник Володимира, вірменський історик Асохік (Таронаці), досить близько передає суть подій: "Іх (тобто руських воїнів, що воювали на боці імператора у Вірменії — авт.) було 6000 чоловік — піших, озброєних списами і щитами, — яких просив цар Василій у царя рузів тоді, коли віддав сестру заміж за останнього. Тоді ж рузи увірвали в Христа".

Ці тексти не раз були препаровані науковою критикою в надії вилучити з них точну й недвозначну інформацію про Володимирове хрещення, але треба визнати, що перебіг подій, точне їх датування, так само, як і місце хрещення руського князя, все ще залишаються предметом дискусії. Як це часто трапляється, коли до рук істориків потрапляють численні й суперечливі фрагменти свідчень, фінальна картина залежить від порядку і способу розташування шматків мозаїки. У спеціальній літературі сьогодні можна знайти прихильників практично кожної з можливих версій, запропонованих ще літописцем: хрещення в Києві до походу (власне, це читаємо в "Пам'яті і похвалі Володимирі" Іакова, котрий зазначає, що Володимир ходив на Корсунь на третє літо після хрещення); в Херсонесі після походу; під впливом Візантії; всупереч волі Імперії.

Цікаво відзначити, що в головних рисах своєї історія Володимирівого хрещення нагадує історію з хрещенням Ольги. В обох випадках існує традиція, яка місцем хрещення вказує Візантію — Константинополь у випадку з Ольгою, Корсунь — із Володимиром. Це ніби підтверджується фактом, що і Ольга, і Володимир хресними іменами мають імена членів імператорської родини (Єлена і Василій), що не можна визнати випадковістю. Водночас жодне сучасне подіям візантійське джерело не відзначило факту хрещення ні Ольги, ні Володимира. "Візантійську версію", крім того, серйозно підважує спільний для обох історій фольклорний мотив сватання і шлюбу (невдалого в Ольжиному й цілком успішного у Володимировому випадку) як передумови хрещення. Стосовно Володимира існували два погляди на місце хрещення — Київ і Корсунь, у випадку з Ольгою можна досить вірогідно припускати те саме (Київ і Константинополь).

Така симетричність навряд чи є випадковою. Можливо, романтичні історії хрещення київських володарів мають приховувати дещо несподіваний, але, за ближчого розгляду, цілком імовірний факт: і Ольга, і Володимир насправді хрестилися двічі. Не стверджуючи цього припущення напевно, вважаємо, що варто замислитися над цією можливістю. Мотиви хрещення "варварських" во-

лодарів були різними, але завжди чи не найсуттєвіший їх компонент становив момент престижності, "честі", можливо, навіть "слави", за руською термінологією X ст. Важко сказати, чого очікували від хрещення погани і як розуміли самий акт. Навряд чи варто припускати, що перед хрещенням язичники були обізнані з тонкощами нового віровчення, зрештою, й після нього недавні варвари залишалися християнами досить поверховими, сприймаючи швидше зовнішній, обрядовий бік справи. Хоча "подвійних" хрещень володарів, наскільки нам відомо, історія не знає, самий феномен багаторазового хрещення зафіксований: досить згадати хоча б анекдотичні ламентации одного з вікінгів, якому під час хрещення не дісталось подарунку і який згадував, що кожного разу під час попередніх хрещень він одержував добрий одяг.

Володіючи Києвом, де майже століття існував християнський храм, де князівські дружинники присягали іменем Господа, а християни (якщо довіряти життю варязьких мучеників) жили в самісінькому центрі міста, важко було не стати християнином. Але в такому "домашньому" наверненні бракувало дуже суттєвого компоненту: "честі", стороннього визнання і похвали. Натомість хрещення у Візантії, крім того, що пишністю й урочистістю перевищувало всі уявні принади київської церкви св.Іллі, цілковито міняло все: місце володаря в ієрархії влади, статус його країни, систему цінностей, самий стандарт і спосіб життя. З недавнього майже дикого варвара і практично ізгоя володар перетворювався в шанованого члена "родини володарів", незрідка навіть буквального родича імператора. Для Льва Діакона Святослав був північним кочовиком-тавро-скіфом; Русь — есхатологічним народом Гог і Магог, майже нелюдами з пророцтва Іезекіїля; князь Володимир — цілком респектабельним союзником Імперії. Що відчував новоохрещений у Константинополі, цьому джерелі слави і благодаті, володар, можна підтвердити цитатою з І.Шевченка: *"До навернення новоохрещений володар розглядав державу ромеїв як землю обітовану. Повернувшись додому, він ототожнюватиме себе з імперією як член нової родини, бажатиме "піддатися нерозривній спільноті" візантійців і триматиме, принаймні мусить, вічний мир з ними"*.

"Випробування вір", так яскраво описане в літописі, було покликане продемонструвати вищість візантійського варіанту християнства над усіма іншими релігіями, мало підтвердити правильність Володимирівського рішення. Мають рацію ті з дослідників, які відзначають серйозний вплив на формування літописної розповіді щодо вибору переказу про хозарську місію Константина Філософа та його дебати з іудейським і мусульманським мудрецьми. Насправді ні попередня історія, ні тривалі економічні зв'язки, ні пам'ять славних предків, що

здобували Царгород, ні навіть сама географія не залишали
Володимиру іншого вибору.

§2. Володимир-християнини

Після прийняття Руссю християнства з його цивілізацією слова і книги, писаного тексту і лінійного розуміння історії, коли події трактуються як по-своєму унікальні, а кожному року відведено своє місце на шкалі й присвоєно номер, можна було б сподіватися, що друга половина Володимирового правління буде значно краще висвітлена в літописі. Всупереч очікуванням, про ці останні двадцять п'ять років князування кийвського володаря насправді відомо на диво мало. Текстуально більшу частину "християнського" правління Володимира займають два майже анекдотичні перекази про боротьбу з печенігами, а також розлогі описи щедрості і гостинності князя.

Прийняття християнства, однак, усе ж таки далося взнаки. Саме в цій частині літопису починаються перші точні дати, не обраховані за здогадом самим літописцем. Усі ці статті, втім, сконцентровано ближче до кінця Володимирового життя й стосуються вони тільки смертей членів князівської родини. "Въ лѣто 6508. Преставися Малъфридъ. В се же лѣто преставися Рогнѣдъ, мати Ярославя. Въ лѣто 6509. Преставися Изяславъ, отець Бряцьславль, сынъ Володимръ". "Въ лѣто 6511. Преставися Всеславъ, сынъ Изяславль, внукъ Вълодимѣрь". "Въ лѣто 6519. Преставися цесарици Володимеря Анна"¹. Така одноманітність записів, при тому, що між ними залишено "порожні" роки, віддавна кваліфікується як результат користування князівським пом'яником, започаткованим і веденим при Десятинній церкві. Розуміючи документальну вартісність цих відомостей, літописець просто копіював їх, часом вносячи власні коментарі, часом навіть не розуміючи, про кого, власне, йдеться. Так, він скопіював запис про смерть якоїсь Малфріди (можливо, одна з Володимирових дружин), котра жодним словом ніде більше в літописі не згадана. Саме ця "безглуздість" повідомлення переконує в автентичності його та подібних до нього.

Водночас кількість порожніх років (6506, 6507, 6510, 6512, 6513, 6514, 6516, 6517, 6518, 6520, 6521) наочно показує, наскільки мало насправді літописець знав реальних, датованих фактів навіть про ці останні роки життя хрестителя Русі й наскільки мало він здатний був розповісти, якщо не міг або не бажав розбавляти текст переказами сумнівного походження. Проте не завжди літописцю так щастило. Для давніших часів Володимирового княжіння він не мав подібних джерел.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.114.

Відтак те, що читаємо сьогодні в літопнсі про діяння Володимира після того, як він повернувся з Корсуня до Києва, хрестив киян і познущався з ідола Перуна, є спробою літописця змоделювати образ ідеального християнського володаря, цілковиту протилежність колишньому князю-ідолопоклонцю. Тому в літописі послідовно читаємо, як Володимир звелів будувати церкви "...и поставляти по мѣстамъ, идеже стояше кумири", послав священників "...людие на крещенне приводити по всемъ градомъ и селомъ", віддавав дітей "нарочитої чаді" "на оученне книжное", нарешті, він розсадив дванадцятьох своїх синів на княжих столах і тим завершив облаштування землі, оскільки, підсумовує літописець, "...Володимиръ же [вѣсть] просвѣщенъ самъ и сынове его и земля его".

Новий Володимир — надзвичайно миролюбний князь. Фундаментальна переміна в його характері була настільки серйозною, що подеколи навіть виходила за межі вимог кліру, котрий мусив поправляти ревного неопіта. Так, літописець зазначає, що Володимирове вегетаріанство призвело до того, що "...оумножишася разбоевѣ". Обмін думками з цього приводу між Володимиром і єпископом засвідчив, що князь боїться гріха навіть більше, ніж ієрарх: "И рече рече: Боюся грѣха. Они же рѣша ему: Ты поставленъ еси отъ Бога на казнь злымъ, а на милование добрымъ, достоинъ ти казнити разбойника, нъ съ испытаниемъ". Звичайно, законодавчі установлення входили до стандартного образу "першого" володаря. І хоча насправді ми нічого не знаємо про реформи кримінального законодавства в часи Володимира (відомні лише церковний устав), літопис приписує князю те, що насправді зроблять його онуки — скасування смертної карн й заміну її (після певних вагань) "вірами".

Навіть війни князя з печенігамн, з котрих, власне, знаємо лише три епізоди — переяславський, бігородський та василівський, — є, по суті, вимушеним захистом християнської держави від ворожого світу степів. Крім того, вказані оповідання пов'язані з позитивною діяльністю — зведенням нових міст і церков у них. Цей топос, звичайно, мав підсилити цивілізаторське значення Володимирова правління. Відтак образ князя-будівничого домінує в літописній характеристиці другого періоду Володимирова князювання, будучи навіть не дуже

Рис. 13.
Сцена замаху Рогнеди
на Володимира Святославича.
Мініатюра
Радзивілівського літопису

мотивованим сюжетно: "И рече Володимиръ: Се не добро есть мало городов около Кыева. И нача ставити города по Деснѣ, и по Оустри, по Трубешеву и по Сулѣ, и по Стугнѣ. И нача нарѣвати мужи лѣтши от Словенъ и от Кривичъ, и от Чюди, и от Вятчъ. И от сихъ насели грады"¹.

Хоча в XI ст. існувала традиція, що уподібнювала Володимира до імператора Константина (як до першого християнського володаря), насправді, треба гадати, літописець моделює образ князя за більш знайомим його читачам і вже заявленим у літописі раніше образом — старозавітного царя Соломона (як Володимир-язичник моделюється за образом патріарха Іакова). Так, вінцем Володимирових діянь є спорудження церкви Богородиці Десятинної, закладеної згідно з літописом, 991 і завершеної 996 р. Як з'ясовано останніми дослідженнями, відповідні тексти є парафразом опису спорудження храму Соломоном.

Висновок щодо "літературності" та "ідеологічності" літописних повідомлень про Володимирове князювання не треба розуміти в тому сенсі, що всі ці повідомлення є неправдивими. Сказане вище стосується радше способу осмислення Володимирової епохи пізнішими київськими книжниками, їхнього розуміння історії й канону писання історичного тексту, ніж фактичної історії. Бо насправді ми знаємо, що Володимир, на відміну від його попередників, справді розгорнув вражаючу будівельну програму, котра невдовзі цілковито змінила вигляд його столиці.

Парадоксально, але цей бік активності князя цілковито ігнорується літописом. З нього дізнаємося лише про дві споруди часів Володимира — церкву св.Василія (згадану лише тому, що збудована була на місці язичницького святилища), а також церкву Богородиці, пізніше відому як "Десятинна". Те, що це лише принагідні згадки, свого роду символи, які далеко не вичерпують повного списку, доводять археологічні дослідження найдавнішого київського городища.

Треба гадати, опанувавши Київ на зламі 70-80-х рр. X ст., Володимир застав його в тому ж стані, в якому місто перебувало майже незмінно протягом більшої частини століття. У певному розумінні розміри Києва X ст. — невеликої фортеці на схилах однієї з Дніпрових гір — відповідали загальному станові держави, тієї нечисленної військово-торговельної корпорації, вмістилищем якої він був. Для попередників Володимира, традиційних язичницьких князів, ватажків озброєної дружини, вже сама концепція свідомого перепланування, перебудови міста була чужою. Люди "міфологічної культури", як часто називають язичників, настільки "вмонтовані" в незмінні й постійно відновлювані в тотожних формах категорії існування, що самі відчують себе невідривною частиною оточення. Для того, щоб стала можливою ідея свідомої конструктивної діяльності, котра кардинально змінює умови життя, потрібний був такий рішучий розрив із усім звичним порядком життя, яким стало прийняття християнства. Лише цей переворот, заперечивши попередній досвід, помінявши в традиційних орієнтирах людини все, включивши з її

¹ ПСРА. — Т.2. — Стр.106.

Рис.14.

Десятинна церква.

Реконструкція

М.Холостенка

ім'ям, дозволяв їй подивитися на порядок речей збоку, що робило можливим творення чогось кардинально нового. Драматичність зовнішніх перемін у часи Володимира стає цілком наочною, коли згадати, що дитинець Києва X ст. був не набагато більшим за площу зведеної князем Десятинної церкви.

Для Олега та Ігоря розвинена міська культура Візантії поставала лише в образі фортечних мурів Константинополя. Жоден із них, попри весь ентузіазм, так і не зміг увійти до міста. Для Святослава порівняння виявилось такою відчутною травмою, що він просто вирішив ніколи не повертатися на Русь. Володимир був першим руським князем, який побачив, чим є візантійське місто зсередини, і вирішив відтворити його на берегах Дніпра. І якщо князь не зміг облаштувати у власній столиці водопровід, очевидно, що Корсунь вразив уяву князя (зрештою, він і собі заклав Корсунь на Русі). Новий статус князя — християнського володаря, родича візантійського імператора — вимагав унаочнення й зримого підтвердження престижу. Десятинна церква, завершена 996 р., мала здаватися справді циклопічною спорудою для Києва. Оточена кількома мурованими князівськими палацами, вона створювала незвичний, небачений образ Києва, самим своїм існуванням стверджуючи славу і могутність київського володаря.

Серед таких "знакових" заходів Володимира слід відзначити початок карбування князем власної золотої і срібної монети — знаменитих "златників" і "срібляників" Володимира. Випущені в досить обмеженій кількості, монети ці, треба гадати, не мали серйозного економічного значення, й не фінансовими стимулами керувався князь, пускаючи їх до обігу. Переважали міркування ідеологічного порядку. Карбування монети належало до неодмінних атрибутів суверенного володаря. Так чинив візантійський імператор, так мав чинити і його руський родич. Досить промовистою з цього погляду є легенда монет: "Володимир на столі", "Володимир на столі, а се його срібло".

Якщо в літописних повідомленнях про будівництво Володимиром місць навколо Києва і проглядає певна тенденція, а можливо, і якесь перебільшення то принаймні дух цього повідомлення істинний. Археологічні дослідження саме з кінцем X ст. пов'язують початки більшості давньоруських городищ уздовж головних річок півдня Русі. Причини, що спонукали князя засновувати "городи", під якими треба розуміти, звичайно ж, не міста в сучасному розумінні, а військові фортеці, полягали не в перенаселеності Середнього Подніпров'я і навіть не в просуванні слов'янської колонізації далі вглиб Степу. Головною причиною була військова загроза Русі з боку печенігів, що кілька десятиліть тому з'явилися у Східній Європі й у кінці століття посилили тиск на підвладні Києву землі. Попереднє територіальне збільшення Русі загалом відтворювало маршрути слов'янських колонізаційних потоків X ст., а отже, влада Києва поширювалася переважно в північному, північно-східному та західному напрямках. У кінці X ст. Київ, столиця держави, в територіальному аспекті опинився практично на крайньому південному кордоні Русі. З появою у східноєвропейських степах печенігів така ситуація стала просто загрозливою. Про те, наскільки близько від Києва проходив кордон Русі, частково обмовився сам літописець, вказуючи, що Володимир будував "городи" вздовж р.Стугна. Справді, навіть на початку XI ст. німецький місіонер Бруно Кверфуртський, що 1008 р. безуспішно намагався навернути печенігів до християнства і для цього здійснив подорож у їхні землі, відзначав, що, вирушивши з Києва, він уже на другий день шляху опинився в землях кочовиків. З реляції Бруно Русь постає як майже обложена фортеця (хоча подорож відбувалася взимку, коли печеніги відкочовували далеко на південь степів), і кордон між світом християнської цивілізації та світом "язичників" був не тільки уявною межею, яку завжди схильні проводити між цивілізаціями, а й оборонними спорудами, що ними Володимир "з огляду на ворога-кочовика... оточив звідусіль свою державу". В описі Бруно ця фортеця, в межах якої мешкали християни, мала справжні "ворота", куди майже символічно князь особисто допровадив місіонера. За "воротами" закінчувалася влада християнського князя й відкривалося безмежне поле ворожих і кровожерливих язичників.*

Розширення Володимиром території Русі відбувалося вольовим чином. Прикметно, що з п'яти річок, уздовж яких будувалися ним фортеці, чотири літописець вказує на Лівобережжі Дніпра, території, що, по суті, вперше потрапляє до географії Русі. Разом із повідомленням про заснування там Переяславля це має свідчити про попередню неосвоєність цих земель. Звичайно, якесь слов'янське населення існувало в лісостеповій зоні Лівобережжя. Але його демографічної потужності було вочевидь замало для масштабних заходів Володимира. А про розмах цієї діяльності можемо судити з сотень і сотень кілометрів

* Видання "руського епізоду" див.: Свердлов М.Б. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX - первая пол. XII в. — М.-Л., 1989.

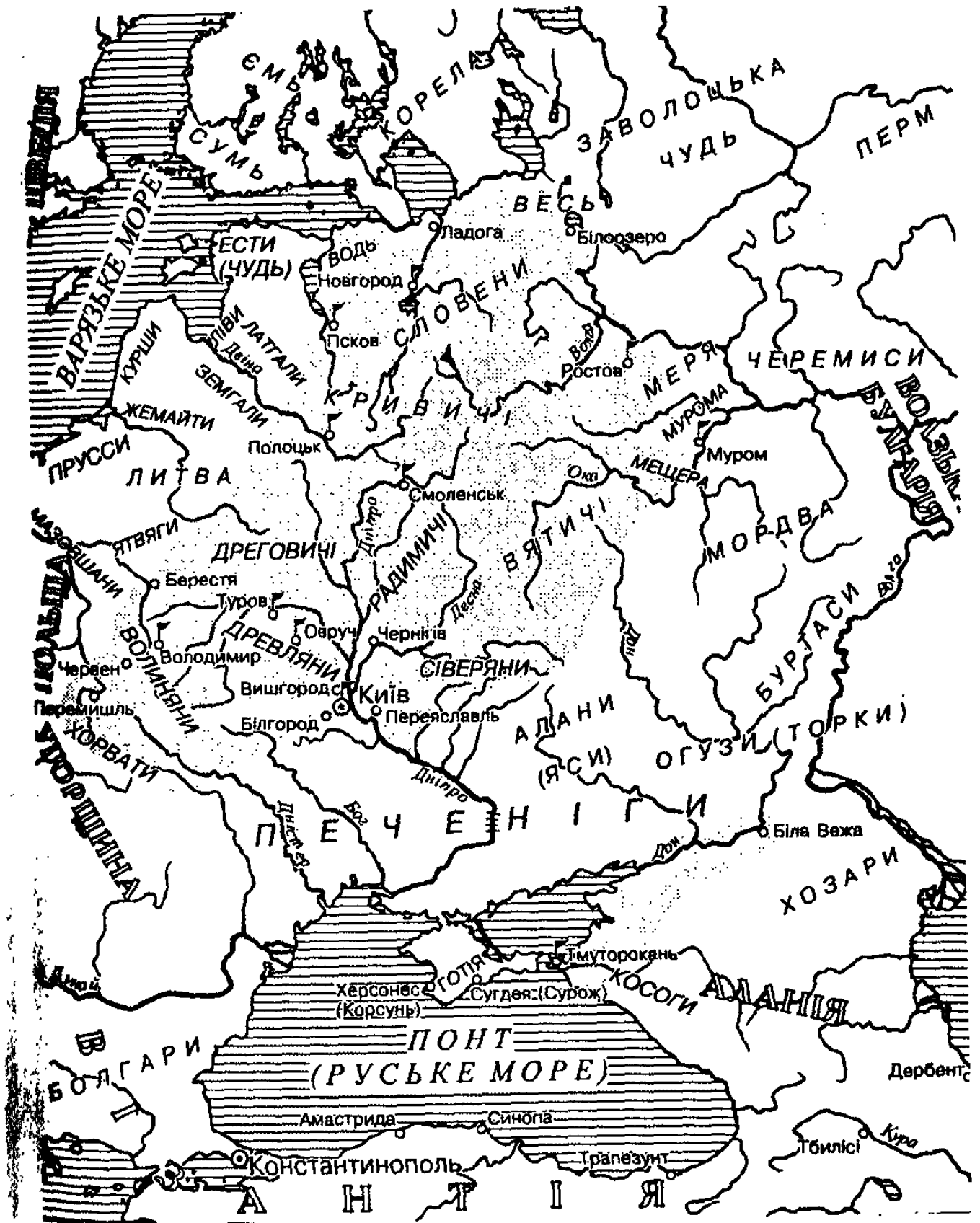
оборонних споруд, відомих пізніше під назвою "Змійових валів", свідком яких став Бруно Кверфуртський. Отже, є всі підстави довіряти твердженню літописця про те, що задля облаштування новозбудованих військових поселень Володимиру довелося вербувати "мужів" мало не з усієї підвладної йому території Русі — "від Словен, Кривичів, Вятичів" і навіть чуді. До цього переліку варто додати скандинавів, котрих Володимир як новгородський князь вербував для боротьби з братом і котрих, як свідчить літопис під 980 р., князь розселив у південноруських "містах": "Изъбра от нихъ мужа добры и смыслены (характеристика полян! — авт.) и храбры, и раздая имъ грады". Такі безпрецедентні переміщення великих, як на X ст., мас населення (подібні, до речі, практикуватимуться пізніше також Ярославом Володимировичем) створювали дещо космополітичний образ цього регіону. Відірвані від традиційного оточення, перемішані між інших етнічних груп і, до всього, очевидно, десь по дорозі хрещені, переміщені "військовопоселенці", треба гадати, досить швидко втрачали свою "племінну" ідентичність. Поселені на самому краю світу, конфронтуючи з кочовиками, вони виробляли свою ідентичність у зіткненні з антропологічно, культурно і мовно "чужим", ворожим населенням Степу, стаючи "людьми руського князя", "руссю". Формування етнічної самосвідомості в ранніх суспільствах ґрунтується на принципі протиставлення себе "чужим", "несхожим", "іншим", і саме завдяки такому порівнянню накопичується сума ознак, які починають вважатися "своїми", властивими всім усередині "своїх", і визначають, у підсумку, приналежність тієї чи іншої людини до "її" етнічного колективу. Для такої ідентифікації найважливішою, звичайно, є найбільш контрастна етнічна межа, яка стає важливішою, ніж межі внутрішні. Несхожість осілих землеробів-слов'ян із мешканцями Степу була настільки очевидною, що навіть за мирних умов виробляла б почуття спільності. В умовах же воєнного протистояння всі ці емоції посилювалися багаторазово, змушуючи забувати й без того порушені бар'єри між "Кривичами" чи "Словенами", вважаючи, що головним є приналежність до "Русі".

Саме з часами Володимира й цією "новою руссю" треба пов'язувати формування "Руської землі" у вузькому розумінні, територіального ядра Київської держави, згрупованого навколо трьох міських центрів: Києва, Чернігова і Переяславля. Всупереч наступній розділеності поміж ворогуючих князівських кланів, вона проіснує фактично до середини XIII ст. В одному з попередніх розділів нами вже вказувалося, що будь-які спроби ототожнити початки "Руської землі" з часами, давнішими за кінець X - початок XI ст., навряд чи варті уваги. Ні зона збирання хозарської данини в IX - на початку X ст., ні поселення скандинавів, "русі" східних джерел, приблизно того ж часу не тільки не збігаються географічно з "Руською землею" у вузькому розумінні, але й самий причинний зв'язок між ними є проблематичним. Немає жодних підстав припускати, що аж до кінця X ст. влада київських князів бодай якось поширювалася

на Лівобережжя Дніпра. Згадки Чернігова і Переяславля в договорі 907 р., як і сам цей договір, є безумовно пізнішим домислом з перспективи XII ст. Ту ж імовірність треба припускати й для згадки руських міст у договорі Ігоря Переяславля не згадується в літописі до статті 992 чи 993 р., і навіть тут з'являється в досить легендарному контексті. Перша згадка Чернігова — взагалі під 1022 р. До часів Володимира Лівобережжя лише одного разу потрапляє до горизонту літописця, і то в досить дивний спосіб. Під 969 р., наводячи переказ про облогу печенігами Києва, літописець згадує воєводу Претича, котрий ішов на допомогу обложеним, імовірно, з Лівобережжя. Цікаво при тому, що літописець не знав і не міг підшукати відповідного слова для позначення жителів Лівобережжя, кілька разів іменуючи їх просто "люде оная страны Днепра" або "люде оная страны". Традиція, котру літописець заносив до літопису, просто не могла ідентифікувати цих людей. Вони не "Сіверяни", не чернігівці і не переяславці, за Дніпром для переказу не було географії, це ще не розчленований простір "без обличчя". Археологічно давньоруські шари Чернігова датуються саме кінцем X ст. Але прикметно, що, роздаючи синам міста, Володимир жодному з них не надає ні Чернігова, ні Переяславля. Іншими словами, в XI ст. не пам'ятали, щоб у Чернігові був князь раніше часів Мстислава Володимировича — 20-х рр. XI ст., а в Переяславлі — раніше Всеволода Ярославича (50-ті рр.). Це, в свою чергу, тягне за собою висновок, що й самі ці князівські центри, і волості, навколо них організовані, є утвореннями початку XI ст.

Звернути увагу на малозаселені степові й напівстепові простори Лівобережжя змусила лише загроза з боку печенігів. Між територіями їхніх постійних кочів'їв і стінами Києва фактично не було жодної перешкоди. Заселяючи ці території зайшлим населенням, у тому числі варязькими дружинниками, влаштовуючи для них міста, які й у наступних століттях носитимуть назви на зразок "Воїнь", "Полкстѣвь", "Ратьмиръ", Володимир створював свого роду буферну зону, яка парадоксальним чином у наступних століттях виявиться не тільки найбільшою принадою для князів, а й найзаможнішою і найгустіше заселеною територією Русі, власне "Руссю".

Отже, друга половина князювання Володимира Святославича була далекою від тієї іднлїї, яку намагався створити літописець. Навряд щоб князь справді раптово поміняв вдачу, перетворившись із воїна в шанувальника мистецтв. Постійне протистояння печенігам, так яскраво описане Бруно Кверфуртським, тримало Русь у стані нескінченної війни й вимагало відповідної поведінки, змушуючи Володимира навіть у смертній хворобі опікуватися черговим походом проти кочовиків. Врешті, як дізнаємося з того ж літопису, крутий характер князя не зупинявся навіть перед оголошенням війни власному синові в разі непокори. Саме цю ситуацію описує літопис під 1014 р.: "Ярославѹ сѹщѹ в Новѣгородѣ и оурокомъ дающею

15. Русь у 1015 р.

2000 гривенъ от года до года Киеву, а тысящу Новѣгородѣ гривенъ раздаваху, и тако дааху вси посадницѣ новгородьстии. А Ярославъ поча сего не даяти Киеву, отцю своему. И рече Володимиръ: Теревите путь и мосты мостите. Хотяше бо ити на Ярослава, на сына своего, но разболѣся”¹. Ці приготування до війни з Ярославом виявилися останньою подією в земному житті Володимира. Князь помер у своєму замиському палаці “на Берестовом”
11 липня 1015 р.

¹ ПСРА. — Т.2. — Стт.114-115.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ
ВОЛОДИМИРОВИЧИ

§1. “Перший гріх”

Прихильний до Володимира літописець примудрився видобути позитивний урок навіть із наглої кончини князя, не стільки сумуючи у зв'язку з фактом завершення цього блискучого княжіння, скільки радіючи, що, дарувавши Володимирові хворобу і смерть, Господь не допустив до гріха: війни між батьком і сином. Утім, програвши цю першу битву, диявол домігся реваншу, влаштувавши криваву усобицю між Володимировими синами. Провидіння, завжди ласкаве до Володимира, отже, просто переклало тягар гріха вбивства на плечі одного з його синів. Щоправда, в цьому останньому пункті ні Володимир, ні пізніші книжники не були впевнені, припускаючи, що батьком Святополка насправді міг бути Ярополк, або навіть — хто знає! — Ярополк і Володимир одночасно. У всякому разі, гріх супроводжував Святополка від народження й це робило його надзвичайно зручною мішенню для будь-яких звинувачень: “...от грѣховнаго бо корене злын плодъ бываеть”.

Усе, що сталося після смерті Володимира, вкладається в канон детективного сюжету. Таємничими були вже обставини смерті князя: “Потанша н, бѣ бо Святополкъ в Києвѣ. И ноцью же межн клѣтми пронмавъше помостъ, в ковръѣ опрятавшн н оужн свѣсиша на земаю н, възложивше на сани, н везоша его н поставиша его въ святѣн Богородици”¹ (в іншому тексті сказано, що навпаки, саме Святополк і потаїв смерть Володимира). Як і в кожному доброчинному детективному тексті, маємо злочин, злочинця, кілька трупів по ходу оповіді й навіть безсумнівний мотив. Як і всякий добротний детектив, історія Володимирових синів завершується покаранням зла і торжеством справедливості. Єдиним дисонансом є те, що роль слідчого і судді виявилася об'єднаною в одній особі — Ярослава Володимировича — і з цього ж зацікавленого джерела походять практично всі звіти про події. Саме цією обставиною, очевидно, можна пояснити той факт, що, на відміну від традиційного детектива, де всі подробиці злочину щасливо роз'яснюються, а злочинець, присутній у сюжеті своїми діями, але анонімний, розкривається лише під кінець оповіді, у нашому випадку на нього “вказують пальцем” від самого початку, власне, ще до того, як він встиг скоїти перший злочин.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.115.

Сама по собі історія є досить банальною для Русі й полягає в боротьбі між синами померлого князя за батьківську спадщину. Вона вже одного разу відбулася між синами Святослава в 70-х рр. X ст. На відміну від “усобиці Святославичів”, відбитої лише в кількох переказах, “усобиця Володимировичів” досить добре, хоча й дещо однобоко та доволі суперечливо, документована писемними пам’ятками. Серед них, звичайно, перше місце посідають тексти, пов’язані з наступною канонізацією двох жертв усобиці — Бориса і Гліба. Такими є літописна стаття 1015 р., анонімне “Сказание страсотерпцю святуо мученику Бориса и Глѣба” (колись приписуване ченцю Іакову), а також “Чтение о житии и погублении блаженную страсотерпцю Бориса и Глѣба” печерського ченця Нестора. Ці звіти про усобицю, безумовно, написано через багато років після подій, але щодо точного датування кожного з текстів досі немає одностайної думки, так само, як і щодо текстуальних взаємин між ними. Загалом ці пам’ятки можуть, як припускається, походити з часів, інтервал між якими становить майже півстоліття. “Сказание...” датується від 50-х рр. XI ст. до початку XII ст., “Чтение...” — 80-90-ми рр. XI ст.

Жодна з названих пам’яток, певна річ, не призначалася для історичного читання (хіба що крім літописної статті, проте й тут агіографічна тенденція є панівною). І “Сказание...”, і “Чтение...” є житіями святих, і жанр, зрозуміло, визначає багато що в їхньому способі викладу подій, манері висвітлення фактів, та й у самому доборі цих фактів, зрештою. Уяву пізніших книжників полонила трагедія безневинної смерті наймолодших з-поміж Володимировичів — Бориса і Гліба — й це перетворило другорядних учасників подій на головних персонажів, у той час як центральним постатям відведено загалом пасивну роль. Крім того, на текстах безумовно позначилася та система цінностей і стандартів, яка сформувалася лише в другій половині XI ст., а отже, автори й читачі знаходили смисл і мораль подій там, де їхнім учасникам навряд щоб спало на думку їх шукати. Так, усі три пам’ятки підносять як найвищу доблесть безумовну покору молодших князів старшому, тобто розроблюють концепцію “старійшинства” в тому вигляді, в якому вона відома з кінця століття. Більше того, хоч би як датувати ці пам’ятки, очевидно, що вони відбивають лише один погляд на події, а саме: погляд Ярослава Володимировича чи його нащадків, тобто партії, яка в підсумку виграла. Переможців, як відомо, не судять, бо вони мають привілей писати історію переможених. Ярослав і Ярославичі стали монопольними охоронцями пам’яті своїх святих родичів Бориса і Гліба й змогли нав’язати власну версію подій як єдино істинну. Інша річ, чи було їм що приховувати.

Крім згаданих вітчизняних джерел, маємо два іноземні — хроніку Тітмара Мерзебурзького, сучасника подій, що писав зі слів котрогось із їхніх учасників, а також “Сагу про Еймунда”, досить пізній і каламутний текст XIII ст., котрий, однак, надає певну скандинавську перспективу подіям. Навряд щоб ці джерела, при тому, що вони виносять деякі невідомі літописові (і взагалі — руській

частині документації) деталі й подробиці, коли-небудь змусили радикально переглянути усталену версію.

Хоча з літопису нібито можна зрозуміти, що хвороба Володимира була тривалою і тяжкою, смерть застала князя цілковито невідготівленим. Він не тільки не встиг “мудро спорядити” синів, але, схоже, перебував у самому розпалі родинної кризи. Літопис стверджує, що Володимир готувався до великої війни з новгородським Ярославом. Як дізнаємося з хроніки Тітмара Мерзебурзького, це був не перший скандал у сім'ї: за два роки перед тим Володимир ув'язнив у Києві туровського Святополка (якщо додати сюди переказ про Ізяслава, збережений у Лаврентіївському літописі під 1128 р., з цим сином у Володимира також були серйозні проблеми). Ймовірно, сини Володимира старшим із яких було вже далеко за тридцять, поступово виходили з-під батьківської влади, вимагаючи більшої самостійності. Треба гадати, що в родині взагалі не було солідарності: народжені від різних і численних Володимирових дружин, рано розіслані батьком у різні кінці держави й від народження поставлені в ситуацію суперництва, його сини навряд чи відчували стійкий родинний сантимент і, як показали наступні події, знали, що відповіді на риторичне запитання літописця: що є краще, “...єже жити брати вкупє”?

Смерть князя приховували, чи то від Святополка, чи то ради Святополка. Цього тепер уже не встановити, але друга можливість видається логічнішою: адже тієї ж ночі тіло Володимира перевезли до Києва, де саме перебував Святополк, і встановили в церкві Богородиці Десятинної. Літописець досить скупий на деталі в описі наступних подій: “Святополкъ же сѣде в Киевѣ по отци своемъ”. Здається, жодних перешкод у тому Святополк не відчув, але літописець усе ж намагається створити враження небажаності його вокняжіння, зауважуючи, що, приймаючи від Святополка дари, кияни тим не менше відчували, як “...не бѣ сердце ихъ с нимъ, яко братья ихъ быша с Борисомъ”.

Борис саме о цій порі повертався з невдалого походу проти печенігів. Дізнавшись про батькову смерть, він повівся досить дивно: не поспішив до Києва плакати над тілом, а вирішив зупинитися на р.Альта й ридати прямо тут. Мотиви такої поведінки незрозумілі, проте літописець зазначає, що “...рѣши ему дружина отня: Се дружина оу тебе отня н вои, воиди, сяди в Киевѣ на столѣ отиѣ”. Саме тут, на Альті, обрані Святополком убивці (і обрані при тому не з числа киян, а спеціально з вишгородців!) закололи князя списами. Традиція: запам'ятала не тільки точне число події — неділя 24 липня, — а й імена вбивць: Путша, Талець, Єлович, Ляшко, — а також отрока Бориса, убитого разом із ним, — Георгій угрин. Тіло Бориса, загорнуте в шатро, таємно привезли до Вишгорода й поставили в церкві св.Василія.

Після цього, як зазначає літописець, Святополк сказав собі: “Се оужо оубихъ Бориса, а еше како бы оубити Глѣба”. Гліба Святополкові вбивці знайшли неподалік від Смоленська, на Смядині, де й убили його в понеділок.

5 вересня. Згодом Святополк учинив те саме зі Святославом, коли той тікав “въ Оугры”. І, нарешті, вирішив, за словами літописця, “...яко избью всю братью свою и прииму власть Рускую единъ”.

Тепер на сцену виступив Ярослав, на якого покладено було місію помститися за смерть безневинно “убієнних” братів. Вирішальна битва сталася біля Любеча восени 1015 р. Війська Святополка були розбиті, а сам князь “бѣжа в Ляхы”. 1018 р. Святополк повернувся з польським князем Болеславом, і в битві на Волині (Тітмар Мерзебурзький датує її 22 липня) Ярослав був розгромлений, при тому так, що “...оубѣжавъ с четырьми человѣкы к Новугороду”. Звіти про ці битви, цілком історичні самі по собі (друга, наприклад, описана Тітмаром), зберегли разом із тим й певні риси епічності. В обох випадках війська стоять “оваполъ Днѣпра”, “оваполъ рѣкы Буга” (в першому випадку — протягом трьох місяців), в обох випадках битва починається лише через образу (в першому — “Святополч” воєвода називає Ярослава “хромьцемъ”, у другому — Ярославів воєвода Буди кепкує з Болеславової огрядності; в обох випадках битву виграє ображений (мотив образи, між іншим, присутній в описі другої битви й у польській хроніці Гала Аноніма, XI ст.).

За повідомленням Тітмара, Святополк і Болеслав підійшли до Києва 14 серпня й жителі прийняли Святополка як “...давно втраченого свого пана”. Митрополит (котрого Тітмар іменує архієпископом) “з мощами святих та іншими різними цінностями вшанував (Святополка і Болеслава — авт.)... у соборі святої Софії”. Святополк вдруге сів у Києві, а Болеслав розпустив свою дружину “по городамъ на кормъ”. Лиха вдача Святополка, проте, і тут дала себе знати, й без видимої причини він звелів убивати поляків. Болеслав утік назад у Польщу, прихопивши з собою “нмѣнне и бояры Ярослави, и сестрѣ его”, а крім того, по дорозі відібрав Червенські міста. Полишений без допомоги, Святополк знову був переможений Ярославом і втік “въ Печенѣгы”. Наступного року, як повідомляє літопис, Святополк повернувся “в силѣ тяжьцѣ” і його битва з Ярославом відбулася, згідно з традицією, на Альті, на тому, власне, місці, де за кілька років перед тим було підступно вбито Бориса. Зрозуміло, Ярослав перемаг, а Святополка, що тікав з поля битви, по дорозі розбив параліч, і, схоже, князь узагалі втратив розум: йому весь час здавалося, що за ним женуться (“...осе женѣтъ, осе женѣтъ”), він боявся зупинитися, і так “пробѣже Лядскую землю, гонимъ гнѣвомъ Божиимъ, и пробѣже пустыню межи Чехы и Ляхы, и ту испровѣрже животъ свои за”¹. “Ярославъ же, пришедъ, сѣде в Киевѣ, оутеръ пота с дружиною своєю, показавъ побѣду и трудъ великъ”², — підсумовує літописець. На тому закінчилася епопея Святополка, але не завершилася усобиця Володимирових синів.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.132.

² Там же. — Стп.133.

Рис.16.
Ярослав Мудрий
на київському столі.
Мініатюра
Радзівілівського літопису

Така, в загальних рисах, версія подій, викладена в літописі. По-своєму логічна, вона все ж залишає без відповіді кілька серйозних запитань. Літопис відзначає, що першим порухом Святополка після заняття київського столу було порозумітися з Борисом: "Посылая к Борису, глаголя яко: **С** тобою хоцю любовь имѣти, и к отню ти придамь". З погляду літописця, це була підступна пропозиція ("...льстя под нимь, како бы погубити"). Проте вона навряд чи цілковито вигадана автором тексту і може бути відлунням реальних подій, оскільки жодної участі в сюжетному розвитку не бере й навіть є зайвою (Борис ніяк не реагує на пропозицію, і Святополк пізніше про неї не згадує). Якщо не надавати серйозного значення агіографічній мотивації Борисових вчинків, поведінка князя також дивує: маючи всю батьківську дружину і численних "воїв", він не йде до Києва, не робить жодних кроків до порозуміння з братом, а стоїть у денному переході від міста, не розпускаючи дружину, але слухаючи намовляння "пѣти і сісти на столі отньому".

Не цілком зрозуміла й ситуація з другим святим князем — Глібом. Святополкові вбвці застають його поблизу Смоленська. Що робить цей муромський князь так далеко від своєї волості? Пізніші пам'ятки пояснюють це тим, що Святополк облудно поклякав Гліба від імені батька ("...с лестью посла къ Глѣву, глаголя сице: **П**ойди вборьзѣ, отець тя зоветь"). Це "вборьзѣ" насторожує: Володимир помер 15 липня, а Гліб вирушає до Києва (не відаючи про смерть батька) лише в кінці серпня. Літопис наполягає, що Ярослав повідомив Гліба про підступність Святополка і вбвство Бориса, хоча, як з'ясується дещо пізніше, не міг цього зробити, бо й сам дізнався про події від сестри Предслави, коли було вбито вже обох князів — і Бориса, і Гліба. Дивними здаються й обставини смерті третього з убитих Володимирових синів — Святослава. Усі пам'ятки Борисо-Глібського циклу якось скоромовкою згадують про нього, ніяк не уточнюючи обставини. Крім того, Святослава нібито також убитого "окаянним" Святополком, пізніша традиція не причислює вала до святих страстотерпців. Що це мусить означати? Чим смерть Святослава відрізнялася від Борисової чи Глібової? Що заважало через кілька десятків

років поставити його в один ряд із синами “болгарини”? Чи означає це, що в часи Ярослава і його синів відчували незручність або неможливість такої думки, а отже, пізніша пам'ять не пов'язувала однозначно смерть Святослава з діяльністю Святополка?

Нарешті, симптоматично, що такий інформований (хоча й зацікавлений) хроніст, як Тітмар Мерзбургський, жодним словом навіть не натякає на вбивство Святополком братів, а, навпаки, пише про його термінову втечу з Києва після смерті батька, настільки стрімку при тому, що князь навіть залишив там свою дружину. Словом, в історії Володимирових синів, як вона викладена в руських джерелах, існують очевидні суперечності, які сьогодні вже годі розв'язувати. Можливо, ми так ніколи і не дізнаємося, що насправді сталося після смерті Володимира, як саме розвивалися події і хто першим порушив “закон”, але за браком інших текстів мусимо залишатися при тій історії, котру знаходимо в літописі, “Сказанин...” та “Чтенин...”.

Проте детективна етикетка, давно вже прикріплена до історії Володимирових синів, від часу до часу змушує окремих істориків підозрювати в найгіршому не тільки персонажів драми, а й навіть їхніх пізніших біографів. У кінці 50-х рр. нашого століття було запропоновано цілковито інше прочитання подій, яке поклало вину за вбивство на Ярослава. Ця гіпотеза наполягала на тому, що відома нині версія подій викладена в текстах, які зазнали суворої цензури в часи Ярослава і його синів, єдиний же “нецензурований”, а отже, правдивий виклад міститься в Еймундовій сазі. Це джерело, головним героєм якого є Еймунд, варязький найманець на службі Ярослава, як відомо, повідомляє про боротьбу між трьома Володимировими синами, котрих іменує Яріцлейвом, Буриславом і Вартилавом (традиційно їх заведено ототожнювати відповідно з Ярославом, Святополком і Брячиславом Ізяславичем). Еймундова сага як про останній із подвигів нормана на Ярославовій службі повідомляє про вбивство ним одного з князів — Бурислава. Святополк, як відомо, не був убитий. Ця обставина (як і співзвучність імен) робить спокусливою гіпотезу, що під Буриславом треба розуміти не контамінований образ Святополка Володимировича і Брячислава Ізяславича (як це зазвичай робилося в історіографії), а, власне, Бориса (той справді був убитий двома варягами; досить дивна подробиця літопису, враховуючи, що Святополк покладався на поляків, німців та печенігів і лише його візаві Ярослав ходив “за море по Варяги”). Коли так, то вся конструкція літопису є лише пізнішими спробами зняти вину за усобицю з її істинного винуватця — Ярослава, а культ святих Бориса і Гліба (з усіма пам'ятками, що стали його наслідком і обґрунтуванням) — тільки вдала фальсифікація пізніших часів, котра не має нічого спільного з дійсністю. Попри всю інтригуючу привабливість такої гіпотези, варто враховувати, що Еймундова сага — джерело не лише іноземне й пізнє, а й доволі легендарне, тож немає підстав віддавати йому перевагу над усіма іншими, хронологічно ближчими до подій джерелами.

Твердження, що насправді події розвивалися зовсім інакше, а наявні тексти є результатом грайдіозної змови з метою приховати справжнього винуватця злочину — Ярослава, хоча й апелює до уважного прочитання текстів, коріниться, безумовно, не в них, а в психології й повсякденному досвіді історика 50-80-х рр. нашого століття. Уявити собі дезінформаційну кампанію в масштабах описаних у знаменитому романі Оруелла, в ситуації XI ст. практично неможливо. У підцензурній російській науці XIX ст. було розповсюдженим переконання (вдячно успадковане науковим співтовариством XX ст.), що літопис підлягає суворій князівській цензурі. Ця ідея, що змушувала читати між рядків давнього тексту, а будь-які редакційні зміни зараховувати тільки на карб вилучення політично некоректних місць і ідей, так ніколи й не була доведена. Вона вважалася самоочевидною і тишила відчуттям, що за тисячу років професія історика суттєвих змін не зазнала і колега з XI ст. також міг бути нонконформістом, а міг робити кар'єру.

§2. “Лютый князь”

Коли Ярославу здавалося, що найгірші часи вже позаду і його владі на батьківському столі ніщо не загрожує, виявилось, що існує ще один претендент на київське княжіння — Мстислав Володимирович. Один із молодших синів “святого” князя тривалий час не з'являвся на сцені просто через географічну віддаленість княжіння, відведеного йому батьком (Тмуторокань, територія, що охоплювала собою, як гадають, Таманський півострів і, можливо, якісь землі на Північному Кавказі).

1024 р., коли Ярославу трапилося бути в Новгороді, Мстислав несподівано з'явився в Русі й спробував захопити Київ. Як зазначає літописець, кияни “не прияша єго”, і Мстислав вирішив сісти “на столѣ Черниговѣ”. Чернігів перед тим не становив окремої волості й не мав князівського столу, належачи до “Руської землі”, тобто безпосередньо київських володінь. Вокняжіння там Мстислава було сприйнято Ярославом, що цілком мирився з існуванням своїх братів і небожів, доки вони сиділи на “законних”, тобто санкціонованих батьком столах, як очевидну спробу відібрати частину його власних територій або навіть усе, що важкою працею протягом трьох років було відвойовано в Святополка.

Цілковито в манері новгородських князів, уже випробуваній і самим Ярославом, князь наwerbував собі війська з варягів і вирушив на Мстислава. Битва, яка сталася коло Листвена в Чернігівській землі, обернулася на Мстиславове щастя. Варягів Ярослава було розбито, і князь повернувся до Новгороду, очевидно, втративши будь-які володіння на півдні. Мстислав мав репутацію "лютого" князя — так його називає Печерський патерик, згадуючи події Лиственської битви. Важко сказати, чим саме князь заслужив це прізвисько: нічого особливо "лютого" ні в його вчинках, ні в намірах джерелами не зафіксовано. Навпаки, Мстислав постає як цілком гуманний князь, хоча й із певним "середньовічним" колоритом: споглядаючи на ранок результати битви з Ярославом, Мстислав нібито сказав: "Кто сему не радъ, се лежить сѣверянинъ, а се Варягъ, а своя дружина цѣла"¹.

Коли б Мстислав мав бодай дещо від вдачі Святополка, Ярославу довелося б починати все з початку, фактично з того ж місця, де він був 1015 р. Але Мстислав, не здійснюючи нових спроб захопити Київ, несподівано запропонував Ярославу мир: "И посла Мьстиславъ по Ярославѣ, глаголя: сѣди на столѣ своемъ въ Киевѣ, понеже ты еси старѣи, брате, а мнѣ буди ся сторона (Дніпра — авт.)"². Проте Ярослав не зважувався повертатися до Києва, доки не буде укладено справжнього миру. "И не смѣше Ярославъ в Киевѣ ити донележе смиристася, и сѣдѣше Ярославъ в Новгородѣ, и вяху сѣдѣще в Киевѣ мужи Ярославѣ"³. Однак і мир Ярослав не поспішав укласти, все ще сподіваючись, імовірно, цілковито вигнати Мстислава з Руської землі.

Лише 1026 р., на всякий випадок "сьвокупивъ вои многы", Ярослав прийшов у Руську землю, і тут, біля Городця, було укладено договір між ним і Мстиславом, за яким князі "раздѣлиста по Днѣпрѣ Руськую землю и Ярославъ прня сію страну, а Мьстиславъ ону"⁴. Саме від цього часу літопис починає відраховувати "тихі", тобто мирні роки: "И преста оусовница и мятежь, бысть тишина велика в земли". Усе, що було пов'язане з усобицею Володимировичів, пізніше набуло статусу прецедентності. Так, сусіднє розташування в літописному тексті повідомлення про розділення Руської землі по Дніпру й констатації миру згодом сприймалося як доказ причинного зв'язку, і київські князі XII ст. своїм чернігівським родичам наводитимуть цей випадок як єдино справедливий спосіб порозуміння.

Витоки ще однієї тенденції політичного життя Русі треба шукати в подіях 20-х рр. XI ст. Ще до того, як на сцену вийшов Мстислав, свої сили на Ярославові спробував Брячислав Ізяславич, онук Володимира від старшого сина. Цей полоцький князь, про якого нічого не було чути впродовж 1015-1020 рр., 1021 р., скориставшись тим, що Ярослав перебував у Києві, несподівано напав

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.136.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же. — Стр.137.

на Новгород "и зая Новгородъ, поимъ множество Новгородецъ и имѣние ихъ". Брячислав не затримався надовго в Новгороді, оскільки був розбитий Ярославом і "вѣжа къ Полотѣску". Важко сказати напевно, що мав на увазі полоцький князь своїм походом: чи був це просто грабіжницький напад, чи бажав він і собі, скориставшись загальним сум'яттям, заявити права на частку Володимирової спадщини, більшу, ніж та, якою мав задовольнитися після смерті свого батька Ізяслава.

Звичайно, усобиця Володимировичів поставила під сумнів легітимність усього порядку князівського володіння. У цьому сенсі цілком можливо, що не тільки сини, а й онуки Володимира могли претендувати на справедливий перерозподіл спільного спадку. Ярослав, треба гадати, вдалося ефективно нейтралізувати претензії Брячислава. Врешті, той був навіть не братом, а всього лише небожем (з небожами взагалі не церемонилися, навіть у кінці XI ст.), і його вага, звичайно, була незрівнянно меншою, ніж, наприклад, Мстислава. Пізніша політична ідеологія, відбита у відомому переказі про Рогніду (у Лаврентіївському літописі під 1128 р.), наполягала, що полоцьким князем через злочин Ізяслава (малолітній князь нібито замахнувся на батька мечем) сам Володимир створив "отчину", назавжди відділивши їх у такий спосіб від спільної для решти нащадків спадщини. Прецедентність подій після смерті Володимира для наступного життя Русі була настільки очевидною, що, всупереч настійним спробам полоцьких князів зайняти пристойніше місце в князівській ієрархії, їх майже не вважатимуть родичами, відокремлюючи від "Володимирового племені", а крім того, називатимуть "скорими на кровопролиття".

§3. Святі князі

Події 1015-1018 рр. набули в свідомості наступних поколінь грандіозного значення. Звичайно, не самим фактом князівської усобиці, таке траплялося й раніше, і навіть не через те, що в усобиці загинули князі, — бувало й таке. Важливим здавалося, що, на відміну від Святославичів, язичницьких князів та ідолопоклонців, до яких не личить приміряти суворі моральні стандарти, усобиця й убивство Бориса і Гліба стали-

ся в християнській родині, а отже — вперше в історії. Недаремно біблійним прототипом Святополка було обрано Каїна, який першим із людей вчинив братовбивство. Не треба забувати при тому, що трагедія сталася в родині хрестителя Русі, котра в певному розумінні мусила бути взірцем благочестивого співжиття. Підступне вбивство братів, яке вчинив Святополк — не у відкритому бою, а підславши найманих убивць, — настільки суперечить всьому, що намагалася прищепити Церква в новоохрещеній державі, що не засудити його означало б створити дуже небезпечний прецедент на багато поколінь вперед.

Спроби надати подіям 1015 р. ідеологічного значення здійснювалися вже Ярославом. Як свідчить “Сказание...”, князь наказав розшукати тіла братів майже відразу після того, як “крамола преста въ Русьскѣ земли, а Ярославъ прея всюю волость Русьскую”*: “И начастъ вопрошати о тѣлесѣхъ святою, како или кде положена еста. И о святѣмъ Борисѣ повѣдаша ему, яко Вышегородѣ положенъ естъ, а о святѣмъ Глѣбѣ не вси свѣдяху...”**. Місце поховання Гліба, треба гадати, було на той час уже втрачене. Як пише Нестор у “Чтении..”, князю довелося влаштувати формальний розшук: “Повелѣ же христолюбивый князь изискати тѣло святого Глѣба, егоже много искавше, и не обрѣтоша. По лѣтѣ же единомъ ходяще ловци обрѣтоша тѣло святого лежаще цѣло, ни звѣремъ, ни птицамъ прикоснувшимъся его”***. Знайдене тіло було перевезене до Вишгорода й поховане поруч із тілом Бориса. Невдовзі над ними відбулися чудесні знамення, що було доказом безумовної святості князів. Після того, як чудесна природа братів була визнана митрополитом Іоанном, Ярослав “възгради църковь велику, имѣющую вѣрховъ 5, и испьса всю, и украси ю всею красотою. И шьдъше съ хръсты Иоанъ митрополитъ, и князь Ярославъ, и все поповьство, и людие, и преносоша святая, и църковь святиша, и ұставиша празьдникъ празьновати мѣсяца иуліа въ 24: вѣньже днь үвненъ преблаженный Борисъ, въ тѣ же днь и църкы священа, и пренесена быста святая”.

Існує дослідницька традиція заперечувати можливість канонізації Бориса і Гліба вже в часи Ярослава й “відтягувати” цю подію до 1072 р., коли сини князя здійснили перенесення мощів до нової церкви. Очевидно, проте, що такий погляд пов’язує факт канонізації з датуванням пам’яток Борисо-Глібського циклу, котрі справді не могли виникнути раніше 1072 р. І “Сказание...”, і Несторове

* Ця фраза, скомпонована з двох літописних (1026 р.: “И преста оусовица и мятежь, и бысть тишина велика в земли” та 1036 р.: “По семь же прия власть его всю (тобто Мстислава — авт.) Ярославъ и бысть единовластєць Руськои земли”), дозволяє встановити приблизну хронологію, котру пізніший кнжннк мав на увазі: звісно, не 1018 р., а не раніше 1036.

** Тут і далі цитування “Сказання...” за виданням: Абрамович Д.И. Жития святых мучеников Борнса и Глеба и службы им.- Пг., 1916.

*** Тут і далі цитування “Чтения...” за виданням: Абрамович Д.И. Назв. праця. На відміну від “Чтения...”, “Сказання...” твердить, що ще до князівського слідства в Смоленську ходили чутки про знамення, за якими врешті й було визначено місце поховання Гліба.

“Чтение...” впевнено датують канонізацію саме часами Ярослава, і немає жодних підстав не довіряти їхнім свідченням. Щоправда, ці пам'ятки не подають року події, а літопис узагалі мовчить про неї. Разом із тим варто зауважити, що 1044 р. Ярослав розпорядився розшукати, хрестити і перепоховати в Десятинній церкві останки двох інших жертв усобиці — Ярополка і Олега Святославичів, що безумовно має стояти в якомусь зв'язку із загальними зусиллями князя щодо глорифікації вбитих в усобицях князів.

Таким чином, перше осмислення подій 1015-1018 рр. сталося не раніше середини XI ст. Самі ж тексти, котрі пропонують нам оцінку дій персонажів і загальний смисл того, що сталося, ще пізніші: “Сказание...” загально датується після 1072 р. (хоча, здається, немає особливих підстав не приймати датування С.Богуславського часами правління Ярослава), Несторове “Чтение...”, текстуально залежне від “Сказання...”, датується від кінця 80-х рр. XI ст. до початку XII ст. Найдавнішою версією вважається літописна, щоправда, також без точного хронологічного приурочення.

Який політичний зміст, якщо можна вжити цей вираз у даному контексті, видобували пізніші книжники з історії війни 1015-1018 рр.? Насамперед, звичайно, засуджувалася ідея князівського розбрату і усобиці. Як гадав літописець, страшний кінець Святополка мав стати уроком для прийдешніх поколінь: “Се же Богъ показа на показаніе княземъ, да аще сице же створять, се слышавше, тѹ же казнь примѹтъ и больши сея, понеже се вѣдѹще бывшее, творит таково же зло братоубиство, седмь во мьстии прыать”. Борис і Гліб стали святими стратотерпцями не лише тому, що прийняли мученицьку смерть, а ще й тому, що жодним жестом чи словом не противилися такій долі і, отже, зовсім не заслужили її. Їх було вбито Святополковими найманцями безпричинно, неспровоковано. Подібне визнання святими князями принципу “старійшинства”, безумовної покори старшому братові, який після смерті батька переймав усі його прерогативи й відповідальність, також мало бути прецедентним. Однак таку пропаганду підкорення “старійшому” не треба розуміти як схвалення суспільною думкою концентрації всієї влади в його руках. Святополк, власне, й засуджувався за бажання “самовластя”, котре призвело до кривавої трагедії. Політична система Русі, якою вона здавалася авторам текстів Борисо-Глібського циклу, мусила полягати в одночасній і рівномірній розділеності державного тіла (влади, княжінь) між усіма представниками князівської родини, а також в існуванні влади “старійшого” князя. Така двозначна й непевна структура, заснована фактично на суперечності, мала бути збалансована “братерською любов'ю”.

Оскільки ці принципи князівського владарювання дуже нагадують ідеї, викладені Ярославом Володимировичем 1054 р. в його заповіті синам, а Володимир жодних подібних розпоряджень не залишив, багатьма вченими припускається, що смисл і нерв усобиці Володимировичів цілковито спотворено в текстах Борисо-Глібського циклу на угоду пізнішій ідеології “старійшинства”, розвиненій не

раніше середини XI ст., а можливо, й пізніше. Згідно з цим поглядом, жодних ідей щодо наслідування київського столу, а також взаємного порозуміння Володимировичі не мали, керуючись у своїх діях лише міркуваннями співвідношення голої сили і можливостей. Навряд чи проблема розв'язується настільки елементарно. Те, що Борисо-Глібський цикл відбиває ідеї другої половини XI ст., важко заперечити. Ймовірно, Борис справді не говорив буквально так, як нині читається в літописі: “Не бѹти то мнѣ възнати рѹкы на брата старѣишаго, аще отець ми оумре, то сѣи ми бѹдеть вь отца мсто” — або так, як у “Сказани...”: “Се да иду къ братѹ моему и реку: Ты ми бѹди отець, ты ми братъ и старѣи, чѣто ми велиши, господи мои?” — і, очевидно, не радів при тому, як подає “Чтение...”. Можливо, це справді та форма визнання князівської покори, котру старші Ярославичі хотіли б почути від Бориса Вячеславича чи Олега Святославича в 70-х рр. і, не почувши, з відчаю вклали у вуста свого дядька. Але чи в змозі такий висновок недвозначно свідчити про те, що чогось подібного бракувало раніше? При всій подобі строгої наукової критики і намагання залишатися лише в межах джерел, твердження про брак будь-яких регуляторів міжкнязівських відносин серед Володимировичів є, по суті, лише гіпотезою; прихильники її непомітно для себе потрапляють у свого роду джерелознавчу пастку: проголосивши всі тексти Борисо-Глібського циклу пізньою й не вартою довіри конструкцією, дослідники все одно ґрунтують свої побудови на тих самих текстах (інших просто не існує), надійність яких щойно заперечили. Недовіра до прямих свідчень джерел віддавна є добрим тоном історичної науки, однак у даному випадку іншої ради немає: або ми визнаємо, що усобиця Володимировичів відбулася приблизно так, як повідомляють тексти, або вважаємо, що її, по суті, взагалі не було.

§4. Князі праведні й князі грішні

У чому корінь усобиці Володимировичів? За що, власне, воювали нащадки “святого” князя? Чи було це безглуздою боротьбою “всіх проти всіх”, чи крізь дії персонажів можна розгледіти якусь систему цінностей і уявлень про владу, її наслідування? Хто з них відчував за собою правду і в чому вона могла полягати?

Перше запитання, яке вимагає відповіді, наступне: чи справді так безнадійно дезорієнтовані були нащадки Володимира, що не уявляли собі, хто з них і на що може розраховувати після смерті батька? Пізніші пам'ятки, як ми вже знаємо, при всій відразі до Святополка й огиді до його вчинків, беззастережно визнавали право князя на київський стіл на підставі його "старійшинства". Але навіть коли не брати цих повідомлень до уваги, чи можливо бодай у загальних рисах встановити якусь ієрархію серед Володимирових синів, якщо така існувала? Відповідь настільки ж неспроста, наскільки складними й запутаними були матримоніальні справи князя.

Тітмар Мерзебурзький повідомляє, що Володимир залишив "усю свою спадщину" двом своїм синам у той час, коли третій (Святополк) перебував у в'язниці. Дослідники інколи інтерпретують це місце в тому сенсі, що перед смертю Володимир зробив якісь розпорядження на користь лише двох синів. Ідентифікували цих не названих княжичів по-різному, вбачаючи в них то Ярослава і Бориса, то Ярослава і Брячислава, то Ярослава і Мстислава, то навіть Бориса і Гліба. Між тим, фраза Тітмара вочевидь перебуває у зв'язку з його загальною ідеєю згубності для держави розділеної влади (її хроніст розвиває в кількох місцях), і "залишив" не обов'язково треба розуміти як "заповів". Імовірно, інформатор Тітмара просто констатував ситуацію на момент смерті князя, але, на відміну від літописця, не міг перерахувати все його численне потомство та їхні столи.

У свою чергу, літописець, як ми знаємо, називає імена дванадцятьох синів Володимира, перераховуючи їх то в порядку народження, то групуючи залежно від матерів, але, здається, орієнтуючись на послідовність одружень, тобто на старшинство. На жаль, "каталоги" синів швидше дезорієнтують, ніж допомагають встановити реальний порядок народження. У першому варіанті старшим сином названо Ізяслава (син Рогніди, за літописом — першої дружини), у другому — Вячеслава, народженого від якоїсь чехині (це може наводити на думку, що саме вона, а не Рогніда, була першою дружиною Володимира). Крім того, певну двозначність вносила та обставина, що один із синів — Святополк — народився від братової дружини ("грекині") й при тому так скоро після смерті Ярополка, що це породило чутки про подвійне батьківство. Слід врахувати й те, що дванадцять синів Володимира народилися від кількох жінок протягом 8-10 років (тобто до хрещення і християнського шлюбу князя), і визначити їхнє взаємне старшинство справді було нелегко. Щоправда, на момент смерті Володимира більшість цих сумнівів навряд чи мала місце: Ізяслав і Вячеслав померли ще за життя батька. Старшим серед Володимирових синів залишався Святополк.

Чи виокремлював сам Володимир кого-небудь з-поміж синів? Літопис стверджує, що один із молодших, Борис, "любимъ бо бѣ отцемъ паче всиухъ". Крім того, в момент хвороби Володимира Борис був при ньому ("...в се же время вѣше оу него Борисъ") і Борисові ж князь доручив свою дружину для

походу на печенігів. Усе це віддавна породило припущення, що саме Бориса Володимир бачив своїм наступником.

Між тим, навряд чи варто цілком довіряти цим навмисне вставленим для розпізнавання фразам. Вказівка на особливу “любовь” Володимира до Бориса мала просто відтінити попередню фразу про особливу “нелюбовь” до Святополка: “...тѣмъ же и отецъ его не любяше, вѣ бо отъ двою отцю” (святий князь Борис, отже, є образною антитезою до Святополка, не більше того). Показавши собі не довіряти пізній традиції Борисо-Глібського циклу, можна сумніватися, чи взагалі Борис, ростовський князь, міг бути при батькові? Якщо ці пам’ятки відбивають ідеї другої половини XI ст., варто звернути увагу на дивовижну, щоб бути випадковою, подібність зауважень про Бориса до фрази про молодшого з Ярославичів — Всеволода: “А Всеволодъ тогда (перед смертю Ярослава — авт.) оу отца вѣ [вѣ] бо лювимъ отцемъ паче всея братья, егоже имяша оу себе”¹. Прикметно, що Нестор у “Чтении...” залишає з батьком обох святих: “Пусти же благовѣрный князь сыны своя кождо на свою область, яко же далъ имъ самъ, а святю сею Бориса и Глѣба у себе держацю, занеже единаче дѣтеска вѣста”. Цікаво, однак, що жодного “десигнаційного” значення перебуванню при батькові й особливій батьківській любові ні “Сказание...”, ні “Чтение...” не надавали, можливо, тому, що поза літописним контекстом аналогія із Всеволодом не прочитувалася.

Отже, зовсім не очевидно, що котрийсь із Володимирових синів мав якісь переважні права за життя батька. Жодної переваги, схоже, не надавав нікому і факт народження від тієї чи іншої дружини князя. Можливо, коли б єдина його “законна” жінка — Анна — мала сина, як народжений у християнському шлюбі, він міг би претендувати на якісь переваги над братами, хоча це й не обов’язково. Але всі Володимирові сини були бастардами, і, будучи сам такого походження, князь навряд чи міг ставити їм це в провину. Навіть чутки про “подвійне батьківство” (якщо вони були відомими в часи Володимира) не дискредитували Святополка, а швидше навпаки: як син старшого із Святославичів, він мав би переважні права на престол. Серед Володимирових синів, отже, не було князів, наперед відзначених печаттю праведності або знаком гріха. Усі були наділені цими чеснотами в рівних долях і, здається, рівною мірою. Усі були в певному сенсі рівні. Але чи не мінялися позиції братів у разі смерті батька?

Ідея десигнації Володимиром когось із молодших синів не знаходить підтримки в джерелах. Мусимо відтак рахуватися з фактом, що наступником князя став його старший син, і це було настільки очевидним, що не викликало жодних протестів ні в киян, ні в решти братів. Старшинство — єдине, що могло легітимізувати Святополкове княжіння. Враховуючи, що це відбулось уже в другому поколінні (після Святослава батьківський стіл успадкував також старший син), в цьому треба бачити відбиття стандартної правосвідомості. Навіть

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.150.

Ярослав не знайшов іншого претексту для втручання в справи київського столу, крім апеляції до кривавої помсти ("Не азъ почахъ избивать братью, но оиъ, да будетъ Богъ отместъникъ крови брату моея, знане безъ вины проляя кровь"), до речі, цілком законного претексту, бо криваву помсту скасують лише сини Ярослава. Так само не знайшли іншого легального мотиву прихильні до нього пізніші книжники. Після смерті Святополка старшим у родині виявився Ярослав, і саме це, як розуміємо з пропозиції Мстислава, забезпечило йому легітимність київського княжіння.

Сама по собі думка, що "старійшинство", придумане в часи тріумвірату Ярославичів у їхній боротьбі з молодшими князями, лише штучно було приписане 1015 р., доволі абсурдна: асоціація його зі Святополком і вбивством святих князів тільки дискредитувала б ідею. Вірогідніше інше: "старійшинство" існувало, і навіть меткі на вигадки агіографи не змогли нічого з цим вдіяти. Якись наївки на це знаходимо навіть у "Слові про закон і благодать" Іларіона (40-і рр. XI ст.). Виголошуючи цю промову в присутності Ярослава, Іларіон змушений був удатися до словесної еквілібристики, щоб вийти зі становища: "Съвысться благословеніе: Манасинно во старѣишинство лѣвицею Іаковлею благословено бысть, Ефремово же мнишьство десницею, аще и старѣи Манаси Ефрема, нъ благословеніемъ Іаковлемъ мни бысть... Рекшѣ во Іосифѣ къ Іакову: на семь, отче, положи десницѣ, яко съ старѣи есть. Отвѣща Іаковъ: вѣдѣ, чядо, и тѣ будетъ въ люди и възнесетъся, нъ братъ его меніи воліи его будетъ и племя его будетъ въ множество языкъ"*.

Це спеціальне благословення правицею, завдяки якому менший міг стати значнішим за старшого, звичайно, мусило прочитуватися аудиторією.

Але станьмо на мить прихильниками протилежної точки зору й припустімо, що "старійшинство" є справді досить пізнім елементом у розвитку міжкнязівських взаємин і з'являється лише після смерті Ярослава Володимировича. Коли так, то смерть батька клала край усяким ієрархічним правостосункам усередині князівської родини, кожен із братів ставав цілковито суверенним володарем у межах своєї волості. Володимировичі, отже, були абсолютно рівноправними в 1015 р., і навіть володіння Києвом не давало Святополкові жодних виняткових прав. Але за що б тоді воювали Володимирові сини? Адже рівноправність і брак загрози володінням з боку старшого князя знищували б саму можливість конфлікту. Що заважало синам спокійно князувати на відведених територіях, тим більше, що обсяг наділу кожного був таким, який цілковито задовольняв і матеріальні, і всякі інші претензії. Факт громадянської війни, ставкою в котрій був Київ, нібито свідчить, що кожен із Володимировичів бажав саме батьківського столу, і володіння ним, отже, давало настільки відчутні переваги над братами, що варто було ризикнути навіть головою.

* Тут і далі цитування "Слова про закон і благодать" за вид.: Молдован А.М. "Слово о законе и благодати" Иларнона. — К., 1984.

То за що ж воювали Володимировичі? Шукаючи раціональне зерно в їхніх діях (лиха вдача і тяжке дитинство Святополка давно вже не задовольняють наукову критику), знаходять мотив усобиці в буцімто незаконному захопленні київського столу "окаяним" князем. Ще в середині минулого століття С.Соловйов намагався довести, що саме Борис, і ніхто інший, був спадкоємцем Володимира. Крім стандартного аргументу, що Володимир з цією, а не іншою метою тримав Бориса при собі, історик залучив дані так званого Іоакимівського літопису (відомий із цитувань у праці російського історика XVIII ст. В.Татищева) про те, що Борис і Гліб були дітьми не анонімної "болгарині", але Анни. Як старший із двох "царських" дітей, народжений у християнському шлюбі, до всього, улюбленець батька, Борис нібито був приречений на стіл київського князя. Іоакимівський літопис — настільки пізніє (а до того ж, невідомого походження) джерело, що віддавати перевагу його свідченням над повідомленнями старих літописів зовсім не варто (наприклад, "болгарське" походження Бориса і Гліба доводиться їхніми іменами, мовляв, це імена, що були в ходу у родні болгарських князів). Дуже мало обґрунтована, гіпотеза С.Соловйова усе ж мала довге життя. Півстоліття згодом М.Грушевський, взагалі досить критичний у відборі джерел, тим не менше намагався обґрунтувати тотожну думку, "вчитуючи" автентичні нахили киян і князівської дружини з ремарок літописця XI ст. Хистке становище Святополка історик намагався пояснити тим, що князь прихилив до себе киян щедрими роздачами з князівської скарбниці: "И созва Кияны и нача имѣниѣ имь даяти". Саме таке враження й хотів створити літописець, для чого ще раз, уже після вбивства Бориса і Гліба й детальніше, описав цю сцену: "Святополкъ же окаанныи нача княжити в Києвѣ, и созвавъ люди и нача даяти, овѣмь корьзна, а другимъ кѹнами, и раздая множество отча богатства"¹. Цей текст, якщо він відбиває справжній стан речей, має, навпаки, свідчити про цілковите відчуття Святополком законності і правди: подібні посмертні роздачі після смерті князя були не підкупом, а традиційним ритуалом; так само роздаватиме добро Святополка Ізяславича його жінка.

Спостереження над поведінкою Святополка, як вона відбита у літописі й у хроніці Тітмара Мерзебурзького, переконують, що князь відчував себе цілком законним спадкоємцем батька. Прикметно, що жодного ворожого до Святополка руху суспільства ні літопис, ні іноземні джерела не фіксують, навпаки, зустріч, організована Святополкові 1018 р. митрополитом, свідчить на користь протилежної можливості. До цього варто додати глуху звістку літопису про те, що коли Ярослав 1017 р. "входив" до Києва, "погорѣша церкви". Це могло б іаяткати на не цілком мирний характер "входин". Навіть та обставина, що, подібно до Володимира, Святополк починає карбування власної монети, цього знаку суверенності, і при тому легенда її тотожна з батьковою ("Святополк на столі"), мусить свідчити про його впевненість у своїх правах.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.118.

Слід, проте, пам'ятати, що хоч би яким був реальний статус Святополка, поняття строгого закону як непереборної межі для початку XI ст. є, напевно, оптимістичним перебільшенням. Насправді все вирішувала сила, а також можливість обстоювати й захищати своє право. Теоретично кожен із синів міг рано чи пізно дістатися батьківського столу, і для кожного з них дорога не була закритою. Єдиним, що відділяло претендента від його мети, було життя старшого родича, і мало хто міг встояти перед спокусою прибрати цю незначну перешкоду зі свого шляху. В свою чергу, і старший князь знав цю тонку грань, що відділяла його від втрати столу: адже його шанси втриматися зростали обернено пропорційно до числа живих братів. Ця нехитра математика, ймовірно, і керувала діями Володимировичів, як у попередньому поколінні вчинками Святославичів, а в наступному — Ярославичів. Те, що після всіх цих калькуляцій було в залишку, літописець волів називати "братерською любов'ю". Спроби знайти спосіб співжиття і взаємодії, звичайно, потребували набагато серйозніших душевних зусиль. Історія Русі XI ст. знає кілька таких прикладів, кожен із яких є щасливим винятком із загального правила.

§5. Князі праведні

Після бурхливого десятиліття воєн і розорень Городецький мир 1026 р. мав знаменувати відносно спокійну епоху в житті Русі. Справді, літописець зображує наступне десятиліття як цілком мирний час, коли Ярослав і Мстислав Володимировичі "начаста жити мирно и въ братолюбьи". Задля підсилення загального враження він навіть заповнює "порожні" роки зауваженнями на зразок: "...мирно лѣто". Сусідні статті повідомляють про родинні справи руських князів: народження в сім'ї Ярослава (Ізяслав, 1024 р.; Святослав, 1027; Всеволод, 1030) та смерть у родині Мстислава (Євстафій, 1033). Серед воєн відзначено лише походи на зовнішніх ворогів, та й ті здебільшого здійснені спільними зусиллями обох князів. 1036 р. бездітний Мстислав помер у Чернігові, залишивши по собі недобудований Спаський собор і добру пам'ять: "Бѣ же Мъстиславъ дѣбелъ тѣломъ, черменъ лицемъ, великъ имѣ очн, храбръ на рати и милостивъ, и любяше дру-

жину по велику, имѣннѣя не щадяше, ни питья, ни ядения не браяше”¹. Смерть Мстислава дозволила Ярославу дістатися безнадійної Святополкової мрії, але зберігши при цьому обличчя й не переступивши гріха: “По семь же прия власть его (Мстиславову — авт.) всю Ярославъ и бысть единовластечъ Рускои земли”². Цікаво, що, не покладаючись на провидіння, Ярослав вирішив докінчити картину власноручно: залишався ще один Володимирович — Судислав, — і Ярослав того ж таки 1036 р. “...всади Судислава въ порубѣ, брата своего, Плесковѣ”. Невинний князь (навіть літописець вважав, що Судислав був “окаветань”) просидить у цьому порубі аж до 1059 р., переживе Ярослава й після звільнення Ярославичами пострижеться в ченці. Ув’язненні Судислава, відносно мирним актом, як на загальній настрій часу, символічно завершується ціла епоха в історії Русі — історія нащадків Володимира. Усобиці, подеколи досить значні, будуть і в майбутньому, але вже не настільки криваві. Князі так ніколи по-справжньому і не навчаться жити “мирно і в братолюбії”, але намагатимуться виробити хоча б якісь загальноприйнятні правила, і в кожному випадку утримуватимуться від убивства.

Уже в цих статтях, що змальовують спільне князювання в “Руській землі” Ярослава і Мстислава, їх автор намічує ту очевидну паралель між вчинками Ярослава і діями Володимира, котра відверто буде заявлена ним у статті 1037 р. (фраза про “єдиновластво” Ярослава також мала нагадати фразу, якою розпочиналася оповідь про київське княжіння Володимира: “И нача княжити Володимиръ въ Кневѣ единъ”). Подібно до Володимира, щойно ставши “єдиновластцем”, Ярослав одразу ж садить, щоправда, лише одного, сина на князівському столі — Володимира в Новгороді, — але так само, як і батько, додає тому єпископа (Луку Жидяту). Подібно до Володимира, Ярослав іде походом на “Ляхы” й захоплює Червенські міста. Подібно до Володимира, він “ставить” городи по Росі й населяє їх захопленими в поході попереднього року “ляхами”. Подібно до Володимира, Ярослав розпочав (і завершив!) грандіозне міське будівництво наступного після перемоги над печенігами року (це мало викликати в пам’яті аналогічну послідовність у діях Володимира — після розгрому печенігів той наступного року завершує Десятинну церкву).

У літописі печеніги завжди приходять, коли князя немає в Києві. Так вони підступали, коли Святослав був у Переяславці, так вони нападали, коли Володимир ледве встиг повернутися з походу на хорватів. Так само літописна стаття 1036 р. розпочинається ритуальною фразою: “Ярославъ же сущоу в Новѣ-городѣ, и приде ему вѣсть, яко Печенѣзѣ овьстоятъ Киевъ”³. Князь терміново прибув до Києва і дав печенігам битву, як стверджує літопис, на місці, де згодом було споруджено Софійський собор, а в ті часи “...вѣ во... поле вѣ

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.138.

² Там же.

³ Там же.

града". Опис битви є досить клішованим (розташування військ Ярослава, коли князь поставив варягів у центрі, а киян і новгородців, тобто "свою дружину", "по крилома", копіює опис Лиственської битви, де так само вчинив Мстислав *). Так само банальні й її наслідки: ворогів було розсіяно, а на місці битви князь спорудив величний собор. Битва, треба гадати, справді мала місце, але весь її опис фактично мав служити інтродукцією до важливішої з погляду літописця статті наступного, 1037 р., де подано детальний звіт про будівництво й просвітницькі зусилля Ярослава.

* Пор.: 1036 р.: "Ярославъ же исполчи дръжинѹ и постави Варягы посредѣ, а Кіаны на правои странѣ, а на лѣвемь крилѣ Новгородцѣ"; 1024 р.: "Мьстислав же с вечера исполчи дръжинѹ и постави Сѣверъ въ чело противѹ Варягомъ, а самъ ста с дръжиною своєю по крилома". Таке розташування дало можливість Мстиславу висловити відомі слова про любов до дружини, і, зрозуміло, літописець не міг допустити, щоб Ярослав любив дружину менше.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ
СУПЕРНИК
КОНСТАНТИНОПОЛЯ?

§1. Стаття 1037 року

Заложи Ярославъ городъ великыи Кыевъ, оу негоже града врата сѹть Златая, заложн же церковь святыя Софья премѹдрость Божию, митрополью, и по семь церковь на Златыхъ вратѣхъ каменѹ Богородица Благовѣщенне. Снн же премѹдрыи князь Ярославъ того для створи Благовѣсценне на вратѣхъ, ать всегда радость градоу тому святымъ Браговѣщеннемъ Господнимъ и молитвою святыя Богородица и архангела Гавріила. По семь святого Георгия монастырь и святыя Орины. При семь нача вѣра крестьянская плодитися и раширятися, и чернорисци поча множитися, и монастыреве почаху быти. И бѣ Ярославъ любя церковныя оуставы и попы любяху повелику, излиха же бѣ любя черноризьци и книгамъ прилежа, почитая часто, в день и въ нощи. И собра писцѣ многы и прѣкладаше отъ Грѣкъ на Словенскыи языкъ писмо. И списаша многы книги и сниска, имиже поучаются вѣрнии людье и наслаждаются оучения божественаго гласа, якоже бо се нѣкто землю разореть, другыи же насѣеть, нини же пожинають и ядятъ пищу бескудною. Тако и сен: отецъ бо его Володимиръ землю разора и оумягчи, рекше крещениемъ просвѣтивъ, сън же великыи князь Ярославъ, сынъ Володимеръ, насѣя книжными словесы сердца вѣрныхъ люди, а мы пожинаемъ, оучение приемающе книжное [...] Ярославъ же сен, якоже рекохомъ, любивъ бѣ книги и многи списавъ, положи въ церкви святой Софьи, яже созда самъ и оукраси ю иконами многоцѣнными и златомъ и сребромъ и сосѹды церковными, въ неже обычныи пѣсни Богу въздають в годы обычныи. И нны церкви ставяше по градомъ и по мѣстомъ, поставляя попы и дая имѣнння своего оурока, и веля имъ оучити люди и приходити часто къ церквамъ, попови бо часто достонть оучити люди, понеже тому есть порѹчено Богомъ. И оумножишася прозвѹтери и людье хрестьянствѣ, и радовашеся Ярославъ, видя многи церкви и люди хрестіаны зѣло [...]”¹.

Ця стаття, котрій личило б не відкривати собою історію самостійного княжіння Ярослава, а радше підбивати його підсумки, віддавна привертає до себе увагу дослідників. Загально вважається, що вона справді є підсумковою, викладаючи під одним роком події і зусилля багатьох років, і бажання пізнішого літописця неодмінно в потрібному місці провести аналогію з княжінням Воло-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.139.

Рис.17.
Будівництво Києва
за Ярослава Мудрого.
Мініатюра
Радзівілівського
літопису

димира — одна з причин того. Треба сказати, літописцю, як і в багатьох інших випадках, вдалося домогтися свого: порівняння двох князів пізнішою історіографією було прочитано не як текстуальне, а як фактичне. Епоху Ярослава вважали безпосереднім продовженням епохи Володимира, а обидві настільки здокремлювалися від попередніх і наступних часів, що фактично зливалися в єдину “епоху розквіту Київської Русі”. Ця метафора, так ніколи й не пояснена науково (але безсумнівно запозичена з літописного топосу “пожинання врожаю”), ввійшла до багатьох періодизацій історії Русі. Упродовж майже двох століть така періодизація домінувала в розумінні Русі, змушуючи, з одного боку, запліщувати очі на те, що між “єдиновластям” Володимира і “самовластям” Ярослава лежить період, котрий краще вписується в контекст нескінченних феодальних воєн XII ст., ніж в епоху “розквіту”, а з другого, створюючи враження, що після “розквіту” неодмінно має наступити (виснажуючи метафору до кінця) “відцвітання”, і, отже, два наступні століття руської історії мимозолі здавалися суцільним занепадом і деградацією. Стаття 1037 р. дала підставу, крім того, для численних дискусій “технічного” порядку (як, наприклад, щодо часу спорудження Софійського собору в Києві) і навіть породила один напрочуд красивий, але все ж таки міф — “бібліотеку Ярослава”, чергові й укотре невдалі пошуки якої розгорталися вже перед очима читача цієї книжки.

Немає сумнівів у тому, що сумарно викладені в статті 1037 р. події насправді були значно триваліші в часі. Навіть за умов загальної гігантоманії, котра панувала в середині XI ст., немислимо, щоб усі споруди, перераховані літописом, були завершені за один рік. Проложне оповідання про освячення Георгієвського собору, наприклад, стверджує, що церкву було освячено митрополитом Іларіоном, отже, не раніше 1051 р. Це ж сказання доносить і один тогочасний анекдот, котрий дає зрозуміти, як саме давалося зведення кожної нової споруди: одного разу Ярослав завважив, що на будівництві “мало дѣла-телей”; спитавши про причину, князь одержав відповідь у тому сенсі, що люди побоюються не одержати винагороди за працю. Ярослав розпорядився видавати кожному робітникові на день “по ногат”, “и бысть множество дѣлающих”.

При тому, що до статті 1037 р. часто ставляться як до звичайного літописного “року”, очевидно, що насправді це — панегірик Ярославу. Її розташування в літописі серед інших, ділових та інформативних, статей якесь неорганічне: ми очікували б прочитати подібний текст під 1054 р., коли мудрий князь, віддавши останні розпорядження синам, завершив земне життя. Свого часу О. Шахматов припускав, що найперший київський літопис, Найдавніший звід, було укладено близько 1039 р. Поштовхом до цього, як гадав учений, було встановлення (або перенесення) митрополії до Софійського собору. Якщо ця гіпотеза вірна, стаття 1037 р., можливо, дає зрозуміти, яким акордом завершувався той літопис. Справді, автор цього тексту, хоч би хто він був, багато місця присвячує вправам на тему премудрості Божої, і тому можливо, що стаття, по суті, є вижимкою урочистої промови, виголошеної в часи завершення Софійського собору (як через півтора століття аналогічна промова ігумена Мойсея на честь спорудження підпорної стіни Видубицького монастиря потрапить до літопису у вигляді статті 1199 р. або як текст “Слова про закон і благодать” Іларіона буде включено в кінці XIII ст. до панегірика Володимиру Васильковичу).

Головна ідея літописного панегірика 1037 р. — переконання, що Ярослав продовжує Володимирову справу і завершує започатковане батьком, взагалі центральна ідеологема Ярославового правління. Така сама концепція розвивається й у центральній, як ми тепер розуміємо, пам’ятці часів Ярослава — Іларіоновому “Слові про закон і благодать”. Майбутній київський митрополит, риторично звертаючись до Володимира, вказував на діяння сина, “намѣстника по тебеѣ, твоєму владычству, не рѣшаща твоихъ оуставъ, нѣ оутвержающа, ни оумаляюща своєму благовѣрію положеніа, но паче прилагающа, не сказаша, нѣ оучиняюща, иже недокончаная твоя наконча, акы Соломонъ Давыдова, иже домъ Божій великыи, святыи его Прѣмудрости създа на святость и освященіе граду твоему, юже всякою красотою оукраси”. Ця аналогія із Соломоном інтенсивно використовувалася літописом у конструюванні образу самого Володимира, тепер же (і в статті 1037 р., і в “Слові...” Іларіона) вона виявилася достатньо продуктивною для Ярослава. Якщо розуміти Іларіона буквально, саме продовження Володимирової справи і дає Ярославу право бути “намѣстникомъ” і “красити столъ земли твоєи (тобто Володимира — авт.)”.

У цьому сенсі цілком логічним виявляється вибір Ярославом освячення головного храму Русі — Софійського собору. Абстрагуючись на час від очевидних константинопольських алюзій, варто відзначити, що ця ідея веде, крім іншого, і до традиції Володимирового княжіння. За версією Іпатіївського літопису, Володимир хрестився в Корсуні не де-небудь, а саме в храмі св. Софії (“...крести же ся въ церкви святоє Софыи, и есть церкви та стояще в Корсунни градѣ на мѣстѣ посредѣ града”). У даному разі навіть не важливо, чи відбиває це справжній стан речей, чи ні (конкурентні храми — св.Василія,

в.Апостолів, св.Спаса, св.Іакова, врешті, також мають своїх відповідників у київській сакральній топографії XI ст.). І навіть коли ні, це ще показовіше, бо видає намагання створити між двома програмами суто ідеологічний зв'язок. Корені софійського культу, звичайно, давніші за Ярославове княжіння й справді сягають Володимирових часів. Якийсь храм Софії існував у Києві ще до спорудження храму Ярославом. Тітмар Мерзебурзький цілком упевнено повідомляє про його існування й наступне знищення вогнем 1017 р. (ця дата дивним чином збігається з датою спорудження Софійського собору в Новгородському першому літописі, котра, як відомо, спричинила тривалу суперечку про "істинну" дату спорудження храму). Тітмар називає його "монастирем", але додає, що саме тут Ярослав і Святополк урочисто зустріли київський ієрарх, тут же перебували "мачуха" Святополка, його дружина і дев'ятеро сестер, а головне — зберігала князівська скарбниця. Отже, небезпідставним видається твердження, що Софійський собор існував до 1037 р. і саме він вважався митрополичою кафедрою. Пожежа в Києві 1017 р. справді була. Це дозволяє думати, що під час неї собор або ж було цілковито знищено, або ж він лише частково постраждав. Інша річ, що повідомлення Тітмара не дають жодних підстав для того, щоб судити про характер цього храму (був він дерев'яним чи мурованим, завершеним чи ні), а також про його взаємини із собором, спорудженим Ярославом.

За будь-якого вирішення цих питань очевидно, що будівельна програма Ярослава перебувала у відвертому ідеологічному зв'язку з програмою Володимира. Будучи одним із молодших синів князя, при тому не успадкувавши, а силою відвоювавши батьківський стіл, Ярослав (не забуваймо, він до всього був ще й калікою: коли йшов, то нагадував качку ("кривоніжка"!)), і з цього кепку-

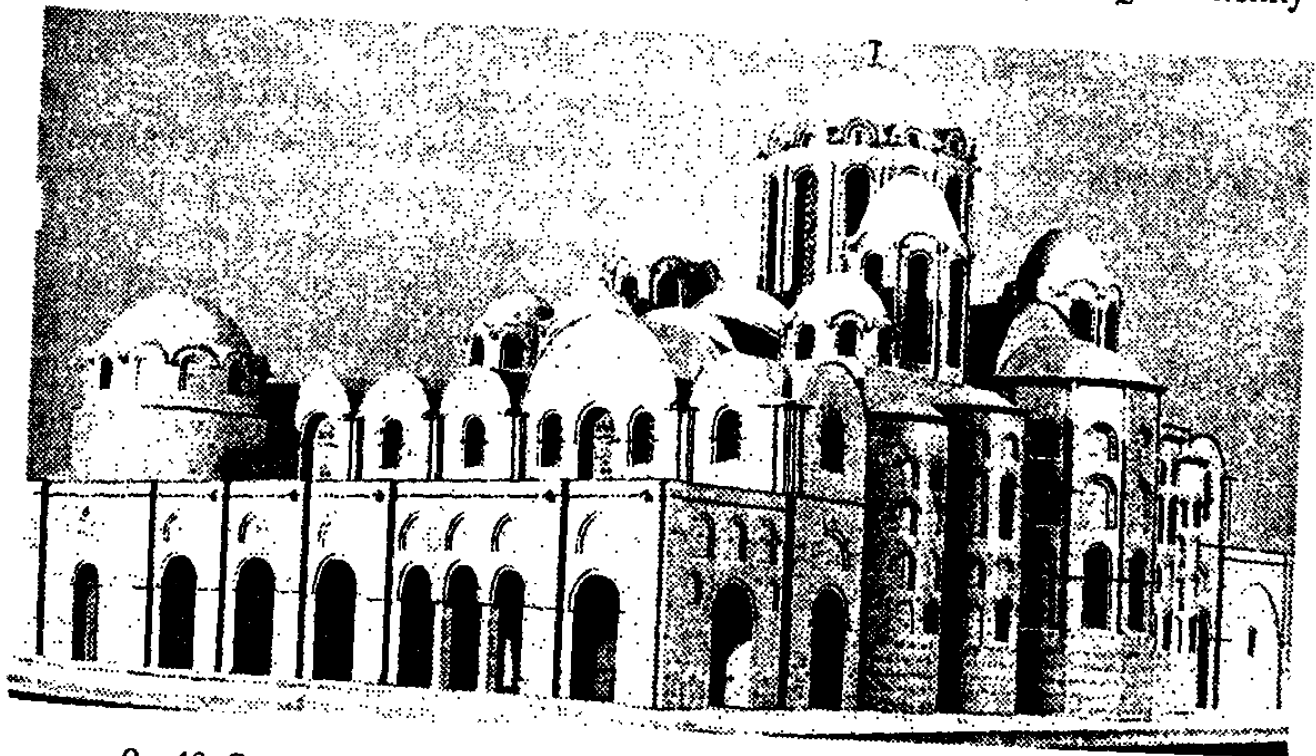

Рис.18. Софія київська. Реконструкція М.Кресального, В.Волкова, Ю.Асеева

вали 1015 р. відкрито, а 1036 р., ймовірно, потайки) відчував настійну необхідність легітимізувати своє правління. Спадковість, продовження, розвиток — звичайно, найочевидніші для середньовічної свідомості ознаки законності.

Ярослав, одначе, пішов значно далі від батька. Якщо будівельну програму

Володимира можна коротко визначити як спорудження “Корсуня

на Дніпрі”, Ярослав мав на увазі щось значно більше —

“Константинополь на Дніпрі”.

§2. “Суперник константинопольського скіпетра”?

Будівельна діяльність будь-якого середньовічного монарха лише в останню чергу передбачала, якщо передбачала взагалі, такі моменти містобудування, як підвищення комфортності, поліпшення санітарних умов чи умов підприємництва, котрі вважаються першочерговими та єдино виправданими нині. Лише два результати вважалися гідними витрачених зусиль: військова неприступність міста й прославлення імені монарха в потомстві. Середньовічна свідомість символічна, і за кожним зведеним храмом, його посвяченням та прикрашенням, і навіть взаємним розташуванням споруд у місті, стоять невідповідні смисли, частину яких ми нині, попри всі наші намагання, вже навіть не в змозі відновити й адекватно зрозуміти. Масштаби і характер будівництва за Ярослава змушують підозрювати існування якогось уявного проєкту, якоїсь програми, ідеологічного “надзавдання”, наочним втіленням котрих мали служити собори, брами, палаци. На жаль, ключ до цього тексту втрачено. Усі спроби прочитати його неодмінно обертаються реконструкціями, більш або менш вірогідними, але в будь-якому разі без гарантії на правдивість.

Можна, одначе, напевно стверджувати, що перебудова міста Ярославом диктувалася не простою необхідністю. Протяжність міського валу становила 3,5 кілометра, охоплюючи територію близько 70 гектарів, тобто в сім (!) разів більше за твердиню Києва часів Володимира. Місто просто не могло настільки перерости зовсім недавно встановлені Володимиром межі, щоб знадобилося обводити його новими стінами (на це нібито натякає й літописна стаття 1037 р., зазначаючи, що Софію було збудовано на “полі вне града”). Не очевидно також, щоб від смерті хрестителя Русі кількість мешканців Києва зросла так дра-

матично, що існуючої його площі просто не вистачало, і ця гадана перенаселеність спонукала князя до розширення міської території. Двадцять років, що минули від смерті Володимира, були не найкращими для Києва: десятиліття з перервами громадянська війна, періодична окупація чужими військами (поляками, угорцями, німцями Болеслава, новгородцями, варягами Ярослава), наскоки печенігів — усе це навряд чи сприяло стрімкому, практично стрибкоподібному збільшенню міського населення. Додаймо сюди неухагу Ярослава до міста, в якому він до 1036 р. намагався майже не бувати, а також принаймні одну (1017 р.) грандіозну пожежу — і картина небувалого росту міського добробуту стане ще менш імовірною. Проти того, що будівництво Ярослава було викликане суто прагматичними причинами, врешті, промовляє і сама топографія його нового міста: свіжими валами обведено, по суті, все придатне для фортифікації плато. У часи Ярослава місто практично досягло фізичної межі, відведеної йому рельєфом, отже, фізична неможливість розширення була єдиним обмеженням для проекту. Про те, як тяжко давалися всі наступні збільшення території, можемо судити хоча б із того, що Верхній Київ фактично залишатиметься в тотожних обрисах ще двісті років (тобто так ніколи і не переросте їх), а єдине суттєве прирощення — Копирів кінець — буде фортифіковане лише в середині XII ст. Ярослав, по суті, створював твердиню таких масштабів, яких Русь не потребуватиме ще двісті років. Уже це наводить на думку, що уявний образ Києва, виношуваний Ярославом, мав на увазі грандіозний взірць, до якого князь бажав уподібнити власну столицю.

Один очевидний суперник був тут же, “на онон странѣ”, — Чернігів. Несподівано ставши 1024 р. столицею половини Русі, Чернігів зазнав нечуванних перемін за правління Мстислава Володимировича, хоча й був позбавлений будь-яких традицій, які робили б очевидним його недавно здобутий статус серйозного князівського столу на тривалий час. Велич столиці багато промовляє про престиж і велич володаря, і Мстислав, не підозрюючи, як скоро вигасне його родина, облаштувався на покоління вперед. Коли справедлива гіпотеза, що будівництвом Мстислав зацікавився ще в 20-х рр., треба гадати, що на якийсь час йому вдалося перетворити Чернігів на найбільше місто Русі. Навіть Київ виявився до часу виведеним із числа конкурентів. Центальною спорудою Чернігова став Спаський собор, грандіозна споруда, найбільша на Русі того часу і найбільша з усіх будь-коли споруджених у Чернігові.

Спостерігати подібний розмах із правого берега було, звичайно, непросто. Враховуючи очевидне й погано приховане літописцем суперництво двох братів, можна припускати, що в ситуації 20-30-х рр. ніщо не було ще вирішено остаточно, і вже самі розміри Чернігова та його собору уявлялися серйозною загрозою престижові й першості київського князя. Щоправда, Ярославу, як завжди, щастило, і навіть це очко він зміг у підсумку записати на свою користь, “недокончаная докончав”. З перервою в один рік помирають Євстафій Мстиславич

і сам Мстислав. Князя поховали в соборі, котрий, як не без задоволення відзначив київський літописець, так і не вдалося добудувати: “Бѣ бо въздано єя (тобто церкви — авт.) при немъ възвыше, яко на конѣ стоячи рүкою досячи”¹, тобто щось із три з половиною метри. У Києві, отже, з ревністю слідкували, як зростають стіни, і хтось навіть спеціально вирахував собі їхню висоту, щоб запам’ятати і згодом засвідчити, скільки належить Мстиславу, а скільки — його спадкоємцю Ярославу.

Хоча взаємна хронологія будівництва Мстислава і Ярослава цілком не з’ясована і не зовсім зрозуміло, хто першим почав “гонитву будівництв”, а хто долучився згодом, і невідомо, скільки разів князі йшли “голова в голову”, треба гадати, Чернігів був суттєвим подразником для Ярослава. Але не Чернігів був тим взірцем, із яким уявно змагався цей князь.

Уже перелік споруд у статті 1937 р. (Софійський собор, Золоті ворота, Георгіївська та Ірининська церкви) відверто промовляє про взірць, якому мав відповідати і на який мав бути схожим Ярославів Київ — Константинополь, Царгород, столиця єдиного православного цесаря. Прочитання цієї частини тексту не викликає серйозних труднощів і навряд чи може бути запереченим. Однак саме по собі воно жодним чином не розв’язує фундаментальної проблеми, а саме: яку мету переслідував князь таким очевидним копіюванням константинопольських святинь? Початкова констатація лише відкриває можливість для низки інтерпретацій. Що саме мав на увазі князь, якими мотивами керувався? Було це демонстративним викликом Візантії й запереченням морального та політичного авторитету Константинополя? Було це безумовним прийняттям системи цінностей, пропонованих імператорською столицею? Якщо ми все-таки віддаємо перевагу думці про заперечення Ярославом візантійських політичних теорій, про що таке заперечення має свідчити: про добре знайомство з ними чи малу обізнаність і, отже, фундаментальне нерозуміння? Нарешті, можливо, в діях Ярослава можна добачити тільки наївний захват провінціала й природне бажання в усьому наслідувати столичний шик, яким він здавався на відстані?

Ці запитання можуть бути складені й у дещо ширшу класифікацію: дії Ярослава лежать у площині ідеології і політики чи, радше, в сфері культурної адаптації до візантійської цивілізації і жодних політичних цілей не переслідують? Було це підлітковим повстанням проти авторитету чи, навпаки, мусить свідчити про зрілість і сформованість культури, її готовність до сприйняття складних і софістикованих культурних символів? Інакше кажучи, ознакою чого має бути Софійський собор: відтворення Руссю візантійської цивілізації чи візантійзації Русі?

Як свідчить низка давньоруських пам’яток, Софійський собор у Києві було освячено 11 травня. Вибір цього дня не випадковий: 11-е травня відзначалося в Софії константинопольській як день заснування міста, і, треба гадати, аналогічне значення надавалося даті й у Києві. В цьому було багато від правди:

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.138.

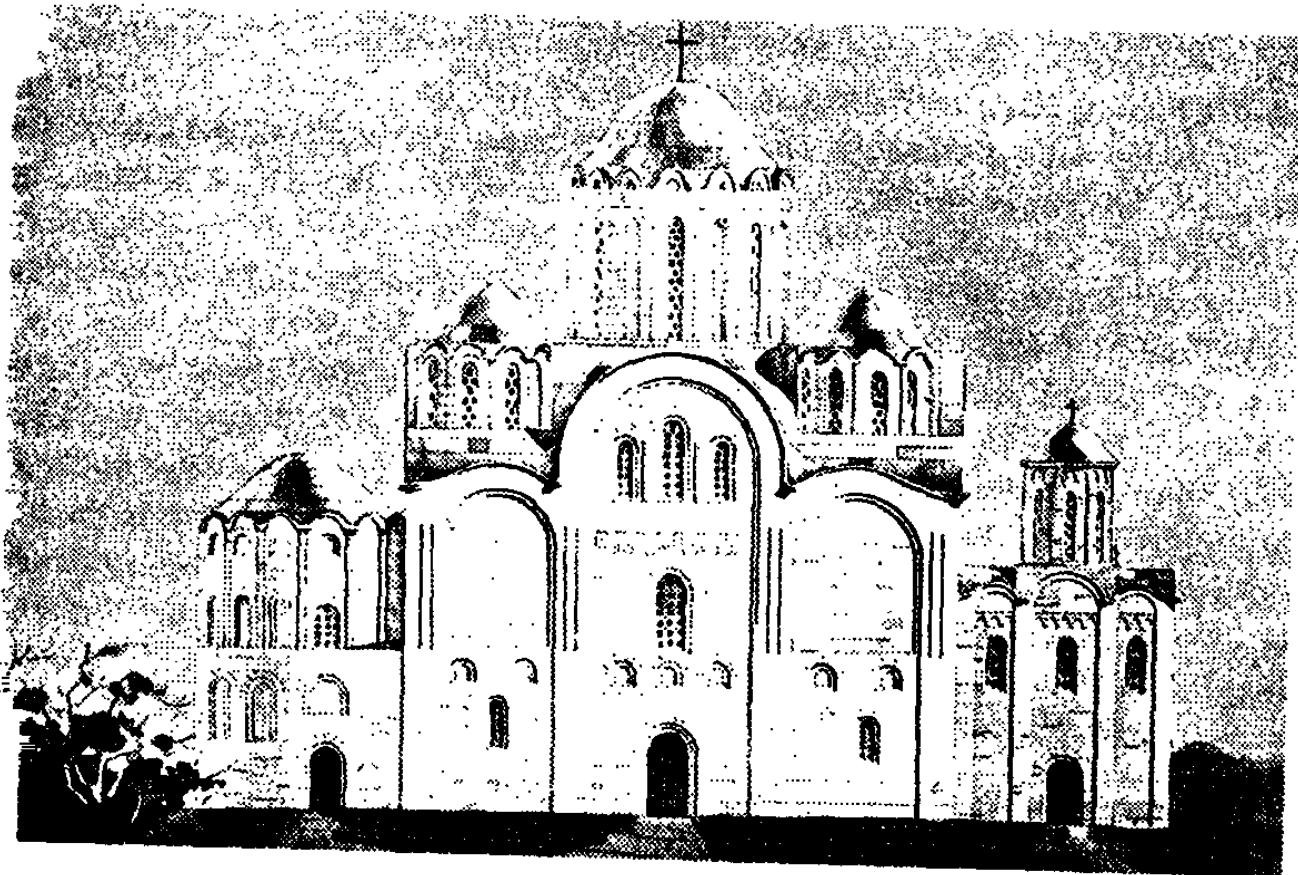

Рис.19. Спаський собор у Чернігові. Реконструкція Ю.Асеева

дже Ярослав збудував по суті нове місто. Стаття 1037 р. особливо підкреслює цей момент "новизни" і встановлення міського палладіума. Іларіон також "думачить спорудження Софії "на святость и освящен є граду твоему (тобто Золодимира — авт.)". Отже, навіть у "началі" своєму обидва міста мали бути лістично поєднані.

Адам Бременський, німецький хроніст XI ст., називав Київ містом, яке "змагається із Константинопольським скіпетром", що знову ж таки ставить чудівельну програму Ярослава в ту чи іншу позицію стосовно Константинополя. Утім, як інтерпретувати слова Адама? Як доказ політичного суперництва, деологічного змагання чи як просту констатацію місця і ваги знаменитого міста в східнохристиянському світі? Що взагалі було видно з відстаї Гамбурзької доцезії?

Історіографічна традиція, що склалася досить давно, віддає перевагу поясненню в тому сенсі, що дії Ярослава мали виразну антивізантійську спрямованість, отже, заперечували будь-який авторитет імператора і Імперії, а в підсумку мусили продемонструвати цілковито суверенний характер влади руського князя і його рівність з імператором. Такий погляд на вчинки Русі, котра в цьому контексті неодмінно іменувалася "молодою східнослов'янською державою", містив багато чого від того розуміння патріотизму і суверенності, яке існувало в умах істориків минулого століття (а можливо, якоїсь барви до загальної картини додавало й столітнє протистояння між Росією і турецьким Константи-

нополем-Стамбулом). Але й протягом століття нашого, особливо після Другої світової війни, подібна інтерпретація Ярославової програми була особливо популярною, оскільки накладала на давні взаємини XI ст. ідеологізоване кліше опозиції постколоніального “третього світу”, “країн, що розвиваються”, до колишніх метрополій, в якому правда завжди була на боці “молодих свободолюбивих держав”. Політика Ярослава, отже, свідомо чи ні моделювалася за зразком “національно-визвольної боротьби”.

Треба відзначити, в подібній манері думання є своє раціо. Політична ідеологія Візантії ґрунтувалася на ідеї єдиної вселенської християнської Імперії, вся повнота влади в якій належить імператорові Східного Риму. З цього погляду візантійці дивилися на імператора як на єдиного суверенного володаря в світі, главу свого роду “родини володарів” і водночас главу культурної й політичної спільності, котра останнім часом одержала назву “візантійського співтовариства”. У цих двох ієрархічно побудованих структурах решта володарів розглядалася як різного ступеню молодші (і, отже, неповноправні) родичі імператора, а їхні країни, відповідно, — як такі, що перебувають у тій чи іншій залежності від Константинополя. З константинопольської перспективи факт прийняття країною християнства не тільки включав її до очолюваного Візантією співтовариства, а й назавжди робив її володаря вдячним і підпорядкованим союзником Імперії.

Керуючись таким підходом, було б тільки логічним очікувати від Русі повстання проти “візантійського імперіалізму”. Візантія в цих взаєминах поставала переважно як надзвичайно потужна, агресивна, підступна сила, що засобами дипломатії, підкупу, інтелектуальної вищості, церковної залежності намагалася накласти свою руку на Русь і контролювати її життя. У свою чергу, Русь подавалася як вразлива, пронизана константинопольськими інтригами держава з численною “п’ятою колоною” всередині. Словом, дослідники поділяли переконання давнього книжника, що “Греци сѹть льстиви и до сего дни”. Подібного роду стереотипи змушували десятиліттями вишукувати у внутрішній політиці Русі боротьбу “провізантійської” партії з “антивізантійською”, між рядків руських текстів вичитувати “антивізантійські ідеї”, а за діями руських князів неодмінно бачити антивізантійську політику.

Між тим, жодних фактичних підстав для подібних тверджень не було. Візантія за всю історію двосторонніх взаємин жодним рухом не нашкодила Русі. Врешті, сама географія робила будь-яку політику сили щодо Русі цілковито нездійсненою. Навпаки, Константинополь здебільшого перебував у позиції постійно кривдженої сторони, і саме Русь, щотри десятиліття посилаючи військовий флот під стіни Константинополя, з більшим правом може претендувати на звання агресивної країни. Що відчували в Константинополі стосовно до Русі та якими очима дивилися на північного сусіда, в Києві мусили знати з власного досвіду із печенігами, а пізніше — половцями. З другого боку, візантійський імперіалізм в XI ст. вже перебував цілковито в царині політичної ідеології, а не

реальної політики. Хоч би що думали про себе “ромеї”, вони вже не могли перешкодити іншим країнам діяти цілком суверенно, і навіть сам імператорський титул (щоправда, кожного разу за згодою Константинополя) вже встигли приміряти на себе кілька європейських монархів. Обтяжені постійними домаганнями “варварських” володарів, ведучи виснажливі прикордонні війни, щоразу відчуваючи приниження, коли велична теорія вселенського панування “ромеїв” стикалась із прикрою реальністю неможливості захистити навіть Святу землю, візантіїці дивилися на свою державу як на миролюбну, і зовні агресивна ідеологія з початком нового тисячоліття була радше засобом оборони, ніж наступу. Ідеологія мусила замінити армію, і до певної міри Константинополю це вдавалось робити. Навіть у найкращі часи чарівність Другого Риму була такою, що мало хто з іноземних володарів наважувався заперечувати саму систему ієрархічного світопорядку з візантійським імператором на чолі, протестуючи хіба проти того конкретного місця в ієрархії, котре вважав недостатньо почесним для себе.

Оскільки правління Ярослава традиційно розглядається в руслі антивізантійських сантиментів, наукою, звичайно, накопичено більше аргументів на користь цієї думки, ніж проти. Хоча, як з'ясовується, кожен із них має досить амбівалентний характер і легко може бути витлумачений зворотним чином.

Центральний аргумент на користь ідеї загалом антивізантійської спрямованості Ярославової ідеологічної програми знаходять у головному (головному, можливо, лише тому, що він єдиний зберігся) тексті цього князіння — “Слові про закон і благодать” майбутнього митрополита, а поки що лише пресвітера церкви св.Апостолів на Берестовому Іларіона. Ця блискуча пам'ятка ранньої київської риторики розвиває дві головні ідеї: благодатність для Русі прийняття християнства і прославлення князя Володимира (а також його нащадка Ярослава), котрому випало стати інструментом божественного провидіння. Текст видає в Іларіоні людину, що не тільки віртуозно володіє словом, а й досить глибоко занурена в систему християнської вченості. Водночас читання “Слова...” не полишає відчуття, що аудиторія Іларіона, навпаки, все ще потребувала роз'яснення фундаментальних понять і ідей, а промовець не тільки грав складною образністю Старого і Нового завітів, а й принагідно розтлумачував різницю між ними неофітам. Іларіон виголошував своє “Слово...” перед публікою, яка в більшості своїй ще пам'ятала момент хрещення і не цілком забула, що було до нього. Прийняття нової віри для них було драматичною зміною всієї усталеної картини світу, зміною, котра передбачала засвоєння цілого набору нових концепцій: часу, історії, спасіння, але також і навичок орієнтації в цьому новому світі. Як далеко зайшов процес асимиляції нових світоглядних основ — про це можемо тільки гадати, так само, як і про характер релігійності. Врешті, саме головний слухач Іларіонові промови — Ярослав, — що невдовзі після всіх цих напучувань (або незадовго до них, це залежить від датування “Слова...”)

звелить викопати і хрестити трупи своїх язичницьких родичів Ярополка і Олега, порушуючи категоричну заборону Карфагенського собору (до речі, відому на Русі в складі "Номоканону" чотирнадцяти титулів) або ж не підозрюючи про її існування. У цьому новому світі, в якому опинилася князівська родина і в якому авторитетом були книга і текст, треба було не просто вміти читати, але читати особливим чином, розуміючи не лише зміст слів, а й символічне значення подій і явищ. Це потребувало особливих навичок, і складається враження, що Іларіон, крім усього іншого, мав на меті дати своїй аудиторії практичне керівництво в цій сфері.

"Слово..." просувається до своєї кінцевої ідеї поступово, висуваючи й послідовно піднімаючи кілька опозицій. Іларіон починає з теоретичного пояснення природи і сенсу священної історії, а також її принципового членування на Старий і Новий завіти, які уособлюють собою Закон і Благодать, узаконення і спасіння, тінь і істину. Цю теоретичну схему він для своїх слухачів дещо "опускає на землю", одночасно даючи урок біблійної типології, тобто читання тексту і як послідовності реальних подій, і фігуративно, коли події Старого Завіту прообразують ті, що стануться в Новому. Іларіон розбирає і символічно тлумачить історію Авраамової дружини Сари й рабині Агарі та їхніх синів Ісаака й Ізмаїла. Історія Старого Завіту є обмеженою в часі, вона сталася, щоб прообразувати історію Завіту Нового. Закон змінила Благодать. Закон належить іудеям, Благодать — новим людям, християнам. Русь стала християнською країною і, отже, здобула благодать і спасіння. Саме це ставить Русь на одну площину з усіма взагалі християнськими країнами, забезпечуючи їй рівність у колі держав.

Інколи вважають, що прихованим адресатом Іларіонових конструкцій є, власне, Візантія і саме проти неї спрямовано вістря полеміки. Справді, як зазначає Саймон Френклін, Іларіон, стверджуючи достоїнство Русі під крилом Провидіння, спромігся створити схему, всі елементи котрої було запозичено з Візантії, але котра при тому уникла візантіноцентричної імперської телеології: Русь визначалася як рівна серед інших християнських країн.

Є всі підстави гадати, що навіть для Іларіона проблема була далекою від простої опозиції чорне-біле (або заперечення авторитету Константинополя, або ж цілковите підпорядкування йому). Врешті, майбутній митрополит називає Візантію "благочестивою Грецькою землею" і для нього багато значить, що і Ольга, і Володимир прийняли віру з цього джерела, безпосередньо пов'язаного з Єрусалимом. Та й узагалі, чи неодмінно мусив Іларіон полемізувати з доктриною супрематії візантійського імператора? Для сучасних дослідників ця можливість здається природною, оскільки вони знають і руські, і візантійські тексти. Але чи знали їх Іларіон і, тим більше, його слухачі? Які елементи візантійської політичної доктрини були відомі в Києві середини XI ст.? Не треба забувати, що між візантійською і руською цивілізаціями, хоч би якою вида-

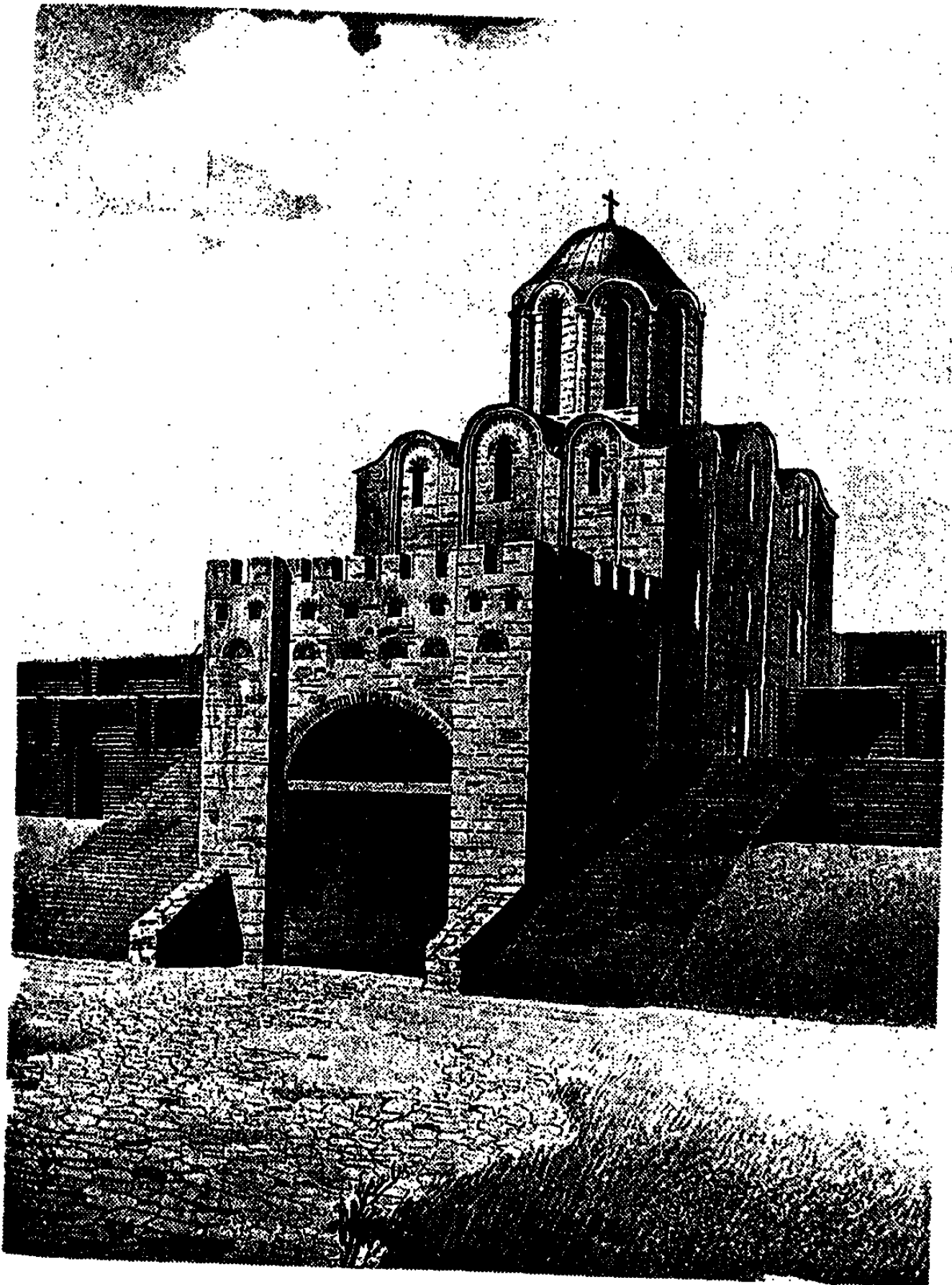

Рис.20. Золоті ворота в Києві. Реконструкція Ю.Асеева

валася їхня подібність, лежала мовна прірва, і на Русі могли сприймати лише той обсяг візантійських текстів, який був доступний у перекладі. Із збережених документів XI ст. в жодному Іларіону не вдалося б прочитати нічого подібного. До самого кінця XIV ст. на руських землях не цілком уявлятимуть собі, в чому саме полягає ідея вселенської влади імператора, і лише в 1393 р. московський князь Василій одержить патріаршого листа, в якому стисло і недвозначно викладатимуться основи візантійської політичної доктрини.

Коли на Русі щось і знали з візантійських теорій, то дізнавалися про це радше з повсякденного досвіду: з того, як у Константинополі, приміром, приймали послів, як трактували киян, що приїздили до Царгорода з торговельними цілями, який титул вживали на грамоті до руського князя. Усі перераховані можливості, звичайно, гіпотетичні. Є, проте, підстави думати, що на Русі від часу до часу таки одержували свіжі відомості про константинопольське життя. З часів Володимира Святославича однією з умов миру з Візантією було постачання Руссю військового контингенту на імператорську службу. Ця руська дружина візантійських імператорів складалася з різного роду шукачів пригод, грошей, слави и при тому не тільки з власне "русі". Значну її частину становили скандинави, звідки й загальна її назва — Βαράγγοι, Ρωζ — у візантійських джерелах. Склад дружини, треба гадати, не був постійним: частина дружинників, дослужившись чинів і нагород, поверталася додому, їм на зміну прибували нові охочі. Служба така, крім іншого, вважалася почесною, й існують відомості, що навіть дехто з членів князівського дому пропонував свої послуги імператорській гвардії. Звичайно, найвідомішим із цих візантійських "варягів" був Харальд Хардрад, майбутній норвезький конунг, а в ті часи безробітний принц і не дуже вдалий залицяльник до Ярославової дочки Єлизавети. Важливо, що саме для доби Ярослава існують численні свідчення участі руської дружини як у зовнішніх війнах Візантії, так і у внутрішніх конфліктах і навіть дворцевих інтригах (1029, 1030, 1033, 1034, 1042 рр.). Ці люди, очевидно, й служили для двору київського князя джерелом відомостей про Візантію та про її ставлення до Києва "з перших рук". І, здається, не все в ставленні Імперії подобалося руському володарю.

1043 р., як повідомляє літопис, "посла Ярославъ Володимира, сына своего, на Гръкы и да емү воя многы". Руський літопис не висвітлює причини таких несподіваних дій Ярослава. Князь, котрий споруджує Новий Константинополь на Дніпрі, здавалося б, мав демонструвати більше респекту до Константинополя справжнього. Згідно з візантійською версією, привід до конфлікту був досить дрібним: на константинопольському ринку спалахнула сварка, в якій було вбито одного "знатного скіфа". Похід виявився цілковитою катастрофою: руський флот спіткала буря "и разби корабльъ Руси", отож навіть після загальної вдалої битви з візантійським флотом Володимир Ярославич змушений був повернутися на Русь ні з чим. Частину людей, "изверженыхъ" на берег, з князівським воєводою Вишатою включно, було взято в полон і осліплено

Візантійські джерела, ближчі до подій, малюють дещо іншу картину. У липні 1043 р. цілком несподівано для імператора, який щойно майже чудом був урятований від заколоту Георгія Маніака, руський флот з'явився під стінами Константинополя. Візантійський флот перебував у плачевному стані й при тому був розпорошений уздовж узбережжя. Втім, "русь" не була настроєна надто агресивно: практично всі візантійські джерела повідомляють про переговори між греками і "руссю" й про майже прихильну реакцію останньої на пропозицію владнати справу миром. Михаїл Пселл стверджує, що все, чого хотіли руси, були гроші, і за умови контрибуції вони готові були й не розпочинати війни. Володимир вимагав по тисячі статерів на кожний корабель, як пише Пселл, а Іоанн Скіліца веде рахунок по три літри срібла на кожного воїна. Битва усе ж таки відбулася, частину руського флоту було знищено "грецьким вогнем", а буря на Чорному морі довершила справу. Щоправда, навіть після цього Володимир спромігся в наступному морському бою знищити шістнадцять трнрем візантійців, однак загальний підсумок був більш ніж невтішний для "русі".

Похід 1043 р. — цілком несподіваний на загальному тлі добрих стосунків (Іоанн Скіліца стверджував, що напад був тим несподіванішим, що до цього "русь" і візантійці перебували в мирі й злагоді, торгуючи і взаємно обмінюючись купцями), — породив значну історіографію, оскільки причини його, запропоновані джерелами, здаються історикам (котрі, звичайно, шукають тенденцій і закономірностей) надто дріб'язковими. На жаль, численні гіпотези і домисли, висловлені з цього приводу, не наблизили нас до розуміння того, що насправді відбувалося між Руссю і Візантією 1043 р. Напад цей залишається єдиною справді антивізантійською акцією Ярослава. У загальному контексті поступового звикання до Візантії, адаптації до її систем цінностей, культурн, мистецтва, навіть "імпорту" зовнішніх ознак "візантійськості" в образі численних храмів, цей похід здається дещо абсурдним епізодом. Візантійський погляд на сенс конфлікту висловив Михаїл Пселл, майже сучасник подій (писав свій твір 1061-1063 рр.) і в будь-якому разі інформований історик. Він називав напад 1043 р. "повстанням" Русі проти "ігемонії Рومهїв", спричиненим давньою ненавистю варварського племені. Такий вираз візантійського історіографа породив цілі дебати навколо проблемн васального статусу Русі щодо Імперії й логічно вів до висновку, що протестом проти подібного пониження якраз і був похід Володимира Ярославича 1043 р. Проте навіть у тому разі, коли слова Пселла треба розуміти буквально, вони є свого роду "дотепністю на сходах". У такій спосіб через двадцять років історик зміг помістити подію в контекст візантійського політичного ландшафту, в якому, звичайно ж, усі варвари підкорені владі рومهїв і, звичайно ж, невдячні. Для константинопольського інтелектуала було цілком природно використовувати стандартну картину світу для пояснення "причин", але те, що так думав візантієць, зовсім не означає, що в тотожних категоріях мислив і руський князь.

Останнім часом вважається, що глибинні причини конфлікту або лежали в сфері економічній (неприхильна політика імператора Константина Мономаха щодо руської гвардії і руської колонії Константинополя), або ж похід був у якийсь спосіб пов'язаний із заколотом проти Константинополя самозваного імператора Георгія Маніака. Обидві гіпотези, хоч би як детально вони були опрацьовані, усе ж не переконують. Однак мимохідь вони остаточно зруйнували старий погляд на похід 1043 р. як на протест проти візантійської імперської ідеології. Важливо при тому, що жодних тривалих наслідків для русько-візантійських стосунків похід не мав: через три роки було укладено мир і навіть полоненням було дозволено повернутися назад на Русь. Кампанія 1043 р. стала останнім нападом Русі на Константинополь, і в цьому сенсі вона швидше символічно завершує епоху язичницьких князів X ст., ніж належить до правління християнського Ярослава.

Русь була найбільшим здобутком візантійської дипломатії й місіонерства Константинополь, проте, так ніколи по-справжньому й не оцінив цього дарунку долі. Русь стояла надзвичайно низько в світовій візантійській ієрархії. Руська митрополія, найбільша в східнохристиянському світі, губилася в довгому списку митрополій константинопольського патріархату, а володар Русі перебував десь у третьому чи четвертому розряді князів, на одному щаблі з монархами Албанії чи дрібними кавказькими князьками. Хоч би якими були справжні мотиви Ярослава в цій кампанії, ймовірно, справедлива думка, нібито князь бажав, щоб його сприймали серйозно в місті, котре було для нього мірилом і джерелом усіх чеснот. Похід 1043 р. мав нагадати імператорові про існування в Києві "такого собі Ярослава Володимировича" й був радше ображеною реакцією на неухильність Візантії, ніж захистом від її надмірної уваги.

Нарешті, чи надавали взагалі подіям 1043 р. якогось ідеологічного значення в часи Ярослава? Якщо погодитись із поширеним поглядом, що літопис безпосередньо відображає (в доборі фактів, їх розташуванні тощо) ідеологічні й політичні вимоги владн, треба констатувати, що похід на Візантію ніяк не був інкорпорований до офіційної схеми Ярославових часів. Стаття 1043 р., що очевидно, записана зі слів Яна Вишатича, сина одного з героїв походу. Як дізнаємось із статті 1106 р., Ян Вишатич був інформатором автора "Повісті временних літ" ("...о негоже азъ слышахъ многа словеса, яже вписахъ в лѣтописецъ"). Отже, взагалі все повідомлення про похід з'явилося в літописі не раніше 1113 р., і ми не знайшли б його в літописі Ярослава. Загалом у Києві епізод намагалися забути і, коли б не родинні спогади одного з київських бояр, таки забули б.

Останнім у ряду "антивізантійських" жестів Ярослава числять поставлення київським митрополитом уже відомого нам Іларіона. Літопис повідомляє про надзвичайно важливу для руської історії (не тільки XI ст.) подію досить стримано: "В лѣто 6559. Постави Ярославъ Іларіона митрополитомъ Русі въ святуѣи Софїи, собравъ епископы". Це, звичайно, було проти правил і традицій.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.148.

Рис.21. Поставлення Іларіона митрополитом руським у Софії київській.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Звичайна практика, яка склалася за кілька століть до того, передбачала, що іосвячення митрополита є прерогативою константинопольського патріарха і таке призначення візантійського архієрея належить до суттєвих елементів візантійської церковної й світської дипломатії (хоча розглядалося в Константинополі як важлива ласка для варварських країн). У цьому розумінні поведінка Трослава, звичайно, була нечемною. Але чн свідомо?

Скандальність випадку з Іларіоном, здається, серйозно підвищується його тоєднанням з іншим "самочинним" поставленням київського митрополита — Кліма Смолятича — майже через століття. Це останнє викликало велике збентеження і вважалося неприпустимою ерессю. Однак нічого подібного не спотерігаємо у випадку з Іларіоном. Може статися, що подібність цих двох історій цілком зовнішня, не сутнісна. Кліма було скинуто з митрополії й узагалі трактовано мало не як кримінальннка (і саме через те, що відмовився "ставитися" з патріарха). Натомість жодного натяку на засудження Іларіона не знайдемо.

Навпаки, для літописця Іларіон уособлював початки Печерського монастиря і стаття 1051 р. (на початку якої читаємо про Іларіонове поставлення), власне, й присвячена детальному оглядові ранньої історії обителі. Іларіон залишився з пам'яті як винятково позитивна особа: "Бѣ же презвѣтеръ именемъ Іларіонъ, мужъ благъ и книженъ, и постникъ". Рішення Ярослава висвятити його в митрополита також подається як благо: "Возложи Богъ князю въ сердце, постави его митрополитомъ святѣи Софѣи"¹. Пізнішому монастирю, здається, лестило, що першу "печерку малу ископа" не хто-небудь, а майбутній митрополит.

З другого боку, немає жодних даних про які-небудь напруження між Руссю й Константинополем близько часу поставлення Іларіона, які виправдовували такий “антивізантійський” акт (укладений 1046 р. мир, очевидно, залишавсь у силі). Так само бракує відомостей про будь-яку негативну реакцію з боку Візантії.

Ще на початку нашого століття Платоном Соколовим було продемонстровано, що у вчинках Ярослава не містилося жодного лихого наміру. Він поставив Іларіона митрополитом через те, що, власне, і не підозрював про можливу “антивізантійськість” самочинного висвячення митрополита. Номінація Іларіона була результатом слідування текстові “Номоканону” чотирнадцяти титулів, відомого на Русі в одній із ранніх редакцій, котрій містив 123 та 137 новели Юстиніана, згідно з якими прерогатива виборів митрополита належала клірові й володарю. Пізніші редакції вже відбивали встановлену з VII ст. практику висунення кандидатів у митрополити патріаршим синодом і остаточне затвердження одного з них самим патріархом. Але з погляду того збірника церковного права, який був доступний у часи Ярослава, князь вчинив згідно із законом. У його вчинкові не було найменших намірів підірвати владу патріарха чи авторитет Константинополя. За влучним висловом А. Поппе, то був акт непросвіщенної побожності. Здається, при тому помилку швидко поправили, щойно вона з'ясувалася: вже 1055 р. митрополичий престол Києва обіймає нормально поставлений у Константинополі Єфрем.

Наука історії влаштована так, що скрізь шукає єдності “зовнішніх” подій, за якими, звичайно, стоїть “внутрішня” причина, вона ж сутність, і коли вдається відшукати кілька подібних явищ чи подій, історія оголошує їх взаємопов'язаними й сутнісно тотожними (це родова травма історії, спричинена читанням німецької філософії). Іноді лише встановлення тенденції чи процесу вважається єдиним науковим результатом дослідження. Отже, будівництво Софії, похід 1043 р., поставлення Іларіона, вихоплені із загального потоку подій, становлять очевидні прояви суперництва з Візантією (за відомим афоризмом: трн — це вже тенденція). Тим часом ніхто не довів, що подібна ізоляція лише кількох явищ є виправданою. Між усіма трьома подіями (1036, 1043, 1051 рр.) достатньо часу, щоб кожна з них встигла накопичити власний набір причин. Зовсім не обов'язково розглядати їх як наслідок однієї тенденції: кожна знаходить настільки вдале пояснення, яке не має нічого спільного з “антивізантійською” ідеологічною кампанією Ярослава, що, здається, лише інерція мислення й далі живить давні схеми.

Змушуючи Володимира Ярославича ризикувати життям не за конкретну образу чи очевидні інтереси, а за уяву, не ним придуману ідеологічну конструкцію, історички мало замислюються, наскільки анахроністичними можуть виявитися ретроспективно проєктовані ними в XI ст. погляди. Про що взагалі має свідчити середньовічна імітація? Чи відчували себе мешканці Корсуня на Русі

суперниками Корсуня візантійського? Чи існування Переяславля в Ростовській землі заперечувало авторитет Переяславля південного? Нарешті (ближче до наших часів), чи Новий Амстердам на Неві був політичним суперником нідерландської столиці? У кожному випадку імітація назв, топографії, святинь, інституцій — це очевидне нав'язування до важливої й престижної традиції, намагання долучитися до неї, а не заперечити або зруйнувати її, це прагнення в будь-якому разі визнати авторитетність взірця.

Важливо, що періодом Ярославового княжіння, на яке звичайно кладуть "суперництво" з Візантією, не обмежуються спроби імітації Візантії. Відтворення візантійської топографії взагалі характерне для Києва всього XI ст. Печерський монастир, підкреслюючи своє розташування "на горах", буде нав'язуватись до "Святої гори" — Афону (і справді перебуватиме під потужним впливом афонського монастицизму). А один з ігуменів цього монастиря — Стефан — заснує в околицях Києва Влахернський монастир на Клові, апелюючи до однієї з найбільших святинь Константинополя — Влахернського храму, де зберігались Богородичні реліквії — риза та омофор, котрі не раз рятували місто від нещастя ворогів (у тому числі й "русі" 860 р.) і вважалися паладіумом Константинополя.

§3. Суперники Києва?

Якщо Київ перетворювався в другий Константинополь, то Русь жодним чином не ставала другою Візантією. Зовні здавалося, що візантинізація Русі просувається настільки швидкими темпами, що Русь обертається на репліку, хоча й дещо провінціальну, візантійської цивілізації. Наочні докази й ознаки цього в середині XI ст. можна було знайти майже в кожному значному місті Русі: фрески і мозаїка кнївських соборів, зрештою, промовляли самі за себе; кнївські книжники вже цілком освоїлись із християнською образністю й символікою, а князі порівнюються з візантійськими імператорами. Для стороннього глядача справа виглядала так само. Навіть візантійці піддавалися цьому зоровому ефекту. Відтворюючи картину переговорів між послами імператора Константина Мономаха і Володимира Ярославича

ча 1043 р., мініатюри хроніки Іоанна Скілиці зображують руського (зауважимо, новгородського, а не київського) князя, ватажка напівскандинавської дружини, як і константинопольського монарха: на троні, в золотих шатах і золотій стеммі, в червоному взутті.

Для Константинополя Володимир Ярославич однаково залишався північним варваром, проте яка різниця зі Святославом, диким кочовиком із се-режкою у вусі, який топить немовлят у дунайських водах! При тому, що між князямн лежало якихось два покоління, зовнішня відмінність мала бути різю-чою. У глибинних основах своїх Русь, одначе, була мало піддатливою до грець-ких впливів, і візантійська позолота лягала досить тонким шаром на товщу русь-кої культури. Причиною цього, крім іншого, була форма рецепції візантійської цивілізації. Як зазначає І. Шевченко, в одному важливому аспекті київська версія візантійської культури була двічі відторгнена від оригіналу. Грецьку мудрість Русь одержувала у формі церковнослов'янської мови, користування якою хоча й забезпечувало швидке засвоєння, проте в підсумку обмежувало руську культуру тим набором текстів та ідей, що вже існували в перекладі. До всього, більшість літератури Русь XI ст. одержувала завдяки болгарському по-середництву. Кількість доступних текстів, отже, була досить обмеженою, більшість із них була перекладена з цілком прагматичними цілямн, зовсім не просвітницькимн. Тексти переважно були богослужебного кола, в будь-якому разі церковні, а число призначених для світського читання можна рахувати оди-ницями. Ця селективна вибірка, здійснена фактично за сто років перед тим у Болгарії, призначалася для того, щоб швидко зробити колишніх язичників християнамн, але зовсім не для того, щоб зрівняти їх із "ромеями". Втім, у близькій перспективі використання слов'янської мови як літературної, хоча й не цілком своєї, проте близької і в будь-якому разі зрозумілої, мало свої переваги. Це підвищувало статус мови розмовної й робило письменним практично кожно-го, хто вмів розбирати "книги" (що означало одночасно і літери, і книжки). Письменність стала елементом повсякденного побуту. Така суцільна гра-мотність у Новгороді набула форм надзвичайно інтенсивного лнсування у ви-гляді берестяних грамот, а в Києві не могла бути втриманою навіть у храмі: чис-ленні графіті стали заповнювати стінн Софійського собору буквально на другий день після спорудження. З погляду сучасників то було відверте хуліганство, але графіті стали неоціненним історичним джерелом.

Жодна з візантійських ідей владарювання, попри всі намагання якнай-точніше копіювати її, не проникла до Русі. У фундаментальних основах своїх руська ідея спадкової влади однієї родини й заснована на ній система колектив-ного правління всього князівського дому залишилися принципово відміннимн од візантійських концепцій автократичної влади імператора, і в цьому сенсі — тра-диційнимн. Як мало взагалі здатні були сприйняти на Русі від константинополь-ських уявлень про характер, природу і організацію влади, можна встановити

експериментально, порівнявши, приміром, послання до Володимира Мономаха митрополита Никифора, де розвивається класична для середньовіччя ідея володаря як "ікони", образу Господа, і повчання самого князя дітям.

За всієї цивілізаційної подібності, протягом XI ст. психологічно і культурно Русь і Візантія були на більшій відстані одна від одної, ніж Русь та її північні й західні сусіди. У скрутну хвилину князь не вагаючись шукав порятунку в Скандинавії чи Польщі, звідти ж вербувалися союзні війська, в той же бік дивились у пошуках вигідної партії для дітей. Візантія ж, напроти, ближчі два століття служитиме для Рюриковичів лише місцем для заслання й ув'язнення. Частково це, звичайно, пояснюється тим, що, попри два одруження з візантійськими принцесами, доволі часта зміна імператорів на константинопольському престолі протягом більшої частини XI ст. заважала зав'язати тривалі взаємини з котроюсь із династій. Хоч би як цінували на Русі обидві ці рідкісні можливості породичатися з імператорами (обидвох принцес іменуючи "цесарицями", не княгинями), брак родинних зв'язків і лояльностей не дозволяв вибудувати образ Візантії "з людським обличчям".

Якщо Русь не перетворилася на копію Візантії, то міста Русі поступово уподібнювалися до Києва. 1045 р. Володимир Ярославич закладає в Новгороді Софійський собор, і ще один собор, присвячений Софії, близько того часу споруджується в Полоцьку. Чи означає це, що названі міста в якийсь спосіб конкурували з Києвом? Принаймні стосовно Полоцька такі припущення робилися. На відміну від решти Русі, Полоцька земля не належала до родини Ярослава, залишаючись уже в кількох поколіннях отчиною нащадків Ізяслава Володимировича. Враховуючи цю обставину, було спокусливо розповсюдити на стосунки Полоцька і Києва традиційну схему протистояння Київ — Константинополь. Хід думки тут був досить простий: якщо київська Софія символізує незалежність від Константинополя, полоцька Софія означає те саме стосовно Києва. Ця теза, зрозуміло, стала досить популярною в історіографії білоруській (Полоцька земля вважається вихідним пунктом національної історії), так само, як у минулому столітті для російської історіографії було дуже важливим аналогічне прочитання копіювання київської топографії у Володимирі-на-Клязьмі в другій половині XII ст.

Проте спорудження новгородської Софії пропонує зовсім інше вирішення ситуації й із Софією полоцькою. Хоча літопис вказує на те, що собор було закладено за велінням Володимира, очевидно, що Ярослав із Києва ефективно контролював і свого сина, і його волость. Більше того, є підстави гадати, що і новгородський, і полоцький собори було споруджено тією самою візантійською артіллю майстрів, яка до того працювала в Києві над спорудженням Софійського собору (і, схоже, згодом повернулася для зведення Георгіївського та Ірининського). Отже, варто припускати благословення і заохочування самого Ярослава. Хоча точна дата спорудження полоцької Софії невідома, ймовірно,

що її закладення відбулося в перші роки Всеславового княжіння (його батько Брячислав Ізяславич помер 1044 р.). Становище Всеслава ні тоді, ні навіть багато років згодом не дозволятиме йому конкурувати з мудрим князем, і навіть діти Ярослава особливо не рахуватимуться з небожем. Очікувати від нього суперництва просто не доводиться. Коли спорудження соборів і мусить про щось свідчити, то насамперед про очевидну уніфікацію країни: її різні частини починали говорити однією мовою.

Обговорення цих проблем Ярославового княжіння займе стільки місця в загальному огляді правління князя, очевидно, не через їхню реальну вагу, а через давню історіографічну традицію. Більша частина подій довгого правління князя пройшла непоміченою для літопису. Як і у випадку з другою половиною княжіння Володимира, він зберіг досить мало подробиць останнього десятиліття князювання Ярослава. Благополучне, впевнене правління завжди лишає по собі мало спогадів. У ньому, позбавленому усобиць, убивств, катастроф — усього того, що становить “діяння” і про що можна писати “повість”, для літописця просто немає історії. Що, наприклад, насправді відбувалося року 1046, коли літописець записав: “В се лѣто бысть тишина велика” (при тому, це є читанням Іпатіївського списку, Лаврентіївський просто залишив рік “порожнім”, а Хлебниковський і взагалі пропустив його)?

Пізніший редактор “Повісті временних літ”, наприклад, знав, що цього року було укладено мир з Візантією й дещо вище згадав про це, завершаючи під 1043 р. історію Яневого батька Вишати (“...по трехъ же лѣтехъ миру бывшу, и поущенъ бысть Вышата въ Русь къ Ярославу”). А от майже сучасник Ярослава “не помітив” цієї події. Тим часом цей мирний договір, текстуально не збережений і ніде не відображений, був не тільки щасливим завершенням непорозуміння 1043 р., а й мав далекосяжні наслідки для історії Русі. Як припускають, саме цим трактатом імператор Константин Мономах взяв на себе зобов’язання видати свою дочку заміж за одного з синів київського князя. Цим сином виявився Всеволод, майбутній тріумвір і майбутній же київський князь, а “плодом” його союзу з Мономахівною — Володимир Мономах, постать грандіозного значення для руської історії XI-XII ст. і ще більшого — для майбутньої політичної ідеології Московського царства, оскільки саме з ним згодом пов’язуватимуть легенду про так звані “Мономахові дари”, імператорські інсигнії, нібито вручені йому, і серед них, між іншим, знамениту “шапку Мономаха”.

Мир 1046 р. відновлював русько-візантійські стосунки цілком у тому вигляді, в якому вони перебували до конфлікту. Руську дружину знову бачимо на службі в імператора: в 1046-1048 рр. — в Італії, в 1047 р. — у Вірменії та Грузії. Імператор навіть відшкодував 1048 р. збитки руському монастиреві Ксілургу на Афоні, котрих той зазнав, очевидно, під час війни 1043 р.

Якщо шлюб Всеволода з Мономахівною проектувався вже 1046 р., то

здійснився він не раніше 1051-1052 рр. На момент "тиші великої" Всеволодові було лише 16 років, а перша дитина від цього шлюбу — Володимир — народився 1053 р. Хоча пізніше Володимир дуже пишався своїм "візантійським" походженням і всіляко підкреслював його, називаючи себе Мономахом, ім'я візантійської цесарівни ніде в руських джерелах не зафіксовано. На підставі знахідок печаток припускається, що її звали Марією, і так само лише припускається, що вона була дочкою Константина від його другого шлюбу (хоча не виключено, що вона була дочкою імператора від його "цивільного" шлюбу з Марією Скліреною). У будь-якому разі вона не була "порфирородною", але Ярослав цінувал і таку можливість наблизитися до імператорського дому.

Мовчання літописця про всі ці важливі події, дивне саме по собі, вкладається, проте, в манеру взагалі "не помічати" тієї бурхливої матримоніальної активності, котру саме в 40-х рр. розгорнув Ярослав.

§4. "Вѣдома и слышима єсть всѣми чѣтырми конци земли"

Цими словами Іларіон передавав статус Русі, що його вона здобула завдяки хрещенню, а також княжінням Володимира та Ярослава. Для Іларіона це було так, нібито Русь раптово випірнула з темряви на яскраве світло й показала себе навколишньому світові. До певної міри так воно й було. Ставши повноправним членом "християнської родини народів", "русь" у тогочасній уявній географії пересунулася з диких північних і східних околиць світу, де мешкають язичники, ближче до центру цивілізації.

З другого боку, навіть у X ст. вона не перебувала в цілковитій ізоляції: про неї так чи інакше знали і чули майже в усіх чотирьох кінцях світу. На півночі, в Скандинавії, Русь знали, бо через Східну Європу пролягали каравани скандинавських купців, а варязькі дружини раз по раз наймалися руськими князями то для походів на Візантію, то для з'ясування взаємин між собою. На півдні, у Візантії, про Русь знали і чули так багато і так регулярно від 860 р., що воліли б знати і чути менше. На сході, у Волзькій Булгарії та Хозарії, Русь своїми військовими походами також залишила помітний слід. Єдиною "стор-

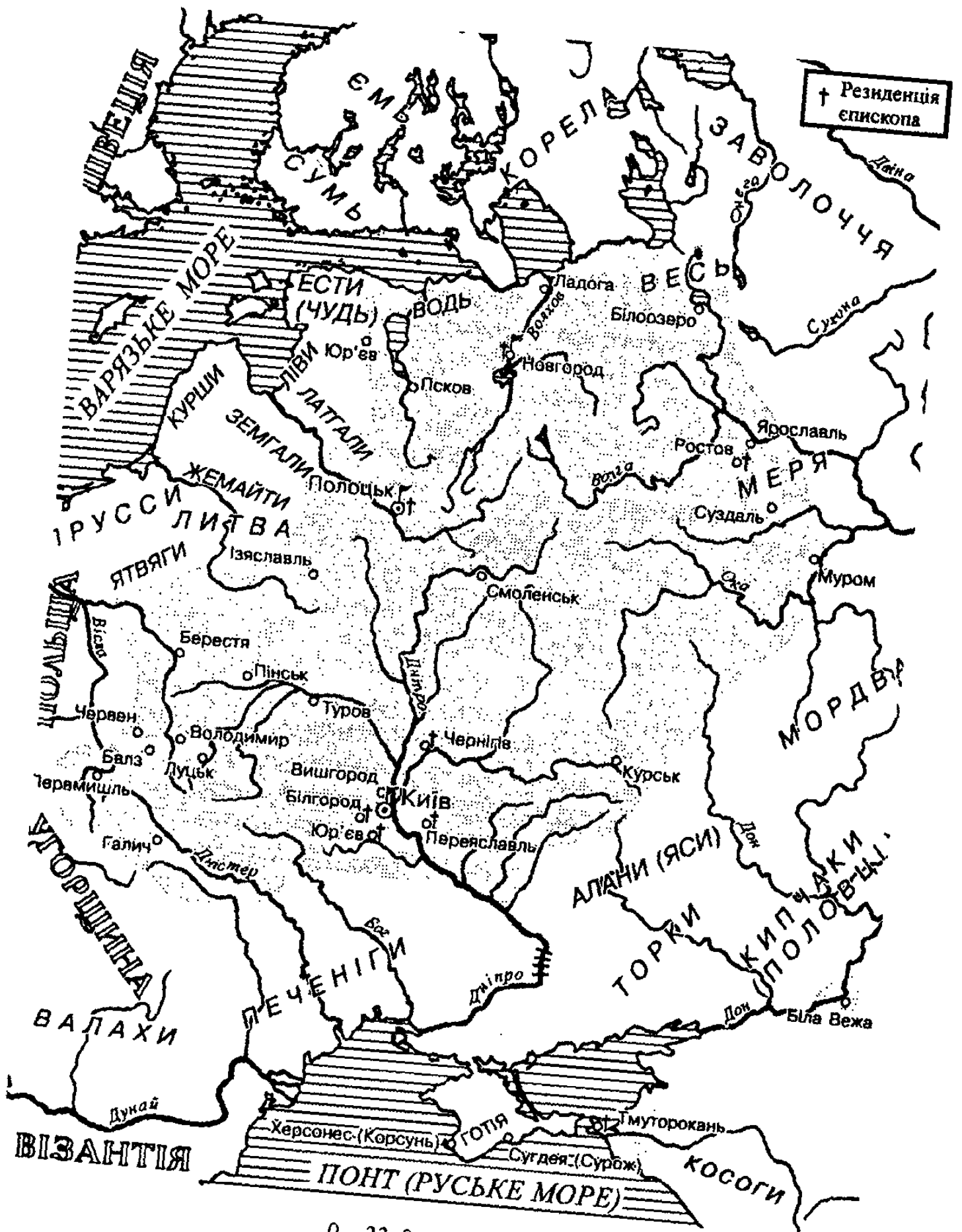

Рис.22. Русь у 1054 р.

ною”, з якою, попри випадкові спроби, стосунки якимось чином не склалися, був захід. Тільки в часи Володимира Святославича вдається зав'язати більш-менш постійні взаємини, і то лише з найближчим західним сусідом — Польщею, а також навіть установити родинні зв'язки. Словом, обличчя Русі протягом усієї її попередньої історії було обернене на південь і схід. Усе це характеризує Русь до початку XI ст. як переважно орієнтальну країну, майже в тому ж сенсі, в якому орієнтальною була Хозарія.

Лише в правління Ярослава Русь стає по-справжньому європейською державою. Ярослав, схоже, зовсім не цікавиться сходом, цим традиційним напрямком військових і торговельних акцій усіх своїх попередників. Натомість князь рішуче переорієнтовується на частину світу, яку ми сьогодні назвали б “Європою” і “Заходом”. Русь стає “вѣдома и слышима”, і більша частина заслуги в цьому належить династичній політиці Ярослава, котра відразу зробила князя знайомцем пів-Європи.

Сам Ярослав був одружений з Інгігердою (вона ж Ірина), дочкою шведського конунга Олафа. Цей шлюб, укладений десь 1018-1019 рр., зрозуміло, є самостійним вчинком Ярослава. Володимир, заклопотаний з'ясуванням власних заплутаних взаємин із дружинами і наложницями, схоже, мало опікувався сімейними справами синів. Точно відомо, що за життя батька Святополк одружився на дочці польського короля Болеслава Хороброго. Цей шлюб приніс лише головний біль Ярославові, оскільки, виконуючи родинні зобов'язання, Болеслав допомагав Святополкові втримати київський стіл. Імовірно, що через це в Ярослава певний час були напружені взаємини з Польщею. Лише після вступу на польський престол Казимира стосунки потеплішали. Під 1043 р. літопис повідомляє, що “вдасть Ярославъ сестру свою за Казимира, и выдасть Казимиръ за вѣно людин осмь сотъ, еже вѣ полонилъ Болеславъ, повѣдивъ Ярослава”¹. Треба гадати, з цими відновленими стосунками стоять у якомусь зв'язку кілька походів Ярослава на захід: на ятвягів (1038 р.), на Лнтву (1040) і на Мазовію (1041 та 1047). Принаймні, останній із них літописець впевнено пов'язує з допомогою Казимиру: “Ярославъ иде на Мазовшаны и повѣди я и князя ихъ оуби Монслава, и покори я Казимирю”². Наслідком цих добрих взаємин став шлюб Казимирової сестри Олісави-Гертруди з Ізяславом Ярославичем.

Також 1043 р. Володимир Ярославич, старший син князя, одружився з Одою, дочкою графа Леопольда фон Штаде (хоча існує припущення, що чоловіком Оди був, власне, Святослав). Майже одночасно другий Ярославич — Святослав — бере шлюб із дочкою графа Дітмаршен Етелера. Близько того ж 1043 р., повернувшись зі своєї візантійської служби до Києва, з дочкою Ярослава Єлизаветою побрався Харальд Хардрад (і того ж року став норвезь-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.142-143.

² Там же. — Стп.143.

ким конунгом), а через три роки ще один вінценосний вигнанець — майбутній угорський король Андрій — одружується з Анастасією Ярославною. Нарешті, найзнаменитіший в історії шлюб — Анни Ярославни з французьким королем Генріхом — було укладено 1049 р. Принаймні два з цих шлюбів мають романтичний ореол, а один навіть залишив по собі слід у поезії (“віси” Харальда).

Буквально протягом п'яти років Ярослав став “вѣдомъ и слышимъ” у кожній європейській країні, де на виданні були дівчата чи молоді люди шлюбного віку. Якщо похід на Візантію 1043 р. й мав якісь тривалі наслідки, то саме ці: після такої гучної події, як битва під стінами Константинополя, рейтинг Ярослава, певна річ, зріс незмірно і князь був бажаним родичем майже скрізь у Європі. Проте не всі його старання досягли успіху, часом траплялися й прикрі відмови. Так, 1043 р. німецькі джерела повідомляють про руське посольство до імператора і німецького короля Генріха III з матримоніальною пропозицією. Генріх відмовив, бо мав на увазі партію у Франції — Агнесу з Пуату.

Взагалі, київський двір Ярослава в 30-40-х рр. став досить модним місцем, хоча й у досить своєрідний спосіб. Тут шукали притулку шукачі престолів з різних країн. Крім згаданих уже норвежця Харальда і угорця Андрія, протягом 30-х рр. у Києві рятувався майбутній норвезький конунг Магнус (як перед тим його батько Олаф Святий і ще один Олаф — син Трюгтві), сюди знайшли дорогу навіть Едвін та Едуард, сини англо-саксонського короля Едмунда Залізнобокого.

У кінці свого правління Ярослав став взірцем християнського володаря — благовірним протектором Церкви, покровителем вченості, князем-будівничим, грізним і єдиновластним, і чимало пізніших традицій пов'язувало свої витоки саме з часами Ярослава та його іменем. У Новгороді, в якому Ярослав був, за літописними підрахунками, двадцять вісім років, у першій половині XIII ст. вважали, що саме він поклав початок специфічним “вольностям” новгородців. Пропонуючи 1036 р. на новгородський стіл свого сина Володимира, Ярослав нібито одночасно “людьмъ написал грамоту, рекъ: По сен грамотѣ дадите дань”. 1229 р. Михайло Всеволодич, вступаючи на новгородський стіл, цілував хрест “на всен воли новгородьстѣи и на всѣхъ грамотахъ Ярославнихъ”; через рік Ярослав Всеволодич, закликаний до Новгорода “на всен воли новгородьстѣи”, цілував ікону Богородиці “на грамотахъ на всѣхъ Ярославлихъ”. Що то були за грамоти і чи справді вони походили з часів Ярослава, важко сказати, найімовірніше — ні (фраза про данину Києву, що мала регулюватися грамотою, видає взагалі зв'язок цієї ідеї з літописним описом сварки самого Ярослава з батьком через данину). Але в новгородській традиції з Ярославом пов'язували, крім того, ще й виникнення “Руської правди” і датували це 1015 р. У деяких списках Новгородського першого літопису після згадки, як вдячний Ярослав після перемоги над Святополком відпустив новгородців додому,

додано: "И давъ имъ правду и уставъ списавъ, тако рекши имъ: По се грамотѣ ходите, якоже списахъ вамъ, такоже держите". Після цих слів читається так звана коротка редакція "Руської правди". Насправді навіть вона не належить до початку XI ст. і не могла бути укладеною Ярославом, проте, починаючи від XIII ст., взагалі всю "Руську правду" вважали "Судомъ Ярославнимъ Володимирци" (такий заголовок пам'ятка має в Кормчій книзі). Здається, саме ці редакторські інтерпретації до Новгородського першого літопису дали поштовх вченій традиції пов'язувати із законодавчою ініціативою Ярослава хоча б частину "Руської правди", так звану "Найдавнішу правду", сімнадцять перших статей, і вважати, що вона була видана Ярославом для порозуміння з новгородцями, частину яких він 1015 р. спочатку підступно повбивав, а потім їх же просив допомогти йому проти Святополка.

Крім "правди", літопис згадує ще й "устав". І справді, існує юридична пам'ятка, відома як Церковний устав Ярослава. Устав регулює головним чином питання родинного права і злочини проти моралі, віднесені до компетенції Церкви. Він відомий лише в пізніх списках; тривалий час ставлення до нього було підозрілим; ще М.Грушевський на початку століття вагався, чи вважати його "простим фальсифікатом", чи припускати, що в основі своєї текст Уставу таки спирається "на якісь традиції про Ярославів устав", чи, нарешті, це справжня "Ярославова хартія", пізніше розширена й змодифікована. Відтоді Устав був досить докладно обстежений з погляду як текстології, так і історії права, й сьогодні його автентичність не викликає серйозних сумнівів. У самій інвокації Уставу його авторство приписується спільно Ярославу й митрополиту Іларіону: "Се язъ, князь великын Ярославъ, сынъ Володимеръ, по данню отца своего сгадаты естъ с митрополитомъ съ Іларіономъ, сложила естъ греческын номоканоунъ". Якщо це не пізніє поєднання двох відомих імен, можна вважати, що Устав було укладено в 1051-1054 рр. Подив викликає хіба що іменування скромної юридичної пам'ятки "Номоканоном" (це назва величезного за обсягом збірника церковного права, на Русі відомого як Кормча книга). Але, можливо, в ті перші часи існування юридичної термінології "Номоканоном" могли іменувати будь-який законодавчий кодекс, що стосувався церковних справ.

Хоча дослідників не полишає відчуття, що, висловлюючись словами М.Грушевського, "для князювання, що тяглося без малого 40 років... що було останнім "єдиновлаством" на Русі і полишило справді важні сліди в житті східно-слов'янських земель", наших відомостей про Ярослава до прикрого мало, загальна картина його правління вимальовується досить таки монументальною. Причин для того було чимало: крім одного щасливого випадку, що зробив його київським князем, ще одного, котрий дозволив стати "єдиновладцем", природних здібностей і, можливо, особливої здатності бачити "ширшу картину", вдалої кон'юнктури, можна шукати й інші. Проте не варто забувати, що на образі Ярослава як патріарха сильно позначився його вік. Ярослав був

першим руським князем, якому вдалося подолати позначку сімдесяти років; навіть міфічні Олег та Ігор прожили менше. Для “молодого” суспільства, де середній вік чоловіка не досягав і сорока років, Ярослав мусив здаватися фігурою справді грандіозних масштабів. За його князювання в Києві встигли народитися й змушніти два покоління і два покоління встигли зійти в могилу. Його влада і авторитет мали здаватися воістину монументальних пропорцій, вони були нібито успадковані від батьків і дідів, і сумніватися в них — не цілком у людському промислі.

Повідомлення про смерть Ярослава самою своєю урочистою формою мало засвідчувати важливість моменту. “Ярославґ же прнспѣ конѣць житѣя и предасть дѹшу свою мѣсяца фѣвралѣ въ 20 в суботѣ 1 неделѣ поста, въ святого Фодора день”. Князь помер не в Києві, а у Вишгороді. Всеволод Ярославич, що був останніми часами при батькові, “спряга тѣло отца своего, въложивъ на санн и повезоша Кыевѣ”. Священики “по обычаю пѣсни пѣвшѣ”, Всеволод і “всі люди” ридали. Князя поховали, як відзначає літописець, “в рацѣ мороморянѣ въ церквн святѣи Софѣя”.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

НАЩАДКИ
ЯРОСЛАВА

§1. “Заповіт Ярослава”

Хоча Ярослав і наслідував батька, деякі речі він робив по-своєму й намагався не повторювати помилок Володимира. Будучи свідком і учасником громадянської війни за батьківську спадщину, він доклав значних зусиль, щоб забезпечити власних синів від подібної перспективи. Як стверджує літопис, ще за життя Ярослав віддав розпорядження синам щодо того, якими він хотів би бачити їхні взаємини після своєї смерті. Цей текст літопису, викладений під 1054 р., одержав у літературі назву “Заповіту Ярослава”.

“Преставнся князь р҃сѣинъ Ярославъ, и еше живѹ с҃щю ємѹ, наряди сыны своя, рекъ имъ: Се азъ отхожю свѣта сего, сыновѣ мои, имѣйте межн собою любовь, понеже вы есте братья единого отца и единой матери. Да аще будете в любви между собою, Богъ будетъ в васъ и покоритъ вы противныя под рукою и будете мирно живѹще. Аще ли будете ненавистно живѹще и въ распряхъ которающеса, то и сами погибнете, и землю отцев своихъ и дѣдъ погубите, иже налѣзоша трудомъ великомъ. Пребиваете мирно, послушающе брать врата. Се же поручаю в себе мѣсто столъ свои старѣишому сынови своему и братѹ вашему Изяславу Киевъ; сего послушайте, якоже послушаете мене, да тыи вы будетъ въ мене мѣсто. А Святославу Чернѣговъ, а Всеволоду Переяславъ, а Вячеславу Смоленскъ*. И тако раздѣли города, заповѣдавъ имъ не преступати предѣла братня, ни сгонити. Рекъ Изяславу: Аще кто хоцетъ обидити своего брата, то ты помогаи ємѹ, егоже обидятъ. И тако наряди сыны своя пребивати в любви”¹.

Цей текст довго вважався коли й не точним відтворенням справжнього “Заповіту Ярослава”, то принаймні літописним переказом реального документа, незадовго перед смертю укладеного князем. Здається, однак, історики переоцінювали вагу письмового акта в правовій свідомості середини XI ст. Звичай, давній порядок значили більше, а “усні документи” вживалися частіше. Якщо

* Вячеслава пропущено в головних списках “Повісті временних літ”, що може вказувати на вставочний характер згадки про нього в списках Іпатіївської групи.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.149-150.

Ярослав і зробив якісь передсмертні розпорядження, то навряд чи в чотирьох копіях для кожного з перерахованих синів. Крім того, немає впевненості, що “Заповіт...” у тому вигляді, в якому ми його сьогодні читаємо, вірно передає останню волю князя. Текст очевидно належить самому літописцеві й складений з урахуванням усього літописного контексту. Деякі ознаки цього лежать на поверхні. Так, “Заповіт...” відверто апелює до нещасної історії Володимирових синів. Саме з цим треба пов’язувати нагадування Ізяславу, Святославу, Всеволоду та Вячеславу, що вони мають єдиного батька і єдину матір, інакше воно здається дивним. Ярославичі, звичайно, знали це без спеціальної грамоти. Але для літописця така констатація мала вигідно відокремити їх від Володимировичів, народжених від різних матерів. Із цим, на думку літописця, пов’язаний був брак у їхній родині “братерської любові”, що в підсумку й призвело до взаємної бойні.

З другого боку, розподіл землі між трьома синами (саме трьома, як з’ясується згодом, хоча в “Заповіті...” згадано чотирьох, а насправді на момент смерті Ярослав мав п’ятьох синів *) мав нагадати читачеві початок літопису — розділення землі між трьома Ноєвими синами. При тому цей біблійний прецедент відтворено в “Заповіті...” навіть текстуально: “Симъ же, Хамъ и Афетъ, разделивше землю, и жребни метавше не преступати никому же въ жребни братень, и живяху каждо въ свои части”.

Ці, так би мовити, пригадування прочитаного мали підготувати читача літопису до розуміння широкого контексту Ярославових розпоряджень. Але літописець мав дещо на увазі й для майбутнього. Він писав, уже знаючи, як насправді підуть справи Ярославичів, і вже тут, під 1054 р., враховував події 70-х рр. Читаючи про них згодом, кожен мав пригадати заповіт мудрого князя. Текстуально розпізнавані фрази про “переступання жеребку” і батьківської “запов’їди” вставлено літописцем під 1073 р. у тираді, яка засуджувала Святослава Ярославича за вигнання з київського столу старшого брата Ізяслава. Як показав Саймон Френклін, усі три літописні фрагменти цитують одне й те саме джерело, а отже, потрапили до літопису одночасно й належать руці одного автора.

Таким чином, “Заповіт Ярослава”, принаймні його текст, походять від часів не раніше княжіння Всеволода Ярославича. У цьому сенсі досить показово, що ще одна “воля” Ярослава записана під 1093 р., у некролозі цього молодшого з тріумвірату Ярославичів. Подібно до святого Бориса, Всеволод перебував при батькові в момент його хвороби і смерті. Всеволод так само був улюбленцем батька. Його княжіння в Києві передбачене самим Ярославом: “Любимъ вѣ отцемъ своимъ, яко глаголати отцю его к нему: Сынѹ мой, благо тобѣ, яко слышѹ о тобѣ кротость и радюся, яко ты покориши старость мою. Аще ти Богъ подасть прияти власть стола моего по братъи свои с правдою, а не

* Літописи Новгородсько-Софійської групи додають до переліку ще й Ігоря і вказують його стіл — Володимир.

с насильемъ, то егда Богъ отведеть тя от житья твоего, то тутѣжъ ляжеши, нѣже азъ, оу гроба моего, понеже люблю тя паче братья твоея”¹. Це додаткове роз’яснення Ярославових розпоряджень безумовно стоїть у зв’язку з текстом “Заповіту...” й мусить розглядатися як своєрідне його “продовження”. Коли власне “Заповіт...” нічого не говорив про те, що станеться, скажімо, після смерті Ізяслава і хто посяде київський стіл, то “роз’яснення” 1093 р. дає зрозуміти, як Ярослав (чи, точніше, право і звичай його часу) бачили розвиток подій у цьому випадку.

Як перекласти Ярославові розпорядження на мову сучасну? Який, власне, порядок князівського володіння й державного устрою передбачався цим “документом”? Щось подібне вже зустрічалося в попередніх поколіннях: держава визнавалася спільним родовим спадком, в якому кожному з нащадків князя виділялася його персональна частка. Батьківський стіл — Київ — переходив до старшого з-поміж братів і до нього ж переходила батьківська влада над братами: він мав бути “в отця мѣсто”, здійснюючи функції верховного арбітра (“...помагай єгоже обидять”) і розпорядника спадщини. Використовуючи уже вжиту в цій книжці аналогію, можна сказати, що коли держава часів Ігоря нагадувала закрите акціонерне товариство, то держава Ярославичів мала бути чимось на зразок сімейного трасту, невідчужуваного безприбуткового фонду, контроль над яким належав старшим представникам родини. Взаємини між цими trustees (піклувальниками), звичайно, не були визначені на віки, як вони не визначені й у сучасних фондах, і персональні призначення менеджерів могли залежати від багатьох факторів. Загальні правила гри, втім, були відомі, і свобода прийняття рішень лежала в досить обмежених рамках. Те, що перехід контролю над спільною спадщиною усе ж передбачався, впливає зі статті 1093 р. Лише відтепер такий перехід влади мав відбуватися “з правдою, а не с насильемъ”, що означало не вбивати, а терпляче чекати братньої смерті. Київським князем, як здогадуємося, мав послідовно ставати кожен із братів у порядку старшинства. Що мало статися після смерті останнього з них — як виявилось, Всеволода (а в теорії, очевидно, Вячеслава?), “Заповіт Ярослава” не визначав і взагалі не заглядав так далеко в майбутнє. Рада піклувальників мусила вирішити це питання згідно з “правдою” і в інтересах загальної справи.

Слід відзначити, що на формі міжкнязівських стосунків, якими вони здавалися літописцеві, сильно позначився його персональний досвід і та ідеальна форма людського співжиття, якою для ченця був монастир. Автор літопису хотів бачити князівську “братію” схожою на “братію” монастирську, скріплену братерською любов’ю і підкорену мудрій владі отця-ігумена (навіть фразеологічно опис життя Печерської обителі нагадує рекомендації князям: “... (братія — авт.) в любви пребывающе, мѣншии покоряющеся старѣншимъ, не смѣюще

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.207.

перед ними глаголати, но все с покорениемъ и послушаниемъ великимъ; и тако же стрѣшнии нмяху любовь к меншимъ, наказуху и оутѣшающе, акн чада возлюбленая”). Коли навіть у Печерському монастирі за такої любові траплялися повстання проти ігумена, не варто дивуватися, що князі часом не могли стримати своїх справжніх емоцій.

Якщо не варто трактувати “Заповіт...” як грамоту з князівського архіву, можна припускати, що він усе ж таки вірно передає смисл і головні ідеї Ярославових розпоряджень, байдуже, чи були вони зроблені в цей останній передсмертний момент, чи були відомі синам князя задовго до 1054 р. Про те, що такі розпорядження справді мали місце, можна судити хоча б з того факту, що по смерті батька Ярославичі цілком мирно й упевнено, ніби знаючи наперед сценарій, здійснюють реорганізацію своїх княжінь і обмін столами.

На момент смерті Ярослава його сини посідали такі позиції. Старший син — Володимир, новгородський князь, помер ще 1052 р. Ізяслав Ярославич мав туровський стіл, Святослав сидів у Володимирі. Про трьох інших Ярославичів — Всеволода, Ігоря і Вячеслава, — так само, як і про синів Володимира Ярославича, докладних відомостей немає. Наступного року (що для нас може означати той самий 1054 р.), як занотовує літописець, Ярославичі посіли позиції, передбачені для них батьківським заповітом: “Пришедъ Изяславъ, сѣде в Киевѣ, а Святославъ в Чериѣговѣ, Всеволодъ же в Переяславѣ, Игорь в Володимерѣ, Вячеславъ въ Смоленьскѣ”¹. Літописець називає лише головні міста, де князі мали свої столи. Проте це не означає, що володіння князів обмежувалося одноіменними землями, якими їх знаємо з пізнішого часу. Ці землі склалися лише в першій половині XII ст., а поки що, здається, жодних чітко окреслених територіальних обмежень князі в своїх порахунках не відчували. Так, володіння старшого, Ізяслава, не обмежуватиметься власне Київщиною, але включатиме його попередню волость Туров, а також Новгород. Чернігівський Святослав матиме на додачу до Лівобережжя ще й далекий Тмуторокань, а приналежністю переяславського столу Всеволода будуть просторі землі на північному сході Русі — пізніші Ростовська й Суздальська.

Двоє молодших Ярославичів матимуть незрівнянно менші території, хоча точний обсяг їхніх володінь навряд чи можливо окреслити. Крім того, ці двоє — Вячеслав та Ігор — потрапляють у відверту залежність від старших братів. 1057 р. в Смоленську помирає Вячеслав, і Ярославичі “посадиша Игоря в Смоленскоу, изъ Володимеря выведше”. Така безцеремонність вочевидь свідчить про те, що молодші брати перебували в щільній опіці трьох старших. Неповноправний статус молодших Ярославичів інколи пояснюється їхнім віком, але навряд чи це грало суттєву роль. Вячеславу, наприклад, 1054 року виповнилося двадцять, і він був усього на чотири роки молодший за Всеволода.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.151.

Щоправда, ранні смерті — Вячеслава у віці 23 років і близько такого ж віку Ігоря (він помирає 1061 р.) — можуть наводити на думку, що ці останні й пізні діти Ярослава (народжені, коли батькові було вже під 60) були якісь хворобливі і, можливо, через те потребували догляду старших.

Троє старших Ярославичів утворюють союз, який у літературі часом іменують “тріумвіратом”. Прикметно, що столи всіх трьох були в середині “Руської землі”, тієї серцевини держави, котра надалі й буде переважно (і навіть винятково) вважатися Руссю. Можливо, що саме з цим і пов’язаний їхній вищий стосовно інших князів статус.

Після смерті найстаршого Ярославича, Володимира, залишився син Ростислав, певно, вже досить дорослий, але літопис не згадує про його наділ. Згодом знаходимо його нащадків князями Червенських “городів”, але чи був це наділ самого Ростислава, невідомо. Так само нічого не говорить літопис про долю дітей Ігоря та Вячеслава, але той факт, що Борис Вячеславич пізніше буде марно відвойовувати собі пристойне місце в родині, свідчить на користь припущення, що ці малолітні князі не були забезпечені столами.

У середині століття практично вся Русь була сконцентрована в руках нащадків Ярослава. Єдиним її шматком, котрий перебував поза цією спадщиною, був Полоцьк. Тут із 1044 р. князував Всеслав Брячиславич, внучатий небіж Ярослава. З повідомлення під 1060 р. про спільний похід Ярославичів на торків, в якому брав участь Всеслав, можна зрозуміти, що полоцький князь не вважався у Києві цілковито іноземним володарем, проте його політичні взаємини з Ярославичами не були з’ясовані скільки-небудь зрозумілим чином. Ярослав жодним словом не обмовився про Полоцьк, але його “Заповіт...” був не конституцією, а лише родинним розпорядженням. При тому, заповідаючи “не прєст҃҃пати прєдєла братнѣя”, заповіт мовчав про “предел” небожа, і, схоже, Ярославичі не вважали свої руки зв’язаними в цьому випадку. У свою чергу, і Всеслав був ображений тим, що його не включають до родини і трактують як парвеню (під 1044 р. літопис занотував переказ, що Всеслав був народжений “від волхвування”, отже, або щось у його походженні було сумнівне, або так хотіли подати справу публіці). А він бажав бути прийнятим у товаристві й мати частку в спільному трасті. Як можна судити з опису київського повстання 1068 р., батько Всеслава — Брячислав — мав у Києві власний двір, отже, бував тут, можливо, навіть жив певний час і зовсім не був “втятою гілкою” роду. Лише як незграбну спробу нагадати про це можна розглядати напад Всеслава на Новгород 1067 р. (при тому, як пише літописець, Всеслав “зая” місто, а не просто пограбував). Справи обернулися на лихо для нав’язливого родича: Ярославичі відібрали не лише Новгород, а й Полоцьк і за спільною згодою ув’язнили Всеслава з двома його синами.

Місце в київській в’язниці справді було вакантним: 1059 р. Ярославичі “висадили” з поруба свого дядька Судислава, але не дозволили йому князува-

ти, постригши в ченці й змусивши про всякий випадок ще й присягнути ("...водивше его къ кресту"). Судислав помер у 1063 р. й був похований у церкві св.Георгія в Києві (де, очевидно, перед тим був ченцем).

Монастир чи в'язниця віднині будуть стандартними засобами виведення з гри "зайвих" родичів, котрих із часом ставало дедалі більше. Як писав М.Грушевський, "розуміється, турецький спосіб, практикуваний Святополком, почасти й Володимиром, міг би зарадити цьому розмноженню, але мінялися погляди й вимоги суспільства. Після прокльонів на голову Каїна-Святополка і канонізації його братів протягом цілих віків між князями Володимирової династії не знаходилося охочого повторити Святополкову різню". Були, щоправда, й комбінації: Ігоря Ольговича в 1146-1147 рр. і пострижуть, і посадять; для полоцьких князів на початку XII ст. навіть в'язниця десь на Русі буде занадто близькою, їх "поточать" аж "за море", до Візантії, так само, як і Олега Святославича в кінці XI ст.

§2. Тріумвірат

Епохою "тріумвірату Ярославичів" у літературі іноді називають час, який для літописця був "княженіємъ Изяславля въ Києвѣ". Враження якогось спеціального союзу між трьома братами (хоча про нього не маємо повідомлень) виникає з колективності їхніх рішень і вчинків. Справді, давній автор всіляко підкреслює одностайність Ярославичів, часом перераховуючи їхні імена, часом підкреслюючи свою думку вживанням числівника "тріє". Можливо, така однодушність пояснюється звичайною легкістю комунікації: цим трьом князям, що жили тільки в одному дні шляху один від одного, простіше було обмінюватися послами й узгоджувати рішення між собою, ніж із далекими Вячеславом на Волині чи Ігорем у Смоленську, не кажучи вже про Всеслава, спілкуватися з яким узагалі не було бажання, чи про Судислава, з яким уже не було потрібн.

Хоч би як там було, тривалий час троє Ярославичів демонстрували взірцеву "братерську любов", і здавалося, що їхній батько досить вдало прорахував усі можливі варіанти.

подібного роду емоціями, поширювалися серед населення. Кияни вчинили віче “на торговищі” й вимагали від Ізяслава “оружья и кони”. Дальша реляція літописця про події того дня в Києві настільки ж плутана й суперечлива, наскільки незрозумілими й некерованими взагалі були події. Ще на вічі кияни почали в чомусь звинувачувати воєводу Коснячка і рушили на Гору шукати його. Не знайшовши воєводи, натовп зупинився коло “двора Брячиславля” і хтось вигукнув, що треба “висадити дружину з погребя”. Частина людей рушила до “погребя”, частина ж через міст — до княжого двору. В цей момент уже ніхто не був здатний опанувати ситуацію, але ніхто й не намагався. Ізяслав, очевидно, в повній прострації й розгубленості, бездіяльно сидів “на сенѣхъ” свого палацу і підглядав за подіями “из оконца”. Один із бояр — Туки, брат Чудина, — розуміючи, що відбувається, запропонував було послати до “поруба” і “влюсти” Всеслава. Але було вже пізно: натовп відкрив в’язницю. Тоді хтось із Ізяславової дружини запропонував: може, закликавши Всеслава “ко оконцю”, прохромити його мечем, та й по всьому? І не можна сказати, щоб Ізяслав надто опирався цій думці, але і з цим запізнилися: люди вже були біля “поруба”. Дізнавшись про це, Ізяслав і Всеволод “повѣгоста”: Ізяслав до Польщі, Всеволод у невизначеному напрямку.

Не все зрозуміло з цього опису київського повстання. Що за безглузда вимога до князя роздати зброю і коней київському населенню, яка нібито стала приводом для вибуху? Коли князь і відмовив у цьому (за літописним хронометражем йому просто не відведено на це часу: не дочекавшись жодної реакції Ізяслава, кияни вирушили на Гору), то в чому полягала провина Коснячка? Що то за “дружина своя”, яка перебувала в “порубі” і яку звільняли повсталі, і взагалі, про один, чи про два “поруби” (один наповнений якоюсь дружиною, другий, на князівському дворі, для персонального вжитку Всеслава з родиною) говорить літопис? Яка роль “Брячиславляго двору” (очевидно, маєток батька Всеслава) в усіх цих подіях? Нарешті, чому вчинити щось радикальне із Всеславом радить Ізяславові Туки, боярин Всеволода Ярославича? Ці та інші запитання не мають відповіді. Від екзальтованого натовпу, звичайно, не варто очікувати раціональної поведінки (в цьому сенсі плутаність тексту може відбивати реальну хаотичність подій), але складається враження, що літописець не все говорив, що знав, і намагався обійти або замовчати якісь дискомфортні подробиці.

Кияни “же выскоша Всеслава ис поруба” (при тому літописець пам’ятав, що сталося це 15 вересня) і тут же на княжому дворі проголосили його своїм князем. Здоровий вандалізм мас не обмежився позитивним актом, оскільки на князівському подвір’ї було ще кожному місце для подвигу: “...дворѣ княжѣ разѣгравнша, бещисленое множество злата и сребра, и кунями и скорою”.

Так почалося нетривале й загадкове князювання в Києві Всеслава. І не можна сказати, щоб сталося все це випадково: і знамення були тривожні, і навіть

витлумачили їх вірно. За три роки перед тим бачили “знаменне на западѣ: звѣзда превелнка, лүчѣ нмүщи акы кровавѣ, вьсходящи с вечера по заходѣ солъничнемь и бысть з 7 днии”. Тоді ж у Києві в річечці Сітомль виловили якусь почвару, і навіть сам майбутній літописець промарнував цілий день у її спогляданні. А ще незадовго перед тим “солнце прѣменися, не бысть свѣтло, но акы місяць”, і невігласи казали, що то його хтось з’їдає. Було ясно, що просто так усе це не минеться: “...се же проявляющи не на добро, по сем же выша оүсовицѣ многы и нашествіе поганыхъ на Руськую землю, си бо звѣзда акы кровава, проявляющи крови пролильє”¹. Літописець, щоправда, подібно до багатьох його колег-істориків, умів добре “передбачувати” лише минуле.

Разом із тим для всіх було очевидним, що винні в тому, що сталося, не тільки небесні сили — свою частку внесли і Ярославичі. Сучасники, думку яких відбивав літописець, вважали, що катастрофа 1068 р. є відплатою їм за те, що согрішили: цілували хрест до Всеслава попереднього року, і “преступиша”. Навіть у плачах, з котрих складається добра половина статті 1068 р., відчутний цей момент загальної провини: “Наводитъ Богъ по гнѣвү своему инопленьники на землю., оүсовная же рать бываеть отъ сваженія дьяволя. Богъ бо не хощеть зла въ человекѣхъ, но блага, а дьяволъ радується зломү оүбийству кровопролитью, въздвизая свары, зависти, братоненавидѣнннн, клеветы. Земли же согрѣшивши котори любо, то казнить Богъ смертью или голодомъ или наведеніемъ поганыхъ”².

Ці дещо плутані й завуальовані напіввиправдання, напівзвинувачення відбивають загальну розхристаність думок і відчуття незручності: було ясно, наскільки близько підійшов Ізяслав до того, щоб повторити “турецький” досвід Святополка, але також було очевидно, що не його заслуга в тому, що не пішов далі, лише обставини щасливо втримали його від братовбивства. З другого боку, думка про втрату Ізяславом отчого столу і вокняжіння тут Всеслава як господне покарання Ярославичам не цілком примирювала з ситуацією, бо то було відверте порушення звичного і справедливого порядку, встановленого Ярославом. Вокняжіння Всеслава, хоч би яким виправданим вищою справедливістю воно здавалося попервах, спровокувало анархію і заворушення (а згодом навіть “нашестья іноземців” і репресії щодо киян), що, звичайно, було далеким від того ідеалу цивільного співжиття, який виношував літописець. Крім того, пишучи про київське повстання 1068 р., літописець уже знав, наскільки бездарним і безглуздим виявилось княжіння Всеслава і наскільки марними були жертви, принесені заради нього киянами. Словом, для сучасників катастрофа 1068 р. видавалася якимось незбагненим проривом ірреальності.

Про семимісячне князювання Всеслава в Києві ми не знаємо, власне кажучи, нічого. Лише одну репліку, якщо вірити літописові, встиг сказати Всеслав за

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.153.

² Там же. — Стп.156-157.

весь цей час, і то при самому початку: “Всеслав же сѣде в Києвѣ, се же Богъ яви крестъницю силу, понеже Изяслав цѣловавъ крестъ и я, и тѣм же наведе Богъ поганья. Сего же (тобто Всеслава — авт.) явѣ избави крестъ честный, въ день бо въздвиження Всеславъ въздохнувъ, рече: О кресте честный, понеже тобѣ вѣровахъ, избави мя отъ рова сего”¹. Чим займався князь решту часу, як порозумівся зі Святославом та Всеволодом Ярославичами, котрі увесь цей час сиділи тихо на своїх столах, навіть не намагаючись вигнати Всеслава з Києва, — про все це літопис не сповіщає. Схоже, того року всі нароби-ли чимало такого, про що згодом намагалися забути. Для літописця Всеславового княжіння, по суті, не було: нічого не відклалося в його пам’яті (або так він хотів подати справу), крім стандартного уроку князям (“Богъ же показа силу крестъницю на показанне земли Русѣи, да не преступаютъ честнаго креста, цѣловавшє его”)². Епізод, порожнє місце, претекст для моралі, не більше того.

Наступного року Ізяслав разом із польським князем Болеславом повернувся на Русь. Всеслав виступив назустріч їм, і війська зійшлися під Білгородом. Уночі щось сталося із Всеславом: несподівано для всіх він “оутанвся Къманъ, вѣжа из Бѣлагорода къ Полотъску”. На ранок, “видивъше людѣ вѣжавша князя, възвратишася Къеву” і, зрозуміло, знову “вчинили” віче. Цього разу кияни діяли на диво обдумано й раціонально. Вони “послашася” до Святослава і до Всеволода, повинилися у всьому (“...мы же зло сътворили есмы, князя своего прогнавшє”) і, граючи на нормальній ксенофобії, попросили у двох Ярославичів захисту від іноземців (“...а се ведеть (Ізяслав — авт.) на ны землю Лядскую, пондете въ градъ отца своего”). Свої негідники, звичайно, ближчі за іноземців (бо, справді, хто їх знає — чужа земля “потемки”), до всього, кияни вабили князів “отчим столом” і шантажували їх (“...аще не хочета, то намъ неволя: зажегши городъ свои ступити в Гречьскою землю”). Святослав і Всеволод пристали на цю пропозицію й послали до Ізяслава з дуже рішучим застереженням не приводити поляків, взяти з собою “малу дружину” і взагалі не шкодити киянам. Коли ж ні, “то вѣси, яко намъ жаль отия стола”.

Реакція молодших Ярославичів на довгоочікуване повернення улюбленого старшого брата досить дивна: його, виявляється, ніхто не чекав і ніхто за ним не сумував. Брати зустрічають Ізяслава не просто прохолодио, але навіть вороже. Щось, певно, сталося між ними того вересневого дня перед київським заворушенням, що назавжди зіпсувало взаємини всередині тріумвірату. Крім того, схоже, що протягом Ізяславової відсутності всі якось знайшли спосіб жити без нього, якісь таємничі взаємини встановилися між Всеславом, Печерським монастирем і Святославом Ярославичем. Коли Ізяслав повернувся, як пише літописець, він “...нача гнѣватися... на Антония за Всеслава. И приславъ Святославъ ночью, поя Антония к Чернигову”.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.161.

² Там же. — Стп.161-162.

Ізяслав, видно, зрозумів зміну ставлення й про братнє око послушався поради: залишив війська під Білгородом, а сам із Болеславом вирушив до Києва. Перед себе він, одначе, послав сина Мстислава, і, доки старші князі прибули до міста, Мстислав виконав усе, що треба. Він постинав голови ініціаторам минулорічного повстання (між іншим з'ясовується, що цієї "чаді" було сімдесят душ), "а дрґгыя нсьслѣпиша, дрґгыя без вины погубивъ". Коли Ізяслав підходив до Києва, кияни вже зустрічали його "з поклоном", та й він поблажливо "приймав своїх киян". Ізяслав знову сів на "отчому столі" 2 травня. Але тінь Святополка витала над князем (дивовижний збіг — одного з Ізяславових синів названо Святополком!), і, подібно до 1016 р., хтось потайки вбивав розведених на "покорм" поляків. Болеслав змушений був повернутися до Польщі.

Єдиний репресивний вчинок, який літопис приписує персонально Ізяславу, полягав у тому, що, навчений попередніми помилками, князь перемістив міський "торг" на Гору, перед очі й під власний контроль. Того ж року Всеслава вигнано з Полоцька й посаджено там Мстислава Ізяславича. Коли ж той "вськорѣ оумре", його місце зайняв Святополк Ізяславич.

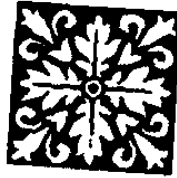
Найзначущішою подією цього другого тріумвірату було, звичайно, перенесення мощів святих Бориса і Гліба в новозбудовану Ізяславом церкву. Сталося це 1072 р. і досить докладно описано як у літописі, так і в приєднаних до "Сказанія..." дивах св.Бориса і Гліба (стаття "О пренесенні святою мученику"). Перенесення було обставлено дуже урочисто: крім трьох Ярославичів, присутні були митрополит Георгій, єпископ чернігівський Неофіт, переяславський Петро, білгородський Никита, юр'ївський Михаїл, а також ігумени всіх значних київських монастирів: печерський Феодосій, михайлівський Софроній, спаський Герман і "переяславський", як його іменує літопис, Нікола. Дерев'яну раку св.Бориса князі власноручно перенесли в нову церкву, тут її відкрили й невіруючий митрополит, що навіть у цю хвилину все ще сумнівався в святості Бориса (чудовий вираз давнього автора — "не твердо вѣрґя"), "падъ ниць, прося прощення, и цѣловавше мощи его": церква заповнилася "благооуханія вонѣ". З ракою Гліба, кам'яною, також сталося диво: коли її тягнули на санках, вона стала в церковних дверях і лише вигуки натовпу "Господи, помилуй!" зрушили її з місця. Після офіційної частини, звичайно, був обід князів з дружиною, "и по семь разидошася въ свояси".

Хоча літописець загострює увагу на відповідній моментіві "любові великій" між Ярославичами, а автор статті про перенесення мощів пише, що князі "цѣловавъшеся, мирно разидошася къждо въ свояси", не все було так безхмарно у взаєминах Святославичів. Дуже цікавий епізод, не відбитий у літописі, стався того дня зі Святославом. У літописі кожен зі святих князів явив по одному диву. В статті ж про перенесення мощів св.Гліб ще раз втрутився в земне життя, і то дуже персонально. Святослав Ярославич страждав від якоїсь хвороби шиї (від неї він через кілька років і помер). Коли митрополит благословляв

князів рукою св.Гліба, Святослав вдруте взяв руку святого “и прилагаше къ вреду, имже боляше на шию и къ очима, и къ темени, и по семь положи руку въ гробѣ”. Під час відправлення літургії Святослав сказав своєму бояринові Бернові: “Нѣчто мя на головѣ бодеть”. Берн зняв із князівської голови клобук “и видѣ нѣгътъ святааго, и съня съ главы и въдасти и Святославу”. Ця пригода була витлумачена як благословення Глібом Святослава (“благодареніє святааго”) і знак його особливого місця серед братів. Подяка св.Гліба Святославу, при тому, що фундатором церкви насправді був Ізяслав і саме він намагався пильнувати культ святих родичів, була доволі дивною, але мусила означати більшу прихильність святих до чернігівського князя і його роду, а можливо, і якесь засудження старшого брата. Треба гадати, саме тоді Святослав зрозумів, що його відзначено особливою благодаттю і сприянням вищих сил. (В подяку за це Святослав через кілька років почне споруджувати новий храм для святих у Вишгороді, але, повторюючи долю свого попередника на чернігівському столі, помре, не добудувавши його: цього разу стіни встигли звести на двадцять ліктів.) Для чернігівського князя той епізод був підтвердженням, що йому призначена інша доля, ніж закінчити дні на других ролях у провінційному місті.

Під наступним роком літописець сповіщає, що Святослав вигнав з Києва старшого брата й сів на столі 23 березня. З тексту можна зрозуміти, що в цьому Святослава підтримував і Всеволод. Справжня причина і навіть привід такої переміни невідомі. Вигороджуючи Всеволода, літописець стверджує, що Святослав “прельсти” його, і цей “прелестный” мотив полягав у тому, що Ізяслав, за інформацією Святослава, нібито змовлявся на молодших братів із Всеславом Брячиславичем і бажав позбавити їх столів. У цьому не було б нічого дивного (для старшого брата цілком природно проганяти конкурентів, як ми вже знаємо), але в союзники Ізяславу було обрано настільки абсурдну кандидатуру — Всеслава, з яким Ізяслав від 1069 р. не припиняв воювати, — що треба було дуже хотіти, щоб повірити в такий альянс. Утім, цей тріумвірат був заснований лише на тимчасовій спільності інтересів і тимчасовій же неможливості порушити рівновагу на чиюсь користь. Можливо, навіть більше того — тріумвірат, тобто єдиноклітність братів, заповідана їм батьком і скріплена любов'ю, є ідеальною конструкцією літописця, під яку він злегенька підправляв реальні події. Або ще інакше і точніше — тріумвірат є враженням сучасних дослідників від цих старань літописця. У трійці не було ні рівності, ні солідарності. Вже події 1068-1069 рр. показали, що двоє молодших Ярославичів із прохолодою ставляться до Ізяслава й часом не вагаються продемонструвати її. 1073 р.

прохолодність змінилася відвертою ворожістю й коштувала (щоправда, на певний час)
Ізяславу стола.

§3. Дуумвірат?

Літопис можна зрозуміти в тому сенс. що Святослав і Всеволод спільно вокняжилися в Києві: "...видоста въ Киє місяца марта въ 23 и съѣдоста на столѣ на Берестовомъ". Триумвірат, с перетворився на дуумвірат. Однак жодного "двовладдя" в Києві не г судячи з усього, Всеволод продовжував сидіти в Переяславлі, і отчог Святослав ні з ким не ділив. Це бажання "більшої влади", власне, і є звинуваченням на адресу Святослава, вже доволі стандартним для Проте відсутність Всеволода при Святославові може бути (як і зга ман) лише спробою дистанціювати цього благого князя від, хоч с лихого вчинку Святослава.

Вокняжіння Святослава — "съ насиліємъ, а не съ правдою. ти літописець — було очевидним скандалом. Якщо загалом свст. чала, деякі голоси лунали доволі гучно і їх неможливо було ннч непримиренним опонентом Святослава виявився пумен і іеч Феодосій, дуже прихильний до вигнаного князя. Він нік не типравним позбавленням Ізяслава столу й надзвичайно гості.

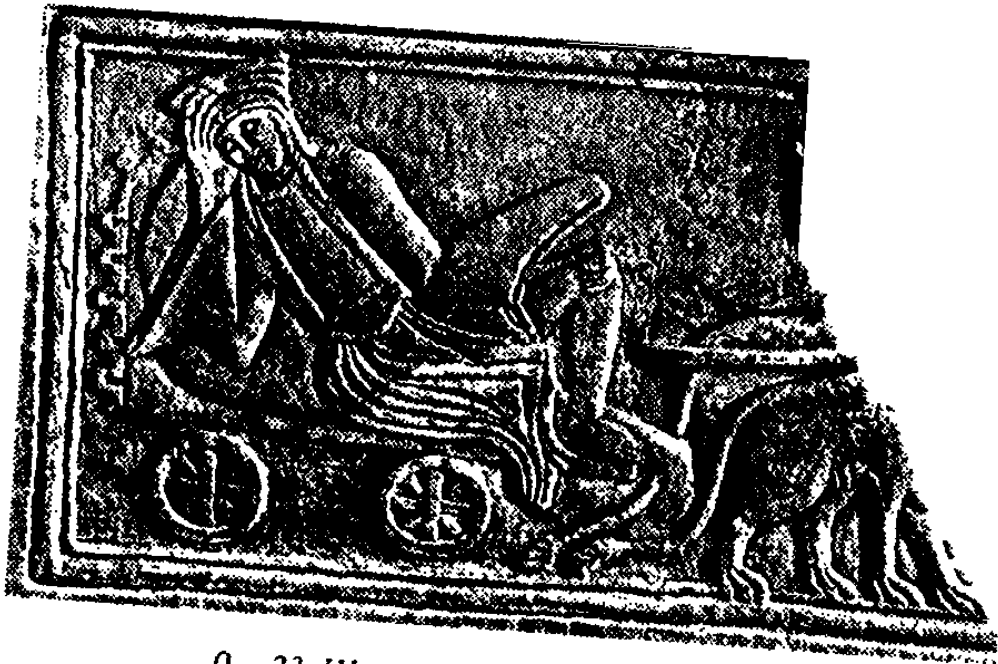

Рис.23. Шиферна плита з Печерського монастиря.
Діоніс на колісниці, запряженій левами

зові, то пишучи “епістолії” (очевидно, щось на зразок відкритих листів, які мали юзголос), то забороняючи поминати князя в монастирських службах, то демонстративно відмовляючись приймати запрошення на князівські прийняття (і навіть менуючи їх “трапезою Вельзевула”). Печерський нонконформіст, утім, змінив тів на милість, коли Святослав 1073 р. подарував монастиреві землю і заклав Іспенський собор, завершення якого князю також не судилося побачити.

Всі ці переміни на київському столі, як ми можемо здогадуватися, тягнули за собою переділи волостей: землі міняли князів, князі міняли столи. Князівський рід усе ще розглядав себе як єдину родину, а Руську землю як зкупну й неподільну власність, отже, усі володіння всередині неї все ще вважалися тимчасовими. Так, протягом другого тріумвірату Новгород перейшов із рук Ізяслава до Святослава. Коли ж Ізяслава було вигнано, Всеволод здобув Волинь і Туров, Святослав натомість одержав колишні Всеволодові землі в Поволжі. Але загалом від майже чотирирічного княжіння Святослава в Києві і це мусить бути мірою його легітимності), подібно до семимісячного княжіння Зсеслава, майже нічого не залишилося в літописі. Уся розлога стаття 1074 р. похвалою Феодосію Печерському. Під наступним роком читаємо про успіхи з спорудженні Великої печерської церкви, а також анекдот про мораль, яку “ронославному князю прочитали німецькі послы з приводу суєтності багатства незглуздості “прихованого таланту”. Побачивши “бесчисленое множество тла. и сребра, и паволокъ”, мудрі німці сказали: “Се ни во что же есть, се во...ть меотво... Мужи во доищутся и волша сего”. А 1076 р. Святослав “отъ резання желве”. Після смерті його “поставили на місце”: цього ого князя, всупереч звичаю, поховали не в Софійському соборі і навіть тинній церкві, а в Спаському соборі в Чернігові.

Рис.24. Шиферна плита з Печерського монастиря.
Сцена єдиноборства Геракла з левом

Значно цікавішим життям мусив жити вигнаний Ізяслав. Літопис несподівано іронічно ставиться до його одиссеї: “Ізяслав же иде в Ляхы со имѣниемъ многымъ и съ женою, оупованя богатствомъ многымъ, глаголя, яко: Смиь налѣзу воя, еже взяша оу него Ляхове, показаша ему пѹть отъ себе”¹ (ця іронія з приводу Ізяславового багатства тим недоречніша, що кількома сторінками пізніше літописець вустами німецьких послів в аналогічному контексті “пошуків дружини” глузуватиме зі Святославового багатства). Літописець, утім, мало знає про європейський вояж Ізяслава, повідомляючи лише про фінальну невдачу князя знайти підтримку в Польщі, а далі й зовсім втрачає його з поля зору, аж доки той знову не повернеться на Русь. Попервах, треба гадати, Болеслав не відмовляв своєму руському родичеві у сприянні, але, зваживши всі за і проти, вирішив за краще порозумітися зі Святославом (Володимир Мономах у своєму “Повчанні...” пізніше згадуватиме, що його посилали “мира творить с Ляхы”, а згодом навіть допомагати Болеславу в його війні з Чехією).

Не одержавши сподіваної підтримки в Польщі, Ізяслав вирушив далі на захід. Династична політика його батька, схоже, не минула безслідно: німці приймали Ізяслава не як екзотичного володаря далекої і невідомої країни, а як давнього знайомця (врешті, Ярослав колись сватав, хоча й безуспішно, одну зі своїх дочок за батька нинішнього імператора, і увінчайся те посольство успіхом, Генріх IV міг би бути небожем Ізяслава). Якись взаємини існували між Ізяславом та Генріхом і раніше, як можна гадати з анекдотичного повідомлення про посольство до руського князя під 1068 р. у “Книзі про саксонську війну” Бруно. Ізяслав заручився допомогою саксонського маркграфа Дедона (Деді) і в січні 1075 р. був представлений ним імператору Генріху в Майнці. Про переговори Ізяслава (в західних джерелах він фігурує під своїм хресним іменем — Дмитрій) з імператором та їхні наслідки знаємо із сучасних подій Анналів Ламперта Херсфельдського. Цей анналіст повідомляє, що Ізяслав прихилив до себе імператора численними дарами (феєрверки щедрих роздач Ізяслава і Святослава залишили глибокий слід при кількох європейських дворах): *“Там (у Майнці — авт.) прибув до нього (тобто імператора — авт.) король руценів на ім'я Дмитрій, принісши йому незмірні скарби, що склалися з золотих і срібних посудин, а також дуже коштовного вбрання”**. Імператор дуже прихильно поставився до прохання Ізяслава й терміново відрядив до Києва посольство на чолі з трірським єпископом Бурхардом (це, власне, те саме посольство, яке згадується в літописній статті 1075 р.). Він вважався найпридатнішою особою для такого завдання, бо, як зазначає анналіст, Святослав був одружений на сестрі Бурхарда. Тон імператора був досить рішучим: Бурхард мав поставити на карб Святославу несправедливість захоплення

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.173.

* Аннали Ламперта тут і далі цитуються за вид.: Свердлов Б.М. Латиноязычные источники... — С.164-165.

престолу й "порадити добровільно поступитися королівством, котре він незаконно захопив, інакше йому невдовзі доведеться відчутти на собі владу і військову міць тевтонської держави". Ці погрози, звичайно, навряд чи могли настрашити Святослава, але він вирішив порозумітися з імператором добром. Всупереч літопису, київський князь не просто демонстрував Бурхарду казкові багатства своєї скарбниці, а й щедро обдарував послів і самого імператора. Як зазначає анналіст, коли Бурхард повернувся назад, він привіз "стільки золота, срібла і дорогоцінного одягу, що ніхто не пам'ятав раніше про таку кількість, привезену в німецьку державу в один раз". Святослав, отже, зробив Генріхові пропозицію, від якої той не зміг відмовитися. Але, як цинічно зазначає анналіст, київський князь міг би досягти цього і меншою ціною, бо "зайнятий міжусобними війнами, (Генріх — авт.) жодним чином не мав можливості починати зовнішні наступальні війни з настільки віддаленими народами". Посольство до Києва було знаком ввічливості до Ізяслава, не більше того. Святославу ж не пощастило двічі: в Києві німці його вичитали за те, що багатство його лежить мертво, а коли він розпорядився грошима згідно з порадою, виявилось, що і це було даремно.

Знаючи вдачу власного брата і добре уявляючи собі відстань від Майнца чи Вормса до Русі, Ізяслав швидко зорієнтувався в ситуації й залишив імператора ще до повернення посольства. Його наступною надією був залятий ворог імператора папа Григорій, до якого ще навесні 1075 р. Ізяслав послав свого сина (здогадно, Ярополка). Від того посольства залишилися дві булли, датовані 17 та 20 квітня 1075 р. Перша з них у дуже загальних фразах висловлювала підтримку "королю Димитрію", щоправда, радше морального порядку, друга ж, адресована Болеславу, рекомендувала польському князю повернути Ізяславу відібрані статки.

Коли б не скоро смерть Святослава, невідомо, як довго довелось б Ізяславу поневірятися по європейських дворах, загалом байдужих до справ віддаленої Русі, і чи взагалі зміг би Ізяслав коли-небудь повернутися до Києва. Проте смерть Святослава 27 грудня 1076 р. під ножом хірурга знову відкрила Ізяславу весь набір можливостей.

Поки відомості про це дійшли до Ізяслава, Всеволод скористався своїм шансом. Уже на четвертий день після смерті брата Всеволод сів на київському столі. Князювати йому, проте, випало недовго. У липні 1077 р. Ізяслав "с Ляхы" з'явився на Русі. З якоїсь причини Всеволод вирішив не боронити свого княжіння. Цього разу він поспішив назустріч Ізяславу аж на Волинь, "створив мир" і взагалі всіляко виказував знаки пошани. Щоправда, і в цій ситуації він більше здобував, ніж втрачав: у результаті нового перерозподілу волостей

Всеволод одержував практично всю колишню
Святославову частку.

§4. “Синовці” чи “ізгої”?

Для небожів, синів брата, на Русі існував технічний термін: “сыновець”. Ця назва, яка самим своїм звучанням зближувала небожа із сином, мала, ймовірно, означати, що осиротілі небожі потрапляли під опіку своїх дядьків і приймалися в нову родину на правах синів. Але теорія і звичай не завжди цілковито втілюються в життя. Особливо ж, коли вони стикаються з очевидними матеріальними або політичними інтересами.

Найбільшою проблемою тріумвірату Ярославичів, а згодом і кожного з дуумвіратів, були навіть не їхні внутрішні суперечності, а питання, що робити з небожами. “Заповіт Ярослава” ніяк не визначав їхніх доль, і Ярославичі до часу вдавали, що таких князів взагалі не існує. Чинити так, звичайно, було не тяжко, доки небожі перебували в ніжному віці. Коли ж вони підросли, то з подивом з'ясували, що після смерті їхніх батьків і приєднання батьківських волостей до частки того чи іншого з трьох Ярославичів осиротілим князям у новому розкладі місця, по суті, не знаходиться. Опіка дядьків з часом виявилася не стільки турботою про майбутнє князів, скільки засобом відсторонити їх від нього.

Першим проти такого порядку речей повстав, як і слід було чекати, найстарший з Ярославових онуків — Ростислав Володимирович. Ми не знаємо, чи володів він якоюсь волостю на Русі (висловлювалися припущення, що його наділом були Червенські міста). Найімовірніше, Ярославичі тримали його, як згодом й інших небожів, без волості. Князь вирішив здобути свою долю самостійно. Літопис повідомляє, що 1064 р. він “утік” до Тмутороканя, вигнав звідти Святославого сина Гліба й сів там на столі. Цікаво, що з Ростиславом “утікли” бояри його батька: Вишата, герой походу 1043 р., і якийсь Порей. Вибір Ростислава мав дати зрозуміти Ярославичам, що він не претендує на щось серйозне: князь вважав, що в Тмуторокані, цій віддаленій і мало-значущій землі, його залишать у спокої (при тому, як відзначає літопис, він демонстративно не бажав воювати зі Святославом). Тріумвірат, проте, був стурбований самим фактом самочинності Ростислава, що підривало монопольність права Ярославичів на будь-які розпорядження долею батьківської спадщини і могло створити небезпечний прецедент. Ярославичі постаралися, отже, щоб наступне недовге життя Ростислава не було спокійним: він то змушений був залишати Тмуторокань, то знову посідав цей стіл, аж доки його не отруїв “корсунський котопан”.

Про те, як невдало намагалися Ярославичі впоратися зі своїм полоцьким небожем Всеславом Брячиславичем і до чого в підсумку це призвело, мова йшла вище. У 70-х роках піросла нова хвиля небожів, з якими дедалі тяжче було давати раду в межах того політичного порядку, що його Ярославичі встановили два десятиліття тому. Смерть Святослава Ярославича, який до того ж завинив перед Ізяславом, поклала край будь-яким надіям його синів на пристойне місце в родині, враз перетворивши їх із кронпринців у бідних родичів. Святославичів, треба гадати, було позбавлено всіх волостей, і тільки Тмуторокань залишався поза межами безпосереднього контролю Ізяслава чи Всеволода. Тмуторокань і стане на ближчі роки штаб-квартирою “синовців”, звідки вони розпочинатимуть свої безуспішні походи за правдою і куди повертатимуться після невдач, збагачені життєвим досвідом. Тмуторокань у цей час тримав Роман Святославич. До нього 1078 р. приєднався, “вѣжа отъ Всеволода”, Олег Святославич, якимось чином тут опинився й Борис Вячеславич. Ці двоє винайшли дотепний спосіб здобувати собі військову силу, коли не маєш ні землі, ні столу: вони вперше запросили половців (імовірно, під обіцянку дозволити в майбутньому грабунки). Хід був настільки ефективним, що коли Борис і Олег прийшли під Чернігів на Всеволода Ярославича, той виявився абсолютно безпорадним й був ущент розбитий у битві на Сожиці. Розгром був жахливий: загинуло багато Всеволодових бояр (поміж іншими той самий Туки, який давав 1068 р. розумні поради щодо Всеслава, а також Порей, що за іронією долі кілька років тому підтримував Ростислава в Тмуторокані). Всеволод прибіг до Ізяслава в Київ (тут брат на власному прикладі розтлумачив йому, що означає бути емігрантом), а Борис і Олег опанували Чернігів (вони були господарями становища від 25 серпня до 3 жовтня). Молоді князі, треба думати, користувалися підтримкою чернігівців (про це можна здогадуватися з того, що ті “зачинилися” і не бажали відчиняти міста Ізяславу й Всеволоду) і вважали справу зробленою.

Наскільки глибока прірва лежала між небожами та їхніми опікунами і як багато було поставлено на карту, можемо судити зі слів Ізяслава до Всеволода: “Аще ли бѹдетъ намъ причастъе в Роускон землѣ, то овѣма, аще лише на бѹде вѣ, то оба, азъ положу главѹ свою за тя”¹. Так само непримиренним був Борис, який на Олегову пропозицію миритися відрізав: “Ты зри готова, а азъ имъ противенъ всимъ”². Битва на “Нежатиній ниві” вирішила справу на користь Ярославичів.

Бориса Вячеславича було вбито, а Олег Святославич “въ малѣ дружинѣ едва втече” назад в Тмуторокань. Ізяслав як у воду дивився: в цій битві він таки наклав головою за брата.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.191-192.

² Там же. — Стп.192.

Князя привезли до Києва й поховали в мармуровому саркофазі у Десятинній церкві. В історичній літературі Ізяслав користується поганою репутацією князя, на котрого доля поклала тягар відповідальності більший, ніж той, з яким він міг упоратися. Вважається, що Ізяслав не мав ні ідей, ні енергії їх втілювати, щоб стати справжнім главою князівського роду, “в отця мѣсто”. Варто, одначе, пам’ятати, що це було “мѣсто” Ярослава, і в цьому сенсі мало хто з руських князів коли-небудь відповідатиме такому високому взірцю. Важко сказати, чим саме Ізяслав заслужив таку славу і що, власне, можна поставити йому на карб: здається, він робив усе правильно й відповідно до обставин. Хіба що не придушив Всеслава у в’язниці 1068 р. і постинав багатьом киянам голови після, а не до повстання. Якщо це прояви слабкості, то вони характеризують Ізяслава радше з позитивного боку. У відповідальних моментах Ізяслав поведився цілком пристойно, але історія не симпатизує просто порядним людям, її герої — переважно негідники і тирани. Навіть зовні Ізяслав був привабливою людиною: “Мужь взоромъ красенъ, тѣломъ великъ, незловивъ нравомъ, кривды ненавидя, любя правду, клюкъ же в немь не бѣ, ни льсти, но простъ оумомъ”. Отже, не крутій і не каліка. Звідси — повна службова невідповідність.

1078 р. нарешті зреалізувався останній пункт Ярославового заповіту: Всеволод Ярославич без очевидної “неправди” і без відвертого “насилля” таки дістався київського столу, “перей всю власть Рускюю”. Цілковита протилежність старшому брату — хитромудрий візантієць, тихий, стриманий, — він скоро відчув, що то значить бути київським князем. Його головна проблема не змінилася — небожі. “І выша єму печалѣ болша, паче нежели сѣдѣцю єму оу Переяслави. Сѣдшо во єму Киевѣ, печаль высть єму о сыновцехъ своихъ, яко начаша єму стужати, хотяще властїи, овъ сѣя, овъ же дрюгіа”. Здається, втім, Всеволод мав якийсь власний рецепт. Йому практично не доводилося застосовувати силу до ребелянтів — це робила за нього доля. 1079 р. Роман Святославич приступив був із половцями під Воїнь, але на зворотному шляху був убитий своїми ж союзниками. Одночасно Олега Святославича якісь “хозари” схопили в Тмуторокані й “поточиша за море Цесарюградѣ” (і ці ж “хозари”, як з’ясовується згодом, були “свѣтници на оубьеньє” Романа), а Всеволод посадив там свого намісника Ратибора. Через два роки з Русі до Тмутороканя тікають Давид Ігоревич і Володар Ростиславич, але нічого лихого Всеволодові не встигають зробити, бо саме під цей час із візантійського заслання (два роки він був на о.Родос) повертається Олег Святославич і виганяє обох. Давид після цього ще намагався псувати кров Всеволоду, переймаючи в Олешії, гирлі Дніпра, “Гречники”, тобто каравани купців, що торгували з Візантією. За ці капості він таки одержав дрібну волость. Нарешті, 1085 р. стало щось діятися і з Ярополком Ізяславичем, котрому раніше було відведено Волинь. Він був зібрався війною на

Всеволода (“...послушавшю єму злыхъ свѣтникъ”), але в дорозі передумав, залишив дружину свою і родину в Луцьку, а сам утік до Польщі. Коли ж 1087 р. Ярополк повернувся й одержав назад свій Володимир, якийсь Нерадець несподівано шаблею вбив його. Були підозри, що Нерадець цей підсланий Рюриком Ростиславичем перемишльським, але хто його знає: за всіма цими несподіваними смертями, засланнями, нещастями відчувається одна й та ж досвідчена рука. У тих випадках, коли Всеволод був не в змозі вирішити ситуацію радикально, він утихомирював молодших родичів роздачею другорядних столів. Так, Давид Ігорович одержав Дорогобуж, Ростиславичі — Перемишль і Тереховль, майбутню Галичину, а після смерті Ярополка його Волинь була розміняна Всеволодом на кілька волостей і роздана небожам.

Така тривала й малоуспішна боротьба Ярославичів із “синовцями”, що становить дуже виразну рису політичної історії всієї другої половини XI ст., ще в минулому столітті породила припущення про можливість правової колізії, яку вирішували князі в усіх цих суперечках. Так звана теорія родового права, досить популярна протягом середини минулого століття, вважала, що князі в своїй кар’єрі послідовно просуваються від незначних до найвищих столів згідно з порядком, названим в одному пізньому (XVI ст.) літописі “лествичнимъ восхожденіємъ”. Цей порядок нібито передбачав, що успадкування в князівському домі відбувається не в нисхідному порядку (приміром, від батька до сина, відтак до онука і т.д.), а влада послідовно належить поколінням (батькові успадковують сини, кожен із яких має свого часу покнязувати на “отчому столі”; після смерті останнього з них мусять почергово князувати всі сини старшого брата, тоді всі сини другого, третього і т.д.). Родова теорія виходила від спостережень над реальними правовими звичаями князівської родини, але в деталях своїх виявилася цілковитим домислом. Одним із наслідків родової теорії була ідея князів-“ізгоїв”, під якими розуміли князів-сиріт. Смерть батька, який не дістався вершин, нібито мала закривати дорогу нагору і для всього його потомства (скажімо, коли батько помер, не побувавши київським князем, ніхто з його синів і взагалі нащадків уже ніколи не міг претендувати на Київ). Таким чином, заведено було розглядати стосунки Ярославичів із “синовцями” крізь призму описаної вище умоглядної конструкції і вважати, що небожі воювали проти намагання остаточно закріпити за ними статус ізгоїв. Проте навряд чи інститут “ізгойства” існував насправді в тому вигляді, в якому його уявляли історики. Навіть термін “ізгой”, якого не зустрінемо в джерелах стосовно XI ст., запозичено ними з пізньої приписки до церковного уставу Всеволода Мстиславича (“... а се и четвертое изгойства приложимъ: аще князь осиротѣеть”), яку О.Пресняков справедливо називав “гумористичною”.

У дійсності жодного правового визначення статусу небожів, яке робило б їх ізгоями, не існувало. А існували міркування практичної зручності, егоїзму

старших князів і ображеного самолюбства молодших. Осиротівши, небожі справді потрапляли в опіку до батькових братів, котрі в перспективі мали забезпечити князів волостями, а до того моменту були розпорядниками родового спадку. Опікуни ж поводили себе в найприродніший спосіб: намагалися якомога довше тримати небожів у статусі неповнолітніх і зволікати з їх наділенням до останньої можливості. Розчарування “синовців” було величезним, коли вони підростали. Ще більшим мусив бути контраст для князів типу Олега Святославича, котрі в цілком свідомому віці застали блиск і славу київського княжіння батька, а після його смерті з'ясували, що єдине місце для них — Тмутороканська глушина.

Проте в XI ст. родина ще не розрослася надто сильно, і все ще існувала можливість вирішувати справи “по-сімейному”. Всеволоду, зрештою, таки вдалося вибудувати якийсь баланс, і, крім “печалі”, жодних інших незручностей від свого службового підвищення київський князь не відчув: рівного за авторитетом суперника він не мав, а боротьба “синовців” докучала, однак не зачіпала головного — його права на київське княжіння. Всеволод помер не старим чоловіком — йому було 63 роки. Проте в очах літописця він був глибоким старцем, обтяженим хворобами, смішним і жалюгідним у намаганні повернути молодість: “Всташа и недужи єму і приспѣваше к нимъ старость, і нача любити смыслъ оуныхъ и свѣтъ творяше с ними”. Справи між тим вислизали з рук князя: “І людемъ не хотѣти княжи правды і начаша тивунѣ его гравити люди и продаяти, сему не вѣдуцю оу болѣзніхъ своихъ”¹. Коли в такому стані його побачив Володимир Мономах, то навіть розплакався.

Князь помер “тихо и кротко”, як пише літопис, і поховано його було, як і передбачав Ярослав, у Софійському соборі.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.208.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ
ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ІЗД

§1. “Нове вино в старих міхах”

Зі смертю Всеволода 1093 р. закінчилась епоха, накреслена “Заповітом Ярослава”. Всеволод був останнім із поіменованих у тому документі князів (і прикметно, єдиним із Ярославичів, похованим у Софійському соборі). Княжінням останнього Ярославича на вісім років раніше проти нашого рахунку завершилося XI ст. в історії Русі, хоча для сучасників це було буквально так: князь помер у перший рік нового, 66-го століття). Починалися нові часи, але ніхто з персонажів ще цього не знав.

Якщо довіряти літописцю, першою реакцією Володимира Мономаха було сісти в Києві “на столъ отца своего”. Він утримався б тут, можливо, не без труднощів, але Мономаху саме виповнилося сорок років, він був у повній силі, за ним стояв Чернігів, цілком можна було розраховувати на підтримку брата Ростислава і, отже, Переяславля. Зрештою, і в Києві він був не чужий чоловік. Але Мономах був законником, він знав, що право не на його боці: “Аще азъ сяду на столъ отца своего, то нмамъ рать со Святополкомъ оузяти, яко то есть столъ отца его переже былъ”. Святополк Ізяславич, син старшого з трьох Ярославичів, мав переважні права на Київ. Мономах послав по нього до Турова, сам вирушив до свого Чернігова, а Ростислав Всеволодович зайняв Переяславль. У такій спосіб ці троє вирішили відновити структуру тріумвірату їхніх батьків, з тією лише різницею, що представлятимуть лише дві гілки роду та намагатимуться зробити все від них залежне, щоб перетворити синів Святослава (своїх двоюрідних братів) на “синовців” і ставитися до них відповідно.

Княжіння Святополка розпочалося з нещастя й переважно так само нещасливо тривало, щоб узагалі закінчитися революцією. Зачувши про Всеволодову смерть, половці звичним манером прийшли укладати мир з новим київським володарем. Святополк же, очевидно, все ще відчував ейфорію від несподіваної своєї метаморфози. Степ його не лякав. Князь радився не з “болшею дружною отнею н стрыа своего”, а з тими туровцями, котрих привів із собою, і загалом поводився досить самовпевнено. Половецьких послів було посаджено чи то “въ погребъ”, чи то “в ыстебоу”. Обурені половці обложили Торчеськ, і Святополк вирішив, що може здолати їх легко, восьмисот його дружинників цілком для того вистачить, і в тому його підтримували “несмысленые”. “Смысленыи” ж казали, що навіть якби мав і вісім тисяч, то й їх було б мало, і радили звернутися по

допомогу до Володимира. Коли Мономах прибув до Києва й князі зустрілися біля Видубицького монастиря, Святополк і тут затіяв сварку. Втрутилися “смыслєныи мужи” і суворо вчитали князів за безглузді забави в скрутний для держави час. Узагалі ці перетрактації “смыслєныхъ” — старшої дружини батьків — та “несмыслєныхъ” дають можливість зрозуміти, наскільки іронічно дивилися на молодих князів у Києві. Прикметно, що в підсумку “смыслєныи” пристають кожного разу на думку Мономаха, яка й виявляється правильною.

Спільні війська Святополка, Володимира і Ростислава зустрілися з половцями під Треполем на Вознесіння. Не послухавшись Володимира і старшої дружини, Святополк розпочав битву і, видно по всьому, невдовзі програв її: половці швидко “зламали” його полк, а за ним “повѣже” й Володимир із Ростиславом. Відступаючи, Мономах втратив чимало з бояр і дружини, а при переправі через Стугну загинув його молодший брат Ростислав. Святополк зачинився в Треполі й лише вночі зміг вислизнути до Києва. Сюди ж принесли й тіло Ростислава, а Володимир пішов у свій Чернігів. Новий тріумфірат до дрібниць повторював досвід своїх батьків, і хто знає, виявився у київському “погребі” якийсь князь, а не половецькі послы, чи не довелося б Святополку вирушати в зарубіжну поїздку.

І все ж Святополк ще раз спробував щастя, тим більше, що настав день Бориса і Гліба, святих воїнів-заступників землі й оборонців князівського роду. Він дав ще одну битву половцям, уже під самим Києвом, на Желяні, й знову програв її, повернувшись до міста “самъ третѣи” (на думку літописця, втрати були ще більшими, ніж під Треполем). Деся далеко ще тримався обложений Торчеськ, але послати туди підкріплення було вже неможливо.

Лише наступного року Святополку вдалося укласти мирну угоду з половцями, принісши серйозну жертву на вівтар батьківщини: “поя женѹ, дщєрѹ Тугортоканю, князя Половецкаго”. Усе було б добре, але з Тматороканя прийшов Олег Святославич із численними половцями й заявив права на колись батьківський Чернігів. Мономах змушений був поступитися містом (цього разу не під впливом зважування взаємних прав, а з огляду на очевидну загрозу, хоча саме міркуваннями гуманітарного і легального порядку пояснюватиме свій вчинок у “Повчанні...”: “Съжаливъси хрєстѣяныхъ дѹшь и сєлѹ горящихъ и манастирь, и рѣхъ: Не хвалитѣся поганымъ. И вдахъ братѹ отца его мѣсто”¹). Навіть через багато років по тому Мономах не без остраху згадуватиме, як, вийшовши на святого Бориса день із Чернігова, він мусив проїхати крізь полки половецькі: “И ѳѹахомъ сквозѣ полкы половѣчскитѣ, не въ 100 дружинѣ, и с дѣтми и с женами. И облизухѹтѣся на нас акы волци стояще, и от перевоза, и з горѹ”². Наступні три роки свого князювання в Переяславі Мономах згадує як суцільні клопоти і голод. Справді, того самого 1094 р. Русь спустошило нашествя сарани, а постійні набіги половців довершували справу.

¹ ПСРЛ. — Т.1. — Стр.249.

² Там же.

Новій князівській констеляції, як невдовзі з'ясувалося, бракувало симетричності. Чернігівський Олег, певно, пам'ятаючи старі кривди, не бажав мати нічого спільного зі Святополком і Володимиром, черговий тріумвірат не складався. Олег відмовлявся приєднуватися до спільних походів у Степ, відмовлявся й видавати на розправу своїх половецьких союзників. Не захотів він також прийти до Києва й "поряд учинити" про Руську землю, відповівши, що не бажає, щоб його судили якісь там єпископи або ченці ("...оусприемъ смыслъ бѣи и словеса величава рече", — не забарився з відповіддю один із ченців). Олег відмовився бути частиною "братії", отже, залишався єдиний вихід — зробити його "синовцем". Ця погроза відчутна в словах Святополка і Володимира: "Да се ты ни на поганья идещи с нама, ни на дѹмѹ, тотъ и ты зло мыслнши на наю. А Богъ промежи нама бѹдетъ". Усе йшло до нової війни.

Олега відверто провокували. Святополку і Володимиру було мало його нейтралітету, навіть брак ворожих дій сприймався як прихована загроза. Контакти з половцями мали всі, Святополків тесть Тугоркан навіть намагався взяти 1096 р. Переяславль, для Олега ж подібні союзи вважалися криміналом. Війна розпочалася 1096 р. і з перемінним успіхом тривала майже два роки. У підсумку Олег втратив практично все. Але, схоже, і Святополк з Володимиром збагнули, що роль Ярославичів не цілком їм удається і перетворити решту своєї братії на ізгоїв, як то робили їхні батьки, остаточно не вдасться.

Імітація тріумвірату не спрацьовувала, і вдавати, що все йде по-старому, далі було неможливо.

§2. Любецький з'їзд

Влітку 6605. Придоша Святополкъ и Володимеръ и Давыдъ Игоревчъ и Васнако Ростиславичъ и Давыдъ Святославичъ и братъ его Олегъ и снйшася Любци на строенье мира. И глаголаше к собѣ, рекуще: Почто гѹвимъ Рѹськую землю, сами на ся которѹ чѣюще, а Половци землю нашу несѹтъ разио и ради сѹтъ, оже mezi нами рати. Да нынѣ отселѣ имѣмься по едио сердце и блюдѣмъ Рѹськую землю. Каждо да держить отчиноѹ свою: Святополкъ Киевъ, Изяславъ, Володимеръ Всево-

ложъ, Давыдъ, Олег, Ярославъ Святослави, а имже радаздаялъ Всеволодъ города: Давыдови Володимеръ, Ростиславичема Перемышь, Володаревн Теревовль и Василкови. И на томъ цѣловаша хрестъ, да аще отселѣ кто на кого встанеть, то на того будемъ вси и честныи хрестъ. И рекоша вси: Да будетъ на нь хрестъ честный и вся земля Руская. И цѣловавшеся и поидоша оу свояси*.

Таку детальну, хоча й не настільки, як нам того хотілося б, кореспонденцію “з місця подій” про перший з’їзд нового покоління князів знаходимо в літописі. Кількість місця, відведеного для неї дуже ошадливим на слова редактором столичного літопису, треба гадати, свідчить про значення, що його надавали події сучасники. І справді, хоча в короткій перспективі здавалося, що всі зусилля витрачено даремно і князівські стосунки перебувають у найгіршому з часів першого Святополка стані, Любецький з’їзд встановив правила гри на ближчі півстоліття, а в певному сенсі — назавжди.

Ідея князівського конвенту, як можемо здогадуватися, виношувалася тривалий час. Святополк і Володимир неодноразово закликали Олега (і взагалі Святославичів) “снятися” в Києві й вирішити, як жити далі. Очевидно, вони ж підготували й “порядок денний”, який ґрунтувався на їхньому невеселому досвіді відродження Ярославового заповіту. Несподіваними (але радше для нас, ніж для учасників) виявилися лише два моменти: місце з’їзду і кількість депутатів.

Початкова ідея передбачала скликання з’їзду в Києві. Логіка тут очевидна: крім того що, Святополк міг би виконувати роль господаря (і глави зібрання), за ним стояв би і авторитет самого міста, як тлумачилося це для Олега: “Приидита (Олег з Давидом — авт.) къ Киевѹ на столѣ отецъ нашихъ и дѣдъ нашихъ, яко тѣи естъ старѣи в земаѣ нашихъ, Киевѣ, и тоутѣ достонѣ снятися и порядѣ положити”. Крім того, в Києві Святополк із Володимиром могли розраховувати на прихильних глядачів і болільників, тих самих “єпископів і ченців”, про яких із погордою відгукувався Олег. З’їзд, одначе, відбувся в Любечі, місці, вибраному також не без прихованого значення. Для князівського вуха сама назва містечка мала нагадувати про головну засаду співжиття — “братерську любов”. Невідомо, чи зрозуміли натяк князі, але літописець, схоже, грався можливістю подвійних інтерпретацій (“...сняшася князи любци”, де “любци” може сприйматися як епітет князів, “улюбленці”), і на цю гру слів “піймався” один із пізніх компіляторів (автор Густинського літопису), який записав: “...сняшася князи в любовь”.

Другою корекцією проти початкового плану була ідея запросити на з’їзд, який проектувався лише для нащадків тріумвірату Ярославичів, князів-ізгоїв, усіх цих Ігоревичів і Ростиславичів. Щоправда, як з’ясувалося, вони одержали лише дорадчі голоси.

* Цитовано з урахуванням читань Лаврентіївського списку.

Що нового вніс Любецький з'їзд у міжкнязівські стосунки? Було впровад- жено нове поняття князівського володіння — “отчина” — і визначено три такі утворення — Київ, Чернігів та Переяславль, які мали належати надалі Свято- полку, трьом Святославичам і Володимирі Мономаху. Над ідеєю “отчини” вже задовго до того розмірковував Мономах і, можливо, саме він був головним архітектором нового порядку. Що, власне, розуміли князі під “отчиною”? У точній відповідності з прозорою етимологією, отчиною вважалися володіння, які колись належали батькам. Водночас отчинний статус якихось земель пере- дбачав закріплення цих земель за певними відгалуженнями князівського роду з можливістю безперешкодної передачі в спадщину дітям та онукам. Отже, отчичі, володіючи практично всією Руссю, не тільки намагалися раціонально розмежувати сфери впливу родин, а й назавжди обмежували число потенційних спадкоємців — усіх трьох отчин загалом і кожної зокрема. У цьому сенсі Любецький з'їзд по-своєму давав те, чого в кількох попередніх поколіннях Рюриковичі досягали лише усобицею: він чисельно звужував “рід”, видавляю- чи за його межі частину родичів.

Визначивши Київ як отчину Святополка, князі визнали і його верховну вла- ду на Русі. Якщо в постановах з'їзду нічого про це не читаємо, то лише через самоочевидність такого порядку речей. Літописець, перераховуючи князівські імена, завжди згадуватиме Святополка на першому місці, а час всередині літо- пису членуватиме й надалі відповідно до князювання того чи іншого князя в Києві. Навіть для Володимира Мономаха, який зробив усе, щоб не загубити- ся в загальному натовпі й грати перші ролі, часи від 1093 до 1113 р. будуть “по отині смерті и при Святополцѣ”, як він пише у “Повчанні...”. Це “при Святополцѣ” з вуст Мономаха доводить, що і для нього час визначався за князем у Києві, а власне життя і княжіння переяславський князь бачив лише всередині Святополкової епохи.

Загальним тлом любецьких ідей був “Заповіт Ярослава”. Лише володіння, котрі Ярослав визначив трьом старшим синам, визнано було отчинами в 1097 р., при тому майже в тих самих обсягах. Решта князів, і присутніх у Любечі, і відсутніх, але згаданих у його постановах, подібного привілейованого статусу бу- ла позбавлена. Святополк, Святославичі і Мономах були головними гравцями, й саме їхні імена стоять на початку списку учасників (серед них випадково затесав- ся Василько Ростиславич, але це очевидне переміщення князя з кінця списку в його початок: літописець знав, яка доля спіткає цього князя невдовзі й намагав- ся якось вирізнити його). Ніхто, крім нащадків тріумвірату, отчин не одержав.

Володіння цих князів було визначено як “Всеволодові роздачі”. Так, жор- стко вказуючи пальцем на походження волостей Ростиславичів і Давида, отчичі давали їм зрозуміти, що права, на яких ті володіють столами, суттєво відрізня- ються від прав отчичів. “Роздачі” є “продуктом” новітнього походження і як такі не можуть претендувати на те, щоб бути постійними й нерушимами. І це бу-

ло правдою: і Ростиславичі, і Давид одержали волості в часи княжіння Всеволода і в цьому сенсі такі держання ніяк не можна було назвати отчинами. Тут, утім, була своя хитрість: Давид, наприклад, одержав від Всеволода Володимир, і цей же стіл за ним закріпили в Любечі. Але Волинь колись була володінням його батька Ігоря Ярославича, а отже, при певній симпатії до Ігоря могла б також вважатися отчиною. Та нащадки тріумвірів вдали, що не помітили цього нюансу й поставили свого двоюрідного брата на одну дошку з небожами. Підтверджуючи “Всеволодові роздачі”, але не закріплюючи за ними статусу отчини, нащадки тріумвірів тим самим заявляли, що, на відміну від власних “отчин”, волості Ростиславичів і Ігоревича все ще перебувають у загальногородовій власності, якої вони є розпорядниками. Отчичі, отже, залишали за собою право коли-небудь переглянути результати роздач.

Права ж на свої власні володіння отчичі взагалі ніяк не обґрунтовували: їхнє право було не одержане від когось, а натуральне, начебто успадковане безпосередньо від діда Ярослава і в його заповіті санкціоноване.

Промоторами Любеча, як зазначалося, були Святополк і Мономах. Загальна комбінація при тому була ними (чи одним Володимиром?) настільки хитро продумана, що за будь-яких обставин лише ці двоє залишалися у виграшу. Купивши підтримку Святославичів “отчиною”, Святополк і Володимир вивели з гри Давида і Ростиславичів. Але поширення на Чернігівську землю отчини виявилось пасткою й для Святославичів. Ні Святополк, ні Володимир у 1097 р. вже не мали братів і ставали єдиними спадкоємцями батьківських володінь. Святославичів же було троє — Давид, Олег і Ярослав, — і вони мали між собою “по-братськи” ділити свою отчину. Крім того, що це послаблювало кожного з них зокрема, такий розподіл карав Олега: він не був старшим сином і мусив задовольнитися Новгородом-Сіверським, відступивши свій колись Чернігів старшому, Давиду. Святополк і Мономах зробили руками Святославичів те, чого не могли зробити силою: звели Олега на другі ролі. Солодкі промови про братню любов, спільну оборону від половців, заповіти батьків, турботу про Руську землю позбавляли скривджених навіть можливості протестувати. Хто проти, попереджали Святополк і Володимир, той проти Руської землі, “на того б'удемъ вси и честьныи крестъ”.

Візантійськість цього плану була занадто витонченою для руських князів, і Володимир явно перемудрував. Гра за такими правилами передбачала філігранне фехтування, а князі навчені були здебільшого рубати з плеча. По дорозі додому Давид Ігоревич звільнився від чар і зрозумів, що, власне, сталося: його, сина одного з Ярославичів, перетворили на щось подібне до Ростиславичів, тих самих Ростиславичів, яким колись зійшло з рук убивство Святополкового рідного брата! Давид явно занервував, а тут ще й дехто з бояр його поназбирував у Києві чутки, що Василько Ростиславич має якісь конспіративні зносини з Мономахом проти Давида і Святополка (щось у тому було, судячи

з того, як Василько не хотів прийняти цілком безневинного запрошення бути гостем Святополка на іменинах). Василька заманили до Києва і вкинули у в'язницю, закувавши за зраду "въ двоє оковы". Святополк пробував здобути підтримку громадськості, але бояри реагували надто двозначно й вочевидь уникали спільної відповідальності, а депутація ігуменів просила за Василька. Показовий процес відверто не вдавався. Ув'язнення Ростиславича справило неприємне враження в Києві. Тримати його далі в "порубі" ставало небезпечно, але й просто відпустити, вибачившись, уже не було можливості. Треба було якось впливатися, і Святополк "умив" руки, доручивши справу Давиду Ігорович. Той переправив Василька у Звенигород, де його вирішено було осліпити.

Усе, що сталося згодом, з дивовижною, як на XI ст., документальністю з іменами, подробицями, навіть окремими автентичними фразами персонажів викладено в так званій "Повісті про осліплення Василька", записках сучасника і очевидця, вставлених згодом редактором "Повісті временних літ" до літопису під 1097 р. Втілювати в життя рішення Любецького з'їзду виявилось протечікувань не просто.

Коли звістка про те, що сотворили з Васильком Давид і Святополк, стала відомою, вона приголомшила і Мономаха, і Святославичів. Для Мономаха це мало бути особливо прикрим: завалювалася вся так тяжко і з такою винахідливістю зведена будова. До всього, покарати винуватця було неможливо без того, щоб остаточно не зруйнувати її: Святополка щойно було проголошено київським князем, отже, верховним арбітром усіх міжкнязівських суперечок. Йому й дозволили зіграти цю роль, і, хоча справа була спільною (Василька калічили люди Давидові й Святополкові, та ще й у Звенигороді, київському місті), Святополк звалив усю провину на одного Давида.

Рис.25. З'їзд руських князів в Уветичах під Києвом.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Тут і далися взнаки постанови Любецького з'їзду: розпорядниками "Всеволодових роздач" були отчичі (і навіть персонально Святополк), тож Волинь у Давида відібрали (пізніше говоритимуть: "... аще князь согрѣшив, то ꙗко волость, аще мѹж — ꙗко голову", і йому довелося здобувати собі право на княжіння кількарічною війною. Спільне рішення позбавити Давида Волині було санкціоновано на другому з'їзді отчичів в Уветичах (точніше — третьому; 1100 р. в Уветичах було два з'їзди отчичів — 14 та 30 серпня) і оголошено Давидові через трьох бояр (по одному від кожної отчини): "Се ти молвять братья: Не хощем ти вдати стола Володимерьскаго, зане оувергъ еси ножь в ны, егоже не было в Русьской земли. Но мы тебе не имемъ, ни иного зла не створимъ, но се ти даемъ: шедъ, сяди в Боузкомъ, во Остроузѣ, Дубенъ и Черторыеескъ"¹. Волость для Давида виділив Святополк (згодом він замінив її на Дорогобуж), Володимир відбувся двомастами гривен, таку ж суму заплатили Святославичі. З'їзд в Уветичах, крім того, вирішив, що двох волостей Ростиславичам тепер, коли Василько неправоздатний, забагато. Отчичі послали до Ростиславичів із вимогою вдовольнитися одним Перемишлем, коли ж цього виявиться замало, зобов'язувалися утримувати Василька на свій кошт у Русі ("Повість про осліплення Василька" зазначає, що ще перед тим Святополк хотів був відібрати їхню волость під тим претекстом, що вона є "волость отця моего").

Князівські з'їзди віднині будуть досить частими, практично щорічними. Прикметно, що згідно з буквою любецьких постанов збиратимуться лише власники отчин — Святополк, Святославичі й Володимир (хоча, також згідно з формулою Любеча, перераховуватимуть князів у такому порядку, що Мономах завжди виявлятиметься попереду Святославичів). Наступний "снем" відбувся 1101 р. на р. Золотча під Києвом. Ще один, із подібним же завданням вироблення солідарної політики проти половців, відбувся поблизу Києва на Долобському озері 1103 р. (ще один з'їзд згадано літописом під 1011 р., але коли такий з'їзд і відбувся насправді, на нього перенесено опис Долобського).

Після волинської війни 1097-1099 рр., спровокованої осліпленням Василька, внутрішні справи в державі ніби налагодилися. Жодних серйозних конфліктів усередині родини не виникало, а дрібніші, що мали місце, вирішувалися коли й не на загальне задоволення, то, принаймні, без крові й серйозної війни. Отчичі, здається, цілком задоволені були зі свого домінантного становища на Русі й зосереджували свою увагу переважно на тому, як знешкодити половецьку загрозу. Тиск степовиків на Південну Русь, як завжди, був потужним, але поступово руські князі знаходили ключ до розв'язання цієї проблеми. Прикрі поразки все ще інколи траплялися (як, приміром, 1106 р.), але катастроф, подібних до тих, котрі сталися 1068 та 1093 рр., уже не було. Навпаки,

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.249.

Рис.26. Русь у 1101 р.

здійснюючи мало не щороку колективні походи в Степ (у вже добре злагодженому хорі часом відмовлявся співати Олег Святославич, але до цього чи то звикли, чи то перестали надавати цьому значення), руські князі дедалі агресивніше відповідали на загрозу й чимраз ефективніше нейтралізували її. Протистояння зі Степом, ще десять років тому забарвлене в апокаліптичні кольори, поступово перетворювалося на лицарські забави.

Степ, крім того, ставав зрозумілішим, образ його, принаймні, до певної міри, гуманізувався. Для літописця, перу якого належить стаття 1093 р., половці були одним із тих міфічних народів з Одкровення Мефодія Патарського, прихід яких мав провіщувати кінець світу. То був “нечистий” народ, майже нелюди. Вже через десять років половці, хоча й залишатимуться ворожою силою, “поганими”, будуть означати тільки “язичників”. Вони настільки міцно вкорінені в руську картину світу, що без них, без того, щоб наймати їх для з’ясування стосунків, без того, щоб, забувши про ці стосунки, на літо не ходити брати їхні вежі, життя втрачало будь-який сенс. Ще Святополк одружиться на половецькій князівні, а убитого в битві тестя свого Тугоркана привезе й поховає урочисто на Берестовому. Подібно до цього ще два отчичі — Мономах і Олег Святославич — вважатимуть за доцільне 1108 р. породичатися з половцями, взявши для своїх синів половецьких князівн. На Русі вже знають імена половецьких ханів, ієрархію всередині степових кланів і навіть дещо з репутації того чи іншого князя (“Алтунпа, иже словяше мужьствомъ”).

На зламі XI-XII ст. Русі вдається створити санітарний кордон на межі Степу зі степовиків же. Частину колись страхітливих торків і берендеїв було поселено вздовж південих рубежів Чернігівської, Переяславської земель, а на півдні Київської ці племена навіть складуть своєрідне утворення — “Чорний клубок” на Росі. Русі так ніколи й не вдасться цілковито “перетравити” й асимілювати торків, аде це вже будуть “свої погані”, як називатиме їх літопис.

Половецька загроза, стаючи чимраз меншою, набувала між тим дедалі більшого значення в ідеології руських князів. Половці справді зачіпали інтереси всіх князів, без урахування родинних симпатій і внутрішнього суперництва. Ця колективна турбота об’єднувала родину значно міцніше, ніж абстрактні поняття типу “братерської любові”, а до того ж, пропонувала ідею спільного ворога, очевидного і всім зрозумілого. Крім того, протистояння половцям, як скоро з’ясували для себе деякі князі, було легким і доступним способом вибудувати реноме володаря, що піклується про долю й добробут підданих, князя-захисника віри і батьківщини, який не дає “загинути землі, котру стяжали батьки й діди”. Першим цей популістський момент антиполовецької політики втямив Мономах. Саме життя підштовхнуло його до того. Двадцять років князюючи в Переяславлі, Володимир Всеволодич, як ніхто інший, часто стикався з половцями й найбільше потерпав від них. Невдовзі йому вдалося надати своїм персональним інтересам загальноруського звучання, тож непомітно для себе і Святополк,

і Святославичі стали фактично “працювати” на Мономаха. Піднесення антиполовецьких сантиментів на рівень головного нерву руського життя мало для Мономаха й інші вигоди: адже всі бачили, що саме він стоїть за всіма зусиллями і саме йому належить головна заслуга. При тому Володимир прослідкував за тим, щоб його ідеї й наміри завжди одержували “добру пресу”. На Долобському з’їзді Володимир Всеволодич суворо вичитував Святополка і його дружину за те, що не бажають вирушати в похід, “жалуючи” коней, тоді як варто пожаліти людей (“Дивно ми, дружино, оже лошади кто жалуеть, еюже ореть кто, а сего чьму не расмотрите, оже начнеть смердъ орати, и Половчинъ приѣха, вдарить смерда стрѣлою, а кобылу его поиметь, а в село въхавъ, поиметь жену его и дѣти и все имѣнье его возметь. То лошади его жалуеть, а самого чьму не жалуеть?”)¹. В очах суспільства Володимир дедалі більше ставав коли не головною фігурою серед князів, то, принаймні, найсимпатичнішою, і це миттю “підхопили” літописці. Про те, як вибудовувалася репутація Мономаха, можемо судити хоча б з того, наскільки акуратно редагувалися тексти про одну й ту саму подію. Маємо два майже тотожні звіти про Долобський з’їзд, під 1103 та 1111 рр. (щоправда, приєднані до різних походів). Коли в першому “мысль благу” піти на половців “вложи Богъ оу серьдце” всім руським князям, то в другому описі — вже тільки Мономаху, і він майже силою змушує решту пристати до неї (“...понуждая на поганья”). Якщо в першому своїми аргументами князь просто обеззброює Святополкову дружину (“...и не могоша противу ему отвѣщати дружина Святополча”), то в другому ця ж дружина активно підтримує Мономаха проти Святополка, і лише такий поворот подій змушує київського князя погодитися на похід. Словом, усі бачили, що Мономах турбується про людське життя, а Святополк лише обраховує збитки від втрати коней. На половецькому питанні, як відчув на собі Святополк, можна було втратити репутацію навіть необережно кинutoю фразою. Змагатися на рівних із Мономахом не міг ніхто: Олег Святославич, наприклад, так і залишиться в пам’яті нащадків лихим князем, який тільки те й робив, що “наводив поганих” на Руську землю, а для сучасників його зв’язки з половцями подаватимуться як безумовно компрометуючі.

За всього того Володимир не був улюбленцем долі. Небесні сили були прихильнішими до його суперників: Святополку пощастило народитися старшим, а Святославичам і далі сприяли святі. Уже будучи київським князем, Мономах задумав перенести мощі святих Бориса і Гліба до новозбудованої вишгородської церкви. Коли вже справу практично було зроблено й належало вирішити тільки, де саме в церкві встановити раки, між Мономахом і Святославичами спалахнула суперечка. Володимир “бо хотящю я поставити средѣ церкви и теремъ серебрянъ поставити над нима”, а Олег наполягав, що треба

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.252-253.

поставити "в комару, идеже отець мой назнаменалъ". Кинули жеребок, щоб святі самі вирішували справу, "и вѣняся жребни Давыдовъ и Ольговъ"¹. Святі знову взяли бік чернігівських князів. Люду тоді навколо стояло стільки, що, як зазначив літописець, "страшно було дивитися", і кожний бачив, як відвернулися святі від Мономаха. Можна собі уявити, скільки зусиль коштувало Володимирові перебороти подібні знаки неласки. Його реноме не давалося просто, це був результат у деталях продуманої й добре організованої кампанії. Мономах, як ніхто інший, вірно зрозумів значення public relations, а до того ж мав добрих іміджмейкерів.

§3. 1113 рік

Цей рік розпочався з лихого знамення. 19 березня "бысть видѣти всѣмъ людемъ, остана солнца мало, акн місяца доловъ рогама"², а через десять днів спостерігалось ще й затемнення місяця. Усе це дуже нагадувало тривожні знамення, що віщували заворушення 1068 р., і цього разу літописець був насторожі: "Якожь и бысть: знаменьє въ солнцѣ проявляюще Святополчю смерть"³.

Одразу після Великодня Святополк занедужав і через кілька днів, 16 квітня 1113 р., помер. Князя привезли в човні з-за Вишгорода, де його застала смерть, і поховали в заснованому на честь його небесного патрона Михайлівському соборі. Святополкова побожна жінка згідно з давнім звичаєм роздавала добро князя киянам, "...яко дивитися всѣмъ челоуѣкомъ, яко такая мнлости никтоже можетъ створити". Роздачі з князівської скарбниці (княгиня, можливо, хотіла загладити ними всім у Києві відому непривабливу історію Святополкової спекуляції сіллю), втім, мали результат, прямо протилежний очікуваному. У цьому заграванні населення відчуло слабкість влади. Наступного дня кияни зібрали віче й послали до Мономаха в Переяславль, пропонуючи йому київський стіл.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.281.

² Там же. — Стп.274.

³ Там же. — Стп.275.

Володимир відмовився. Кому, як не йому, натхненнику любецьких постанов, мало бути відомо, що 1097 р. Київ віддано в отчину Святополку і жодного легального способу відібрати в його родини це право не існує. Син Святополка Ярослав сидів на Волині, йому належало стати законним спадкоємцем батька.

Тим часом, взявшись керувати подіями, народ пішов звичним шляхом: було пограбовано двір Святополкового тисяцького Путяти, а слідом знайдено ще очевидніший об'єкт для збиткування: єврейський квартал (часом припускають, що причиною пограбування "Жидів" була участь єврейських купців у Святополковій сольовій монополії, але навряд чи це так: просто чужинці завжди першими потрапляють на очі в часи заворушень).

Коли довіряти букві літопису, кияни знову послали до Володимира, погрожуючи йому з лукавою простодушністю, що в разі, коли не піде до Києва, заколот ще більше пошириться: "Понди, княже, Києву. Аще ли не поидеши, то вѣси, яко много зло оудвигнетъся: То ти не Путятинъ дворъ, ни соцькихъ, но и Жиды грабити, и паки ти поидутъ на ятровь твою и на бояры, и манастирѣ, и будеши отвѣтъ имѣлъ, княже, оже ти манастирѣ разѣграблять". До всього, кияни люб'язно пропонували Володимирі легальну підставу для зайняття Києва: "...понди, княже, на столъ отенъ и дѣденъ"¹. То було цілком у дусі Любецького з'їзду, оскільки дозволяло Мономаху зберегти реноме й не поступитися принципами. Можливо, він ще міг би спокійно перенести пограбування Путяти, соцьких і "Жидів", але цей благочестивий захисник Церкви, що навіть у поході наказував співати тропарів і кондаків, не міг допустити до розорення монастирів і церков. Цього разу Володимир не розмірковував довго. Зрештою, він мав пам'ятати, як дорого обійшлися йому дослідження нюансів отчинного права в 1093 р. Тоді він послідовно втратив Київ та Чернігів і двадцять років сидів у Переяславі. Тепер, коли князю було вже шістдесят, він знав, що ще двадцять років у нього немає (так воно й виявилось — Мономах помер через дванадцять років).

Князь прибув до Києва в недільний день та був надзвичайно пишно зустрінутий: до нього вийшли митрополит із єпископами, супроводжувані величезним натовпом ("усі кияни"). Коли Мономах сів "на столі батьків своїх і дідів своїх", "вси людѣ ради быша, и мятежь влѣже".

Це останнє уточнення, власне, є ключовим для розуміння подій кількох днів після смерті Святополка. Треба враховувати, що весь опис належить перу прихильного до Мономаха літописця, якому треба було створити враження винятково силуваного рішення Володимира. Мономах не сам хотів стати київським князем, його змусили обставини: хвилювання в Києві й загроза спокою. Не амбіції, а бажання загального добра — ось що керувало князем у його виборі. Мономах подавався, як рятівник батьківщини, а не узурпатор чужої спадщини. Тотожна версія відбилася й у дивах Бориса і Гліба: "Святополкъ преставивъ-

¹ ПСРА. — Т.2. — Стр.276.

шюся... и многу мятежю и крамоуъ вывѣши въ людяхъ и мѣлѣ не малѣ; и тѣгда съвѣкупивъшеся вси людие, паче же большии и иарочитии мужи, шедъше причѣтѣмъ всѣхъ людей и моляху Володимира, да въшедъ, уставить крамоу сущюю въ людехъ. И въшьдъ уголи мятежъ и гѣлку въ людехъ, и прея княжение всея Русьскы земли”.

Якісь народні заворушення в Києві по смерті Святополка справді були, але їхні масштаби надто перебільшені в джерелах на догоду загальній тенденції. Уже одна та обставина, що “мятеж” чудесним чином “уляже”, щойно Володимир прибув до Києва, має свідчити про його обмежені розміри.

Зайняття Києва Володимиром Мономахом мало серйозно похитнути той режим князівського владарювання, який встановився в Любечі. Хоча було продумано всі можливі виправдання такому вчинку, фактом усе ж залишилося, що Мономах відсунув убік нащадків Ізяслава Ярославича, отчиною яких мав бути Київ. Володимир Всеволодич, проте, вдавав, що все відбувається в межах любецьких постанов: Київ, зрештою, міг вважатися і його “отчиною”, головне в любецьких рішеннях не буква, а їхній дух — проголошення Києва отчиною, чиею ж саме — не має значення. Династична політика Мономаха наступного десятиліття переконує, що саме такого трактування від 1113 р. князь надавав своїм старим ідеям. Для творця любецького вчення воно, звичайно, було не догмою, а керівництвом до дії. Мономах зробив усе, щоб перебрати колишні володіння Святополка, які відтепер належали йому як київському князю й становили його отчину, а також постарався закріпити їх за своєю родиною. Крім своїх старих волостей — Переяславщини, до котрої “тягнула” Північно-Східна Русь, Смоленська, а також Новгород, — Мономах тепер володів Києвом і Турово-Пінською землею. Його родина зайняла настільки міцне становище, що й близько не видно було жодного конкурента.

Синові Святополка Ярославові залишено було до часу Волинь, і той князував там певний час спокійно, вирішивши, мабуть, дочекатися Володимирової смерті і вже тоді позмагатися за свою спадщину. Але Мономах не залишив йому такого шансу. Володимир краще за інших знав, як втратити стіл, коли спадкоємець далеко, а десь поблизу є енергійний претендент. 1117 р. він переводить свого старшого сина Мстислава з Новгорода до Білгорода під Києвом. Це було сприйнято всіма як відвертий сигнал про наміри передати Київ Мстиславу. Так це зрозумів і Ярослав Святополчич. Стосунки між ним і Мономахом раптово зіпсувалися, і Володимир довелось силою переконувати небожа, на чиему боці закон і правда. Урок виявився ефективним: після двомісячної облоги “Ярославу покорившюся и вдарившю челомъ передъ стриемъ своимъ Володимеромъ”. У свою чергу, Володимир повівся з Ярославом досить прохолодно, ба навіть суворо: “И наказавъ его Володимеръ о всемъ, веля ему к собѣ приходи-ти, “когда ты позову”¹. У “Повчанні...” Мономах записав просто: “ходив на

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стт.284-285.

Ярослава, "не терпя злогъ єго". Ніяких особливих шкод Ярослав не робив, Б. лодимира дратувала сама його присутність.

Прийняття, однак, не довго утримувало Ярослава в покорі. Наступного року він "выбеже из Володимера" до Угорщини. Мономах посадив на Волин. сина Романа, а після його скорої смерті послав до Володимира іншого сина свого, Андрія. Ярослав Святополчич ще два роки намагатиметься повернути назад так необережно втрачену Волинь, але безуспішно. 1123 р. його несподівано вбили "два Ляха". Волинь, отже, також перейшла до отчини Мономаха, що ніколи вже не потрапляти до інших рук. Смерть Ярослава поклала край певній двозначності Мономахового князювання в Києві. Віднині його права ставали цілком очевидними. Дуже вдало, в один рік (1127), померли ще два Святополчичі — Брячислав і Ізяслав, — тож вимагати у Мономаховичів Святополкову отчину було, по суті, нікому.

Але не тільки "отчинні" землі цікавили Володимира Всеволодича і не тільки Ярославовою родиною обмежувалася його влада. Патріархальні часи, коли авторитет і влада поширювалися лише на членів власної родини, а за її межами втрачали силу, з вокняжінням Мономаха в Києві відійшли в минуле. 1119 р. Володимир відбирає Пінськ у Гліба Всеславича, а самого ув'язнює в Києві (це була вже друга відсидка Гліба), де той і помирає.

Мономах переживе і старших Святославичів — Давида і Олега, — тому коли прийде час розпорядитися кийвським столом, рішення князя віддати його власному синові (такий Мстиславові — покійний Ярослав Святополчич вірно розгадав комбінацію!) ні в кого не викличе ні заперечень, ні сумнівів у справедливості й законності такої можливості.

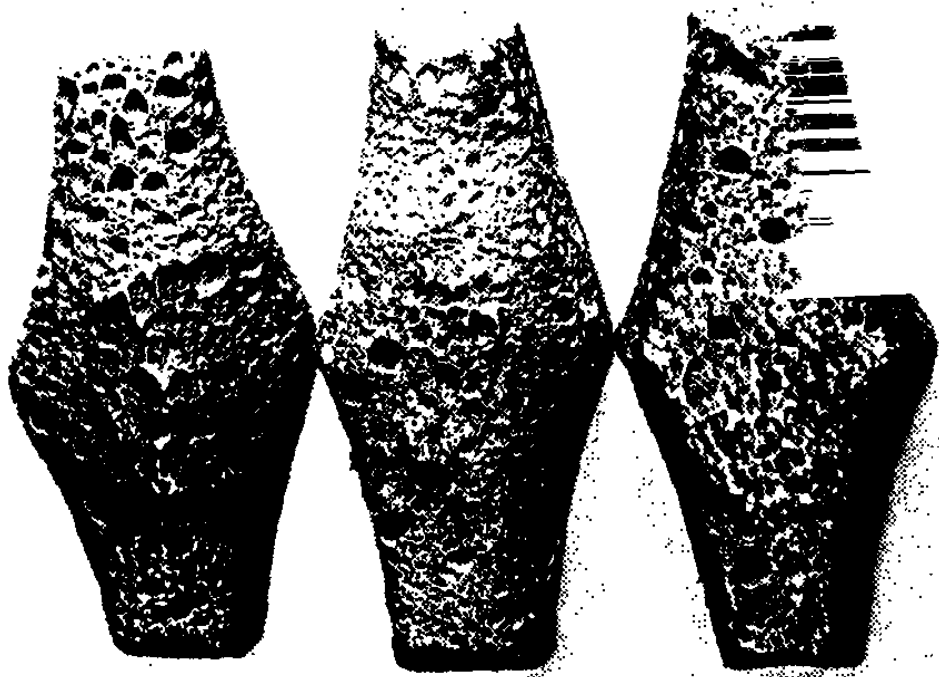

Рис.27. Гривни кийвського типу

Хоч би якими були справжні обставини захоплення Володимиром Всеволодичем київського столу і хоч би якими сумнівними засобами він стверджував свою владу, треба визнати, що він виявився потрібною людиною в потрібному місті. Він на голову перевищував усіх своїх сучасників і взагалі був особистістю незрівнянно ширших обривів, ніж це, на жаль, ставало нормою для Русі. Щойно зайнявши Київ, Мономах облишив усю цю провінційну метушню з половецькою загрозою і погібеллю Руської землі від "поганих". Переяславські манери залишилися в Переяславі, Київ вимагав інших масштабів. Уперше за багато десятиліть Мономах починає втручатись у візантійські справи. Дочка Володимира Марія була видана за Леона Діогеновича (невідомо, щоправда, за справжнього сина імператора, чи за авантюриста і самозванця, який прибрав його ім'я). Коли цей Леон спробував був 1116 р. облаштуватися в подунайських провінціях Візантії, Мономах надав йому дійову допомогу. "Діогеновичу" піддалося кілька міст, але в Доростолі його було підступно вбито "двома Сорочининами", як гадає літопис, підсланими імператором Олексієм Комніним. Для Мономаха, втім, захоплені землі вже були своїми (не виключено, що він пам'ятав щось про Святославову державу зі столицею в Доростолі, адже був книжником і літератором, міг читати літопис). Володимир послав на Дунай Івана Войтишича, й той посадив у дунайських містах князівських посадників. Очевидно, Візантія швидко перехопила ініціативу, бо того ж 1116 р. Мономаху довелося знову посилати на Дунай сина Вячеслава з Фомою Ратиборичем, але ті не змогли взяти Доростола.

Цей несподіваний прорив у візантійські справи тільки підвищив ставки Мономаха в Константинополі. Його онука, Мстиславова дочка, 1122 р. була видана "въ Грѣкы за цесарь". Мстислав Володимирович і надалі зберігатиме якісь особливі зв'язки з константинопольським двором, доказом чого є той факт, що свого часу він вишле туди полоцьких князів і їх триматимуть аж до Мстиславової смерті.

Мономах, син візантійської царівни, мусив добре знати, як багато значать добрі зв'язки в Європі. Його найстарший син Мстислав був одружений з Кристиною, дочкою шведського конунга (двох дочок від цього шлюбу Мстислав також видасть у Скандинавію: Інгеборгу — за датського конунга Канута, Малфрід — за норвезького конунга Сігурда). Другим шлюбом Малфрід буде одружена з датським конунгом Еріком і її син, знаменитий датський король Вальдемар, носитиме ім'я діда Мономаха. Дочка Володимира Євфимія була видана за угорського короля Коломана, і хоча шлюб цей був у край невдалим і швидко розпався, він мав далекі наслідки для русько-угорських стосунків. Син Євфимії Борис Коломанович буде згодом серйозним претендентом на угорську корону. У всіх цих шлюбах не було, звичайно, політичних розрахунків. Ні Данія, ні Норвегія не були і не могли бути ефективними союзниками Русі. Переважали міркування престижу: зарубіжні шлюби давали зрозуміти, що рівної цій родині на Русі немає.

Словом, Мономахове князювання в Києві чимось дуже нагадує правління його діда Ярослава. Схоже, не даремно саме Ярослав обрав йому ім'я, назвавши на честь хрестителя Русі Василієм-Володимиром.

Так само Ярославові час нагадує опікування князя законодавством. Зайнявши київський стіл, Мономах (про це дізнаємося з тексту “Докладної Правди”) зібрав на Берестовому дружину й тисяцьких і видав кодекс про відсотки (невдоволення якими, треба думати, було одним із мотивів заворушень 1113 р.). Припускається, що й деякі розділи “Докладної Правди” з'явилися з ініціативи Володимира Всеволодича, зокрема група статей про закупів.

Нарешті, чимало важила й та обставина, що, єдиний з-поміж руських князів, і то не тільки своєї доби, Мономах мав хист до літературних занять. Збереглося навіть кілька з його творів — єдиний у своєму роді приватний лист (до Олега Святославича), а також “Повчання...” (обидва вміщено в Лаврентіївському літописі під 1096 р.). І хоча останній текст цей, писаний переважно в мозаїчній техніці нанизування цитат і запозичень, з літературного погляду не можна зарахувати до взірців стилю, а настанови дітям, у ньому викладені, не відзначаються особливою глибиною і є загалом повсякденною мудрістю, вже сам факт написання його промовляє багато. Найцікавішою частиною “Повчання...” є опис “трудів і шляхів” князя. Не тільки тому, що подає часом відомості, котрих не відшукуємо в літописі. Ця спроба автобіографії в початках XII ст., хай і не стільки роздумами над прожитим і сподіяним, скільки перераховуванням подій життя, є безпрецедентною не тільки в попередній руській літературі — такої не зустрінемо й через багато століть по тому. Уже саме звернення до цього жанру свідчить про високе відчуття особистості й усвідомлення цінності індивідуального життєвого шляху. На загальному тлі сучасної Мономахові культури, для якої взагалі характерне нерозрізнення індивідуальності, це має свідчити про досить тонку душевну організацію й непростий внутрішній світ цієї людини. Походження з інтелігентської родини таки не минає безслідно: батько Володимира, “дома сѣдя, изумѣяша пять языкъ”.

При тому, що в “Повчанні...” Мономах змальовував ідеал поведінки майже монастирського типу, сам він зовсім не був самітником чи тільки інтелектуалом. Його життя було життям воїна і князя, заповнене походами (він нараховував їх вісімдесят три), битвами і небезпеками. “Повчання...” Мономаха, крім усього іншого, документ унікальний ще й у тому сенсі, що дає зрозуміти, з чого насправді складалося князівське життя та яких сил — і душевних, і фізичних — воно потребувало (цього не видно було з монастирської келії, звідки спостерігав за князями літописець). Навіть мирні розваги князівські були не менш небезпечними, ніж військові походи: Володимир згадував, що часом доводилося диких коней зв'язувати власними руками; двічі його з конем піднімав на роги тур, одного разу — олень, двічі — лосі (один із них топтав ногами, а інший “рогомъ болъ”), а ще іншого разу дикий вепр, кинувшись на князя, вирвав з його рук

меча; якось ведмідь біля самого коліна “подъклада укүсилъ”, а “лютый звѣръ (барс або леопард — авт.) скочилъ ко миѣ на бедры и конь со мною поверже”¹.

Цілом у дусі часу Мономах пишався не тільки укладеними мирними угодами, яких нараховував “без однієї двадцять”, не тільки тим, “колико бо свлюлъ по милости своєї” християнських душ, а й тим, скільки погубив “поганих” і навіть як саме: “А самы князи Богъ живы в рүцѣ дава: Коксүсь с сыномъ, Акланъ, Бүрчевичъ, Таревський князь Азгүлүй, инѣхъ кметий молодых 15, то тѣхъ живы ведъ, исѣкъ, вметахъ в тү рчку въ Салю. По чердам избьено не съ 200 в то время лѣпшихъ”². Коли в сутичці з Олегом Святославичем загинув Мономахів син, князь написав Олегу: “Тѣм бо пүтемъ шли дѣди и отци наши: сүдъ от Бога емү пришелъ, а не от тебе... Дивно ли, оже мүжь үмерлъ в полкү ти? Лѣпше сүть измерли и роди наши. Да не выисквати было чюжего, ни мене в соромъ, ни в печаль ввести”³. Киязівська мораль не дозволяла йому жаліти сина: по-перше, загинув достойно і чесно, а на війні чого не трапляється, по-друге, намагався здобути чужу волость. Проте Володимир не був жорстокосердим і черствим, щось дуже людське читається в його звертанні до Олега із пригадуванням старих часів, коли обидва молоді княжичі “ходили в руку” Олегового батька і на поляків, і на половців, і на Всеслава: “И лѣпше бүдемъ яко и преже; нѣсмь ти ворожбитъ, ни мѣстьникъ. Не хотѣхъ бо крови твоея видѣти ү Стародүба: но ни дай ми Богъ крови от рүкү твоею видѣти, ни от повелѣнья твоего, ни которого же брата. Аже ли лжю, а Богъ мя вѣдаеть и крестъ честий. Оли то бүдү грѣхъ створилъ, оже на тя шедъ к Черниговү, поганихъ дѣля, а того ся каю; да то языком братьи пожаловахъ, и пакы є повѣдах, зане чловѣкъ єсмь”⁴.

Коли Володимир помер 1125 р., цю справжню людину в ньому, що грішила (“...зане чловѣкъ єсмь”!), вже ніхто не пам’ятав. У наступній історичній традиції Мономах залишився в монументальному образі, що його кількома фразами накидав у посмертному панегірику літописець під 1125 р.: “Преставися благовѣрнын и христолюбивнын великын князь всея Рүси Володимеръ Мономахъ, иже просвѣти Рүскюю землю, акы солнце лүча пүщая, егоже слүхъ произиде по всимъ странамъ, наипаче же бѣ страшенъ поганимъ; братолюбець и нищелюбець и добрын страдалецъ за Рүскюю землю”⁵.

¹ ПСРЛ. — Т.1. — Стп.251.

² Там же. — Стп.250.

³ Там же. — Стп.254.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — Т.2. — Стп.289.

§4. Нащадки Мономаха

Як і проектував Володимир Всеволодич, після його смерті київським князем став Мстислав: “Мстиславъ, старѣишии сынъ его сѣде на столѣ в Києвѣ в отца своего мѣсто, мая въ 20”¹. Сім років князювання Мстислава досить скупо висвітлені в літописі, цілком уклавшись усього в дві сторінки тексту. Така лаконічність літописця має свідчити не про малу увагу до цього князя чи недооцінку його княжіння, а навпаки — про те, що Мстислав виявився найуспішнішим князем свого покоління. Він настільки міцно тримав у руках і власну родину, і решту руських князів, що за його правління літописець знаходив мало поживи для своєї “повісті”. Мономахова сім’я й далі посідала ключові столи: Мстиславів син Всеволод сидів у Новгороді, Ростислав у Смоленську, Мстиславові брати займали Переяславль, Туров, Волинь і Ростов. Усі вони в часи Мстиславого князювання тримаються досить солідарно і згуртовано. За межами цього клану залишалися тільки Чернігівська земля, Полоцьк і дрібні волості майбутньої Галицької землі. Старше покоління чернігівських князів — Давид і Олег — вже відійшло, а молоді князі, знамениті згодом нащадки Олега, “Ольговичі”, ще не ввійшли в повну силу. На старшому столі Чернігівської землі сидів Ярослав Святославич, та його сил не вистачало навіть на боротьбу з небожем Всеволодом Ольговичем. Полоцькі князі, розділивши між собою волості, здрібніли, а згодом (1130 р.) Мстислав і взагалі відправив їх з усіма домашніми на заслання до Константинополя. Полоцьк перейде до Мономаховичів, тут сидітиме син Мстислава Ізяслав.

Поступово, можливо, під впливом ідей Любецького з’їзду, землі починають сприйматися їх князями як “отчини” й набувають у суспільній свідомості самостійного значення. Кількість спадкоємців при тому в кожній землі зростає настільки, що їх цілком вистачає для перетворення земель на Русь у мініатюрі, з усіма знайомими нам з XI ст. процесами, громадянськими війнами в тому числі. Такі усобиці місцевого значення раз по раз спалахують то в Полоцькій землі, то в Галицькій. Навіть Чернігівська, князі якої на загальному тлі відзначалися солідарністю, поступово втягується в коловерт усобиць.

Всеволод Ольгович 1128 р. спробував був вигнати з чернігівського столу

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Ст.289.

свого дядька Ярослава. Ярослав прийшов до Мстислава, "кланявся н моля- шеться" по допомогу і пораду, тим більше, що Мстислав свого часу цілував хрест до Ярослава і той мав право розраховувати на допомогу. І тут Мстислав зробив ту фатальну помилку, яка в підсумку коштуватиме його родині київсько- го столу: він вирішив підтримати Всеволода. Всеволод був зятем Мстислава, і київському князю здалося, що це забезпечить його довічну лояльність. При то- му й ігумен Андріївського монастиря Григорій, який "любимъ бо... преже воло- димеромъ, чтенъ же ото Мъстислава", наполягав, що не гріх і переступити хрестоцілування, щоб тільки не було війни. Ієрейський собор також вважав, що війна більший гріх, і, схоже, звільнив Мстислава від присяги до Ярослава. Мстислав "створи волю нхъ" і, як пише літописець, до кінця днів своїх "плака- ся того". Ярослав Святославич повернувся в Муром, свою попередню волость, а в Чернігові залишився Всеволод. Хоча результати такого вибору за життя Мстислава ще ніяк не проявили себе, це рішення змінило баланс сил у Сівер- щині на користь енергійних і молодих Ольговичів. Згодом Всеволод не тільки відсуне вбік старшу гілку династії — нащадків Давида Святославича, — а й на- бере такої ваги, що 1139 р. силою захопить Київ.

Мстислава нащадки згадували як "Великого", і, судячи з усього, це був вірно знайдений епітет. Його влада була справді загальноруською, його рука відчувалася скрізь. Мстислав займається справами, що навіть не стосуються йо- го власного столу чи земель його родини. Він воює з Литвою, накладає данину на чудь, ходить походами на половців. Щоправда, Мономах залишив йому справи в такому стані, що не важко було грати роль патріарха і арбітра. Від Мстислава вимагалось, по суті, лише не розгубити того, що "стяжали діди й батьки трудом великим". Але, треба гадати, в майстерності, з якою Мстислав

Рис.28. Будівництво Мстиславом церкви святої Богородиці Пирогощі. Мініатюра Радзивілівського літопису

зіграв цю роль, було багато від його особистості. Тим було забезпечено загальний успіх. Як багато насправді в політичному механізмові Русі, де завжди бракувало чітко встановлених законодавчих актів і розвинених інституцій, залежало від особистості володаря, його волі та авторитету, досить наочно показало князювання в Києві Мстиславого брата Ярополка.

Мстислав помер 1132 р. й був похований у заснованому ним Федоровському монастирі в Києві. Влада Мстислава була настільки міцною, що він, нікого не питаючись і ні з ким не узгоджуючи свого рішення, просто заповів Київ брату Ярополку. Ярополк Володимирович, що княжив перед тим у Переяславлі, сів на столі через два дні після смерті Мстислава. На загальну думку істориків, Ярополк виявився не гідним завдання, котре на нього було покладено заповітом Мстислава. Ні характером, ні розумом, князь, схоже, не дорівнював ні братові, ні, тим більше, батькові. Ярополк не зміг стати справжнім главою навіть Мономаховичів: саме під час його княжіння в Києві у родині стався той розкол, завдяки якому всього лише через сім років батьківський стіл спроможеться "восхитити" Ольгович, а ще через десятиліття цей же розкол спричиниться, можливо, до найбільшої в історії Русі війни за київський стіл між Юрієм Довгоруком й Ізяславом Мстиславичем. Війна, що з перервами триватиме майже десять років, цілковито знищить спадщину Любецького з ізду, до краю заплутає міжкнязівські взаємини й розхитає правові основи верховної влади настільки, що авторитет Києва як загальноруського центру буде серйозно поставлений під сумнів.

Негаразди почалися відразу після вокняжіння Ярополка. Брат заповідав йому турботу про "дітей", тобто (діти насправді були вже дорослими князями) Ярополк мав прослідкувати, щоб сини Мстислава згодом зайняли провідні позиції в Русі, а можливо, котромусь із них Ярополк мав передати Київ із рук в руки. Ймовірно, між Мстиславом і Ярополком була про це угода. Принаймні, перше, що робить Ярополк у новій своїй якості, — це передає Переяславль старшому Мстиславовому синові Всеволоду. Так само вчинив свого часу Момах із Мстиславом, передавши тому Білгород. Переяславль уже давно розглядався як свого роду сходинка до київського столу: не один князь встигав звідти сісти на "золотому столі", доки релігія ще навіть не одержувала сумних вістей.

Задум був прочитаний вірно: Юрій Володимирович вигнав небожа з Переяславля. Як іронічно прокоментував літописець, Всеволод "съ заутрєя же съде в немъ (Переяславлі — авт.), а до обѣда выгна и Юрій". Новгородський літопис навіть згадує обурені слова молодших Мономахових синів — Юрія і Андрія — про те, що Ярополк хоче передати через їхні голови Київ Всеволоду. Щоправда, і Юрій тут не втримався: його "вивів" Ярополк, взяв з нього якусь присягу й привів із Полоцька іншого Мстиславича — Ізяслава, також під присягою. Ізяслав не був старшим з-поміж своїх братів, і це, можливо, заспокоїло Юрія, хоча даремно: саме Ізяслав стане його пожиттєвим ворогом. Якщо Ярополк справді діяв згідно з волею покійного брата, то можемо зрозуміти

загальний задум Мстислава. Ярополк був бездітний; покладаючи на нього завдання передати стіл своїм синам, Мстислав виконував стандартне завдання кожного київського володаря: він хотів зробити Київ отчиною не всіх Мономаховичів, а лише своїх нащадків.

Молодші Мономахові сини, однак, не бажали бути так просто відставленими від батьківського столу. Вони колективно натиснули на Ярополка, і результатом було, що той "з нүжею" вивів із Переяславля Ізяслава й віддав цей стіл безвольному і бездарному синові Мономаха Вячеславу Володимировичу. Кандидатура Вячеслава, як усі розуміли, не розглядалася серед можливих претендентів на Київ і ніяк не впливала на майбутні рішення. Киязі, отже, продовжували бути націленими на Переяславль, бо, певно, не знали, як скоро стануться переміни на київському столі. Під 1135 р. літопис повідомляє, що Юрій Володимирович навіть пропонував Ярополкові в обмін на Переяславль майже все, чим володів — і Ростов, і Суздаль, "и прочюю свою волость", так сильно бажав бути на місці, коли щось лихе станеться з братом. 1135 р. Переяславль було віддано наймолодшому Мономаховому синові Андрію.

Усі ці хаотичні рухи Мономаховичів, кожен із яких після смерті Мстислава вже бачив себе на "золотому" столі, свідчили, що монолітна колись родина втратила єдність, а авторитету Ярополка вочевидь недостатньо, щоб закликати всіх до порядку. Мстиславичі зробили наступну помилку: уклали союз із чернігівськими князями проти своїх "стриїв", і тим остаточно заплутали справу. Цей необачний крок дозволив утягнути Ольговичів у справи київського столу й зробив їх мало не претендентами на Київ, про що за часів Мономаха і Мстислава чернігівські князі навіть не думали. Адже їхній батько Олег не сидів у Києві і, коли б не війна 1135 року, його сини так би й залишилися в межах своєї Сіверщини, подібно до того, як ніколи не претендуватимуть на Київ, скажімо, галицькі князі Ростиславової династії, хоч би якими могутніми вони були. Лише сварка всередині Мономаховичів, настільки впевнених у тому, що Київ — їхня отчина "і нині, і пождавши", вивела Ольговичів із тривалої ізоляції й підпорядкованості на загальноруську політичну арену. Святославу Ольговичу в 1138 р. на короткий час навіть вдалося стати князем у Новгороді, традиційній землі Мономаховичів.

У загальному підсумку Ярополк таки зміг приборкати Ольговичів. 1139 р. Всеволод Ольгович був обложений у Чернігові й змушений своїм оточенням благати про мир: "Людие Черниговци вѣспиша къ Всеволодоу: Ты надешѣися вѣжати в Половцѣ, а волость свою погубиши, то к чемоу ся опять воротишь? Лоуче того останися высокоумья своего и проси си мира. Мы бо вѣдаемъ милосердие Ярополче"¹. Почувши таке, Всеволод прийшов до тями ("вниде в ся") й запросив миру.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.301.

Це була остання велика подія в Ярополковому житті: того ж року він помер. У пам'яті сучасників залишився в цілому симпатичний образ князя, про якого казали, що "не радується кровопролитью", "съблюдаеть землю Русьскою". У характеристиці князя літописець відзначив, що Ярополк "страхъ Божин имѣя въ сердци, якоже и отець его имѣяше", але це було, схоже, все, що Ярополк успадкував від Мономаха. За якихось сім років йому вдалося настільки розгубити всю Мономахову політичну спадщину, що держава, яку він полишив (здається, так і не давши жодних розпоряджень щодо київського столу, про які була домовленість із Мстиславом), уже мало чим нагадувала ту, яку він одержав від свого попередника.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

РУСЬ У ПЕРІОД
ЗАГОСТРЕННЯ БОРОТЬБИ
ЗА КИЇВ

Історичний зміст періоду, до розгляду якого переходимо в цьому розділі, тривалий час визначався неточно, а то й зовсім невірно. Більшість вітчизняних істориків, вихована на традиціях російського і радянського абсолютизму й вражена літописною образністю висвітлення міжкнязівських відносин, дійшла висновку, що Русь як єдина держава з центром у Києві в XII ст. перестала існувати, а на зміну їй прийшла удільна система незалежних князівств.

Насправді все було не так однозначно. У XII-XIII ст. відбувалося певне загострення державно-політичної ситуації, але нічого такого, чого б не знала попередня історія Русі, не сталося. Як і раніше, князі, відстоюючи свої обласні інтереси, в підсумку змагаються за політичну першість на Русі. Головним вузлом міжкнязівських відносин, як і раніше, залишався Київ, котрий, хоч і втрачав потроху своє колишнє політичне значення, був єдиним символом цілісності держави.

Концепція переміщення державно-політичного центру Русі з Києва до Володимира-на-Клязьмі, вперше сформульована М. Карамзіним і охоче підхоплена його наступниками, не має будь-якого опертя в джерелах. Невловима логіка історії, котра нібито визначила "перетікання" руського державного життя з берегів Дніпра на береги Клязьми, в реальності (про це йтиметься нижче) є лише логікою зацікавленої дослідницької думки.

У реальному житті означеного періоду мало місце політичне змагання за першість на Русі й володіння Києвом. У коловерт цієї боротьби були втягнуті князі волинські, переяславські, чернігівські, смоленські, суздальські. Характерно, що, незалежно від династичної приналежності, удільні князі, ледве заволодівши Києвом, перетворювалися з автономістів у найрішучіших і найпослідовніших поборників єдності Русі. Далеко не всім їм вдавалося реалізувати свої претензії, проте всі усвідомлювали, що шлях до їх досягнення лежав через Київ.

Певна річ, у цій надзвичайно принадливій силі Києва давалися взнаки, насамперед, традиції його колишньої політичної величі, але не останню роль відігравали й ті реальні переваги, що їх одержував князь, якому вдавалось оволодіти великокняжим столом. Стати київським князем було не тільки почесно. В його руках опинялися найбільше місто Русі, а також простора Київська земля — одна з найбагатших і найрозвинутіших у державі. Основні володіння Києва в XII-XIII ст. розташовувались на правому березі Дніпра, включаючи

Рис.29. Святий Василій. Оклад книги. XII ст.
Село Щучинка Київської області

землі древлян і південно-західні райони розселення дреговичів. Західні кордони Київської землі уже в X - на початку XI ст. проходили по р. Західний Буг, південні — по р. Рось та верхів'ях Південного Бугу, Случі й Горині. В окреслених межах літопис називає близько 80 міських центрів, що значно більше, ніж у будь-якому іншому давньоруському князівстві. Слід також зазначити, що в окремі періоди володіння великокняжого столу відчутно розширювались. Київські князі з династії чернігівських Святославичів утримували за собою Вятицьку волость, а за часів княжіння в Києві представників роду Мономаха статус великокняжих володінь одержували Волинь, Туровська і Переяславська землі.

Нестримне прагнення князів до Києва, стіл якого через це був надзвичайно неспокійним і нестабільним місцем, породить з часом і свою протилежність. Сильні князі ряду земель будуть намагатися досягнути керівного становища в країні й очолити боротьбу за загальноруське "старійшинство" не шляхом переходу в Київ, а за допомогою ствердження в ролі об'єднувального центру столиці свого князівства. Цілковито визначиться така тенденція лише на заключному етапі історії Русі, а поки що визнаним центром країни залишався Київ і багато князів вважали за честь хоча б на деякий час утвердитися на його "златокованому" столі.

§1. Всеволод Ольгович (1139-1146 рр.)

На кінець правління Ярополка Володимировича найбільш реальним претендентом на київський стіл був чернігівський князь Всеволод Ольгович. На час його правління Чернігівська земля простягалася від берегів Дніпра, Остра, Сули на півдні й південному заході до Середнього Посожжя і верхів'їв Десни на півночі, верхів'їв Оки на сході, а також вододілу Дону і його приток Проні, Сосни, Упи і Зуші на південному сході. До чернігівських володінь належали також курське Посейм'я й далекий Тмуторокань, стіл якого посідав Всеволод до переходу в Чернігів.

Зміцнення економічного становища Чернігівського князівства, збільшення його військового потенціалу, а також традиційне прагнення Ольговичів до керівної ролі в країні стали тими вирішальними факторами, які визначили політичну позицію Всеволода. Він хотів стати великим київським князем і чекав

зручної нагоди для реалізації своїх претензій. Вона випала зі смертю Ярополка Володимировича. Скориставшись безладдям у стаї Мономаховичів і Мстиславичів, він, зібравши невелике військо, зайняв спочатку Вишгород, а потім і Київ; безталанний Вячеслав Володимирович — старший із Мономаховичів — без боротьби віддав великокняжий стіл і пішов у Туровську волость.

Перехід київського столу до рук представника чернігівських Святославичів вимагав від нього налагодження нових зв'язків і контактів, приведення до покори або вигнання з волостей Мономаховичів і Мстиславичів. Учорашний сепаратист, Всеволод на київському столі став провадити політику зміцнення єдності руських земель. Літопис, розповідаючи про похід великого князя на Андрія Володимировича під Переяславль, зазначає, що він “самъ хотяще землю всю держати, искаше подъ Ростиславомъ Смоленска, а подъ Изяславомъ Володимира”¹. В особі енергійних синів Мстислава Великого Всеволод вбачав потенційних конкурентів і намагався позбутись таких сусідів. Здійснені ним походи на Володимир і Переяславль, однак, не мали особливого успіху. В західному напрямку Всеволод дійшов тільки до Горники й, “пополошившись” (злякавшись — авт.), повернувся до Києва. Не вдалась і спроба вигнати Андрія з Переяславля. У відповідь на вимогу великого князя піти на курський стіл, Андрій, підтриманий боярами, заявив: “Лѣпши ми того смерть и съ дружиною на своен отчинѣ и на дѣдинѣ взяти, нежели Курьскои княженьи”².

Від силового тиску на своїх васалів Всеволод переходить до тактики мирних переговорів і домагається помітних успіхів. Він укладає мирні угоди з Андрієм і Вячеславом Володимировичами, Ізяславом Мстиславичем, у Чернігові залишає свого юного сина Святослава. Після смерті Андрія в 1142 р. Всеволод переводить у Переяславль Вячеслава, а в Туровську землю посилає свого сина Святослава.

У проведенні своєї об'єктивно загальноруської політики Всеволод несподівано зустрівся з відвертим опором не тільки численних нащадків Мономаха, а й своїх братів Святослава та Ігоря. Останні намагалися витіснити великого князя з Чернігівської землі, де він зберігав за собою велику Вятицьку волость. Претензії братів мали бути задоволені за рахунок передачі їм невеликих містечок Київської землі — Берестя, Дорогичина, Клечеська, Чорторийська, але ті вирішили відмовитись від “подарунків” Всеволода. Вони заявили, що “мы просимъ у тебе Черниговьскои и Новгородскои волости, а Киевскоѣ не хочемъ”³. Великий князь і далі наполягав на своєму, що призвело до збройного конфлікту. Чернігівські князі рушили на Переяславль, щоб вигнати звідти Вячеслава. На допомогу останньому негайно виступили Всеволод і Ізяслав Мстиславич. Так, відстоюючи своє право “старійшини” руських князів, Всеволод опинився

¹ ПСРЛ.— Т.2.— Стп.304.

² Там же.— Стп.305.

³ Там же.— Стп.311.

в союзі з Мономаховичами проти своїх же рідних братів. Останні зрештою одержали ряд міст у Чернігівській землі, але витіснити Всеволода з Вятицької так і не змогли.

І в подальшому всі переміщення князів із землі в землю здійснюються з волі великого князя Всеволода. Його влада розширюється, навіть завжди опозиційні до Києва полоцькі князі шляхом одруження сина великого князя Святослава з полоцькою княжною Васильківною в 1143 р. були прибрані до рук. За межами впливу Всеволода Ольговича залишались Суздальська земля, князь якої Юрій Довгорукий так і не зблизився з київським князем, непокірні новгородці, а також Галицьке князівство.

У роки княжіння енергійного Володимирка Володаревича (1141-1152 рр.) визначились кордони Галичини. На сході й на північному сході вони проходили по лінії верхів'їв Горині, Случі й Південного Бугу; на півдні опускались до верхів'їв Прута; на заході, де Галичина сусідила з Польщею і Угорщиною, витягнулись від гирла Сану по вододілу рік Вислока і Вислоки, далі — по Карпатському хребту до Семиграддя й по Серету до Дунайського пониззя. Карпатські гори були тим русько-угорським порубіжжям, яке періодично належало то одній, то іншій стороні. До складу Галицького князівства входила також Закарпатська Русь, здавна населена східними слов'янами.

З 1141 р. адміністративно-політичним центром князівства став Галич, куди була перенесена резиденція галицьких князів. Окрім столиці, до великих міських центрів землі належали Перемишль, що лежав на давньому торговельному шляху з Русі в Польщу, Чехію і Німеччину, а також Звенигород і Теремовль.

Володимирко Володаревич був першим князем, якому вдалося стабілізувати політичну ситуацію в землі. Він зумів подолати опір не лише князів — претендентів на галицький стіл, а й місцевого боярства, яке здавна мало сильні позиції. Зміцніле становище галицького князя дозволило йому сподіватися на досягнення більшої незалежності від Києва, ніж це було за його попередників, однак таке прагнення зустріло рішучий опір великого князя Всеволода Ольговича.

У 1144 і 1146 рр. він здійснює два великі військові походи на Галичину. Їхніми учасниками стали всі Ольговичі, Володимир Давидович, Вячеслав Володимирович, Ізяслав і Ростислав Мстиславичі, Борис і Гліб Всеволодичі, Ростислав Глібович і навіть польський князь Володислав. Безперечно, союз таких масштабів міг скластися тільки на чолі з Києвом. Конфлікт не переріс у велику війну, сторони пішли на взаємні поступки: "И вда Всеволодѹ Володимирко за трудѹ 1000 и 400 гривенъ серебра, переди много глаголивъ, а послѣди много заплативъ, тѣмъ вѣше и ѹмоленъ. Всеволод же... взъвороти емоѹ Оушицю, Микѹлинъ и взъвратишася во свояси"¹.

¹ Там же.— Т.2.— Стп.316.

Не були безхмарними в цей час і взаємини Києва з Новгородом. Дізнавшись про зміну влади в Києві, новгородці поспішили відмовитись від послуг Ростислава Юрійовича й запросили на князівський стіл Святослава Ольговича — брата великого князя. Це повторне звернення до князя, якого тільки нещодавно витурили з Новгорода, можна пояснити розгубленістю в правлячих колах новгородського боярства. Його акція нагадувала спокутування провини перед кланом Ольговичів, один із представників якого тепер став великим князем. Однак уже в наступному році вони знову виганяють Святослава з Новгорода, а в Київ відправляють посольство на чолі з єпископом просити на князівство сина великого князя. Всеволод погодився, але новгородці несподівано відмовились від своїх слів і заявили: "Не хочем сына твоего, ни брата, ни племени твоего, но хочем племени Володимиря"¹. Роздратований Всеволод заарештував новгородське посольство й протримав його в Києві зиму і літо. Конфлікт між ним і новгородським боярством був залагоджений тільки в 1141 р. Сторони пішли на взаємні поступки. Всеволод погодився послати в Новгород свого шурина Святополка Мстиславича, який сидів до того в Бересті, а новгородці зобов'язалися відмовитись від Ростислава Юрійовича, котрого повторно запросили на стіл.

Події 1139-1141 рр., з одного боку, показали, наскільки сильними були на півночі Русі позиції Мономаховичів, з другого, відобразили традиційну участь великого князя у вирішенні питань щодо заміщення новгородського столу.

Згідно з О.Пресняковим, голова чернігівських князів, зайнявши Київ, став плекати величні плани, міг почуватися покликаним до об'єднання Всеволодової і Святославової отчин в одній політичній системі, побудованій у дусі Мономаха, але на ширшій основі. Зрештою, Всеволод добився визнання свого "старійшинства" всіма князями (окрім Юрія Довгорукого і Володимира Галицького), і хоч би яким поверховим воно здавалося, особливо як порівняти зі становищем Мономаха чи Мстислава, Всеволод усе-таки стояв у центрі всіх подій і якщо не силою, то дипломатією впливав на них. П.Голубовський вважав, що Всеволод умів прикриватися загальноруськими інтересами і в цьому випадку можлива паралель між ним і Володимиром Мономахом. На думку Б.Грекова, Всеволод, будучи прекрасним політиком, досяг дуже багато. Він, залишаючись князем чернігівським, володів і значною частиною колишньої Давньоруської держави. Б.Рибаків, визнаючи Всеволода колоритною фігурою першої половини XII ст., відзначає його жорстокість, лукавство, а також компрометуючі зв'язки з половцями, які завдали Русі стільки горя.

Багато негативних рис характеру Всеволода справді не створили йому доброї слави. Але безперечним є факт, що на Русі середини XII ст. не знайшлося князя, котрий міг би суперничати з Всеволодом. Навіть коли, будучи смертельно хворим, він оголосив, що передає Київ брату Ігорю, ніхто з князів не став опиратися цьому рішенняю.

¹ ПСРА.— Т.1.— Стр.308.

§2. Ізяслав Мстиславич (1146-1154 рр.)

Після смерті Всеволода і короткого (тринадцятиденного) князювання його брата Ігоря в 1146 р. київський стіл знову перейшов до Мономаховичів. Ним заволодів Ізяслав Мстиславич, один із талановитих і енергійних князів середини XII ст., який давно готувався до ролі великого князя. Щоб наблизитись до Києва, Ізяслав ще в 1142 р., зі згоди Всеволода Ольговича, поміняв багату Волинь на Переяславську землю. Остання, хоча й виділилася в окреме князівство, постійно перебувала у великій залежності від київського столу. Здебільшого в Переяславлі сиділи князі, які або готувалися до вступу на великокняжий стіл, або одержували це місто як компенсацію за відмову від претензій на Київ.

Політична залежність Переяславського князівства від Києва зумовлювалась насамперед його географічним положенням. На заході й півночі кордони князівства проходили по річках Дніпро, Корань, Десна, Остер, на північному сході — по верхів'ях Удая, Сули і Хорола. На сході переяславські землі виходили прямо в Степ. Відносно невелике Переяславське князівство, звичайно, не могло успішно протистояти половцям. Тому київські князі постійно надавали йому воєнну допомогу, населяли й зміцнювали південно-східні рубежі землі, турбувалися про недоторканність її столиці. На середину XII ст. Переяславль виріс в одне з найбільших міст Русі, став першокласною фортецею, що відіграла важливу роль у боротьбі з половцями.

Посівши переяславський стіл, Ізяслав почав діяльну підготовку до заволодіння Києвом. Для цього він у 1143 р. відправився до Юрія Довгорукого в Суздаль, а потім і до братів Святополка і Ростислава — відповідно в Новгород і Смоленськ. Переговори із суздальським князем не дали бажаних результатів, оскільки Юрій сам не полишав надії стати київським князем; брати Святополк і Ростислав обіцяли всіляку підтримку. Із Всеволодом Ізяслав вів подвійну гру: підтримував добросусідські відносини й водночас домовлявся з київськими боярами про відступництво їх від Ольговичів.

Київське князювання Ізяслава (1146-1154 рр.) пройшло в постійних походах і битвах. Двічі він змушений був поступатися Києвом Юрію Довгорукому і двічі повертав місто назад. Утвердившись на київському столі, Ізяслав насамперед здійснює ті ж заходи, що й попередні великі князі. З Володимира Волинського він виводить сина Всеволода Святослава і віддає йому ряд міст на

Рис.30. Русь у 1151 р.

чолі з Бужськом і Межибожем; непокірного дядька Вячеслава, який виступає номінальним великим князем, він позбавляє Туровської землі й віддає її своєму синові Ярославу. “Посла брата свого Ростислава и Всеволоднча Святослава на стрія своего Вячѣслава, и отъя отъ него Тоуровъ... и посади сына своего Ярослава в Туровѣ”. У 1147 р. Ізяслав іде походом проти Святослава Ольговича, бере Путивль і Новгород-Сіверський і садить там (принаймі, в Путивлі) своїх посадників. Переяславську землю Ізяслав залишає за собою (там осів його син Мстислав), а в Смоленській сидів брат Ростислав.

Успішні походи Ізяслава проти Юрія Довгорукого і галицьких князів, що в них, крім сил київських, чернігівських, переяславських і чорноклобуцьких, брали активну участь полки з Володимира, Дорогобужа, Тихомля і Берестя (там сиділи брати і сини Ізяслава), дозволяли сподіватися, що йому вдасться

залучити до сфери політичного впливу Києва й ці окраїнні землі Русі. Відновити систему, яка пов'язувала довкола Києва всі землі, стати на чолі руських князів — це, на думку О.Преснякова, було лейтмотивом діяльності Ізяслава. Юрій Довгорукий, Святослав Ольгович, Володимирко Галицький, незважаючи на опір, все ж змушені були визнати Ізяславове "старійшинство". Вплив Києва поширився на Новгородське, Смоленське, Переяславське, Гроднеиське, Володимиро-Волинське князівства, де сиділи брати і сини Ізяслава. Смерть, що сталася в 1154 р., обірвала об'єднувальну діяльність Ізяслава в пору її найбільших успіхів.

Безумовно, Ізяслав Мстиславич після смерті Всеволода був найвидатнішим політичним діячем Русі. На відміну від Ольговича, Ізяслав користувався широкою популярністю, котрій сприяли як риси його характеру, так і його об'єднувальна політика, що об'єктивно, хотіли цього чи не хотіли удільні князі, позитивно сприймалася населенням усіх давньоруських земель. Зміцнювала авторитет Ізяслава і його наступальна політика щодо половців. Він не часто ходив на половців сам, але його син Мстислав здійснив цілий ряд переможних походів. Очевидно, на позитивну оцінку заслугоує й спроба Ізяслава Мстиславича звільнитися від надмірного впливу на Русь Візантії, який вона здійснювала через митрополитів-греків. У 1147 р., скориставшись тим, що митрополіча кафедра стала вакантною, собор руських єпископів за наполяганням Ізяслава обрав митрополитом Кліма Смолятича.

По смерті Ізяслава Мстиславича формально київським князем залишився його співправитель Вячеслав, але молодими князями він серйозно не сприймався. До Києва негайно поспішили три претенденти: брат Ізяслава Ростислав смоленський, Юрій Довгорукий та Ізяслав Давидович чернігівський.

На найближчі роки саме ці князі опиняться в центрі загальноруських подій, пов'язаних із боротьбою за Київ.

§3. Юрій Довгорукий (1154-1157 рр.)

Після короткочасового князювання в Києві Ростислава Мстиславича, запрошеного на стіл київськими боярами, нарешті настав час Юрія Довгорукого, котрий давно чекав зручного моменту

для вирішального удару. Дізнавшись про захоплення Києва Ізяславом Давидовичем, Юрій негайно вирушив із великими силами на південь. Підійшовши до Морівійська, він відправив до Ізяслава посла з вимогою залишити Київ, оскільки це його отчина. Ізяслав не поспішав виконати ультиматум Довгорукого, “зане возлюбн zelo велнкое княжение Кневское”. Одначе, “вндя, что єму протнво слы Юрня не удержаться, паче же ведая, что вся Русь более преклонна к детем и внучатам Владимировым, нежели Святославом”¹, змушений був покинути Київ.

Зайнявши столицю Русі втретє, Юрій Довгорукий оточив себе синами: у Переяславлі посадив Гліба, в Турові — Бориса, в Пороссі — Василька, у Вишгороді — Андрія. В його руках залишалася фактично й Ростово-Суздальська земля. Через деякий час Юрій змусив відмовитися від претензії на Київ Ізяслава Давидовича, за що віддав йому Корчеськ, а Святославу Ольговичу — Мозир. Небожу Володимирю Андрійовичу Юрій віддав Погоринські міста. Святослав Всеволодич, котрий одним із перших зустрів Довгорукого біля Стародуба й присягнув йому “на всей волн его”, одержав невеличкий уділ в Подесенні. Безперечне переважання Юрія Довгорукого тривало, одначе, недовго. Поступово проти нього створилася коаліція, до якої ввійшли Ізяслав Давидович, Ростислав Мстиславич, а також Мстислав Ізяславич волинський.

Війська опозиційних князів були вже на марші, коли з Києва прийшла звістка про несподівану смерть Юрія Довгорукого. З пояснення літописця: “Пнвъ бо Гюргн въ осменнка ꙗ Петрнла: въ тои день на ночь разболѣся и бысть волести его 5 дни”² — можна зрозуміти, що в Києві проти Юрія Довгорукого також була змова. Місцеві бояри, напевно, отруїли суздальського князя, а низи заходилися трошити й грабувати його двори, бити князівську адміністрацію і дружинників. Характерно, що народні повстання в Києві спалахували переважно після смерті нелюбих їм київських князів і в часи, коли бракувало твердої влади. Так було 1113 р., коли після смерті Святополка народ почав громити двори купців-лихварів, 1146 р., коли після смерті Всеволода Ольговича спалахнуло повстання, що закінчилося вбивством князя Ігоря;

так сталось і 1157 р., після смерті
Юрія Довгорукого.

¹ ПСРЛ.— Т.2.— Стп.471.

² Там же.— Стп.489.

§4. Ізяслав Давидович (1157-1161 рр.)

Через чотири дні після смерті Юрія Довгорукого великим князем київським став Ізяслав Давидович, який цього разу одержав запрошення київських бояр: "Поѣди, княже, Києву, Гюргн ти умерлъ, онъ оже мя еси прослезнѣвся и рѣцѣ въздѣвъ к Богу и рече: благостенъ еси Господн оже мя еси росуднаъ и с нимъ смертію"¹. Чому кияни віддали перевагу чернігівському князю, сказати важко. Не виключено, що запрошення надійшли не від усіх киян, а лише від чернігівської боярської партії, що виявилась у даний момент досить впливовою політичною силою. Очевидно, цим слід пояснити той факт, що проти зайняття Ізяславом Давидовичем великокняжого столу не наважились протестувати ні Ростислав смоленський, ні Мстислав волинський.

Зайнявши Київ, Ізяслав вирішив залишити за собою і Чернігів, де посадив свого небожа Святослава Володимировича. Такий поворот подій не влаштував насамперед Ольговичів, які опинилися в досить скрутному становищі. Об'єднавшись, Святослав Ольгович і Святослав Всеволодич змушують Ізяслава відмовитися від Чернігова. Там сідає Святослав Ольгович, а Новгород-Сіверський він передає своєму небожу Святославу Всеволодичу. За Ізяславом, як колись за Всеволодом, залишалась Вятицька волость, а також, вірогідно, й більша частина Чернігівщини. Підставою для такого твердження може бути визнання Святослава Ольговича, що Ізяслав дав йому "Черниговъ съ седмью городъ пѹстыхъ... а всю волость Черниговьскую собою держить и съ своимъ сыновцемъ, и то ему не досыти"².

Незважаючи на певні поступки своїм чернігівським родичам, Ізяслав Давидович усе ж розглядав їх як своїх васалів. Показовою з цього погляду може бути реакція Ізяслава Давидовича на відмову Святослава Ольговича взяти участь у волинсько-галицькій кампанії великого князя 1158 р. Він наказує послу Святослава Георгію Шакушаню передати своєму князеві наступне: "Оже ты самъ не ндеши, ни сына пѹстиши, аже ми Бог дастъ успѣю Галнчу, а ты тогда не жалѹн на мя, оже ся почнешь попользвати нзъ Чернигова к Новгороду"³.

¹ ПСРЛ.— Т.2.— Стт.489.

² Там же.— Стт.500.

³ Там же.— Стт.499.

Погроза великого князя не була виконана, оскільки в бою під Білгородом він зазнав поразки від Мстислава Ізяславича і сам втратив київський стіл. 1161 р. на короткий час він ще раз заволодів Києвом, але в бою з Ростиславом під тим же Білгородом наклав головою.

Князювання Ізяслава Давидовича в Києві не можна визнати ні вдалим для нього самого, ні корисним для Русі. Незважаючи на всі свої чесноти, Ізяслав не зміг упоратись із роллю київського князя. Пов'язавши свою долю з галицьким ізгоєм Іваном Берладником ще за часів претендентства на київський стіл, він не виявив достатньої гнучкості, коли Ярослав Осмомисл, Мстислав і Ярослав Ізяславичі, Святослав Ольгович і Святослав Всеволодич, підтримані уторським королем і польськими князями, вимагали видачі бунтівного князя. Передавши через послів названих князів негативну відповідь ("... попрѣ всѣхъ"), Ізяслав різко загострив внутрішню ситуацію в країні. Він не зрозумів, що покровительство, яке він виявляє Берладникові, котрий вважався на той час одним із головних призвідців князівських усобиць, компрометувало його в очах сучасників. Як тут не згадати Ізяслава Мстиславича, котрий, борючись із сепаратизмом князів галицьких Володимирка і Ярослава, не спробував скористатися сумнівними послугами їхнього політичного супротивника.

Союзіві князів Ярослава галицького, Мстислава волинського і Ростислава смоленського Ізяслав Давидович намагався протиставити сили об'єднаного роду Ольговичів, але угода, якої вони досягли в Лутаві, виявилася недовговічною.

У самому Києві становище Ізяслава також не було міцним. Очевидно, далася взнаки його традиційна для Ольговичів, але непопулярна серед киян політика загравання з половцями.

§5. Ростислав Мстиславич (1161-1167 рр.)

Перемога Мстислава Ізяславича і Ярослава галицького під стінами Білгорода відкрила їм дорогу на Київ. За образним висловом Б.Рибаківа, Ярослав Осмомисл, який закликав дев'ять держав, щоб розсудити його з ватажком дунайської вольниці, тепер ішов переможцем до столиці Русі. Заволодівши Києвом, Мстислав Ізяславич і Ярослав посилають запрошення зайняти великокняжий стіл Ростиславу смоленському. Останній,

утім, не поспішав його приймати. Ще свіжою була в його пам'яті невдала спроба 1154 р. Перед тим, як погодитись, Ростислав ставить князям дві умови: перша — щоб із митрополичої кафедри було усунуто Клима Смолятича, через якого на Русі стався церковний розкол, і друга — щоб князі визнали в ньому “старійшину” (“Оже мя въ правду зовете с любовию, то я всяко нду Кневу на свою волю, яко вы имѣти мя отцемъ собѣ въ правду, н въ моемъ вы послушаньи ходити”)¹. Судячи з того, що умова про “старійшинство” була передана запрошуючим князем не особистим представникам Ростислава, а послами від Смоленська і Новгороду, він домагався його визнання всіма давньоруськими князями. Ростислава запросили в Київ волинський і галицький князі, але, судячи з усього, його прихід був бажаним і для киян, які пов'язували зі смолеицьким князем надії на припинення боротьби за київський стіл.

Тут доречно відзначити, що Смоленське князівство, розташоване в центрі руських земель, завжди підтримувало тісні контакти з Києвом. Його князі виступали носіями доцентрових тенденцій і майже всі побували на київському престолі. Б.Рибаків основну причину цього явища вбачає в тому, що Смоленське князівство було в стратегічній близькості до Києва. Смоленськ мав дуже зручний зв'язок з Києвом: униз по Дніпру можна було пустити флотилію будь-яких розмірів, і за якихось вісім днів вона вже опинялася під стінами столиці.

Справді, розташовуючись на найважливішій торговельній магістралі Русі й фактично всю її контролюючи, Київ і Смоленськ не могли вступати в протиставлення. Їх об'єднували спільні економічні інтереси, і не випадково ці центри гостріше від інших відчували необхідність збереження єдності руських земель. Смоленськ, що перебував у повній безпеці від половців, все одно регулярно посилав військові загоони в розпорядження київських князів, які очолювали антиполовецьку боротьбу.

Значна роль у зміцненні традиційної киево-смолеицької єдності належала Ростиславу Мстиславичу, котрий княжив у Смоленську 32 роки та був засновником смолеицької династії князів. На момент зайняття київського столу Ростислав був найбільш досвідченим і авторитетним державним діячем Русі, у зв'язку з чим його повторне утвердження в Києві виявилось вдалим. Поступово він стабілізував внутрішнє становище Русі й по праву вважався “старійшиною” руських князів. У Смоленську, Новгороді та на Волині сиділи сини і небожі великого князя; Київською землею правили молодші Ростиславичі. Один із них, Рюрик, залишався при батькові й був воєводою “Київського полку”, другий, Мстислав, тримав важливу стратегічну фортецю Білгород, ще один син великого князя, Давид, утвердившись на певний час у Вітебську, тиснув на полоцьких князів.

¹ ПСРЛ.— Т.2.— Стп.503.

На відміну від свого попередника, Ростислав не робив ставки на князів, які зійшли зі сцени. У конфлікті Ізяслава Давидовича, який намагався компенсувати втрату Києва поверненням Чернігова, зі Святославом Ольговичем великий князь рішуче став на бік останнього. Цим він не тільки вивів із боротьби за Київ князів Чернігова і Новгород-Сіверського, а й здобув у їх особі надійних помічників у боротьбі зі Степом.

Вплив Ростислава на чернігівські справи ще більше посилювався після того, як Олег Святославич одружився з його дочкою. У конфлікті, що виник після смерті Святослава Ольговича між Святославом Всеволодичем і Олегом Святославичем, великий князь виступив як посередник, "добра имъ хотя", і змусив Святослава віддати Олегу чотири міста.

Ще раніше, в 1161 р., Ростиславу вдалося погасити конфлікт на півночі країни, в Новгороді, де повсталі новгородці вигнали князя Святослава Ростиславича. Замішаний у цих подіях Андрій Боголюбський розраховував на утвердження в Новгороді одного зі своїх братів, але великий князь наполіг на поверненні туди сина Святослава. "Том же лѣте пояша Новгородьцы Святослава Ростиславича к собѣ княжить опять, а Гюргевича внука выгнаша"¹. Поступливість суздальського князя, та й самих новгородців, очевидно, пояснюється зміцнілими позиціями Ростислава. У сфері впливу великого князя перебувала також Галицька земля, князь якої Ярослав Осмомисл регулярно посилав свої полки за його наказом.

Стабілізація внутрішнього становища Русі, досягнута за роки княжіння Ростислава, збіглася в часі з новим натиском половецьких орд на південно-руське порубіжжя. У його відбитті брали участь майже всі давньоруські землі, а очолив боротьбу з половцями великий київський князь.

Вірний своїй політиці миролюбства, Ростислав одружує в 1162 р. свого сина Романа з дочкою половецького хана Беглюка, але бажаних результатів не досягає. І тоді від дипломатії великий князь переходить до силових методів. У 1166 р. Ростислав рушив сили всіх князів проти половців, які вторглися у межі Поросся, й завдав їм поразки. Вдруге під знаменами великого князя збираються полки різних земель у 1167 р., щоб убезпечити від половецьких набігів Дніпровський торговельний шлях: "Посла Ростиславъ къ братьямъ своимъ и к сыномъ своимъ, веля имъ всимъ съвѣкѹпнѣтися у себе съ всими полки своими и приде Мьстиславъ из Володимря, Ярославъ братъ его из Лѹчьска, Ярополкъ из Бѹжьска, Володимиръ Андрѣевичъ, Володимиръ Мьстиславичъ, Глебъ Городеньскни, Иванъ Ярославичъ сын и Галчъская помощь; и стояша у Канева долго веремя, дондоже взде Гречникъ и Залозникъ"².

Щоб зміцнити позиції свого сина Святослава, в тому ж 1167 р. Ростислав здійснює далеку подорож на північ, у Новгород. На зустрічі біля Великих Лук,

¹ ПСРЛ.— Т.2.— Стр.518.

² Там же.— Стр.527-528.

де Ростиславу стало погано, новгородці дали великому князю клятву ніколи не шукати іншого князя й розлучитися зі Святославом однією смертю. Одержавши від новгородців разом із запевненнями у вірності також багато дарів, Ростислав вирушив до Києва. По дорозі, в “селѣ в Рогънѣдннѣ в Зарубѣ” (неподалік від Смоленська), 14 березня 1167 р. великий князь помер.

В оцінках особистості князя Ростислава і результатів його державної діяльності історики виявляють дивну і, здається, несправедливу одностайність. У ньому визнають людину чесну, хранителя старих традицій, котрий із повагою ставився до відживаючого принципу “старійшинства” і підтримував честь великокняжого київського столу. Історики, проте, відзначають, що Ростислав не мав якостей батька і діда, а також особливих обдарувань політика і полководця. Він уособлював собою анахроністичний тип державного діяча, що безнадійно намагався зупинити колесо історії. Для контрасту Ростиславові протиставляють Андрія Боголюбського, котрий нібито на північному сході руйнував сформований устрій і накреслював плани далекого майбутнього.

Подібний докір можна закинути не тільки Ростиславу Мстиславичу. Політика об'єднання руських земель, реалізація якої пов'язувалась із відновленням принципів “старійшинства”, була характерна для всіх київських князів. І пізніше, коли поряд із Києвом висунулись інші об'єднувальні центри — Чернігів, Володимир, Галич, — їхні князі також домагались визнання свого “старійшинства”. Не був винятком і Андрій Боголюбський, протиставлення якого Ростиславові Мстиславичу в цьому плані не має підстав. Князів, котрі претендували на керівну роль у країні, відрізняла не остаточна мета (в усіх випадках вони були представниками доцентрових сил), а методи і шляхи її досягнення, які залежали від конкретних історичних умов.

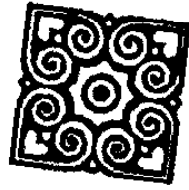
Ростиславу Мстиславичу вдалося відновити престиж і роль великокняжої влади й поширити київський вплив на значну частину руських земель, по суті, не вдаючись до сили зброї. Вісім років Русь практично не знала міжкнязівських усобиць, не зазнавала спустошливих вторгнень половецьких орд. Так, політика Ростислава стосовно до Степу була оборонною. Він справді не здійснював далеких походів і не отримував гучних перемог. Але ж і половці в цей час не проходили далі Пороської оборонної лінії. Саме тут вони зазнали поразки в 1161 і 1166 рр., після чого й зовсім припинили наступ на південноруське порубіжжя,

задовольняючись лише грабунком купецьких караванів. Князювання

Ростислава Мстиславича пройшло під знаком перемоги

(нехай і тимчасової) об'єднувальних

тенденцій.

§6. Мстислав Ізяславич (1167-1169 рр.)

Після смерті Ростислава, незважаючи на наявність більш достойних (за родоводом) кандидатів (Володимир Мстиславич, Святослав Всеволодич і Андрій Боголюбський), київські бояри запросили на великокняжий стіл Мстислава Ізяславича, князя Волинської землі, котрий до цього двічі саджав у Києві дядька Ростислава та був, по суті, його співправителем. Перейшовши до Києва, Мстислав Ізяславич залишив за собою і багату Волинь, яка мала традиційно тісні зв'язки з Києвом. Від часів Ярославичів великі князі розглядали цю окраїнну руську землю як свою вотчину і не бажали віддавати її в спадкове володіння будь-якій княжій гілці. З огляду на це Волинь аж до середини XII ст. не мала власної князівської династії; вона або керувалась безпосередньо з Києва, або на володимирському столі сиділи ставленики Волинь одержує статус спадкової отчини й надовго закріплюється за його родом. Характер взаємовідносин Волині й Києва дещо змінився, але тісні зв'язки збереглися. Активна участь волинських князів у боротьбі за великокняжий стіл, їхні спроби досягнути старшинства шляхом об'єднання Волині й Київщини свідчили про це.

Поряд із доцентровими тенденціями в політичній історії Володимиро-Волинського князівства мали місце й відцентрові. Вони означились уже при перших Ізяславичах. У 1156 р. на Волині виникла своя усобиця, яка стала результатом посилення луцького столу і претензій його князів на рівноправність із князями володимирськими. До переходу в Київ Мстиславу Ізяславичу вдавалося зберігати звання старшого князя землі. Однак згодом, коли під тиском союзників Андрія Боголюбського він змушений був залишити Київ і повернутися на Волинь, становище його змінилося. Згідно з договором, який був укладений з братом Ярославом, Володимирське і Луцьке князівства визнавалися рівноправними. За численних нащадків Мстислава і Ярослава Ізяславичів ці князівства, в свою чергу, розділяються на кілька дрібніших.

Усе це станеться згодом, а поки що Мстислав залишався господарем становища на Волині і, на думку київського боярства, був найбільш достойним кандидатом на великокняжий стіл. Заручившись підтримкою Ярослава галицького, Мстислав Ізяславич із дружиною рушив на Київ. Слава Мстислава, переможця половецьких ханів, була настільки великою, що йому не знадобилося

жодних зусиль, щоб заволодіти Києвом. Усі його супротивники зачинились у Вишгороді. Обложені військом Мстислава, вони змушені були відмовитись від надмірних територіальних претензій. У свою чергу, Мстислав також пішов на деякі поступки. Давиду Ростиславичу був залишений Вишгород, Рюрику — Овруч, Володимир Мстиславичу — Котельниця. Ярослав залишився в своєму Луцьку, а місто Володимир Мстислав зберіг за собою.

У цьому переділі столів, який відбувався щоразу після смерті попереднього й утвердження нового великого князя, найбільш обійденим уважав себе Володимир Мстиславич. Маючи право на Київ, він змушений був сидіти в глухій Котельниці, що, звичайно, принижувало його гідність. Спроби Володимира заявити свої права на Київ закінчились вигнанням його за межі Київщини, після чого він одержав уділ в Ростово-Суздальській землі, але навіть не удостоївся прийому Андрія Боголюбського. Історики пояснювали таке прохолодне ставлення Андрія небажанням його до пори до часу сваритися з великим київським князем.

Ставши великим князем, Мстислав розгорнув енергійну діяльність по захисту південноруських земель і торговельних шляхів від половецьких набігів. У 1168 р. він скликає васальних князів до Києва: "... пожалуйтеся о Руськои земли и о своен отциниѣ и дѣданиѣ, оже несуть хрестьяны (половці — авт.) на всяко лѣто ꙗже вежѣ свои, а с нами роту взимающе, всегда переступающе; а ꙗже ꙗ нас и Гречьскии пѣть изъотимають, и Голоныи, и Залозныи"¹.

Князі охоче приймають пропозицію Мстислава, але особливо вона захоплює літописця, котрий не шкодує епітетів для звеличення великого князя. У поході повинні були взяти участь сили всіх князів. Навіть традиційно непокірним Ольговичам Мстислав наказує бути в Києві: "Посла же Чернигову къ Ольговичемъ всимъ и къ Всеволодичема, веля имъ быти всимъ ꙗ себе; бяху бо тогда Ольговичи въ Мстиславни воли"².

Що означає бути у волі великого князя, видно з літописної статті 1140 р. Після десятирічного заслання повернулись із Візантії полоцькі князі, заслані Мстиславом Великим за те, що "не бяхоуть в его воли и не слышахоуть его, коли зовяшетъ в Руською землю в помощь". Бути у волі — означає підкорятися рішенням свого верховного сюзерена, особливо в питаннях захисту державних кордонів.

Літописець, описуючи похід Мстислава, в якому взяли участь 13 князів — Рюрик і Давид Ростиславичі, Святослав Всеволодич, Ярослав, Олег Святославич, Всеволод, Ярослав луцький, Ярополк Ізяславич, Мстислав Всеволодич, князь городенський, Святополк Юрійович, князь туровський, Гліб і його брат Михайло з Переяслава, — ніби воскрешає далекі часи Мономаха і Мстислава. Як і тоді, боротьба з половцями уявляється йому загальноруською справою.

¹ ПСРЛ.— Т.2.— Стт.538.

² Там же.

“Хрестовий похід” руських дружин закінчився їхньою блискучою перемогою. Половці були загнані за Оскол. Незабаром Мстислав разом із волииськими князями іде до Канева і, як двома роками раніше Ростислав, чекає, поки придуть купецькі каравани на Русь.

Переможні походи на половців, в яких за останнє десятиліття брали участь сили багатьох давньоруських князів, сприяли зміцненню позицій великого князя й тіснішій єдності південноруських земель. Однак вони не призвели до припинення боротьби князів за Київ. Мстислав Ізяславич тільки на короткий час досяг визнання свого старшинства і став першою фігурою серед руських князів. Володіючи Києвом і багатою Волинню, спираючись на допомогу торків і змиривши на деякий час Ольговичів, Мстислав виріс у найсильнішого серед своїх сучасників. Жоден із князів не міг протистояти йому сам на сам. І все ж, хоробрий і сильний характером, Мстислав не виявив достатньої гнучкості, такої необхідної на київському столі в умовах феодальної роздробленості країни. Невдовзі проти нього склався сильний союз князів Ростиславичів і Ольговичів, на чолі якого стає Андрій Боголюбський. На 1169 р. вплив Мстислава звузився до меж Київщини і Волині, а також далекого Новгороду, де після вигнання Святослава Ростиславича сів син київського князя Роман Мстиславич.

Історія взаємовідносин Києва і Новгороду епохи феодальної роздробленості Русі свідчить про те, що між цими двома найбільшими центрами країни існували постійні тісні зв'язки — економічні, культурні, політико-адміністративні. Розташований на перехресті торговельних шляхів, Новгород упродовж півстоліття був для Русі своєрідним “вікном у Європу”. Не випадково Київ завжди прагнув до того, щоб цей міжнародний торговельний порт був у його руках, для чого в Новгород із Києва здавна посилалися князі й посадники. У період феодальної роздробленості новгородці самі вибирали собі посадників із числа місцевого великого боярства, але князі, незважаючи на утвердження принципу “вольності в князях”, як і раніше, найчастіше “вводились” із Києва.

Свого часу Б. Греков, який розглядав новгородське повстання 1136 р. як поворотний пункт в політичній історії Новгороду, вважав одним із найважливіших його результатів позбавлення князя права на володіння землею. Б. Рибаків також вважає, що після 1136 р. Новгород остаточно стає боярською феодальною республікою. Вся повнота влади в ній перейшла до бояр, а князі (хіба що за винятком Мстислава Удалого) були, по суті, найманими воєначальниками.

Гадаємо, що така оцінка ролі новгородських князів періоду феодальної роздробленості не зовсім точна. Звичайно, їхнє становище в Новгороді не було настільки міцним і певним, як в інших давньоруських землях, але зводити їх до рівня безземельних кондотьєрів навряд чи справедливо. Адже в Новгород запрошувались не ізгої, а маєтні князі, які мали на півдні (або північному сході) Русі свої отчини. Залишати їх без достатньої компенсації не було сенсу. Тим часом князі йшли в Новгород охоче. Чому?

Велике значення для правильного розуміння реального становища новгородського князя має дослідження В.Яніна про князівське землеволодіння. На основі аналізу актових матеріалів він дійшов переконливого висновку про існування в Новгородській землі княжого домена і після 1136 р. Отже, князі, перейшовши в Новгород, не тільки не втрачали свого статусу великих земле-власників, а, можливо, ще більше зміцнювали його.

Що стосується безправ'я новгородських князів, то воно також надто перебільшене. Знахідки великої кількості князівських печаток, що здебільшого походять із Городища (в епоху Новгородської республіки тут містився архів спільного суду), свідчать про регулярне виконання ними урядових функцій. В.Янін вважає, що князівськими буллами скріплювалися пожалувані грамоти князя і посадника. Аж до початку XV ст., судячи зі свідчень докінчань Новгороду з князями, пріоритет належав князю: "... а без посадника ти, княже, суда не судити". Таким чином, може йтися лише про розділення виконавчої влади князя з посадником, представником боярства, а не про усунення першого від державного управління.

Новгородські князі традиційно виконували обов'язки воєначальників, керівників професійної дружини. В умовах постійних сутичок феодалних володарів, а пізніше й іноземної експансії, роль ця була досить помітною.

І нарешті, новгородські князі відігравали значну роль у "зовнішніх" зносинах Новгороду. Мова йде про його зв'язки з Києвом, іншими давньоруськими містами і землями. Формування цієї політики було компетенцією князівської влади. Досить згадати у зв'язку з цим рекомендації (правда, суперечливі) Всеволода Мстиславича стосовно того, з ким Новгороду варто бути в союзі. Тривала відсутність князя на новгородському столі призводила до порушення звичних зв'язків Новгороду з рештою Русі, спричинювала економічні труднощі. Це добре видно, зокрема, з літописної статті 1141 р.: "Новгородци не стерпяче безо князя сѣдити, ни жито к ним не идяше ни откуду же"¹.

Отже, незважаючи на утвердження в Новгороді республіканських порядків, князь залишався досить значною політичною фігурою. Коли б це було не так, боротьба довкола новгородського столу, яку вели великі київські князі і князі — претенденти на загальноруське "старійшинство", не мала б розумного пояснення. Не вирували б пристрасті з приводу "угодності" князя і в самому Новгороді. Часта зміна князів на новгородському столі, хоч як це парадоксально виглядає, свідчила не стільки про їхнє безправ'я, скільки про постійне прагнення боярства до обмеження князівських прерогатив. Це породжувало взаємні протензії, незрідка призводило до князівсько-боярських конфліктів. Не сприяло стабілізації єдиновладдя в Новгороді й те, що він (як і Київ) не виокремився у спадкову отчину якоїсь князівської гілки.

¹ ПСРА.—Т.1—Стп.309.

Як свідчить літопис, зміна князів на новгородському столі відбувалась услід за зміною князів на київському, причому новгородці запрошували до себе зазвичай сина або брата великого князя. Сильні претенденти на Київ також намагались утвердити в Новгороді свого ставленика. Так було за Юрія Довгорукого, така ситуація склалася й тепер, коли в Київ почав прагнути Андрій Боголюбський.

§7. 1169 рік

З легкої руки М.Карамзіна взяття Києва військами союзників Андрія Боголюбського вважається поворотним пунктом давньоруської історії, після якого Київ начебто назавжди втратив право називатися столицею держави. Насправді ця подія була цілком заурядною й не мала таких доленосних для Русі наслідків.

У 1168 р. проти Мстислава Ізяславича склалася досить потужна коаліція. У похід на Київ вступили полки 12 князів. За повідомленням Київського літопису, до сил руських князів приєдналися "половецькіє князи с половцы и ұтры и чахи и аяхи и Литва и многое множество воинства совокүпнша идоша к Києву"¹. Після тривалої облоги Київ було взято. Літописець пише: "И грабиша за два дни весь град, Подолье и Горү, и монастыри, и Софью и Десятиннүю Богородицю и не бысть помилования никому же... и взяша имѣнья множество, и церкви обнажиша иконами и кингами, и ризами, и колоколы изнесоша"².

Вперше за багатівікову історію "мати городам руським" зазнала такого сильного розгрому руськими князями. По-різному оцінювали історики цей факт. С.Соловйов вбачав суть справи в тому, що Київ було взято за всезагального відпору його жителів. В.Сергеевич та інші історики вважали пограбування Києва результатом помсти підлеглих племен за його гегемонію й централізаторську політику. Б.Рибаков не схильний перебільшувати наслідки розгрому. Історики,

¹ ПСРЛ.— Т.9 (Никоновская летопись).— С.237.

² ПСРЛ.— Т.2.— Стп.545.

на його думку, були введені в оману мальовничим описом дводенного пограбування міста в літописі Печерського монастиря, підпаленого переможцями. Окрім літературної майстерності Полікарпа, котрому, як вважає Б.Рибаків, належав опис взяття Києва, жодних об'єктивних даних про занепад Києва немає.

Деякі історики намагаються на цьому прикладі показати прояв нібито давнього антагонізму між росіянами та українцями. Безпідставність цієї тези надто очевидна, щоб її доводити. Зазначимо лише, що в поході на Київ брали участь не тільки і не стільки суздальські сили, скільки південноруські. Подібні акції стосовно столиці Русі здійснювали й інші князі, зокрема Всеволод Ольгович, Роман Мстиславич і Рюрик Ростиславич, котрі посідали чернігівський, волинський і київський столи. Це була боротьба за владу, за старшинство серед давньоруських князів, представників однієї країни і одного князівського роду.

У даному випадку більше, ніж ступінь завданих збитків (насправді вони не були надто великими), вимагає пояснення сам факт взяття столиці Русі військами Боголюбського, а також його вплив на подальші події. Більшість істориків вважає, що Андрій Боголюбський, будучи носієм нових форм політичного устрою Русі, розгромом Києва остаточно підірвав стару державну систему. На думку С.Соловйова, вчинок Андрія був подією величезної важливості, подією поворотною, від якої історія починала новий шлях, з якого завівся на Русі новий порядок. Б.Греков, хоча й відзначав, що Андрій не був явищем винятковим, вбачав у його діяльності риси, які ріднили його з майбутніми політичними діячами Москви, котрим вдалося зробити те, що було ще не під силу Андрію.

Що ж дало підстави історикам бачити в Андрієві новий тип державного діяча? Які загальноруські заходи чи реформи в Суздальській землі можуть виправдати таку високу оцінку Боголюбського? Здається, тільки прагнення до самовладдя в своїй землі і старшинства на Русі. Досягнення цих цілей супроводжувалося вигнанням не бажаних йому князів і єпископів, розправами з непокірними боярами. Нового, однак, у цьому нічого не було. Подібні явища характеризували політичну ситуацію і в інших руських землях. Можливо, тільки успіхи в Андрія були більш відчутні, ніж у його сучасників, але очевидно, що й опір йому чинився значно слабший. Ні князі-васали, ні могутня земельна знать, ні єпископи ще не встигли пустити глибокого коріння у відносно молодому Ростово-Суздальському князівстві й не становили такої політичної сили, якою вони були в Києві, Новгороді, Галичі та інших старих центрах Русі. Боголюбський був більш вільним у своїх діях не тому, що в Суздальській землі усувалися старі вікові порядки, а тому, що в XII ст. вони ще не набули тут свого розвитку. На думку А.Насонова, на півночі в XII-XIII ст. тільки почали проявлятися побутові риси старої вікової Київської Русі, в основі своїй спільні для всіх волостей того часу.

За Андрія Боголюбського, як і за його найближчих наступників, ще тривав процес формування Володимиро-Суздальської землі. Ось чому її князі в цей час

10206
 ЛѢТЪ ХРО. ПРЕСТАВИ БЛАГОУТВѢРШИИ ХРИСТОЛЮБИВЫИ
 КНЯЗЬИ ЗА СЛАВЪ СЯ БЛАГОУТВѢРШИИ ЛѢТЪ ХРО

Рис.31. Поставлення ікони Володимирської Богоматері в Успенській церкві м.Володимир-на-Клязьмі. Мініатюра Радзивілівського літопису

були заклопотані не перерозподілом внутрішніх володінь, що характерно для інших земель, зокрема Південної Русі, а розширенням зовнішніх кордонів, розтовсюдженням данини і суду на нові землі. Півтора десятка років Андрій Боголюбський прибирав до рук далекий і спокійний "Залський" край, і в цьому сенсі його діяльність перегукується з діяльністю перших київських князів, які формували територію держави.

Володимиро-Суздальське князівство, відокремившись від Переяслава в роки князювання Юрія Довгорукого, досить швидко виросло в одне з найбільших на Русі. Воно охоплювало землі Волго-Окського межиріччя, Залозжя, простягнувшись на півночі до озер Біле і Леча, а також Північної Двіни. Княжіння величезних територій, населених угро-фінськими племенами (меря, мурома, весь та ін.), не зустрічало опору. Взаємовідносини слов'ян, що просувалися на північний схід, з місцевим населенням були мирними. Відбувався природний процес етнокультурної консолідації народів на більш розвинутій руській основі. Географічне положення Володимиро-Суздальської землі, що була віддалена від половецького Степу і не зазнавала руйнівних вторгнень кочовиків, сприяло її економічному розвитку.

В часи князювання Юрія Довгорукого і Андрія Боголюбського велося значне міське будівництво. Літописи відзначають будівництво Москви (вперше згадується в 1147 р.), Юр'єва-Польського, Дмитрова, Коснятина, Кидекші, Звенигорода, Переяслава, Володимира, Боголюбова та інших.

На відміну від князівств центральних районів Русі, Володимиро-Суздальська земля ще не зазнала суспільно-політичних криз. Їй ще доведеться відчути й пережити і силу боярської опозиції, і плутанину міжкнязівських відносин, і політичне суперництво старих та нових міських центрів. Симптоми дроблення Суздальщини окреслилися вже після смерті Боголюбського, тобто тоді, коли ще не повністю завершився процес формування її державної території; після Всеволода її політична ситуація нагадувала ситуацію в Південно-Західній Русі XII-XIII ст., щоправда, ускладнену широкою участю в ній населення.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

РУСЬ В ДОБУ
«СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»

Заключний етап історії Русі з повним правом може бути названий добою "Слова о полку Ігоревім". У цій геніальній поемі, яка оплакує поразку руських дружин 1223 р. на Каялі та пристрасно закликає князів до єдності й захисту Русі від половців, відображено фактично життя всієї Русі. Крізь призму коротких мудрих рядків, як вважає Б.Рибаків, автор "Слова..." нібито розстеляє карту Великої Руської рівнини й показує доли земель від Карпат до Волги та від Ільмень-озера до Чорного моря. У "Золотому слові" Святослав київський закликає Всеволода суздальського, Давида та Рюрика смоленських, Ярослава галицького, Романа волинського вступити "съзлатъ стремь за обиду сего времени, за землю Русскую". Згідно з Д.Лихачовим, необхідність єднання Русі автор "Слова..." доводить не тільки на прикладі невдалого походу Ігоря та багатьох історичних зіставлень, а й відтворюючи широкий образ Руської землі, повної міст, річок, численних мешканців, малюючи руську природу, безкраї простори батьківщини.

Заклик "Слова о полку Ігоревім" до єднання руських князів, як і аналогічні заклики інших літературних творів, свідчили про те, що ідея збереження єдності Русі була замовленням часу. Але її реалізація виявилася дуже ускладненою. Те, що розуміли передові уми Русі, ніяк не доходило до свідомості руських князів. Вони й далі вели взаємно виснажливу боротьбу на всіх рівнях: за старшинство на Русі, за володіння кращим князівством, за отримання частки в "Руській землі", так зване "причастя", за столи всередині князівств. Часом, особливо в роки чергових половецьких навал на Русь, чвари між руськими князями затихали, але тільки-но минала зовнішня небезпека, вони спалахували з новою силою. Міжкнязівська боротьба ускладнювалася участю в ній боярства. Об'єктивно його політичні амбіції були шкідливі для державного розвитку Русі. Намагаючись поставити себе над князівською владою, бояри організовували часті змови проти князів, провокували соціальні безпорядки, поділялися на ворогуючі партії й вели боротьбу між собою, що посилювало політичну нестабільність як в окремих землях, так і в країні в цілому, послаблювало її перед зовнішньою небезпекою. Політичний ідеал руського боярства дуже добре визначив галицький літописець: "Бояре же Галичстии Данила княземь собѣ называху: а самѣ всю землю держаху"¹. Отже, бояри не стільки зупиняли біг князів від міста до міста, як гадають деякі історики, скільки прискорювали його. Вони "вабили" їх

¹ Летопись по Ипатьевскому списку. — СПб., 1871. — С.525.

на столи та виганяли з них: "Помди прочь, княже, ты нам еси не надобен" — чим посилювали усобиці.

Процеси феодального дроблення Русі тривали практично до 1240 р., проте було б помилковим бачити в її політичному житті цього періоду лише відцентрові тенденції. Дедалі наполегливіше пробивали собі шлях і доцентрові. Їхнім уособленням була сильна князівська влада, а також широкі верстви міського та сільського населення, які на власній шкурі відчували згубність феодальних чвар.

§1. Андрій Боголюбський, Ольговичі й Ростиславичі в боротьбі за старшинство на Русі

Міжкнязівські відносини в 70-х роках XII ст. відзначалися надзвичайною складністю й напруженістю. Неабияку політичну активність у цей час виявляли Андрій Боголюбський, а також представники князівських кланів Ольговичів і Ростиславичів, котрі намагалися виставити для себе переважне право на загальноруське старшинство і володіння Києвом. Певний час у цій боротьбі брали участь нащадки Мстислава Великого — Мстислав Ізяславич та його дядько Володимир Мстиславич. Жодна зі сторін не змогла домогтися вирішальної переваги. Неодноразові спроби Андрія Боголюбського утвердити в Києві свого ставленика не мали особливого успіху: Гліба Юрійовича в 1171 р. вбили київські бояри, а Всеволода та Михайла Юрійовичів, які одержали стіл у 1173 р., вигнали з Києва Ростиславичі. Останні відмовилися визнати за Андрієм сеньйоріальні права й передали Київ Рюрикові Ростиславичу.

Для характеристики взаємовідносин двох провідних політичних сил на Русі (Ростиславичів і Юрійовичів) значний інтерес становить грамота-відповідь Ростиславичів на вимогу Боголюбського очистити Київ і Руську землю: "Мы прнслалъ, не акы къ князю, но акы къ подручнику и просту человѣку, а что умыслнлъ еси, то дѣй, а Богъ за всѣмъ"¹. З цієї відповіді випливає, що старшинство Боголюбського було тимчасовим і визнавалося Ростиславичами, очевид-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.573.

но, тільки тоді, коли в Києві сидів ставленик володимиро-суздальського князя.

Ображений таким ставленням до себе південноруських князів, Боголюбський восени 1174 р. знову розпочав великий похід на Київ. Серед його війська були полки братів, а також чернігівські та новгород-сіверські дружини. Ростиславичів підтримав волинський князь Ярослав. У бою під Вишгородом союзники Боголюбського (він, як і в 1169 р., безпосередньої участі в поході не брав) зазнали поразки та в паніці втекли за Дніпро. Південноруський літописець не без зловтіхи зауважив з приводу цього: “И тако возвратишася вся сила Андрѣя князя Суздальского, совокупил бо вьшеть всѣ земаѣ и множество вои не вьше числа, пришли бо вьху высокомысляще, а в смрени отидоша в дома своя”¹.

Невдала спроба Боголюбського оволодіти Києвом до краю загострила й без того складну соціально-політичну обстановку на північному сході Русі. Часті військові походи на Волзьку Булгарію, Новгород та Південну Русь, не узгоджені з інтересами власної землі, викликали невдоволення різних соціальних верств населення. Особливо напруженими були стосунки Андрія Боголюбського з власними боярами, яких, намагаючись прибрати до рук та усунути від участі в керуванні князівством, він виганяв із насиджених місць (у 1155 р. в боярина Степана Кучки було відібрано замок Москва й перебудовано в князівську фортецю), страчував.

У 1174 р. Андрій Боголюбський став жертвою боярської змови. Керовані Кучковичами змовники, серед яких був ключник Андрія Анбал, вночі пробралися до його палацу та вбили свого князя.

Звістка про смерть Боголюбського стала своєрідним сигналом до початку народного повстання проти князівської адміністрації. В ньому взяли участь жителі Боголюбова й Володимира, а також селяни навколишніх сіл. Киязівських тиунів і мечників було вбито, їхні будинки пограбовано.

Не відзначалася спокоем обстановка й в іншому сильному князівстві Русі — Галицькому, де правив Ярослав Осмомисл. Тут також дуже важко склалися стосунки між князем і боярами. Перший конфлікт виник у 1159 р. Незадоволені суворою вдачею Ярослава, бояри вирішили запросити на галицький стіл його двоюрідного брата, князя-ізгоя Івана Берладника. “Слахуть бо ся к немѹ (до Івана Берладника — авт.) Галичане, веляча емѹ всѣсти на конѣ, и тѣмъ словомъ поущивають его к совѣ, рекуче: Толико явиши стягы, и мы отступимъ отъ Ярослава”².

У 1173 р. суперечності між галицьким “самовластцем” та боярами вилились у відкрите протистояння. Приводом до нього прислужився родинний конфлікт між Ярославом та його дружиною Ольгою Юріівною, викликаний любовним

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стт.577-578.

² Летопись по Ипатьевскому списку. — С.342.

Рис.32. Сцена вбивства Андрія Боголюбського в Боголюбіві.
Мініатюра Радзивілівського літопису

зв'язком князя з Анастасією. Взявши з собою сина Володимира, Ольга, очевидно, не без намовлення бояр, втікла до Польщі. В Галичі почалися заворушення. Очоловані Костянтином Сірославичем галицькі бояри вдалися до сили. Ярослава Осмомисла було взято під варту; його друзів Чагрів, із роду яких походила Анастасія, порубано; коханку спалено на вогнищі, а її (та Ярослава) сина Олега ув'язнено. Під тиском боярської опозиції Осмомисл змушений був дати обіцянку "имети княгиню вправду", після чого Ольга з сином повернулися до Галича. Конфлікт тимчасово вдалося владнати.

На Чернігівській землі, де княжив Святослав Всеволодич, не вщухала міжусобна боротьба серед численних нащадків Ольговичів. Особливою завзятістю вона відзначалась у 70-і роки XII ст. Новгород-сіверський князь Олег кілька разів вдирався в межі володінь чернігівських князів, спалив Лутаву та Морівійськ, грабував села й замки навкруг Стародуба. У відповідь на це Святослав здійснював каральні експедиції проти Новгород-Сіверщини.

В умовах, коли одні провідні політичні діячі Русі зійшли з життєвої арени, а інші клопоталися внутрішніми справами у своїх князівствах, на київській стілі у 1174 р. сів Ярослав Ізяславич. Усі права на Київ у нього були: тут сиділи його батько і дід. Здавалося, що великокняжому благополуччю Ярослава ніщо не загрожує, але це було не так. Становище луцького князя на київському столі не було міцним. У Києві склалася проти нього сильна боярська опозиція, яка, очевидно, пов'язувала майбутнє великокняжого столу не з Ярославом, а зі Святославом Всеволодичем. Сам Святослав негайно заявив претензії на частку

в Київщині, а в разі відмови Ярослава загрожував йому війною. Особливий інтерес становить грамота чернігівського князя, в якій він повідомляє про існування між ним та Ярославом якоїсь угоди про наділи в Київській землі. “А помяни первыи рядъ: реклъ бо еси: — оже я сяду въ Києву, то я тебе надѣлю, пакы ли ты сядеши въ Києвъ, то ли мене надѣли. Нынѣ же ты сѣлъ, еси, право ли криво ли — надѣли же мене”¹.

Коли князі уклали цей ряд і чи існував він узагалі, сказати важко. Можливо, це лише дипломатичний виверт Святослава, щоб виправдати зазіхання на частку в Київській землі. Ярослав відповів: “... чѣмү тобѣ наша отчина, тобѣ си сторона не надобѣ”. Святослав обурився і заявив, що в нього прав на Київ не менше, ніж у Ярослава, адже він не утрин і не лях, а має єдиного з луцьким князем пращура. Оскільки ж Ярослав не дотримав умови, то Святослав вільний вжити будь-яких заходів. Така заява була рівнозначною оголошенню війни. Невдовзі Святослав, зібравши війська Ольговичів, вчинив стрімкий наїзд на Київ, вигнав звідти Ярослава і сам зайняв стіл “дѣда своего и отца своего”. Через 12 днів він несподівано залишив Київ та повернувся до Чернігова, чим викликав здивування не лише сучасників, а й істориків. Поведінку Святослава справді важко пояснити. У цей час він уже був одним із реальних претендентів на київський стіл. Про це говорить, зокрема, й цитована вище угода з Ярославом. І от, коли мети було досягнуто, Святослав відступає й дозволяє знов повернутися до Києва Ярославу. Останній жорстоко розправився з тими, хто, на його думку, був винен у наїзді Святослава, і, в свою чергу, пішов походом на Чернігів. Святослав виявив поступливість, визнав великокнязівські права Ярослава і відмовився від претензій на частку в Київщині. Після цих подій Святослав і Ярослав разом виступають проти новгород-сіверських князів.

Примирення та союз київського і чернігівського князів, що виник за ним, не входили до розрахунку Ростиславичів, які боялися зовсім втратити Київ. Вони роблять усе, щоб розколоти цей союз, і досягають успіху. Ставши на бік новгород-сіверських князів, яких нібито скривдив Святослав, Ростиславичі схилили до цього й великого князя. Ярослав припустився помилки, яку навряд чи усвідомлював до того моменту, поки Ростиславичі не змусили його покинути Київ.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.578.

§2. Князі-дуумвіри на київському столі: Святослав (1177-1194 рр.) та Рюрик (1180-1202 рр.)

З кінця 70-х років XII ст. доля велико-княжого столу опинилася в руках двох князівських родів, котрі не бажали поступатись оди одному Києвом. Ідеться про чернігівських Ольговичів і смоленських Ростиславичів. Певний вплив на південноруські справи справляв також володимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо, але в часи дуумвірату Святослава і Рюрика він змушений був обмежитися лише претензіями на так зване "причастя" — наділ у межах Київської землі. Ярослав Осмомисл, судячи з усього, не мав жодних амбіцій щодо київського столу.

Тривале змагання за Київ Рюрика Ростиславича і Святослава Всеволодича завершилося тим, що вони обидва утвердилися в Руській землі. Ось як про це повідомляє літописець: "И розмысливъ (Рюрик — авт.) с мужи своими сгадавъ: вѣ во Святославъ старѣи лѣты, и урядився с нимъ, съступи ему старѣшиннства и Кнева, а совѣ взя всю Роускою землю"¹. Це чергове співправління князів у підсумку сприятливо позначилося на долях Києва та Русі, оскільки не тільки примирило два наймогутніші князівські роди, а й стабілізувало внутрішнє становище багатьох руських земель.

Формально співправителі були рівними за статусом, але життя вимагало, щоб один із них був старшим, і таким, безумовно, був Святослав Всеволодич. Саме він у цей час виступив організатором походів об'єднаних дружин проти половців (походи 1183, 1185, 1187 рр.)

Успіхи антиполовецької боротьби, в якій активну участь брали сили земель Київської, Волинської, Галицької, Чернігівської, Переяславської та Смоленської, дружини князів пінських, городенських та інших, були несподівано затьмарені поразкою князя Ігоря в 1185 р. Дізнавшись про чергову перемогу Святослава, невдачливий новгород-сіверський князь сказав своїм васалам: "А мы что же, не князья, что ли? Пойдем в поход и себе тоже славы добудем". Нічим не виправдане бажання зрівнятися зі Святославом київським обернулося катастрофою для Ігоря та нещастям для всієї Південної Русі. Літопис малює жахли-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.624

ву картину після поразки сіверських князів: “Возмятошася города Посемьские, и всть скорвь и туга люта, якоже николи же не бывала во всемъ Посемье, и въ Новѣгородѣ Сѣверскомъ, и по всей волости Черниговской, князи изымани и дружина изымана, избита”¹.

Трагедія на берегах Каяли відкрила “ворота на Руськую землю”. Половці ринули на Чернігівську, Переяславську та Київську землі. Енергійні дії великого київського князя Святослава, який намагався організувати оборону Південної Русі від половців, не давали бажаних результатів. Ярослав Всеволодич, хоча й зібрав значне військо, виступати на половців не квапився. Давид Ростиславич привів свої полки до Трипілля, але далі йти також відмовлявся. Тим часом Кончак палив міста в Посуллі, хан Кза грабував околиці Переяславля. Святославу й Рюрику потрібні були значні зусилля, щоб ліквідувати наслідки сепаратного походу новгород-сіверського князя. На боротьбу з половцями об’єднували сили всі південноруські князівства.

Однією з визначних постатей, які зіграли помітну роль у відбитті степовиків, був переяславський князь Володимир Глібович — онук Юрія Довгорукого. Майже 20 років (1169-1187 рр.) він перебував на передньому краї боротьби з половцями. Під його проводом переяславські дружини не раз завдавали відчутних поразок ордам ханів Кобяка і Кончака. Битва 1186 р. під стінами Переяславля, коли Володимир Глібович у жорстокій січі розбив половецькі війська, які обложили місто, й змусив їх відступити в Степ, стала важливою подією вітчизняної історії. Про неї згадував автор “Слова о полку Ігоревім”: “Се у Римѣ кричатъ подъ саблями Половецкими, а Владимиръ подъ ранами”². Коли в 1187 р., застудившись під час чергового походу в Степ, Володимир помер, втрату цю оплакувала вся Переяславщина: “И плакашася по немъ вси Переяславци ...вѣ бо князь добръ и крѣпокъ на рати, и мужьствомъ крѣпкомъ показуюся, и всякими добродѣтелми наполненъ, о нем же Оукраина много постона”³. Блискучі перемоги 1187-1192 рр. змусили половців відкочувати до пониззя Сіверського Дінця.

Роки княжіння дуумвірів — Святослава і Рюрика — характеризувались піднесенням економічного та культурного життя Києва, який, безсумнівно, виконував у цей час роль загальноруського культурного центру. Літописець Мойсей, який славив Рюрика за побудову стіни, що зміцнювала дніпровський берег біля Михайлівської церкви на Видубичах, називає великого князя царем, а його князівство — державою самовладною, відомою не тільки в руських просторах, а й у далеких заморських країнах, до кінця Всесвіту. “И дѣла благолюбна, и держава самовластна къ Богу изваяная славою паче звѣздъ небес-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.645.

² Слово о полку Игореве. — М.-Л., 1950. — С.204.

³ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.653.

нихъ, не токмо в Руськихъ концехъ вѣдома, но и сущимъ в морѣ далече”¹. Стабілізація політичної ситуації в Південній Русі за Святослава і Рюрика сприяла тому, що значні будівельні роботи було здійснено також і в інших містах Русі: Чернігові, Смоленську, Галичі, Білгороді, Овручі.

Помітно зміцніло в цей час і політичне становище Києва. Близько 1183 р. визначилась тенденція зближення Святослава з одним із найсильніших князів Русі — володимиро-суздальським Всеволодом, який визнав старшинство київського князя. Святослав розглядав себе як сюзерена Всеволода й звертався до нього не як до старшого, й навіть не як до рівного, а як до молодшого. Вираз “brate и сыну”, який він вживав стосовно до Всеволода, як справедливо вважає А. Кузьмін, відбивав не родинні, а феодалні стосунки.

Зростання авторитету Святослава сприяло тому, що він почав знову виношувати думку про усунення з Києва свого співправителя Рюрика. У 1187 р. помер Ярослав Осмомисл, один із провідних політичних діячів Русі епохи феодалної роздробленості, який заслужив високу оцінку літописців та автора “Слова о полку Ігоревім”. У словах, звернених до Ярослава, міститься яскрава характеристика його діяльності: “Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! Высоко сѣдеш на своемъ заотокованиѣм столѣ, подперъ горы Угорськыи своими желѣзными полки, заступив королевы путь, затворивъ Дунаю ворота, меча времени чрезъ облакы, суды рядя до Дуная. Грозы твоя по землямъ текуть, отворяєши Киеву врата, стрѣляши съ отня злата салътани за землями”². Ярослав, продовжуючи політику свого батька Володимира, сприяв перетворенню невеликої Галицької землі в одне з найсильніших князівств Русі.

Смерть Ярослава Осмомисла викликала різке загострення політичної ситуації в Галичині. “Бысть мятеж велнк в Галицкой земле”, — читаємо в літописі. Приводом до нього став заповіт Ярослава, згідно з яким спадкоємцем престолу оголошувався не законний син Володимир, а син коханки — Олег “Настасич”. Бояри, очевидно, побоюючись відплати за спалення матері Олега, вигнали його з Галича й передали престол Володимирі. Незабаром з’ясувалося, що й цей князь їм не підходить. Він багато п’є, гвалтує чужих жінок, відібрав у попа дружину й сам одружився з нею, а головне — “...думы не любяшеть с мужами своими”. Примиритися з цим галицькі бояри не могли. На раді вони приймають рішення вбити попадію. Володимир, захопивши скарбницю, дружину й двох її синів, утік до Угорщини, де пізніше його було ув’язнено. З вини галицьких бояр Галичина була втягнута в глибоку соціально-політичну кризу, яка призвела до захоплення Галича угорцями.

Київ, звичайно, не міг залишатися байдужим до угорської окупації Галичини. Митрополит Никифор звернувся до Святослава і Рюрика із закликом звіль-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.713.

² Слово о полку Игореве. — С.22.

нити Галич та землю від ворожої інтервенції: “Се иноплемьници отъяли отчину Вашу; а лѣпо вам было потрудитися”¹. Святослав погодився виступити в похід на Галич за умови, що там буде княжити Рюрик. Рюрик не прийняв цієї пропозиції, боячись наразитися на конфлікт з енергійним волинським князем Романом Мстиславичем, який уже включився в боротьбу за Галич. Заручившись підтримкою галицьких бояр, Роман у 1187 р. отримує князівський стіл Галича, але втриматися на ньому не може. Підступність боярства, яке звикло до самостійності, а також тиск угорського короля змусили його відмовитись від Галича й відкласти здійснення своїх задумів до зручніших часів.

У 1189 р. галицьким князем знову став Володимир Ярославич. Він утік з угорського ув'язнення спочатку до Німеччини, а вже звідти, за допомогою Фрідріха Барбаросси й польського короля, повернувся до Галича.

Суперечності між князівською владою, яка уособлювала доцентрове начало в політичному розвитку Русі, та боярською опозицією, що сприяла відцентровим тенденціям, мали місце у 80-90-ті роки і в ряді інших князівств. Не уникнув конфлікту з боярами навіть такий удачливий сучасник Святослава і Рюрика, як смоленський князь Давид Ростиславич. Літопис повідомляє, що в 1186 р. між ним та смолянами виникли серйозні суперечності. Очевидно, це був заколот великої земельної знаті, яка намагалася, за прикладом інших земель, обмежити владу свого князя. Приводом до відкритого виступу, вірогідно, прислужилася відмова Давида Ростиславича взяти участь в об'єднаному антиполовецькому поході руських дружин, організованому Святославом Всеволодичем після сумнозвісного походу Ігоря. На відміну від галицького князя Володимира Ярославича, Давид досить легко впорався з боярською опозицією. “И много голов паде лучьших муж”, — свідчить літописець.

Згаданий випадок відмови Давида Ростиславича від участі в боротьбі з половцями, в якій відстоювались не вузькоземельні, а загальноруські інтереси, природно, не міг не позначитися на стосунках Києва і Смоленська, однак не призвів до розриву традиційно дружніх зв'язків. Смоленське й Чернігівське князівства під час співправління Святослава і Рюрика — представників чернігівської та смоленської династії князів — були, поряд із Київщиною й Переяславщиною, ніби частинами єдиного політичного організму, який у літературі зветься Південною Руссю. У цьому, безсумнівно, одна з позитивних рис дуумвірату — форми правління, що виявилася винятково життєздатною в умовах феодалної роздробленості Русі.

У 1194 р. помер Святослав Всеволодич. Підбиваючи підсумок його майже 18-річного князювання в Києві, слід визнати, що успіхи його зовнішньої та внутрішньої політики були дуже значними. “Золоте слово” Святослава — це висловлена в поетичній формі програма всієї його державної діяльності.

¹ ПСРА. — Т.2. — Стр.663.

Для Святослава, як і для автора "Слова о полку Ігоревім", було абсолютно природним, щоб у відбитті половецьких набігів брали участь усі руські князі. "Загородите поля ворота своїми острыми стрелами", — закликав він Всеволода суздальського та Ярослава Осмомисла, Рюрика й Давида Ростиславичів, Романа Мстиславича й Мстислава Ярославича, коли в результаті невдалого походу Ігоря половцям відкрився "трьохсоткілометровий пролом у добре налагодженій обороні Русі".

Успішна антиполовецька боротьба руських дружин на чолі зі Святославом Всеволодичем відновила безпеку торговельних шляхів Русі, які з'єднували її з Південною та Південно-Західною Європою, та сприяла економічному й культурному розвитку всіх давньоруських земель. Для багатьох країн Європи, торгівля яких із Руссю виявилася заблокованою половцями, перемоги руських дружин також мали позитивні наслідки. Ось чому "Слово..." говорить про захоплені відгуки європейців:

"Тү нѣмци н венедици
тү греци н морава
поють славу Святъславаю..."¹.

Характеристика кнївського князя Святослава Всеволодича, вміщена в "Слові о полку Ігоревім", на думку деяких дослідників, не може бути визнана вірною, оскільки розходиться з літописною. О. Шахматов писав: "Якщо ми звернемо увагу, що вся урядова діяльність Святослава Всеволодича зображується літописцем як результат спільних нарад і дум в Рюриком, причому вставка імені Рюрика уявляється тенденційною й, очевидно, несучасною самим записам, ми легко зробимо висновок, що більша частина відомостей Іпатіївського літопису другої половини XII ст. запозичена з Видубицького літопису, прихильного до Рюрика, і в цьому розумінні є переробкою літописних відомостей своїх першоджерел. Отже, в даному разі не літопис, а "Слово..." ближче до дійсності".

¹ Слово о полку Игореве. — С.18.

§3. Рюрик, Всеволод Юрійович і Роман Мстиславич у боротьбі за старшинство на Русі

Помер Святослав Всеволодич — і становище великокнязівського київського столу втратило свою стабільність. Розуміючи, що руські князі навряд чи змиряться з його єдиновладдям, Рюрик негайно запросив до Києва свого брата Давида, який посідав смоленський стіл. Запрошення мотивувалося начебто необхідністю порадитись про долю Руської землі й усього “володимирового племені”, насправді ж ішлося про зайняття Давидом вакантного місця співправителя великого київського князя. “Посла Рюрикъ по брата своего Давида къ Смоленську, река ему: се брате осталася старѣиши всѣхъ в Руськои землѣ, а поѣди ко мнѣ Києву: что будетъ на Руськои землѣ думы и о братъи своен о Володимерѣ племенн”¹.

Претензії Рюрика на старшинство й порядкування не лише в Руській землі, яка могла тут розумітись у вузькому територіальному значенні, а й в усьому Володимировому (мається на увазі Мономах) роді не залишає сумнівів щодо його загальноруських амбіцій. Співправління Давида мало бути суто номінальним, не пов’язаним із його переходом на київський стіл. Обмінявшись із Рюриком подарунками та обідами й засвідчивши свою повагу до чорних клобуків та киян, Давид невдовзі відбув до свого Смоленська.

Добрі наміри Рюрика обернулися новим загостренням міжкнязівських відносин. Дуумвірат представників однієї князівської родини на київському столі не було визнано, в першу чергу, Всеволодом Юрійовичем, який розглядав себе, а не Давида смоленського фактичним співправителем Рюрика. Суздальські літописці відзначають навіть, що Рюрик після смерті Святослава залишився київським князем зі згоди Всеволода: “Посла (Всеволод — авт.) ...мужь своѣ в Києвѣ и посади в Києвѣ Рюрика Ростиславича”². Безсумнівно, це повідомлення треба віднести на рахунок літописання Всеволода Велике Гніздо, яке послідовно проводило ідею старшинства свого князя, але в ньому відбито й певні реалії.

На цей час Всеволод Юрійович, розправившись із ростовським боярством та удільними князями, став одним із найсильніших князів Русі. Не випадково

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.681.

² ПСРЛ. — Т.1. — Стр.412.

автор "Слова о полку Ігоревім", звертаючись до Всеволода Юрійовича, зауважує: "Ты бо можеш Волгѹ веслы раскропити, а Донѹ шеломы выльяти"¹. Як вважає Б.Рибаків, сили володимирському князю додавав його союз із містами, широкими верствами міського населення, а також орієнтація на дворянство, служилий військовий прошарок, повністю залежний від князя. Стабілізація політичної ситуації в Північно-Східній Русі позитивно позначилася на розвиткові економіки й культури краю. Очолюючи таке сильне й велике князівство (1176-1212 рр.), яке вело перед у процесах політичної консолідації на північному сході Русі, Всеволод Велике Гніздо впливав і на загальноруські справи. У великій залежності від нього було Рязанське князівство, тісними зв'язками відзначалися взаємовідносини Володимирського і Переяславського князівств; у Переяславлі (Руському) періодично сиділи сини Всеволода.

Як тільки Всеволод довідався про альянс Рюрика і Давида, він негайно відправив до Києва своїх послів із висловом невдоволення. З грамоти до Рюрика випливало, що акція Ростиславичів недостатньо правочинна, оскільки ще раніше вони начебто визнали права "старійшинства" за Всеволодом. "Вы ести нарекли мя въ своемъ племени, во Володимерѣ, старѣишего, а нынѣ сѣдѣлъ еси въ Киевѣ, а мие еси части не учинилъ в Рускои землѣ"². В подальших словах Всеволода чується погроза позбавити Рюрика будь-якої підтримки — нехай той сам боронить Руську землю.

Як з'ясувалося невдовзі, Всеволод Велике Гніздо був обурений тим, що Рюрик передав своєму зятеві Роману Мстиславичу ту київську волость, на яку претендував він. "Всеволодъ бо просяше у него Торцького, Треполя, Корсуня, Богуславля, Канева, еже бѣ далъ зяти своему Романови"³. Зрештою, цей конфлікт був полагоджений тим, що Рюрик відібрав у Романа названі міста й передав їх Всеволоду. Пізніше, коли Рюрик довідався, що проти нього готується змова князів волинських і чернігівських, він звернувся по допомогу до Всеволода і фактично визнав його "старійшинство". "А ты брате в Володимери племени старѣи еси насъ, а думан и гадан о рускои земли и о своей чести и о нашеи"⁴.

Згодом права Рюрика і Всеволода на Київ та "старійшинство" визнали також чернігівські князі, хоча й обумовили, що йдеться саме про них, а не про довічне закріплення київського столу за родом Володимира Мономаха.

Порозуміння Рюрика, Всеволода Велике Гніздо і Ольговичів, здавалося, знімало гостроту проблеми великокняжого київського столу, але несподівано в розподіл "честі" втрутився Роман Мстиславич, князь волинський. Вище вже йшлося про його претензії на "причастя" в Руській землі. До пори до часу він,

¹ Слово о полку Игореве. — С.205-206.

² ПСРЛ. — Т.2. — Стп.683.

³ Там же.

⁴ Там же. — Стп.686.

Рис.33. Русь у 1200 р.

схоже, вдовольнявся тим, що йому давав Рюрик, але згодом почав претендувати на більше. Йому здавалося, що не Всеволод чи Давид, а саме він має бути співправителем Рюрика.

Певний час Рюрик Ростиславич, підтримуваний митрополитом Никифором, успішно протистояв претензіям наймолодшого члена роду Мономаха. Спроба Романа зібрати для боротьби з Рюриком значні сили не увінчалась успіхом. Ольговичі, хоча й не збайдужіли до київського столу, до виступу не були готові, а поляки, до яких звернувся Роман, самі виявилися втягнутими у міжусобну боротьбу. Довелося Романові посилати до Рюрика й митрополита посла з каяттям.

Політична перемога над Романом окрилила Рюрика, тож він намагається звільнитися від співправління Всеволода Велике Гніздо. Скориставшись слушним приводом (сепаратними переговорами Всеволода з противниками великого київського князя), Рюрик відбирає у володимирського князя Пороські володіння. Всеволод не наважився вимагати в Рюрика волость назад, оскільки на півдні Русі в цей час спостерігалася певна стабілізація політичної ситуації й великий князь міг не порахуватись із цією вимогою.

На Русі настало затишшя, проте ненадовго: вже в кінці XII ст. обстановка різко змінилася. У 1199 р. помер галицький князь Володимир Ярославич і Галич опинився в руках енергійного Романа Мстиславича. Рюрик і Ольговичі ще тільки збиралися в спільний похід на Галич, як Роман уже з'явився під стінами столиці Русі. Кияни відступились від Рюрика й відчинили Роману Подільські ворота. На бік волинського і галицького князя перейшли також чорні клобуки та жителі решти міст Київської землі.

Здавалося б, у факті зміни орієнтації киян нічого незвичайного не було. Сторону сильного вони обирали неодноразово й раніше. Проте багато істориків вбачали в цих подіях і щось нове. Симпатії киян до Романа розцінювались як результат зміцнілої тенденції до єдності Русі. В особі волинського князя багато хто бачив державного діяча, здатного відновити єдиність країни.

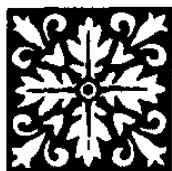
Захопивши Галич, Роман Мстиславич об'єднав Волинь і Галичину. Тепер до своїх володінь він додав ще й Київщину. В руках енергійного Романа опинилася величезна та компактна територія руських земель, яка не поступалася розмірами священній Римській імперії Фрідріха Барбаросси.

Відновлення політичної єдності Південної Русі від Карпат і Дунаю до Дніпра було видатною подією в її державному житті, хоча й не здавалося Романові кінцевою метою його державницьких амбіцій. За свідченнями літопису Татищева, які, на жаль, не знаходять підтвердження в давньоруських джерелах, Русь початку XIII ст. бачилась йому федерацією князівств на чолі з Києвом. Раптова смерть Романа, що сталася 1205 року під час військового походу на Польщу, обірвала реалізацію його далекосяжних намірів.

Будучи волинським, потім галицьким і фактично київським князем, Роман Мстиславич в умовах бурхливого дроблення Русі на невеликі князівства був

одним із небагатьох політичних діячів кінця XII - початку XIII ст., що стояли на рівні тих завдань, які висувалися перед країною силами, котрі відстоювали загальноруську єдність. Переможні походи проти зовнішніх ворогів Русі, зокрема й проти половців, забезпечили Роману високий авторитет як у межах країни, де його називали "самодержцем всея Русі", так і на міжнародній арені. У 1204 р. папа римський Інокентій III пропонує Роману Мстиславичу королівську корону.

Політичні тенденції до відновлення колишньої єдності Русі, які так виразно проступили на південному заході в діяльності Романа, характеризували ситуацію й на північному сході країни в роки княжіння там Всеволода Велике Гніздо. Вони виявлялися в усьому: в постійному зверненні володимиро-суздальських архітекторів, художників, письменників до київської культурної спадщини, в народних сказаннях та билинах, де оспівуються загальноруські герої-богатирі. Зростання національної самосвідомості руського народу, що охоплювало на початку XIII ст. дедалі ширші верстви населення, свідчило про незворотність об'єднувальних процесів на північному сході Русі, перемога яких, утім, наступить пізніше. Тепер, особливо після смерті Всеволода Велике Гніздо, яка сталася в 1212 р., в Північно-Східній Русі тимчасово взяли гору відцентрові тенденції. Могутнє й велике Володимиро-Суздальське князівство роздробилося на уділи між синами Всеволода.

§4. Русь і Київ напередодні монголо-татарської навали

На превеликий жаль, єдність Романової держави не пережила свого творця. На півдні Русі не знайшлося князя, котрий би гідно продовжив його справу. Деморалізований постриженням у монастир Рюрик, хоча й скинув із себе чернечі одежі та повернувся на київський стіл, практично не мав ні політичної волі, ні будь-якої програми подальшого урядування. Похід його на Галич, позначений переможною битвою на річці Серет, закінчився в підсумку безрезультатно. Галицькі й володимирські бояри зрадили малолітніх синів Романа — Данила і Василька — й запросили на столи Галича, Володимира та Звенигорода синів Ігоря Святославича, відповідно Володимира,

Святослава і Романа. Данило і Василько разом із матір'ю змушені були втікати до Польщі, де їх із почестями прийняв Лешко краківський.

Короткочасне княжіння Ігоревичів у Галичині й Волині відзначено безперервною боротьбою з галицькими боярами, яка велася з перемінним успіхом. У 1210 р., переконавшись на власному досвіді, що сильні й незалежні галицькі бояри, всупереч усім своїм клятвам і запевненням, ніколи не погодяться з дургородною роллю в управлінні землею, Ігоревичі вдаються до репресій. За короткий час було знищено близько 500 представників великої земельної знаті, багато емігрувало до Угорщини. Терор, проте, не дав бажаних результатів. У 1211 р. галицькі бояри разом із угорськими й польськими полками увійшли в межі Галичини, перемогли й стратили синів Ігоря Святославича.

Галицькі бояри, намагаючись поставити себе над князівською владою, втягли князівство в глибоку соціально-політичну кризу, з якої воно не могло вибратися впродовж кількох десятиліть. Князівством розраховувались бояри зі своїми іноземними союзниками за співучасть у боротьбі з князями; воно стало ареною, на якій зводили рахунки володарі сусідніх країн, навіть предметом політичних маніпуляцій римської Церкви. Земельні магнати не зупинились і перед загрозою повної втрати західноруськими землями політичної та національної самостійності. Вони то запрошували на галицький стіл руських князів (зокрема Мстислава Удалого і Данила Романовича), то організовували проти них змови й сприяли переходу Галича в руки угорських королевичів Андрія і Коломана. Потрібно було втручання широких народних мас, щоб не допустити утвердження в Галичі іноземного панування. У 1219 та 1229 рр. вони взяли активну участь у вигнанні зі столиці князівства угорців.

Напередодні навали орд Чингісхана галицьким князем утретє став Данило Романович, але зіткнувся з тією ж боярською опозицією: "Кромолъ же бывши въ безбожныхъ боярахъ в Галичкихъ". Подолати її в цей період князювання він так і не зміг.

У той час як західні землі Русі переживали смуту нових усобиць, ускладнену втручанням угорців та поляків, у Подніпров'ї спостерігається певна стабілізація політичного становища. Після смерті Всеволода Чермного (1214 р.) і нетривалого князювання Інгваря Ярославича київським князем став Мстислав Романович. Знову значна частина давньоруських земель опинилась у володінні одного князівського роду, в даному випадку — Ростиславичів. Щоправда, не всюди їхнє становище було таким міцним, як у Києві і Смоленську. Незаширно почувалися в Новгороді Мстислав і Святослав Мстиславичі, Всеволод Романович. Перемінним успіхом характеризувалася боротьба Ростиславичів з угорцями й поляками за Галич, де з 1219 до 1224 р. княжив Мстислав Удалой. Не було ясності й у стосунках Києва з Черніговом. І все ж факт незвично тривалої (1214-1224 рр.) неучасті Ольговичів у боротьбі за великокняжий київський стіл свідчить про визнання ними старшинства Мстислава Романовича.

Нормальний хід історичного розвитку руських земель було порушено вторгненням у межі Русі орд Чингісхана. Перше десятиріччя після поразки руських князів у битві на Калці великокняжий київський стіл посідає Володимир Рюрикович, який підтримував тісні зв'язки з Данилом Романовичем. Останній неодноразово отримував допомогу з Києва для боротьби з угорським королем і, в свою чергу, підтримував Володимира в його конфліктах із князем чернігівським Михайлом. За це Данило отримав у Київській землі Пороський уділ. "Даннаъ же из Рускои земли взя собъ часть"¹. Вірогідно, Данило Романович, як і колись його батько, вважав себе фактичним співправителем Володимира Рюриковича й "старійшиною" руських князів. Як свідчить літопис, Данило в цей час очолив антиполовецьку боротьбу й брав активну участь у примиренні князівських усобиць. У 1234 р., одержавши повідомлення від Володимира Рюриковича про виступ проти Києва чернігівського князя Михайла, Данило негайно рушив свої полки в "Русь" та обложив Чернігів. Після "лютого бою", в якому було застосовано й тарани, Михайло змушений був підкоритися й просити миру. Правда, вже наступного року він і син Мстислава Романовича Ізяслав з допомогою поляків завдали поразки Володимиру і Данилу й зайняли їхні столи: Михайло сів у Галичі, а Ізяслав — у Києві.

З 1235 р. на київському столі перебували князі, які не залишили помітного сліду в історії. Останнім із них був Михайло Всеволодич. Дізнавшись про нове вторгнення монголо-татарських орд на Русь, він злякався і втік в Угорщину. Київ зайняв Данило Романович, але не залишився в ньому, а посадив там свого боярина Дмитрія.

Отже, напередодні монголо-татарської навали давня столиця Русі залишилася без князя. Звичайно, це не могло не мати для неї згубних наслідків.

У грудні 1240 р. Київ був узятий і страшенно погромлений монголо-татарами, що й стало, по суті, фіналом існування Київської держави.

¹ ПСРА. — Т.2. — Стр.766.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

ХРИСТІЯНСЬКА ЦЕРКВА
В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

§1. Від язичництва до християнства

Офіційне запровадження християнства як державної релігії Київської Русі, що відбулося 988 р., виявилось наріжною подією в житті східного слов'янства. 988 рік для літописців, що належали до духовного стану, означив ту межу, яка поділила вітчизняну історію на два періоди: язичницький, коли руський народ жив у темряві й невігластві, і християнський, що приніс йому світло високої духовності й культури. Особливо екзальтовані клерикальні книжники розглядали введення християнства як акт, котрий породив нову людину, що звільнилася від одвічної гріховності. "Хвалімъ от Рускихъ сыновъ, поемъ въ Тронци, а дѣмони проклинаемы отъ благовѣрныхъ мужъ и отъ говѣинныхъ женъ, иже прияли суть крещенне и покаянне, въ отпущенне грѣховъ, новин людье крестьянстии, избранн Богомъ"¹.

Церковна теза темряви і світла знайшла своє втілення і в описі життя самого Володимира Святославича. До прийняття святого хрещення він жив розпусно, переможений хтнвістю. "И бѣ не сытъ блуда, и приводя к себѣ мужьскыя (заміжніх — авт.) жены и дѣвици растаяя"². Після прийняття християнства Володимир — сама добродесність. "Се есть новыи Костянтинъ великаго Рима, иже крести вся люди своя самъ... Аще бо бѣ прежде в поганьствѣ и на сквѣрницю похоть желая, но послѣди же прилежа к покаянью"³. Далі літописець розповідає, що якби Володимир не прийняв хрещення, то руський народ так і перебував би в "прельсти дьявола", тобто в первісному невігластві, коли вся земля опаганювалась людськими жертвоприношеннями.

Перед тим, як продовжити сюжет про християнізацію Русі, слід сказати кілька слів і про релігію, яку християнство змінило. Це слов'янське язичництво, що було однією зі складових комплексу поглядів, вірувань та обрядів первісної людини впродовж багатьох тисячоліть. Термін "язичництво" досить умовний, але в цілому добре підходить для визначення того багатоманітного кола явищ (магія, анімізм, пандемонізм, дуалізм та ін.), які вміщує поняття первісної релігії.

Основою слов'янського язичництва є обожнювання сил природи, віра в духів, що населяли і супроводжували людину від її народження до смерті.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.105.

² Там же. — Стр.67.

³ Там же. — Стр.115-116.

Дохристиянські вірування не були незмінними: на різних етапах історичного розвитку східні слов'яни поклонялися різним богам, які уособлювали найважливіші сили природи. Невідомий руський автор XII ст. у своєму "Слові про ідолів", в осіву якого покладено грецьке повчання Григорія Богослова, спрямоване проти античного язичництва, дав своєрідну періодизацію слов'янських язичницьких культур. На першому етапі вони "клали треби" (жертви — авт.) вампірам і берегиням, на другому — поклонялись роду і роженицям, на третьому — молилися Перуну.

Крім згаданих головних богів, на різних етапах розвитку язичництва існувало багато інших божеств. Вони "населяли" ліси, поля, води, були покровителями різних галузей господарства. Своїх окремих богів мали племена, роди, сім'ї. Поступово у східних слов'ян сформувався великий пантеон язичницьких богів. Одним із найголовніших у доперуновий час був Світовид, зображенням якого, очевидно, є Збруцький ідол.

Язичницький світогляд східних слов'ян, при уважному його вивченні, виявляється складним комплексом, багато елементів якого склалися в глибокій давнині, причому зовсім не обов'язково на праслов'янській основі. У IX-X ст. він досягає найвищої фази свого розвитку, коли культ князівсько-дружинного бога Перуна стає фактично державною релігією ранньої Русі. Однак в цій фазі язичництву довелося поступитися місцем новій релігії. Новій (та й то відносно) лише для Русі. В дійсності християнство до часу його запровадження як державної релігії молодій Київській державі уже нараховувало тисячолітню історію. На береги Дніпра воно прийшло як цілком сформована філософська система, що ввібрала в себе найкращі досягнення європейської цивілізації.

В історичній літературі звичною є формула різкого протиставлення язичництва і християнства. Це справедливо лише почасти. Релігійна сутність двох

Рис. 34. Язичницькі ігрища східних слов'ян. Мініатюра Радзивілівського літопису

цих систем справді різна. В той час як для язичницького світогляду сфера обожнення таїлася в природі, християнство вивело Бога за її межі, оголосило його надприродною силою, яка керує світом. Політеїзм змінився монотеїзмом. Відрізнялось християнство від язичництва і своєю соціальною природою, розвинутим ученням про божественний характер влади. Однак у реальному житті нова релігія утверджувалася не лише через заперечення старої, а й через пристосування її до традиційного язичницького світогляду. Не випадково християнство запозичило багато елементів старої релігії. Слов'янським богам були надані імена християнських святих. Річний цикл язичницьких свят також використовувався релігією: день бога Ярила об'єднався з християнським трійциним днем, день Перуна Громовержця став днем Іллі Пророка, який їздить по небу у вогняній колісниці. Цей вимушений з боку православної Церкви компроміс був зумовлений її намаганням послабити протидію широких народних мас утвердженню нової віри.

Наступництво релігійних вірувань є цілком природним і закономірним явищем у розвитку кожного суспільства, і було б дивним, якби Русь стала тут винятком.

Певна подібність обох релігій спостерігалась і в їхніх прикладних функціях — служінні існуючому правопорядку, ідеологічному забезпеченні непорушності влади “сильних світу цього”. Щоб переконатись у справедливості такого твердження, необхідно звернутись до перших реформ великого київського князя Володимира Святославича. У 980 р. він наказав поставити в центрі дитинця — “на холму вне двора теремного” — новий язичницький храм зі скульптурами Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Сімаргла і Мокоша. Ідол Перуна був поставлений Добринею в Новгороді; аналогічні дії, очевидно, мали місце і в інших містах.

Склад київського пантеону розкриває мету, яку переслідував Володимир цією акцією. Хорос і Дажбог уособлювали сонце, але були різні з походження. Дажбог — слов'янське божество, Хорс — іранське, що ввійшло до слов'янського язичницького пантеону, очевидно, від сіверян, які зазнали помітного впливу іраномовного населення. Споріднений із Хорсом Сімаргл — бог землі, підземного царства. Стрибог — слов'янський бог вітрів (так він названий у “Слові о полку Ігоревім”). Мокош — жіноче божество родючості й домашнього господарства, можливо, своїм походженням пов'язане з фінськими племенами. Першість Перуна — дружинно-князівського бога війни та зброї, як вірно вважав ще Є.Анічков, — явище пізнє, по суті, сучасне народженню Київської держави. Особлива честь Перунові, виявлена Володимиром, свідчить, що в цей культ ним і його оточенням вкладалась ідея головного бога — володаря світу.

Вісім років на київських горах стояв спільний східнослов'янський язичницький храм, але свого головного призначення — сприяти зміцненню центральної влади Києва — він так і не виконав. Не сталося консолідації навколо реанімованого язичництва і в середовищі панівного класу. Язичницька реакція породила значні труднощі також і в сфері міжнародних зв'язків Київської Русі.

Більшість країн на той час уже була християнською, що зумовило її орієнтацію на Візантію і Рим. Згодом стало очевидним, що подальший розвиток Русі значною мірою буде пов'язаний із відходом від первісної ідеології та входженням до європейської культурної спільності.

Аналіз джерел переконує, що запровадження християнства на Русі не слід розглядати як одноактну дію, пов'язану з чудесним прозрінням Володимира Святославича. Це був тривалий і складний процес, який розпочався задовго до його князювання й тривав після нього.

Перші, не дуже виразні свідчення (писемні та археологічні), вказують на знайомство слов'ян із християнською релігією ще в антську добу. За тих постійних економічних і політичних контактів, що їх слов'яни підтримували з римським світом, а згодом і з Візантією, висновок цей здається цілком природним. Не слід лише перебільшувати міру цього знайомства: воно, очевидно, не виходило за рамки поодиноких випадків.

Більш ґрунтовне знайомство русів із християнською релігією відбулось у 838-839 рр., коли їхнє посольство відвідало Константинополь.

Значну увагу в цьому плані привертає свідчення "Життя Стефана Сурозького" про хрещення новгородського князя русів Бравліна. Оволодівши Сурожем, руська дружина заходилася грабувати місто. Сам Бравлін намагався захопити ризницю храму св. Софії, але біля гробниці святого Стефана його раптом вразила недуга: "...обратися лице его назад". Чудесне зцілення настало відразу, як тільки Бравлін наказав припинити пограбування й повернути сурожанам уже відібране в них добро. Після цього Бравліна охрестив наступник св. Стефана Сурозького архієпископ Філарет.

Вивчення "Життя..." В.Василевським, а пізніше М.Левченком і Л.Мюллером показало, що в ньому відображені реальні історичні події, хоча місце, звідки здійснив свій похід Бравлін, і викликало сумніви. Для даної теми не так важливо, звідки прийшов руський князь. Згадка Новгородського Великого має вигляд очевидної вставки перекладача XV ст., оскільки грецьким агіографам IX ст. його назва не була відомою. Істотним є сам факт хрещення. А.Сахаров вважає, що він був складовою дипломатичної угоди між переможцями — русами і переможеними — греками, й не виключає активної зацікавленості в ньому руської сторони. Хрещення Бравліна самим архієпископом могло розглядатися як важливий політичний привілей, вирваний у могутньої православної держави.

Важливим етапом у християнізації Русі були 60-і роки IX ст., коли відбувся перший успішний похід руських дружин під проводом Аскольда на Константинополь. Руси змусили Імперію укласти з ними договір "миру і любові", однією із найважливіших статей якого, судячи з візантійських джерел, було хрещення Русі.

Ось що писав патріарх Фотій у своєму "Окружному посланні" східним митрополитам: "Підкоривши сусідні народи і через це занадто загородившись, вони (руси — авт.) підняли руку на Ромейську імперію. Але тепер вони

поміняли еллінську і безбожну віру (язичництво — авт.), якої раніше дотримувалися, на чисте християнське вчення, ввійшовши до числа підлеглих нам і друзів... і в них розгорілась така спрага віри і ревності, що вони прийняли пастиря і з великим завзяттям виконують християнські обряди”.

Аналогічні свідчення вміщені і в життєписі імператора Василя I Македонянина, складеному його онуком Константином Багрянородним. “І народ росів, войовничий і безбожний, щедрими подарунками золота і срібла і шовкового одягу (імператор) Василій залучив до переговорів і, уклавши з ними мирний договір, переконав (їх) стати учасниками божественного хрещення і влаштував так, що вони прийняли архієпископа”.

Розбіжності між двома джерелами торкаються не суті явища, а лише його приурочення. Патріарх Фотій пише, що хрещення Русі відбулося при ньому, а отже, і при Михайлові, а Константин Багрянородний приписує заслуги хрещення русів Василю I Македонянину та патріарху Ігнатію. Свого часу М.Карамзін узгоджував цю суперечність тим, що на Русь, як йому здавалося, могли двічі посилатися церковні ієрархи — за Фотія і за Ігнатія.

Ця важлива подія в житті Київської Русі не відзначена в “Повісті временних літ”. З вітчизняних писемних джерел лише Никонівський літопис зберіг відомості про це хрещення Русі. Вони вміщені в тій його частині, яка була складена, як вважають Б.Рибаків та інші дослідники, на основі літопису Аскольда. “Сътвори же и мирное устроение съ прежереченными Русы, и преложи сихъ на християнство, и обѣщавшися креститися, и просиша архирея, и посла къ нимъ царь”¹.

На користь факту хрещення Русі в 60-ті роки IX ст. побіжно свідчить розповідь “Повісті временних літ” про вбивство Аскольда. “И ѹбиша Асколда и Дира, и несоша на горѹ, [и погребѹша и на горѣ], еже ся ныне зоветь Оугорское, где же ныне Олминъ дворъ; на тои могила поставилъ божицю святаго Николы”². На основі цього повідомлення В.Татищев вважав, що християнським ім'ям Аскольда було “Микола”. Оскільки Аскольд прийняв смерть за християнську віру, то, на думку історика, його можна було б вважати навіть першим руським мучеником.

Отже, з джерел випливає, що за князювання Аскольда Русь прийняла хрещення на державному рівні. Очевидно, цим часом слід датувати і зародження церковної організації. Писемні свідчення підтверджують, що на Русь у 60-ті роки IX ст. відсилали ієрархів. Про ранг первісної Руської православної єпархії сказати щось певне важко. Це могла бути і єпископія, і митрополія. До останнього схиляє нас відомий реєстр православних кафедр, вміщений у церковному

¹ ПСРЛ. — Т.9 (Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью). — СПб. — 1862. — С.13.

² ПСРЛ. — Т.2. — Стп.16-17.

статуті імператора Льва VI (886-912 рр.), в якому під 61-м номером стоїть Русь. Щоправда, окремі дослідники не схильні повністю довірятися цьому джерелу, відносячи його походження до пізнішого часу.

Щодо успіхів християнізації Русі в 60-80-ті рр. IX ст., то вони не були великими. Для значного поширення християнства ще не визріли умови. Нова віра зустрічала жорстокий опір не лише широких мас, а й значної частини панівної верхівки. Свідченням цього може бути насильницьке усунення Аскольда з київського столу і позбавлення його життя.

З утвердженням у Києві Олега для християнських общин, можна гадати, настали тяжкі часи. Повідомлення літопису про те, що Олег і його мужі "...по Руському закону кляшася оружьемъ своимъ и Перуномъ вогомъ своимъ и Волосом, скотымъ вогомъ" на вірність мирному договору 907 р., дозволяє припускати відродження язичницьких звичаїв: "...вяху бо людие погани и невѣгласи", — підсумовує літописець статтю 907 р.¹

Такими вони (принаймні, оточення Олега) залишалися й надалі. Коли руські послы в 911 р. прибули до Константинополя, імператор Леон звелів, щоб їм показали "страсти Господни и вѣнѣць, и гвоздьє, и хламиду багрянцю, и мощи святыхъ, учаше я к вѣрѣ своей и показующе имъ истиницю вѣрѣ"². Спроба Леона доповнити мирний договір статтею про християнську віру для Русі, як це було за часів Аскольда, не мала успіху. Демонстрація християнських символів, судячи з усього, не вразила послів Олега.

Ситуація змінилась, коли київським князем став Ігор. Його урядування характеризувалося віротерпимістю. Це негайно позначилось на поживавленні християнської віри на Русі. Договір 944 р. відобразив це з усією перекоилівістю. Руси-християни і руси-язичники виступають у ньому як дві рівноправні общини, що беруть участь у церемонії утвердження договору. "Мы же, елико насъ крестилися есмы, кляхомся церковью святаго Ильи въ зворнѣи церкви, и предълежащимъ честнымъ крестомъ... А не крѣщении Русь да полагають щиты своя и мечи свои нагы, и обрѣчи свои и прочая оружья, и да кѣнѣуться о всемъ"³. Нижче літопис уточнює, що соборна церква св.Іллі була на Подолі — над струмком, що в кінці "Пасыньчъ бесьды".

На основі наведених свідчень Є.Голубинський дійшов висновку, що за князювання Ігоря християни переважали язичників і морально, і в значенні політичної ваги у державі. "Таємним християнином" він вважав і самого Ігоря. Останнє твердження навряд чи справедливе. Ігор, безперечно, співчував новій вірі, без чого її успіхи були б неможливі, але сам залишався язичником. Це добре видно з того місця літописної статті 944 р., де йдеться про прибуття до Києва

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Ст.23.

² Там же. — Ст.28.

³ Там же. — Ст.41.

грецьких послів і клятву в їхній присутності руських на вірність договору: “И наоутрѣя призва Игорь послы, и приде на холъмы, где стояше Перѹтъ, и покладоша оружья своя, и щиты и золото, и ходи Игорь ротѣ и мѹжи его, и елико поганиа Русн”¹.

Наявність впливової християнської общини в Києві й на Русі за князювання Ігоря, як і соборної церкви св.Іллі на Подолі, дає можливість припускати відновлення діяльності руської єпархії. Писемні джерела не повідомляють про те, хто саме в цей період очолював Руську православну церкву і чи взагалі хтось її очолював, але навряд чи в цьому можна сумніватися. Не виключено, що місцем єпископської (чи митрополичої) кафедри саме й була подільська соборна церква св.Іллі.

Після вбивства в 945 р. Ігоря великим київським князем формально став його син Святослав, але фактично вся повнота влади перейшла до його матері — княгині Ольги. Вище вже відзначалася її державна діяльність та особисті неабиякі якості. Тут трохи детальніше зупинимося на ставленні великої княгині до християнської віри. Відразу ж зазначимо, що мова піде не про те, була чи не була Ольга християнкою. Факт цей беззаперечний і не вимагає додаткової аргументації. Важливіше з’ясувати обставини її хрещення, а також міру його впливу на поширення християнської релігії на Русі.

У “Повісті временних літ” хрещення Ольги поставлено в певний зв’язок із її державним візитом до Константинополя. Ось що написано про це в літописній статті 955 р.: “Иде Ольга въ Грѣкы, и приде к Царюграду. И бѣ тогда цесарь Костянтинъ, сынъ Леонтовъ, и видѣвъ ю добрѹ сѹщю лицем и смысленѹ велими, и удивися цесарь разумѹ ея, бесѣдова к неи и рекъ еи: “Подобна еси царствовать в городѣ семъ с нами”. Она же разумѣвши и рече къ цесарю: “Азъ погана есмь, да еще мя хоцещи крестити, то крѣсти мя самъ; аще ли то не крещюся”. И крести ю царь с патриархом”².

Така важлива подія, як хрещення правительки великої слов’янської держави, безперечно, повинна була бути відображена в сучасних їй грецьких хроніках. Але нічого подібного в них немає. Навіть Константин Багрянородний, який детально описав у своїй книзі “Про церемонії візантійського двору” прийоми княгині Ольги в імператорському палаці, нічого не говорить про акт її хрещення. Пояснення, запропоноване ще М.Карамзіним і підтримане іншими істориками, що Константин VII мав намір висвітлити лише церемоніальний бік візиту й свідомо випустив усе, що виходило за рамки цього завдання, не є переконливим. Адже хрещення Ольги, як про це пише руський літопис, відбулося не просто в присутності імператора, а за його рівноправної участі в цьому акті з патріархом. Замовчування такої події Константином малоімовірно.

¹ ПСРА. — Т.2. — Стп.42.

² Там же. — Стп.49.

Повідомлення про візит Ольги до Константинополя і її хрещення там вміщені у двох пізніших візантійських хроніках: Іоанна Скіліци (XI ст.) та Іоанна Зонари (кінець XII ст.). Як добре показав Г.Літаврін, свідчення хроніки Зонари не має самостійного джерелознавчого значення, оскільки є лише перефразуванням повідомлення Іоанна Скіліци. У Скіліци про цю подію говориться: *“И жена некогда отправившегося в плавание против ромеев русского архонта, по имени Ольга, когда умер ее муж, прибыла в Константинополь. Крещенная и истинной вере оказавшая предпочтение, она после предпочтения (этой) высокой чести удостоенная, вернулась домой”*¹. Дослідники вбачають у цьому повідомленні Скіліци однозначне свідчення того, що місцем хрещення Ольги був Константинополь. Г.Літаврін не виключає в цьому випадку певної “ідеологічної фікції”, породженої хронологічною близькістю двох подій — приїзду Ольги до Константинополя і її хрещення.

На нашу думку, свідчення Скіліци не дає достатньо переконливої відповіді на питання про місце прийняття Ольгою християнства. Хрещення і надання переваги істинній вірі могли статися ще до подорожі в Константинополь. На користь цього свідчить, очевидно, і факт присутності в оточенні Ольги священника Григорія, який брав участь у прийняттях Константина VII й отримував разом із іншими русичами імператорські подарунки.

Певний інтерес для розуміння хронології та місця хрещення Ольги мають повідомлення “Степенної книги” про відомий об’їзд княгинією руських земель і міст, який відбувався в 947 р.: *“Сия новая Елена обходящи грады и веси во всей Русѣи земли, всѣмъ людемъ благочестие проповѣдая, учаща ихъ вѣрѣ Христовѣ... дани и оброки легки уставляющи и кумиры сокрушающи, и на кумирскихъ мѣстахъ кресты Христовы поставляющи”*².

Відомості, вміщені в “Степенній книзі”, перегукуються з розповіддю про знищення Ольгою язичницьких требищ Іоакова Мніха в його “Пам’яті і похвалі...”. *“И потомъ требища вѣсовская съкруши, и нача жити о Христѣ Исусѣ, възлюбивши Бога”*.

Наведені свідчення вказують на доволі значні перетворювальні заходи Ольги в церковних справах. Незважаючи на певну їх умовність, вони більше підходять до діяльної іатури княгині, аніж розповіді “Повісті временних літ” про спокійні її проповіді в родинному колі. Вище вже відзначалася можливість зв’язку будівництва церкви св. Миколи на Аскольдовій могилі з діяльністю Ольги. В.Татищев, посилаючись на Іоакимівський літопис, говорить про заснування Ольгою київського Софійського собору. Підтвердженням цього служить запис, вміщений в одному з “Апостолів” XIV ст. У ньому вказується, що освячення св. Софії відбулося 952 р.

¹ Цит. за: Литаврин Г.Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь // ВВ. Т.42. С.40.
² Макарий архимандрит. Археологическое описание церковных древностей в Новгороде. — М., 1860. — С.8.

За князювання Ольги мали місце церковно-політичні контакти Русі з Римом. Відомості про це вміщені в так званому “Продовжувачі хроніки абата Регінона Прюмського”, автором якого був єпископ Адальберт. У 954 р. німецький імператор Оттон I прийняв у своїй резиденції у Франкфурті-на-Майні руське посольство, яке прибуло нібито з проханням призначити на Русь єпископа і пресвітерів. У 961 р., про що йшлося вище, він відправив туди своїх місіонерів, очолюваних Адальбертом — ченцем монастиря св. Максиміана у Трірі*.

Той факт, що Оттон направив свого єпископа на Русь, свідчить про відсутність тут на той час вищого церковного ієрарха. У Києві єпископ Адальберт дуже швидко переконався в міцності уз, які пов'язали Русь і Візантію з церковного погляду, й у бракові на Русі прозахідних тенденцій. Прохання руських послів надіслати єпископа він назвав нещирим, що, очевидно, відповідало дійсності.

Л.Мюллер пояснює “нещирість” Ольги тим, що її передовсім не влаштував ранг католицького ієрарха. Вона буцімто розраховувала на те, що папа й імператор поставлять на Русь архієпископа, а вони прислали тільки єпископа.

Із сказаного видно, як багато зробила Ольга для поширення християнства на Русі. Багато, але далеко не все, що вона могла б зробити як правителька країни. Останнього вирішального кроку — проголошення християнства офіційною державною релігією — вона так і не зробила. Чим це можна пояснити?

В літературі неодноразово висловлювалась думка про якусь “неготовність” Русі часів Ольги до християнізації. Думається, що вона неточна як за формою, так і за суттю. Мова повинна йти не про готовність Русі до сприйняття нової релігії, а про те, чи відповідала вона рівню соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку давньоруського суспільства. Що стосується середини X ст., то відповідь може бути однозначною — відповідала. Київські князі не поспішали з офіційним запровадженням християнства не тому, що чекали, коли Русь буде “готова” для цього, а тому, що не могли передбачати наслідків цього кроку, адже не все залежало тільки від них.

У літературі зустрічається думка, що хрещення Ольги, по суті, означало і хрещення Русі, позаяк не могло бути такого становища, коли б глава держави був християнином, а його країна залишалася язичницькою. У цих міркуваннях є певний сенс, але не стосовно конкретного випадку. Річ у тім, що Ольга юридично не була великою київською княгинею, правителем Русі був Святослав. Отже, прийняття Ольгою християнства не виходило за рамки приватної події.

Християнізації Русі було завдано великої шкоди в роки урядування Святослава. Незважаючи на неодноразові спроби Ольги повернути сина до нової віри, він залишався язичником, причому язичником затятим. За нього на Русі взяла гору тенденція нетерпимості до християнської ідеології: були зруйновані храми,

* Тітмар Мерзебурзький повідомляє, що Адальберт, перед тим, як відправитись із місією, був попередньо висвячений у єпископи Русі (Русії).

погромлені православні общини. Об'єктивно ці дії Святослава не можна оцінити позитивно, хоча й виставляти йому занадто суворий рахунок із позицій сьогодення також не варто. Святослав боровся з Візантією, а водночас — і з усім тим, що від неї виходило. У поширенні християнства він вбачав прагнення світової Імперії підкорити собі Русь, нав'язати їй васальну залежність.

Зі смертю Святослава і вокняжінням Ярополка язичницькі безчинства, санкціоновані раніше верховною владою, змінились віротерпимістю, яка також виходила від влади. У нас немає достатніх доказів вважати Ярополка християнином, але в його співчутливому ставленні до цієї релігії можна не сумніватись. У цьому, безперечно, заслуга виховання бабусі. Певну роль у формуванні світогляду Ярополка відіграла, очевидно, і його дружина. Літопис, вказуючи на її грецьке походження, відзначає, що до полонення її Святославом вона була черницею.

В.Татищев вважав, що причиною загибелі Ярополка була схильність до християнства. Обставини його смерті, сприйнятої майже з християнською покірністю, дають підстави для такого припущення.

За правління Ярополка відбувся обмін посольствами Русі й Риму. Не досить виразні відомості про них збереглися в одній німецькій хроніці, а також у Никоіївському літопису. Під 977 р. в ньому записано: "...того же лѣта приидоша послы къ Ярополку изъ Рима от папы"¹. Можна думати, що в центрі цих переговорів були питання, пов'язані з християнізацією Русі. Ще раніше аналогічні переговори Ярополк провів із Візантією. Успіхи тих і тих не були скільки-небудь значними. На Русі, а по суті, в Києві, тривало існування хисткої рівноваги двох релігій.

§2. Хрещення Русі

Літописна повість про хрещення Русі, викладена в статтях 986-988 рр. "Повісті временних літ", має велику історіографію. Тією чи іншою мірою її торкалися практично всі історики Київської Русі, зокрема й церковні. Спектр суджень про неї надзвичайно широкий: від беззастережного визнання істинності розповідей літопису про вибір віри Володими-

¹ ПСРЛ. — Т.9. — С.39.

ром Святославичем до повного заперечення, оголошення їх доброчесною вигадкою, поємою на зразок старовинних духовних містерій.

Характерно, що полярні думки висловлені церковними істориками. Митрополит Макарій намагався обґрунтувати тезу, що в літописній повісті про переговори Володимира з послами Волзької Булгарії, Німеччини, Хозарії, Риму, Візантії немає нічого такого, що суперечило б історичній дійсності або викликало недовіру. Натомість професор духовної академії Є.Голубинський оголосив повість вигадкою літописця (грека з походження), казкою, з якою настав час розпрощатися серйозній науці.

Не можна сказати, щоб "серйозна наука" прислухалася до Є.Голубинського, але те, що він справив певний вплив на наступних дослідників цього питання, безперечно. Щоправда, сам Є.Голубинський не був послідовним. Заперечуючи реальність літописних посольств, він змушений був визнати, що Володимир не міг обійтися без конкретного проповідника, котрий схилив його до християнської віри. Тільки ним був не грек, а варяг Олав, син норвезького конунга Трюгтвассона.

М.Присьолков називав розповідь про випробування віри звичайною нісенітницею, оскільки основна тема в ній підмінена питанням про те, чий культ є кращим. Іншими словами, догмати, суть релігії відсунуті немов би на другий план, а на перший поставлена обрядовість. У цьому питанні він пішов за Є.Голубинським, який також вважав обряди зовнішніми проявами дійства, які не дають справжнього розуміння самої віри.

Для церковного історика такий висновок щонайменше неточний. Адже без обрядовості віра просто не існує. І не випадково Церква надавала (і надає) цій стороні культу такого великого значення. Для людини, котра тільки знайомиться з тією чи іншою релігією, форма взагалі є важливішою за сутність. Осягнути останню вона могла далеко не відразу (іноді взагалі не осягала), тоді як обрядовість була більш доступною її розумові, а головне — почуттям.

І немає нічого дивного в тому, що, повернувшись із Царгорода, послы Володимира заявили в Києві, що коли вони стали свідками того, як греки відправляли службу своєму Богові, то не знали, "на небеси ли єсмь былъ, или на земаѣ: иѣсть во на земли такого вида или красоты такая"¹.

Приблизно з 50-х років ХХ ст. в радянській історіографії визначилося більш об'єктивне, але також не однозначне ставлення до літописної повісті про хрещення Русі. Б.Греков вважав сам факт обміну посольствами між Київською Руссю й сусідніми країнами в 986-988 рр. цілком вірогідним. Згідно з М.Тихомировим, розповіді літопису про сумніви Володимира щодо того, яку релігію йому належало обрати: мусульманство, іудейство чи християнство, — це тільки відтворення релігійних суперечок на Русі в Х-ХІ ст. Д.Лихачов стверджує, що, незважаючи на те, що вся розповідь про випробування Володимиром вір

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.94.

побудована за схемою повчальних творів, котрі мали на меті схилити читачів до прийняття християнства за прикладом глави держави (у даному разі Володимира), це зовсім не означає, що в основі літописної повісті не лежить ніяких історичних фактів. Л.Мюллер, хоч і відзначає легендарність розповіді про вибір віри, все ж визнає, що така проблема справді існувала і, нехай і в іншій формі, таки вирішувалася Володимиром.

Аналіз повісті про хрещення Русі доцільно розпочати із з'ясування прецедентності самого явища. Як відомо, одним із головних аргументів, які свідчать проти реальності фактів посольств до Володимира і від нього в сусідні країни, Є.Голубинський вважав екстраординарність ситуації, яка не мала місця в історії інших народів. Якби це завоювання Володимиром віри було правдою, то воно становило б історичний казус, цілком оригінальний і настільки ж єдиний у своєму роді, як і вибір віри, запевняв Є.Голубинський.

Насправді явище вибору віри, що його супроводжували акти дипломатичні й навіть воєнні, не є особливістю тільки давньоруської історії: його знали й інші народи.

Місіонерська діяльність, намагання обернути сусідів у свою віру характерні не лише для країн, які здавна сповідували ту чи іншу монотеїстичну релігію, а й для тих, котрі тільки-но відійшли від язичництва. Не була винятком із цього правила й Київська Русь. Уже в 990 р., як повідомляє Никонівський літопис, Русь намагається поширити християнство на волзьких булгар і для цього посилає до них філософа Марка Македоняна. "Философъ же иде въ Болгары, и много глаголивъ имъ слово Божие; они же безумиемъ своимъ объюродѣша. Онъ же возвратися къ Владимиру въ Киевъ... Того же лѣта придоша изъ Болгаръ къ Володимеру въ Киевъ, четыре князи, и просвѣтишася божественнымъ крещением"¹.

Є.Голубинський вважав, що у відмові від старої релігії й прийнятті нової головне місце посідає "внутрішнє щире переконання". Але ж для того, щоб з'явилося це внутрішнє переконання в перевагах однієї релігії над іншою, людина мусить збагатитися певною сумою знань про різні релігії. Коли це справді так, без з'ясування тут не обійтися. На міжнародному рівні ці з'ясування зводилися до обміну посольствами, причому неодноразовими. Іншого шляху просто не могло бути. Навіть якби в літописах з якихось причин розповідей про прихід на Русь місіонерів різних релігій не було, факти ці можна було б припускати.

Цілком природним виглядає й перелік країн, з якими Київська Русь взаємодіяла в питаннях вибору нової релігії. Всі вони її сусіди: Волзька Булгарія і Хозарія на сході, Візантія на півдні, країни римського християнського світу на заході. З усіма Русь підтримувала різнобічні економічні й культурні зв'язки, і, треба думати, вони були зацікавлені у виявленні свого впливу на неї. Най-

¹ ПСРЛ. — Т.9 (Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью). — СПб, 1862. — С.50-59.

вірнішим шляхом до цього в середньовіччі, як і в пізніші часи, було втягнення її в орбіту свого релігійного світосприйняття.

Згідно з "Повістю временних літ", першими до Володимира прийшли місіонери з Волзької Булгарії. Літопис досить детально викладає хід переговорів, які, проте, не увінчалися для болгар успіхом. Володимир не виявив великого інтересу до мусульманства, хоча й не відкинув його з порогу. У наступному, 987 р., він надіслав своє посольство до Булгарії для випробування віри.

У тому, що такий факт міг мати місце, сумнівів немає. Інша річ, чи був він насправді. Є.Голубинський відповідав на це запитання негативно. Головний його аргумент полягав у тому, що Нестор, який працював над зводом наприкінці XI - на початку XII ст., не міг знати, що було за Володимира. Таке твердження можна почути і сьогодні, але в світлі сучасного стану дослідження давньоруського літописання воно не здається переконливим. Адже не з Нестора воно почалося. "Повісті временних літ", про що вже йшлося вище, передувало цілий ряд зводів, які ввійшли до неї. Крім того, існувало багато позалітописних матеріалів, в яких знайшли відображення події, пов'язані з хрещенням Русі. Це "Житіє Володимира", "Пам'ять і похвала князю руському Володимиру" Іакова Мніха, фольклорні перекази, так звані розповіді очевидців. Нестор ще застав людей (печерський чернець Ієремія, Ян Вишатич), від яких він "...миого словеса слышах, еже вписах в летописање семъ". Його попередники — Іларіон, Никон, Іван та інші літописці — мали значно ширше коло інформаторів, серед яких, безперечно, були й свідки тих подій.

Але повернемося до літописної розповіді про болгарське посольство 986 р. Якби в літописах не містилося ніяких інших свідчень про давньорусько-булгарські відносини, то і тоді бачити в ньому безпідставну вигадку, що не відбиває жодних історичних реалій, було б важко. Контакти двох сусідніх країн засвідчені іншими джерелами, насамперед археологічними. Але в тому то й річ, що розповідь ця не єдина. Вона перебуває в ряду інших, які вказують на постійні контакти Київської Русі і Волзької Булгарії.

Наступним, згідно з літописом, прибуло до Володимира німецьке посольство. Воно розповіло київському князю про переваги католицизму, але й він не викликав у нього ентузіазму. Пославшись на те, що "отци наши не приняли сѹтъ", він відправив папських посланців додому.

Ні в самому факті приходу послів, ні в літописному викладі мети цього візиту нічого неймовірного немає. Місія ця, як видно з відповіді Володимира, не була першою. На Русь і перед тим приходили німецькі послы. Наш літопис лише натякає на якісь переговори з цього приводу, які досить добре відбиті в західних хроніках. Згідно з "Продовжувачем хроніки абата Регінона Прюмського", в 959 р. до німецького короля Оттона I у Франкфурт-на-Майні прибуло посольство від "Олени королеви Ругів" з проханням висвятити для Русі єпископа і священників. У 961 р. король відправив туди своїх місіонерів на чолі

з єпископом Адальбертом. Але вже наступного року Адальберт змушений був повернутись назад. Його діяльність на Русі не мала успіху.

І в цій, і в інших німецьких хроніках містяться звинувачення на адресу королеви русів у нещирості її намірів. Посли русів нібито *"прийшли до короля, — як з'ясувалося пізніше, — нечесним чином і в усьому збрехали"*.

У Никонівському літописі є свідчення, що послы від папи римського прибували на Русь і в роки князювання Ярополка. Позалітописними джерелами цей факт не підтверджений. Але його вірогідність, враховуючи прихильність Ярополка до християнства, цілком можлива. Є.Голубинський навіть вважав, що саме це повідомлення про посольства папи до Ярополка нашттовхнуло автора повісті про хрещення Русі вигадати аналогічне посольство і до Володимира. Жодної логіки в такому твердженні немає. Адже невідомо, чому Є.Голубинський беззастережно вірив в істинність повідомлень Никонівського літопису й відмовляв у довірі свідченням *"Повісті временних літ"*. Із писемних повідомлень видно, що в роки правління Володимира Святославича зв'язки Русі з Німеччиною й Римом стали більш постійними, ніж у попередній час. Цьому зближенню, очевидно, сприяв шлюб Володимира з візантійською принцесою Анною, котра доводилась родичкою дружині німецького короля Оттона II. Близько 1008 р. до Києва прибуло посольство Генріха II на чолі з єпископом кверфуртським Бруноном. У Києві Брунон жив майже місяць. Є свідчення, що він займався тут і місіонерською діяльністю, але особливих успіхів не досяг.

Таким чином, посольство від папи римського до Володимира 986 р. слід розглядати як ординарне і не лише можливе, а й цілком реальне. Воно логічно посідає своє місце в системі давньорусько-німецьких і киево-римських контактів другої половини X - початку XI ст.

Із літописної розповіді про прибуття до Києва посольства від хозарських євреїв випливає, що виявити таку активність їх нібито змусили відомості про місіонерську діяльність на Русі болгар і папських посланців. Чи так було насправді, сказати важко, хоч нічого неймовірного в тому немає. Русь підтримувала із Хозарією регулярні торговельні відносини; у Києві й Ітілі діяли відповідно хозаро-єврейська і руська торговельні колонії. Події, які відбувалися в Києві (як і в Ітілі), відносно швидко могли бути відомими в столиці Хозарії.

І все ж для припущення, що посольство прибуло саме звідти, немає достатніх підстав. Після розгрому Хозарії Святославом країна переживала глибоку кризу, яка позначилася також і на послабленні іудаїзму. Згідно з Мукадесі, який писав наприкінці X ст., *"жителі міста Хозар (Ітіля) вже більше не іудеї, а мусульмани"*. Зміна релігії була пов'язана з тим, що ослаблена хозарська держава шукала сильного покровителя й бачила його в Арабському халіфаті. Як відомо, звернення до ісламу нічого в долі Хозарії не змінило. Мусульманський світ на той час розхитували феодалні чвари.

В літературі висловлювалась думка, що, можливо, до Києва приходили іудеї

з Криму. Більш вірогідним є припущення, що в даному випадку ми маємо справу з ініціативою єврейської общини, яка проживала в самому Києві.

Із "Житія Феодосія" довідуємося, що в XI ст. київські євреї активно навертали в свою віру християн. У зв'язку з цим Феодосію доводилося вступати з іудейськими проповідниками в палкі дискусії. "Яко же многажды в ноци встав, отай всѣх нсхожаше к жидамъ и тѣхъ же о Христе препирая"¹.

Можливо, на користь висловленого припущення свідчить та обставина, що Володимир тільки до хозарських євреїв не послав своїх людей для випробування віри.

Останнім у літописному переліку значиться посольство з Візантії. Там, судячи з усього, були занепокоєні активністю своїх потенціальних конкурентів і не могли не зреагувати на це. За постійних контактів, які мали місце між Руссю й Візантією, починаючи з 60-х років IX ст., прибуття чергового посольства, здається, взагалі не повинно викликати сумнівів. Проте вони мають місце і в цьому випадку. Підставою для них є знаменита промова філософа-грека, в якій він виклав Володимирі суть православного християнського віровчення. Насамкінець грек показав ікону із зображенням Страшного суду. Вона справила на Володимира сильне враження, проте не зовсім таке, на яке розраховували візантійці. До негайного хрещення картина Страшного суду його не схилила.

Дослідники відзначили, що тут ми маємо справу з добре виконаною в літературному сенсі переробкою сказання про хрещення болгарського царя Бориса. Це, безперечно, так, але визнання цього замало для того, щоб ставити під сумнів і саму можливість прибуття до Володимира візантійського посольства. Навпаки, включення до літопису обробки болгарського сказання та її приуроченість дозволяють припускати й повторення ситуації.

У 987 р., як свідчить "Повість временних літ", Володимир надіслав свої посольства до Волзької Булгарії, Німеччини й Візантії для "випробування віри". Дослідників ці повідомлення збентежили ще більше, аніж ті, в яких ішлося про посольства до Володимира. І справді, навіщо було йти до Константинополя випробовувати віру, коли на Русі давно і добре знали грецьке християнство. У Києві на цей час вже діяло кілька православних храмів, зокрема й соборна церква св. Іллі на Подолі. Знали також на Русі іудаїзм і мусульманство.

З погляду суто релігійного, посольства Володимира не здаються логічними. І все ж навряд чи справедливо на цій підставі заперечувати їх історичну реальність. Річ у тім, що, попри всю його важливість, питання про віру не було предметом головного піклування Володимира і його уряду. Воно виникало й обговорювалося у зв'язку з необхідністю визначення місця Русі в системі тодішніх міждержавних відносин. Києву було зовсім не байдуже, яким мало стати це місце після прийняття нової віри. Перехід до неї не повинен був зруйнувати системи економічних і політичних зв'язків Русі з навколишнім світом. Не могло

¹ Патерик Киевского Печерского монастыря. — СПб, 1911. — С.47-48.

Рис. 35. Хрещення Володимира в Корсуні. Мініатюра Радзивілівського літопису

не хвилювати Володимира й побоювання опинитись у становищі Болгарії (Дунайської), на котру Візантія поширила свою релігію і владу. У такій ситуації посольства здавалися не тільки бажаними, а й у край необхідними. Було б дивно, якби їх не було.

Навіть Є.Голубинський змушений був визнати, що, беручись за впровадження нової віри на Русі, Володимир чинив не тільки як рівноапостольний князь, а й як видатний державний діяч.

На закінчення необхідно зупинитися на самій проблемі вибору. Чи була альтернатива візантійському християнству на Русі? Б.Греков писав колись, що Русь уже давно була знайома з релігіями, які з'явилися в класових суспільствах, — єврейською, християнською і магометанською. Прийняти якусь із них було для Київської Русі справою неминучою. Але яку саме прийняти — в цьому полягало питання великої політичної ваги. М.Тихомиров не визнавав реальності повідомлень східних авторів про навернення Володимира до ісламу, спираючись на брак будь-яких літописних свідчень про мусульманську місіонерську діяльність на Русі.

Згідно з С.Толстовим, Володимир міг шукати в ісламі шлях до спілки з країнами арабського Сходу проти Візантії. Система ісламу як Церкви і релігії, на думку князя, мала сприяти вирішенню внутрішніх завдань, пов'язаних із остаточним утвердженням нового ладу. А.Новосельцев вважав, що для Володимира прийняття тієї чи іншої віри було насамперед питанням політичним. Він обирав ту релігію, котра сповідувалася в його час найбільш могутніми державами. І якщо про сприйняття іудаїзму мова серйозно не могла йти, то про іслам цього не скажеш. Проте з'ясування стану мусульманських держав начебто змусило Володимира засумніватись у можливостях ісламу зміцнити центральну владу.

Що стосується християнства із Риму, то цей шлях, як вважає ряд дослідників, був не лише можливим, а й цілком реальним. У літературі навіть мають місце спроби безпосередньо пов'язати давньоруське християнство з латинським Заходом. Підстав для цього немає жодних, однак заперечувати відкритість Київської Русі в напрямку її західних сусідів, з якими вона підтримувала тісні відносини, також не варто.

Під час знайомства з літописною повістю про вибір віри створюється враження, що Володимир діяв за принципом — “сім разів відмір, один раз відріж”. Не виключено, що в особистому плані він справді вагався, якій вірі надати перевагу. Тому постійно звертався до “бояр і старців” за порадою. Надто відповідальним мало бути рішення.

І все ж зміст переговорів полягав зовсім не у ваганнях Володимира. Вони (переговори) мали продемонструвати Візантії, що Імперія — не єдина країна, від якої Русь може сприйняти нову релігію. Вибір же був зроблений давно і на користь візантійського християнства. Його зробило саме життя. Навіть якби Володимир серйозно надумав обрати якусь іншу релігійну систему, зробити це було б надзвичайно важко. Традиція візантійської Церкви на Русі нараховувала вже близько двохсот років. Володимирові належало, по суті, лише узаконити її державний статус. Що він і зробив у 988 р.

§3. Руська православна церква в політичній системі держави

Руська православна церква не обмежувалася конфесійною діяльністю, але становила одну з важливих суспільно-політичних сил Русі, яка справляла відчутний вплив на всі сфери державного життя й була, по суті, частиною самої держави. Велика політична і правова традиція, принесена на Русь із Візантії, дозволила їй швидко стати в ряд провідних суспільно-політичних структур і взяти на себе деякі державні функції. Церква сприяла встановленню на Русі нового способу виробництва, допомогла виробити норми феодалного права.

Економічне становище Церкви визначалося її природним входженням у надбудовну структуру Давньоруської держави. Згідно з “Уставом” князя Володимира Святославича Церкві належала десята частина надходжень

“во всей земле Русской”. З часом це юридичне право на десятину ще більше розширилось, а в XII ст. Церква стала великим землевласником, обзавелася належними їй земельними угіддями, селами і містами.

Руська православна церква допомогала князівській владі об'єднати східнослов'янські землі в єдиній державній системі. Впродовж усієї історії Русі Церква була одним із реальних і суттєвих з'єднувальних елементів між різними давньоруськими землями, сприяла утвердженню в народі почуття єдиності його країни.

Особлива роль православної Церкви в політичному житті Русі значною мірою визначалась її організаційною структурою. Мова йде про централізацію церковного управління, яке загалом відповідало світському, але засновувалось на міцнішій морально-правовій базі. На чолі Церкви з кінця X ст. стояв митрополит київський. Пізніше, вже в часи Київської Русі, його повний титул звучав “митрополит Київський і вся Русі”. Обрання і висвячення митрополитів із грецьких ієрархів здійснювалося константинопольським патріархом, урочистий акт інтронізації відбувався в Софії київській. Відомі три випадки відхилення від цієї узвичаєної, але не зовсім канонічної норми. Перший стався за Ярослава Мудрого, коли митрополитом став русин Іларіон, другий — за Ізяслава Мстиславича, який поставив на митрополічу кафедру відомого церковного діяча Русі Кліма Смолятича, і третій — напередодні монголо-татарської навали, коли на київську кафедру не без участі Данила Галицького був поставлений Кирил II*.

Авторитет і влада київських митрополитів були визначені грецьким “Номоканоном”, визнаним великими київськими князями. Митрополити поставляли єпископів, засновували єпископські кафедри, судили єпископів, які завинили перед канонами. Всього з кінця X по 40-і роки XIII ст. в Русі відомо 22 митрополити**. За деякими винятками, становище їхнє було стабільним. Верховна влада митрополитів над усіма єпархіями Русі не ставилася під сумнів ні з боку єпископів, ні з боку удільних князів. Київські митрополити були членами постійного синоду в Константинополі, а окремі з них також входили до імператорського сенату з високим придворним титулом протопроєдра. У своїй більшості київські митрополити були людьми високоосвіченими, відомими богословами і полемістами, авторами церковних проповідей, канонічних заповідей, пастирських послань, церковно-правових творів. Особливо відзначались у цьому Іоанн I (1017-30-ті рр. XI ст.), Іларіон (1051-1054), Георгій (1065-1077), Іоанн II (1078-1089), Никифор I (1104-1115), Клим (1147-1155), Кирил I (1224-1233).

Формально київська митрополія від самого початку була однією з 60 (пізніше 70), митрополій константинопольського патріархату. Фактично ж вона

* У літературі побутує думка про тотожність цього митрополита з печатником Данила, який також мав ім'я Кирил.

** Згідно з літературними традиціями, які остаточно склалися в XVI ст., першими руськими митрополитами названі Михаїл і Лев (Леон, Леонтій). Документального підтвердження в давньоруських джерелах ці відомості не мають.

посідала особливе місце в структурі Візантійської церкви, оскільки за розмірами переважала патріархат і діяла на території окремої великої держави. По суті, це була помісна Церква з широкою автономією. Висновки окремих дослідників про необмежені права патріарха в управлінні її справами значною мірою перебільшені. Вони навряд чи йшли далі обрання і висвячення митрополита й одержання від часу до часу грошової данини з митрополії. В дійсності київська митрополія була самоврядною церковною структурою, вся діяльність якої підпорядковувалася національним інтересам Русі. На користь цього говорить і той факт, що за нею було визнано право богослужіння національною мовою. Цей факт мав як позитивні, так і негативні наслідки. На відміну від католицького Заходу, де молились і писали по-латині, на Русі склалися кращі умови для розвитку національної писемної культури. З іншого боку, церковнослов'янська мова не давала можливості безпосереднього доступу до надбань античної цивілізації. Русь вимушена була знайомитися з давніми літературними творами в перекладах.

В історіографії неодноразово обговорювалось питання про роль греків-митрополитів на Русі. Було це злом для Руської церкви і держави чи благом? Є.Голубинський схилився до останнього, мотивуючи свій висновок тим, що митрополити-греки не були тісно пов'язані з великими князями й стояли над політичними пристрастями, які кипіли в країні. Думку цю поділяє більшість дослідників. Вона в цілому слушна, хоч абсолютизувати її не слід. Урядування митрополитів-греків приносило й певні збитки, зокрема економічного характеру.

До другої половини XI ст. відноситься заснування двох нових митрополій — чернігівської та переяславської. Подія ця певною мірою відобразила важливі зміни у формі політичного устрою Русі, появу так званого тріумвірату Ярославичів. Слід, проте, визнати, що спроба розосередження церковно-адміністративних функцій між Києвом, Черніговом і Переяславлем не мала успіху. З розпадом тріумвірату й новим посиленням влади київського князя необхідність у трьох митрополіях відпала. Сталося це, очевидно, за правління Всеволода Ярославича, який підтримував тісні зв'язки з Візантією.

Чернігівська і переяславська митрополії, поза всяким сумнівом, були титулярними й не мали в своєму підпорядкуванні єпископій. По суті, йдеться лише про титул владик, які очолювали єпископські кафедри. Таким титулярним митрополитом був, зокрема, Єфрем, який посідав переяславську єпископську кафедру в 1070-1090-і роки. Інститут титулярних митрополій мав поширення у Візантії, але на Русі не прижився. Певно, не мав він належної підтримки і від патріархії. М.Присьолков, А.Поппе, Я.Щапов вважали, що ініціатива поділу Руської церкви на три митрополії належала Візантії, але жодних доказів цього не наводили. Є, проте, значно більше підстав думати, що це було погодженим рішенням тріумвірів — Ізяслава, Святослава і Всеволода, а Константинополь був змушений погодитися з ними. Греки, як відомо, ревно ставилися до єдності й неподільності підпорядкованих їм церковних провінцій. Це обумовлювалося правилами Халкедонського Вселенського собору.

Досить згадати, як константинопольський патріархат рішуче припинив спробу Андрія Боголюбського заснувати у Володимирі ще одну митрополію.

Згідно з літописними свідченнями XVI-XVII ст., на Русь разом із митрополітом прийшли чотири (за іншими даними — шість) єпископи¹. Починаючи з 992 р. стали засновуватись єпископські кафедри. До першого етапу формування церковної організації відноситься заснування кафедр у Чернігові, Новгороді, Білгороді, Полоцьку. Деяко пізніше виникають єпископії володимирська, юр'євська, ростовська.

Заснування єпископій перебувало безпосередньо у віданні київського митрополита й зумовлювалося внутрішніми потребами життя Церкви. Перші єпископські кафедри були засновані насамперед у головних центрах "Руської землі", а також в основних форпостах слов'янської колонізації суміжних неслов'янських територій. Кафедра в Юр'єві, заснована після 1036 р., повинна була здійснювати християнізацію "печенізького поля". Аналогічну роль, очевидно, відігравали новгородська, переяславська, а згодом і ростовська єпископії (1073-1076 рр.), до місіонерської орбіти яких входили великі масиви окраїнного давньоруського, а також тюркомовного й угро-фінського населення.

Білгородська кафедра впродовж усієї історії Русі, очевидно, керувала київською єпархією, а єпископ білгородський виконував нерідко обов'язки вікарія митрополита. Як свідчать літописні повідомлення, в кінці XII ст. юр'євська й білгородська кафедри досить часто об'єднувались під владою єдиного єпископа. В останній чверті XI ст. виникли єпископські кафедри у Володимирі Волинському (1078-1085 рр.), Турові (1088), Перемишлі (існувала вже до 1087). У XII-XIII ст. з'явилися єпископії в Смоленську (1134-1136 рр.), Галичі (1140-і), Рязані (перед 1207), Угровську (перед 1240), Луцьку (перед 1240). Всього напередодні навали орд Батия на Русі було 16 православних єпископських кафедр. Із них одна — новгородська — мала титул архієпископії, проте тільки титулярної, почесної, підпорядкованої не безпосередньо патріарху, а київському митрополиту.

Очолювали єпархії, які в XII-XIII ст. територіально наближались до князівств, єпископи, які присилались із Візантії й обирались з руського чорного духовництва за згодою митрополита і великого князя. Згідно зі свідченням володимирського єпископа Симона (помер у 1226 р.), тільки із Печерського монастиря вийшло близько 50 єпископів². Безпосереднє адміністративне керівництво зосереджувалось у руках владичних намісників, посада яких виникла найпізніше в XII ст.

Однією з важливих структур православної Церкви були монастирі. Їх появу слід відносити до раннього періоду історії руського християнства. У середині XI ст. засновано головний монастир Русі — Києво-Печерський. Його фундаторами були Антоній і Феодосій Печерські. Традиції чернецтва прийшли на Русь із

¹ ПСРЛ. — М., 1977. — Т.33. — С.28-29.

² Патерик Киевского Печерского монастыря. — СПб, 1911. — С.76.

Візантії, звідки запозичено відомий статут Константинопольського Студійського монастиря. Руські монастирі були найбільш консервативними осередками ортодоксального християнства.

Чим ширше і глибше входила Церква в життя давньоруського народу, тим розгалуженішим ставало її управління. Дослідники вважають, що з середини X ст. до 40-х років XIII ст. в Русі було побудовано близько 10 000 церков.

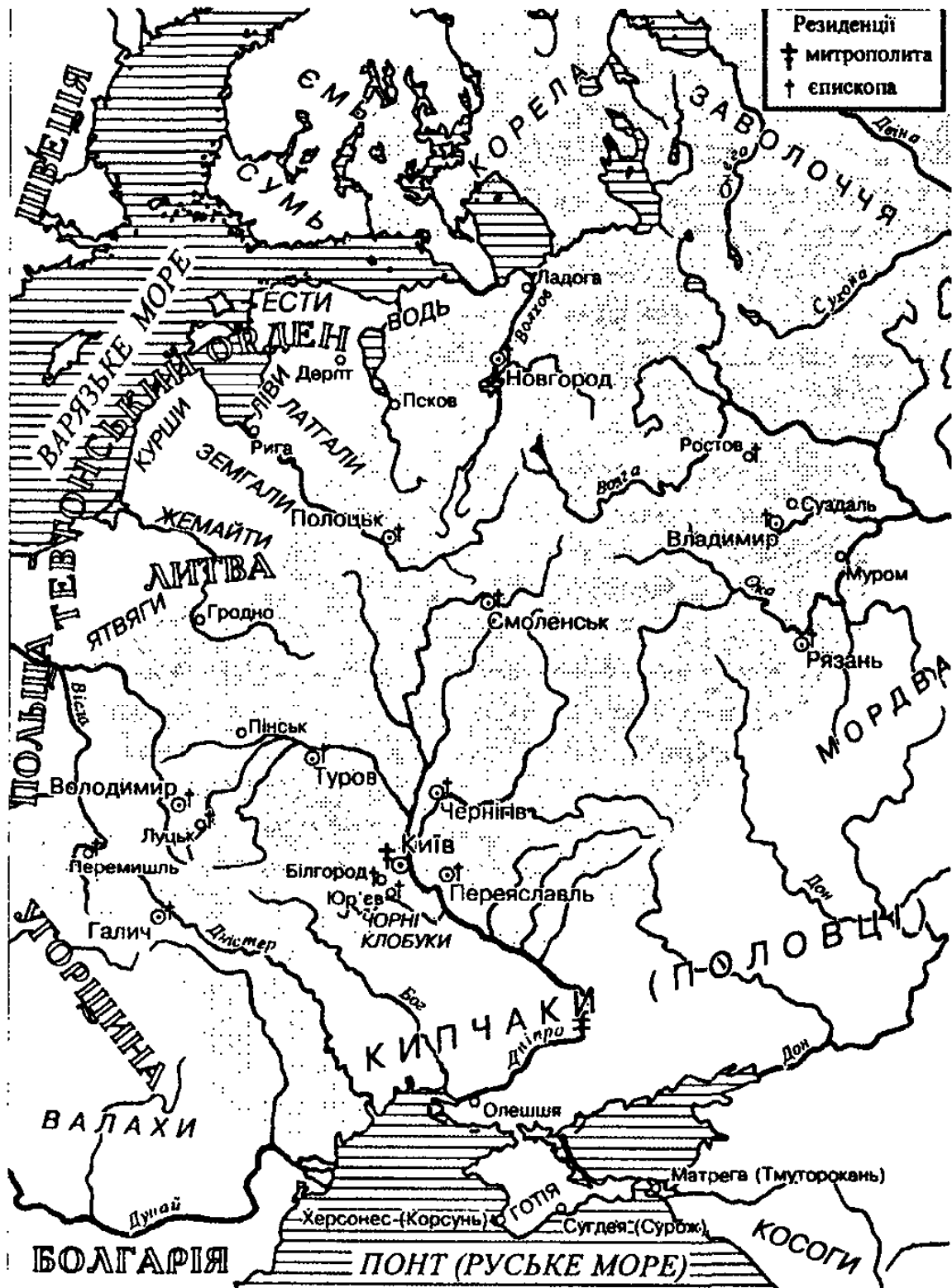

Рис. 36. Єпархії Руської православної церкви в 1240 р.

Дослідження церковної організації Русі показує, що, незважаючи на її природну схожість із візантійським зразком, у цілому вона визначалась умовами внутрішнього розвитку. Те ж саме можна сказати і про характер взаємодії двох влад на Русі. Вона відбувалася передусім на ґрунті тісної співпраці у виробленні юридичних норм життя давньоруського суспільства, особливо в царині сімейного і кримінального права. Значною була участь Церкви в політичному житті Русі. Реалізуючись головним чином не в державно-адміністративних формах, а в результаті особистих ініціатив церковних ієрархів, вона була тим не менше постійним фактором політичної історії.

Згідно з Є.Голубинським, В.Сергеєвичем та іншими істориками, одним із головних обов'язків церковної влади, який вона намагалася сумлінно виконувати, була посередницька участь у складних взаємовідносинах між руськими князями. Підтвердженням сказаного може бути позиція київського митрополита Никифора в подіях 1195 р. Намагаючись послабити становище великого князя Рюрика Ростиславича, Всеволод Велике Гніздо вимагає собі п'ять київських міст, які той нещодавно передав своєму зятеві Роману Мстиславичу. Відмова загрожувала вторгненням Всеволода в Південну Русь; задоволення його претензій було пов'язане з необхідністю порушити хресне цілування Роману й перетворити його зі спільника в противника. Рюрик звернувся за порадою до митрополита й отримав таку відповідь: "Княже! Мы есмы приставлены въ Рускои землѣ от Бога востягивати васъ отъ кровопролития... ажъ еси далъ волость молодьшему, в облазиѣ передъ старѣишимъ и крестъ еси к нему целовалъ, а нынѣ азъ снимаю с тебе крестное цѣлование и взимаю на ся"¹.

Цитований текст свідчить, що для київських митрополитів Руська земля, мир і спокій якої вони покликані охороняти, — це не великокняжий домен (те, що звичайно називають Руссю у вузькому значенні слова), а весь державний простір Русі, в межах якого проживало православне населення. Для представників духовної влади не мало значення, правий чи не правий князь, що береться за зброю; їхнє піклування полягало в тому, щоб запобігати кровопролиттю, а тому вони однаково утримували від усобиці і правих, і неправих.

Конструктивна роль Церкви чудово усвідомлювалася руськими князями, які визнавали авторитет її ієрархів також і в світських справах. Не випадково Володимир Мономах звертався 1096 р. до Олега Святославича, щоб той прибув до Києва "пред епископы и пред игумены и пред мужи отец наших и пред людьми градскими".

У 1097 р. Володимир Мономах і чернігівські князі вирішили позбавити столу великого князя Святополка за співучасть у злочинному осліпленні Василька. Довідавшись про похід військ Мономаха на Київ, Святополк вирішує тікати, але "не даша єму княне побѣгнѹти". До Володимира терміново споряджається посольство на чолі з митрополитом Миколаєм. "Молимся, княже, тобѣ и братома твоима, не можѣте погубити Русьскои землѣ; аще бо возметь рать

¹ ПСРА. — Т.2. — Стп.684.

яславських князів перших десятиліть XIII ст., з чого дослідники зробили висновок, що Переяславська земля керувалась у цей час єпископом.

Надзвичайно широкою й багатогранною уявляється, за літописом, компетенція новгородських владик. Вони завжди перебували в центрі подій, мирили ворогуючі сторони й феодальні угруповання, були посередниками між людьми і князем. Інтереси держави і Церкви настільки тісно переплелися, що подеколи просто неможливо розрізнити, де закінчується компетенція юрисдикції державної й розпочинається церковної, і навпаки.

Великі київські князі успадкували від Візантії ідею божественної основи своєї влади. На візантійському ґрунті вона була сформульована дияконом Агапітом у VI ст., на руському, як довів І. Шевченко, — з'явилася в XI ст. Укладач "Ізборника" 1076 р. використав трактат Агапіта. Згідно з цією ідеєю, суверенне право князя стосовно до Церкви, яке визнавалося церковними діячами, не відрізнялося від прав візантійських імператорів. Давньоруська практика знала весь спектр харизматичних визначень влади. Князі характеризуються як "боголюбиві", "правовірні", "благовірні" тощо.

Певна сакралізація влади зумовила значні права князів у церковних справах. Таким, зокрема, було право великого київського князя на поставлення єпископів, яке він розділяв з митрополитом. Як видно з літописних повідомлень, ініціатива заміщення єпископських кафедр могла належати як першому, так і другому. Очевидно, цим пояснюється та обставина, що літописці частіше відзначають лише факт поставлення єпископів, але не вказують, хто ж їх ставив: митрополит чи князь. У тих же нечисленних випадках, коли літопис детальніше говорить про це, на першому місці називається великий князь, а на другому — митрополит.

Право київських князів на поставлення єпископів у різні землі зберігалось за ними аж до 40-х років XIII ст. Навіть такі незалежні князі, як Всеволод Велике Гніздо, змушені були коритися канонічному правилу висвячення своїх єпископів у Києві за згодою великого князя і митрополита.

Широка участь Церкви в суспільно-політичному житті Русі визначалася тим становищем, яке вона посідала в системі держави. Побоюючись, що в умовах політичної нестабільності й постійної міжкнязівської ворожнечі не будуть забезпечені земельні, фінансові та правові інтереси Церкви, духовництво об'єктивно було зацікавлене в збереженні державної єдності Русі. Церква

була найпослідовнішою хранителькою загально-
руської єдності.

межю собою, поганини имуть радоватися, и возмутъ землю нашу, юже бѣша стяжали ваши дѣды и отци ваши”¹.

Митрополит виступає тут як тонкий політик і дипломат, який знає, чим можна заспокоїти Володимира Мономаха. Він майже дослівно повторив його промову на Любецькому з’їзді, нагадуючи про половецьку загрозу й закликаючи до миру. Володимир прислухався до умовлянь митрополита.

Особливий інтерес становить відоме “Послання” митрополита Никифора до Володимира Мономаха. У ньому звучить заклик дотримуватися посту як засобу не тільки “приборкання” пристрастей, але також і виявлення великокняжого благородства й стриманості. Згідно з Никифором, Мономах не повинен жорстоко розправлятися зі своїми противниками: *“Подумай об этом со вниманием, княже мой, и помысли об изгнанных тобою осужденных в наказание, о презренных, вспомни обо всех”*.

Особливо активну участь у державних справах брав митрополит Михаїл. У 1136 р. чернігівські князі, завдавши нищівної поразки великому київському князю Ярополку, зажадали від нього лівобережних володінь. Тривалий час переговори не приносили успіху через непоступливість Ярополка. Тоді як посередник виступив митрополит Михаїл, котрий ходив між супротивними сторонами з хрестом і зрештою схилив їх до взаємних поступок і миру.

Нерідко, щоб утримати великих київських князів від незважених рішень, митрополити нагадують їм про вірність хресному цілуванню. Так, зокрема, було і в 1157 р., коли на вимогу Ярослава Осмомисла Юрій Довгорукий вирішив видати йому бунтівного галицького князя Івана Ростиславича. Митрополит Константин I і все вище духовництво Києва заявили Юрію рішучий протест. *“Грѣхъ ти естъ (докоряв митрополит князю — авт.) цѣловавши к нему хрестъ, держиши в толицѣ нѣжи, а и ещѣ хочещи выдати на убийство”*². Втручання митрополита врятувало життя Івану Берладнику. Юрій не наважився виявити непослух митрополиту.

І пізніше митрополити неодноразово виступали миротворцями між руськими князями, виконуючи фактично посольські обов’язки. Їхня політика зумовлювалась як високими принципами християнської моралі, так і реаліями церковного життя. Економічне процвітання Церкви перебувало в прямій залежності від економічного розвитку всієї країни. Митрополити не визнавали самостійного і незалежного існування окремих руських князівств, а розглядали Русь як єдине ціле і за допомогою церковних проповідей, душпастирських послань і закликів до князів сприяли утвердженню в народі ідеї національної спільності.

Коли в 1189 р. угорські феодали окупували Галичину й посадили на галицькому столі королевича Андрія, митрополит Никифор звернувся до київських князів Святослава Всеволодича і Рюрика Ростиславича із закликом захистити

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.237.

² Там же. — Стр.488.

цю країну Русі: “Молвѣшеть бо митрополитъ Святославъ и Рюриковы: се иноплемєнници отъѣяли отчину вашу, а лѣпо вы бы потрудитися”¹.

Наведений текст свідчить про те, що для Церкви будь-яке князівство становило невідривну складову частину всієї Русі. І як митрополити були відповідальними за всі руські єпархії, так великі київські князі мушили піклуватися про недоторканність державних рубежів. Будучи другою після великого князя політичною фігурою в країні, митрополит нерідко фактично виконував і його обов'язки.

В.Сергеєвич, досліджуючи місце Церкви в утвердженні Московського самодержавства, підкреслював, що митрополити, маючи спільну з великим князем московським резиденцію, одним цим фактом підносили його владу над владою інших князів. Сказане повною мірою стосується й Русі Київської. Доки митрополія православної Церкви перебувала в Києві, жодне князівство, хоч би яким сильним воно було, не могло розраховувати на самостійність і незалежність від Києва.

Андрій Боголюбський здійснив спробу заснувати в своєму князівстві ще одну, незалежну від Києва митрополію. У 1162 р., підготувавши для майбутнього митрополита кафедру в Успенському соборі Володимира-на-Клязьмі й маючи готового кандидата в особі Федора (брата київського боярина Петра Бориславича), Боголюбський надіслав у Константинополь до патріарха Луки Хрисоверга посольство з проханням відкрити митрополію у Володимирі. Патріарх скликав собор, обговорив на ньому прохання суздальського князя і в грамоті-відповіді надіслав відмову. Не мала успіху й спроба Андрія одержати від патріарха бодай автокефального єпископа.

Рішучим противником акції Боголюбського виступив митрополит київський, який мав багато прибічників серед священників ростовської єпископії. Закриття церков у Володимирі-на-Клязьмі свідчило про сильну опозицію ростовському єпископу Федору. Боголюбський не відважився на відкриту боротьбу з митрополитом київським, якого підтримали всі єпископи й князі земель, і змушений був відмовитись від своїх задумів.

Крім митрополитів, активну участь у державному житті руських князівств брали єпископи, ігумени великих монастирів, священники. Вони виконували різні доручення своїх князів, виступали як посередники і послі. Про поширеність на Русі практики використання єпископів як послів свідчить відоме звернення Володимира Мономаха до Олега Святославича: “Да еже начнеши каятнся Богу, и мнѣ добро сердце створиши, послав солъ свои, или епископа, и грамоту напиши с правдою”².

Роль єпископів у суспільно-політичному житті не обмежувалася посольськими обов'язками або участю в князівських з'їздах: іноді за відсутності в місті князя єпископ виконував його функції. Літописи не зберегли свідчень про пере-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.663.

² Там же. — Стр.238.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ
ЕТНІЧНИЙ РОЗВИТОК РУСИ
ІХ-ХІІІ ст.

§1. Історики про етнічний розвиток Русі

Об'єктивно проблема етнічного розвитку Русі не належить до надто складних. Наявність великого кола джерел (писемних і археологічних) дозволяє відтворити достатньо реалістичну картину етнічних процесів на Русі від часів формування держави до її падіння в 40-і роки XIII ст. При цьому, звичайно, дослідник мусить керуватися лише пошуком істини і не мати жодного упередження до даної проблеми.

На жаль, вітчизняна історіографія не демонструє нам такої неупередженості. Свій руйнівний вплив на об'єктивне висвітлення етнічної історії східних слов'ян від часу до часу виявляла політична кон'юнктура. В діалектичній єдності перепліталися тут офіційна великодержавна доктрина "старшого" брата і національний комплекс "меншого". Впродовж тривалого часу історики ведуть запальні дискусії щодо права на спадщину Київської Русі. Належить вона росіянам чи українцям? При цьому нерідко забувають, що є ще й білоруси, які також мають безпосередню причетність до цієї спадщини.

Перші спроби осмислити походження руського народу відносяться до другої половини XVII ст. й відбуваються на тлі зростання національної свідомості, викликаной національно-визвольною боротьбою українського народу. Практично ні в кого з авторів XVII ст. (Феодосій Софонович, Інокентій Гізель) не було сумнівів щодо історичної спорідненості східнослов'янських народів, які мають єдиний етнічний корінь. "Русскии или паче Российскии народы, — писав Інокентій Гізель, — тыжде суть Словяне. Єдиного бо ества... и тогожде языка"¹.

Слідом за літописцями та істориками ідея єдності східнослов'янських народів мала поширення й серед політичної еліти України. Фактично вона стала головною моральною підставою Переяславської угоди 1654 р. І пізніше, коли ілюзії щодо рівності чи бодай широкої автономії України в складі Росії щезли, українські гетьмани неодмінно підкреслювали етнічну спорідненість українців і росіян. Це визнавав навіть Іван Мазепа. У знаменитій прокламації до малоросійського народу, розісланій напередодні Полтавської битви 1709 р., він, хоч і відзначав згубність царського деспотизму, все ж застерігав від війни з Великоросією, "единоверной и единоплеменной".

¹ Київський Синопис. — К., 1836. — С. 8.

Традиції історіографії XVII ст. мали свій розвиток і в ґрунтовних історичних дослідженнях XVIII - початку XIX ст. Етнічну спорідненість усіх східних слов'ян стверджували В.Татищев, П.Симоновський, О.Рігельман, Д.Бантиш-Каменський та інші історики. Дещо випадають з цього ряду О.Шафонський і Я.Маркович. Вони також не заперечували усталеної концепції єдності, але вносили до неї суттєве уточнення. Згідно з ними, старшим у східнослов'янській сім'ї є малоросійський народ, оскільки "колискою росів" була Київська земля.

Ще чіткіше ідея старшості малоросіян сформульована М.Маркевичем. Згідно з ним, малоруський народ сформувався в незапам'ятні часи, тоді як великоруський виник значно пізніше з переселенців із території Південної Русі. З цим твердженням солідаризувався також російський історик Ю.Венелін, який, визнаючи спільність походження східнослов'янських народів, переважне право називатися Руссю віддавав українцям.

Приблизно з середини XIX ст. проблема етнічної спадщини Київської Русі набуває принципової гостроти. Починаючи з М.Погодіна, російські вчені висвітлюють історію Давньої Русі як історію лише великоруського народу. Обґрунтовуючи великодержавні амбіції, М.Погодін відмовляється від традиційної для вітчизняної історіографії концепції спільності походження східнослов'янських народів. За ним, українці не мають жодного стосунку до історії Київської Русі, оскільки переселилися в Подніпров'я з Підкарпаття і Волині тільки після монголо-татарської навали. До цього тут жили великороси, які, в свою чергу, під тиском завойовників переселились на північно-східні землі. Що стосується давньоруської мови, то вона, згідно з М.Погодіним, найближче споріднена з великоруською і в ній немає будь-яких ознак малоросійської¹.

Рішучу незгоду з цими поглядами висловив видатний український вчений-енциклопедист М.Максимович. У своїх полемічних філологічних листах він переконливо спростував твердження М.Погодіна. М.Максимович обстоював "найближчу спорідненість руських говірок, за якою малоросійська і великоросійська говірки, або, говорячи повніше і точніше, південноруська і північноруська мови — рідні брати, сини однієї руської мови". Їх відокремлення і виникнення південноруської мови, як вважав М.Максимович, відбулося ще в дотатарський період, "коли Київська Русь була представницею руського світу, як після татар стала Русь Московська". У свою чергу, південноруська мова також не була єдиною, а поділялася на дві говірки: "малоросійську, яка існувала здавна з обох сторін Дніпра — на Україні, Поділлі, Волині, і в Сіверщині — і червоноруську, що також існувала здавна по обох сторонах Дністра у Галиції і Карпатах"².

Велику увагу проблемі етнічного розвитку часів Київської Русі приділяв М.Костомаров. Його погляди щодо цього викладені в працях "Мысли о феде-

¹ Погодин М.П. Известия II отд. Академии Наук. — Т.V. — М., 1856. — С.70-92.

² Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т.III. — К., 1880. — С.189-190, 275.

ративном начале древней Руси”, “Две русские народности”, “Черты народной южнорусской истории” та інших. Вони неоднозначні, нерідко суперечливі, але завжди оригінальні. На його думку, в першій половині нашої історії, періоді удільно-вічового укладу, народна загальноруська стихія виступає в сукупності шести головних народностей, а саме: південноруської, сіверської, великоруської, білоруської, псковської і новгородської. Їхньою етнічною підосновою були літописні племена, які консолідувались у більші спільності.

Велика й різноманітна південноруська народність, згідно з істориком, в удільний період складалася з системи частин, які утворювали одну землю. Вони відрізнялись одна від одної народними звичаями, говірками, способом життя, але їхня доля впродовж тривалого часу була нероздільною. Навіть Сіверія, яка за говіркою, способом життя і фізичною структурою посідала середнє місце між південнорусами, великорусами і білорусами, більше тягнулася до півдня, ніж до півночі¹.

Певною етнографічною своєрідністю відрізнялось населення Києва і Руської землі у вузькому значенні цього слова. Постійне проживання тут варягів і греків, шведів і датчан, печенігів і поляків, представників інших слов'янських і неслов'янських народів, на думку М.Костомарова, призводило до того, що в Київській землі менше, ніж в інших регіонах, міг зберігатися чистий тип одної народності².

Згідно зі спостереженням М.Костомарова, близьким до Південної Русі було населення Новгородщини. Навіть у ХІХ ст. воно вживало такі слова, яких не знала великоруська мова, але які мали поширення в малоруській. Наприклад: “шукать”, “хилить”, “шкода”; “що” замість “что”; “жона” замість “жена”; “я” замість “а” в словах “дивиця”, “травиця” тощо. На цій підставі М.Костомаров зробив висновок, що Новгород завжди був рідним братом Півдню.

Висновки М.Костомарова про розділення східних слов'ян домонгольського періоду на ряд народностей незрідка сприймаються надто спрощено, як незаперечна констатація існування в той час українців, росіян і білорусів у їхній сучасній етнографічній структурі. Тим часом нічого подібного він не стверджував. *“Розуміється, — писав історик, — було б легковажно уявляти, що образ, у якому південноруська народність з її ознаками була у давнину, той самий, у якому ми зустрічаємо її в пізніші часи. Історичні обставини не давали народу стояти на одному місці... Якщо ми, відносно давнини, говоримо про південноруську народність, то розуміємо її у тому вигляді, який був прообразом сучасного”*. Аналогічним чином розумів він і великоруську народність, яка, по суті, була зерном майбутньої Великої Русі³.

Виокремивши кілька давньоруських народностей, М.Костомаров не запе-

¹ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — Т.1. — СПб, 1872, — С.19-21.

² Костомаров Н.И. Черты народной южнорусской истории. В кн. Исторические произведения. — К., 1989. — С.23.

³ Костомаров Н.И. Две русские народности // Монографии и исследования. — Т.1. — СПб, 1872. — С.58,70,76-78.

речував їхньої спорідненості. "Всі разом носили вони назву спільної Руської землі, належали до одного спільного складу і усвідомлювали цей зв'язок"¹.

У своїх висновках щодо етнічного розвитку Київської Русі М.Костомаров стоїть значно ближче до історичної дійсності, ніж деякі його новочасні послідовники. Велике етнічне ціле (за термінологією історика — "народна загально-руська стихія") не виключало етнографічної своєрідності його окремих частин.

Помітне місце в дослідженні східнослов'янського етногенезу посідає В.Антонович. Як і свого часу М.Максимович, він рішуче не погодився з висновками М.Погодіна і його послідовників про поголовну міграцію населення Південної Русі під тиском монголо-татар на північний схід і зайняття його місця переселенцями з Карпат. Одночасно В.Антонович переконливо відвів тезу польських істориків Грабовського, Шайнохи та інших, за якою Середнє Подніпров'я після монгольської навали колонізувалося польськими вихідцями з берегів Вісли².

В.Антоновича нерідко вважають основоположником концепції винятково української етнічної основи Київської Русі. Насправді це не так. У жодній його історичній праці немає етнічного протиставлення Південної і Північно-Східної Русі. Київська земля XIII-го і більшої половини XIV ст., згідно з ним, "втратила значення першого, старшого княжіння і, серед роздріблених руських областей, займала місце другорядне, непомітне". "У XIV ст. у долі Русі трапився новий історичний поворот, який накреслив для Києва нову політичну роль на новому поприщі. У цей час роз'єднані і ослаблені руські землі починають знову об'єднуватись у більш крупні і міцно зв'язані політичні організми. Намагання це відбувається одночасно на двох закраїнах руського світу: між тим як на північному сході Русі... виникає нова, сильна Руська держава, південно-західні руські землі знаходять точку опертя у Великому князівстві Литовському"³.

Теза В.Антоновича про різні шляхи історичного розвитку Південної і Північно-Східної Русі другої половини XIII-XVI ст. є цілком вірною й обґрунтованою, але вона не дає жодних підстав приписувати історикові аналогічний висновок і щодо часів Київської Русі. Що стосується етнічної термінології, то вона скрізь вжита зі словом "Русь": "руська народність", "руське народонаселення", "руський світ".

У 80-х роках XIX ст. мала місце спроба реанімувати погляди М.Погодіна. З нею виступив відомий російський філолог О.Соболевський. У рефераті "Как говорили в Киеве в XIV-XV вв." дослідник дійшов висновку, що в писемних документах цього часу ще немає українських фонетичних особливостей, а отже,

¹ Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале древней Руси // Монографии и исследования. — Т.1. — СПб, 1872. — С.21.

² Антонович В.Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI (1362-1569). Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Т.1. — К, 1885. — С.224.

³ Антонович В.Б. Вказ. праця. — С.229.

заселення Київщини новим населенням сталося не раніше XVI ст. Так теорія М.Погодіна була доведена до повного абсурду.

Філологічні аргументи О.Соболевського знайшли як противників (П.Житецький), так і прихильників (О.Шахматов). Щоправда, в процесі активної історико-філологічної дискусії О.Шахматов поступово відійшов від переконаності в існуванні великоросійської етнічної основи всіх східнослов'янських племен. Засновуючись на даних мови, лінгвістичному аналізі руських говірок, вчений дійшов висновку, що з часом на базі загальноруської єдності виникають три руські народності. Південноруська, або малоруська, увібрала в себе полян, сіверян, волинян, уличів і хорватів; білоруська, відповідно, дреговичів, радимичів, частину кривичів; великоруська — словенів, східну частину кривичів, вятчів¹. Що стосується населення Києва, то його, згідно з О.Шахматовим, хоч і немає причин не визнавати південноруським, все ж слід вважати достатньо змішаним, у складі якого були представники всіх руських племен.

Велику увагу проблемі етнічного розвитку східних слов'ян і Русі приділив М.Грушевський, але і його етногенетична схема не позбавлена внутрішніх суперечностей. Розглянувши в примітках історіографію питання, він дійшов до висновку, що український народ на своїх історичних землях існує з IV ст.н.е. — спершу під назвою антів, потім полян і згодом русів. У вступних замітках до першого тому "Історії України-Руси" М.Грушевський заявив, що *"ця праця має подати образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми мислимо тепер під назвою українського народу, інакше званого, "малоруським", "південноруським", просто "руським" або "русинським"... Його старе історичне ім'я: Русь, русин, руський, в часи політичного і культурного упадку було присвоєне великоросійським народом, котрого політичне і культурне життя розвивалося на традиціях давньої Руської держави, і великоросійські політичні організації — як вел. кн. Володимирське, і потім вел. кн. Московське уважали себе спадкоємцями, наслідниками тої старої Руської (Київської) держави"*².

Із цитованого тексту випливають дві важливі засадничі тези. Перша зводиться до того, що М.Грушевський бачив український народ у далекій глибині століть, як певні *"етнографічно-політичні групи"*, з яких формується те, що *"ми мислимо тепер під назвою українського народу"*. Згідно з іншою, великоруський народ, хоч і привласнив собі ім'я "Русь", все ж *"розвинувся на традиціях давньої Руської держави"* і вважав себе її спадкоємцем.

У спеціальній статті, присвяченій періодизації української історії, М.Грушевський відзначив, що *"Київська держава, право, культура була утвором одної народності — українсько-руської, Володимиро-Московська — другої,*

¹ Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. — Пг., 1919. — С.64.

² Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т.1. — К., 1991. — С.1,18.

великоруської”¹. Друга частина терміна — “руської”, незважаючи на заперечення істориком існування “загальноруської” народності, навіть поза авторським бажанням засвідчує спорідненість обох народностей.

Якщо говорити про рівень етногенетичного зв’язку з Київською Руссю, то М.Грушевський і його однодумці справді мали рацію, коли стверджували, що вищим він є в українців, які живуть на корінних землях Русі і є її безпосередніми спадкоємцями. З часом погляди М.Грушевського еволюціонували в напрямку визнання за українським народом етнічної сформованості вже з антських часів.

О.Єфименко етнічний розвиток часів Київської Русі уявлявся в складному діалектичному переплетінні процесів інтеграційних і диференційних. “Впродовж всього цього періоду, який закінчується монгольською навалою, історію нашу роблять групи східнослов’янських або руських племен, які відособились по областях, але начебто не виявляли того глибокого розпаду на два русла, який спостерігається пізніше... Коли туман, що охопив собою більш-менш всю руську землю, цілком розсіюється, ми спостерігаємо на нашій території два великі розгалуження руської народності, які неначе поглинули собою колишні племенні особливості, народності південноруську і північноруську”².

Етнічні проблеми цікавили також видатного українського письменника і вченого І.Франка, який гостро і зацікавлено відреагував на вихід у світ першого тому “Історії України-Руси” М.Грушевського. Зібравши всі можливі згадки давніх авторів про антів, він дійшов висновку, що на їх підставі можна твердити лише про слов’янство цього народу, який був предком усієї давньоруської людності, в тому числі й північного племені вятичів³.

І.Огієнко вважав, що “найстаріша назва нашого (українського — авт.) народу була “руський”, яка цілком осталася в Галичині, де простий народ тільки й зве себе тим ім’ям; руським народом, споминаючи свою давнину, зве себе і наш народ в межах Росії”. До Москви, згідно з автором, назва “Русь” була занесена з берегів Дніпра після того, як політичний центр держави перемістився з Києва на північний схід⁴.

Практично всі традиції історичної думки джовтневого періоду так чи інакше успадковані дослідниками нашого часу. Йдеться не лише про альтернативність висновків вчених щодо проблеми етнічного розвитку Київської Русі, а й про систему аргументації. У багатьох випадках вона базується не стільки на твердих документальних фактах, скільки на емоційному сприйнятті явищ історії, апріорній переконаності в незмінності етнічної ситуації від середньовіччя до наших днів або й просто на політичних переконаннях. Характерним прикла-

¹ Грушевський М. Звичайна схема “Руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства. — СПб, 1904. — С.2.

² Єфименко А.Я. История украинского народа. — СПб, 1906. — С.77.

³ Франко І. Причинки до історії України-Руси. — Львів, 1912, ч.І. — С.21, 59.

⁴ Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — С.25.

дом цього може бути ставлення до міжкнязівської боротьби на Русі. Ряд істориків, вітчизняних і зарубіжних, розглядають ці можновладні чвари через етнічну призму. “Українські” Київ і Південна Русь протиставляються “російським” Володимир-на-Клязьмі і Північно-Східній Русі або “білоруському” Полоцьку.

Характер етнічного розвитку Київської Русі на першому, ранньофеодальному етапі її розвитку (до 30-х років XII ст.) в цілому не викликає принципових розходжень. Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що вже в IX - на початку XII ст. на основі півтора десятка східнослов'янських племінних об'єднань склалася відносно єдна давньоруська етнічна спільність, головною умовою консолідації якої була Київська Русь. Що стосується етнічного процесу другого етапу історії Русі (до 40-х років XIII ст.), тут думки дослідників дещо розійшлися.

Згідно з В.Мавродіним, вже в XI-XII ст. процес злиття східного слов'янства в єдиний народ уповільнюється, а згодом і зовсім припиняється. Старі мовні й етнокультурні особливості, успадковані від племен і земель Русі й не ліквідовані спільністю київських часів, ускладнюються новими, що виникали в період феодальної роздробленості й обумовлювались економічною і політичною ізольованістю давньоруських князівств¹.

Близькі висновки спостерігаємо і в працях К.Гуслистого. Він вважав, що в домонгольській час давньоруська народність не стала вповні стійкою етнічною спільністю. Феодальна роздробленість Русі XII-XIII ст. визначила процес розмежування окремих її частин і складання передумов для формування трьох східнослов'янських народностей².

Про початки розкладу давньоруської народності ще в надрах Київської Русі писав також Б.Греков, щоправда, не пов'язуючи цей процес безпосередньо з феодальною роздробленістю. Згідно з ним, історія Київської Русі — це не історія України, Білорусі чи Росії, а період їхньої спільної історії, коли склалися і великоруський, і український, і білоруський народи³.

Ряд вчених, особливо археологів і етнографів, послідовно обстоювали ідею існування єдиної давньоруської народності аж до монголо-татарської навали і навіть пізніше. Аналіз писемних джерел дав можливість Б.Рибакову зробити висновок, що і в епоху феодального дроблення Русі XII-XIII ст., незважаючи на існування кількох десятків князівств, єдність давньоруської народності добре усвідомлювалась і знаходила відображення в термінології — вся Руська земля протиставлялася відокремленим отчинам князів. Аж до XIV ст. (до часу Куликовської битви), згідно з Б.Рибаковим, утримувалась єдність давньорусь-

¹ Мавродии В.В. Основные этапы этнического развития русского народа. — ВИ.,1950, № 4. — С.63.

² Гуслистый К.Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. — К.,1963. — С.106-107.

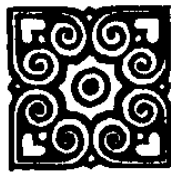
³ Греков Б.Д. Киевская Русь. — М.,1951. — С.10.

кої народності, котра й далі усвідомлювала себе як єдине ціле. Цей висновок знаходить підтвердження і в аналізі археологічного матеріалу, який не дає можливості вловити ознаки розпаду давньоруської народності на три групи¹.

Незважаючи на певну розбіжність думок істориків радянської доби щодо етнічного розвитку Русі IX-XII ст., загалом усі вони обстоювали тезу спільності походження трьох східнослов'янських народів, що мали єдиного попередника.

У наш час, особливо в українській історіографії, цей висновок зазнає неабиякого випробування. Колись нас (українських дослідників) не задовольняло становище "молодшого" брата. Нам хотілося бути коли не "старшим", що, з огляду на успадкування саме українцями територіальної основи Київської Русі, відповідало б історичній правді, то, принаймні, "рівним" братом. Тепер же ми, здається, не погоджуємося бути навіть "старшим". У багатьох працях останніх років концепція єдиної давньоруської народності, як "колиски трьох братніх східнослов'янських народів", оголошується витвором офіційної радянської історичної науки і на цій підставі відкидається. Крім "революційної доцільності" і образи за минулі "етнічні приниження", жодні інші аргументи щодо неспроможності концепції спільності походження східнослов'янських народів не наводяться. Щоправда, в більшості випадків цією проблемою переймаються люди, котрі ніколи професійно її не досліджували, а отже, не володіють ні джерелознавчою базою, ні історіографічними набутками попередніх поколінь істориків.

Запропонований вище стислий історіографічний огляд міг би й вичерпати розгляд етнічної проблеми в даній праці. Але, оскільки нею сьогодні збуджена уява не лише науковців, а й широкого загалу, ми змушені продовжити її дослідження й дати змогу читачеві самому зробити відповідні висновки.

§2. Східні слов'яни напередодні утворення Київської держави

Основним джерелом з'ясування етнічної картини величезного східноєвропейського регіону напередодні утворення Київської Русі є "Повість временних літ". І хоч яким критичним є наше став-

¹ Рыбаков Б.А. Древние Русы. К вопросу об образовании ядра древнерусской народности. — М., 1951. — С.21.

лення до її свідчень, без них ми взагалі не мали б про що говорити. Можна дискутувати з приводу того, що розумів літописець під термінами “поляни”, “древляни”, “сіверяни” тощо, але те, що йдеться про певні етнографічні частини східнослов'янського етносу, заперечити неможливо.

Широка картина розселення слов'ян взагалі і східних зокрема подається у вступній частині “Повісті...”. “Тако же и ти Словѣне пришедше сѣдоша по Днепру и нарекошася Поляне, а друзни Деревляне, зане сѣдоша в Лѣствѣхъ; а друзни сѣдоша межн Припѣтью и Двиною и нарекошася Дреговичи; инни сѣдоша на Двинѣ и нарекошася Полочане, рѣчькы ради, юже втечеть в Двину, именемь Полота... Словѣне же сѣдоша около озера Илмера., а друзни же сѣдоша на Деснѣ, и по Семи и по Сулѣ и нарекошася Сѣверо”¹.

Далі в літописі з'являються повідомлення про інші східнослов'янські племена: “Кривичи, иже сѣдять на верхѣ Волгы, и на вѣрхѣ Двины, и на вѣрхѣ Днѣпра...” “Бужане зан сѣдять по Бугу, послѣже Воляняне...” “Родимичи бо и Вятчичи от Ляховѣ, бяста бо два брата... Радимѣ, а другыи Вятко, и пришедша сѣдоста, Радим на Сѣжю., а Вятко сѣде своимѣ родомѣ по Оце”. “орвати и Дулѣби же живяху по Бугу, где нынѣ Воляняне, а Оуличи и Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру и присѣдяху къ Дүнаєви... оли до моря”².

Говорячи про географію східних слов'ян, які розселилися від Дунаю і Карпат до верхів'їв Оки і Волги та від Чорного моря до озера Ільмень, слід мати на увазі, що йдеться не про невеликі племінні угруповання, а про союзи племен, а може, й більш значні етнічні спільності. В історичній літературі вони дістали назву “народців”, що є запозиченням визначення Ф.Енгельса щодо швабів, лангобардів, аквітан та інших племінних утворень Західної Європи, які перебували на тому ж етапі етнополітичного розвитку, що й слов'яни.

Для з'ясування рівня етнічного розвитку східних слов'ян переддержавного періоду слід звернути увагу на цілий ряд літописних уточнень і зауважень.

Перше. Окремі східнослов'янські групи одержали свої назви від місць розселення. “Прозвашася имены своими, где сѣдше, на которомѣ мѣстѣ”³.

Друге. Всі вони мали внутрішнє усвідомлення етнічної спільності насамперед через єдину мову, яка й відрізняла їх від навколишніх народів. Завершивши розповідь про розселення слов'ян, літописець зауважує: “И тако разидеся Словенескъ языкъ”, — а переходячи до опису сусідів, підкреслює їхню мовну відмінність: “А се сѣть инни языцѣ”⁴.

Третє. Кожна група східних слов'ян у процесі свого проживання на певній території набула характерних, тільки їй притаманних особливостей. “Имѣяхуть

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.5.

² Там же. — Стп. 8,9.

³ Там же. — Стп.5.

⁴ Там же. — Стп.5,8.

во обычая своя, и законы отецъ своихъ и преданія, каждо своя наровъ"¹. Розкриваючи цю сентенцію, літописець дає прихильну характеристику лише полянам, як найбільш цивілізованим, а інші племена (древлян, сіверян, радимичів, вятичів, кривичів) атестує як темних язичників. Не заперечуючи того, що дещо з розказаного літописцем про життя племен у вигляді реліктів могло мати місце ще й у його часи, в цілому ці характеристики стосуються їхнього переддержавного і дохристиянського буття.

Загалом літописні зауваження щодо як східнослов'янської етнічності, так і етнографічної окремішності племен здаються слушними. Своє підтвердження вони знаходять в археологічних дослідженнях пам'яток VI–IX ст. При загальній близькості матеріальної культури на всій території розселення східних слов'ян помітні також їхні регіональні особливості.

Першим звернув увагу на це ще А.Спіцин, який вважав, що основними етновизначальними ознаками тієї чи іншої області є обряд поховання, типи поховальних знахідок, прикрас і, особливо, форми скроневих кілець. З певними застереженнями ці ознаки вважаються етновизначальними і в наш час.

У спеціальній роботі, присвяченій археологічним старожитностям східних слов'ян, В.Седов здійснив спробу окреслити територію кожного літописного міжплемінного об'єднання на підставі виявлення специфічних рис матеріальної культури. За наявності літописних історико-географічних орієнтирів завдання це не здається надто складним. Без них же, користуючись лише даними археології, визначити суму специфічних етнографічних проявів культури того чи іншого "племені" набагато складніше.

Особливі труднощі, як відомо, виникають під час пошуку етновизначальних рис матеріальної культури полян. І.Русанова вважала характерною полянською рисою кургани з ямним обрядом поховання і на цій підставі залучала до території розселення полян навіть чернігівське Подесення. Насправді ж єдність поховального обряду, як і інших елементів матеріальної культури, в Середньому Подніпров'ї та Нижньому Подесенні визначалася процесами політичної консолідації населення регіону. Саме тут формувалась історична "Руська земля".

Аналогічні труднощі постають і перед дослідниками інших етнографічно-порубіжних територій, де також бракує археологічної специфічності. Навіть така універсальна етновизначальна ознака, як скроневі кільця, не завжди гарантує визначення "племінної" належності території. На їх підставі практично неможливо розмежувати хорватів і тиверців, волинян і древлян.

Чіткіше етнографічні особливості проступають у межах більших регіонів, які охоплюють територію розселення кількох літописних "племен". Вони обумовлюються насамперед різними географічними умовами, а також сусідством іншоетнічного населення. На півдні й південному заході групи близьких племен ста-

¹ ПСРЛ. — Т.2 — Стр.10.

новили поляни, сіверяни (чернігівські), древляни і, частково, дреговичі, волиняни й дуліби, тиверці й білі хорвати; на північному сході — сіверяни східні, вятичі й радимичі¹; на північному заході й півночі — дреговичі, кривичі і словени.

Незважаючи на критичне ставлення літописця до древлян, радимичів, вятичів, сіверян і кривичів, які начебто жили в лісах, як звірі, в цілому всі східнослов'янські племена VI-IX ст. перебували приблизно на однаковому етапі свого історико-культурного і соціального розвитку. Лише в окремих регіонах поступальність процесу була більш прискореною. Одним із них був південний, де в означений період високого рівня досягли землеробство і ремесло. Розкопки багатьох слов'янських поселень (Пеньківка, Сахнівка, Пастирське, Григорівка, Зимне, Ріпнів, Хотомель, Княжа Гора, Новотроїцьке, Волинцеве та інші) виявили достатньо досконалі й продуктивні широколопасні наральники. Знахідки колодочкових і втульчастих чересел засвідчують застосування в землеробстві плужного орного знаряддя. Значного поширення набули у слов'янського населення серпи, коси-горбуші, інші землеробські знаряддя, які доводять значний прогрес у сільському господарстві. Аналіз знахідок зерен злаків, а також їхніх відбитків на глиняному посуді та на обмазці стін показує, що південна група східних слов'ян культивувала майже всі відомі в середньовіччі культури: просо, пшеницю, жито, овес, ячмінь, горох, боби тощо. Є всі підстави стверджувати, що сільськогосподарське виробництво цього регіону в переддержавний період не лише забезпечувало населення необхідним продуктом, а й створювало значну частку додаткового як необхідної основи політичної консолідації.

В археологічному матеріалі VI-VIII ст. достатньо чітко відбилися й ті поступальні процеси, що відбувалися в ремісничому виробництві. Виявлено центри залізобудування (Григорівка, Гайворон), залізобробки і ювелірного ремесла (Зимне, Пастирське). Про потужність цих галузей свідчать численні знахідки землеробського реманенту, ремісничих знарядь, зброї. Структурний аналіз залізних знарядь праці показує, що ковальська справа характеризувалася складними технічними й технологічними процесами, які вимагали значних спеціальних знань і практичних навичок.

Менш розвиненим було ювелірне ремесло, проте й воно виявляло тенденцію до прогресуючого розвитку. На ряді поселень (Пастирське, Бернашівка) виявлено рештки майстерень ювелірів, де збереглися десятки ювелірних формочок. У південних землях, куди рано почали проникати вироби зі Сходу, розпочалося освоєння техніки зерні й скані, застосування її для виготовлення скроневих кілець, лунниць тощо.

Різде збільшення потенціалу сільськогосподарського й ремісничого виробництва створювало сприятливі передумови для виходу частини продукції на ринок, а отже, стимулювало й торгівлю. Знахідки візантійських монет VI-VIII ст. в Києві, арабських кінця VIII ст. в Києві та інших пунктах Середнього Подні-

¹ Етнографічна єдність сіверян, вятичів і радимичів засвідчена в літописі. ("А Радимичи, и Вятичи, и Северо одинъ обычай имяху". — ПСРА. — Т.2. — Стп.10).

пров'я свідчать про поступове втягування регіону в міжнародну торгівлю. Її виявом є й так звані скарби антів (або русів), у складі яких були коштовні вироби іранських і візантійських майстрів.

У плані суспільного устрою східні слов'яни VI-VIII ст. (принаймні, південна їхня група) стояли на перехідному етапі свого розвитку, що визначається як військово-демократичний. Із візантійських писемних джерел дізнаємося, що східнослов'янське суспільство третьої чверті 1-го тисячоліття н.е. було вже значною мірою соціально стратифікованим. Досить помітною силою стає племінна знать, із середовища якої обиралися вожді-князі. Імена деяких із них — Ардагоста, Мусокія, Пірогоста, Хільбудія — зберегли нам візантійські хроніки; князя Кия знає "Повість временних літ". Певно, саме з такими слов'янськими вождями-князями періоду військової демократії слід пов'язувати скарби коштовних речей із золота й срібла типу Гладоського, Мартинівського чи Перещепинського.

Процеси зародження станово-класових відносин, що базувалися на зрослому економічному рівні розвитку, в своїй потенції містили велику інтегративну силу: вони розривали "племінну" замкнутість і створювали сприятливі умови для формування в східнослов'янському суспільстві етнополітичних угруповань вищого порядку.

Підсумовуючи сказане, слід визнати, що етнічний розвиток східних слов'ян переддержавного періоду визначався переважно інтеграційними тенденціями. За всіх локальних відмінностей, східні слов'яни в цей час, безперечно, становили єдиний етнокультурний масив. Було то виявом сили консолідаційних процесів, генетично притаманних єдиному етносу, чи свідченням слабкості "племінного" автономізму, який не міг зруйнувати східнослов'янської спільності, сказати важко.

§3. Давньоруська етнокультурна спільність у X-XIII ст.

Наприкінці IX - на початку X ст. завершився процес утворення Київської Русі, який був результатом тривалої політичної, економічної і культурної консолідації східних слов'ян. Відбувся він за умов складної зовнішньополітичної ситуації, котра то прискорювала об'єднання окремих східнослов'янських племен у єдиний соціально-політичний організм, то гальмувала.

Літописні повідомлення про східнослов'янські "племена" X ст. засвідчують важливі етнічні зміни, що відбувалися в їхньому середовищі одночасно з процесами політичної консолідації. К.Маркс писав, що "нація" виникає тільки тоді, коли племена, об'єднані одним управлінням, зливаються в єдиний народ. Термін "нація" вжитий тут у значенні "народність". Отже, йдеться, по суті, про утворення політичної народності.

У процесі злиття етнічно споріднених племен в умовах єдності управління важливе місце належало також процесам внутрішньої міграції населення. Міжплеменні об'єднання за цих обставин не могли зберегти свою етнографічну замкнутість і чистоту. Археологічні й писемні дані засвідчують, зокрема, взаємне проникнення полян на лівий берег Дніпра і сіверян на правий. Можливо, саме в цей час одна з невеликих річок на південь від Києва одержала назву Сіверка. У басейні Прип'яті аналогічна картина спостерігається між древлянами і дреговичами, в Західному Побужжі — між дреговичами і волинянами. Словенська Новгородщина колонізувалася значною мірою з південних земель східних слов'ян.

З кінця IX, а особливо в X ст. спостерігається потужний потік переселенців у Південну Русь. Він захопив не лише слов'ян, а й скандинавів, чудь, представників інших північних народів. У роки князювання Володимира Святославича широка державна програма будівництва фортець на берегах Десни, Остра, Трубежа, Сули і Стугни була реалізована завдяки залученню людського резерву північних і північно-східних земель. "И нача нарѣвати мѹжи лѹчшии от Словенъ, и от Кривичъ, и от Чюди, и от Вятичъ, и от сихъ насели грады"¹. У 991 році Володимир заснував недалеко від Києва місто Білгород, яке населив вихідцями з різних земель. "Нарѣви в онь от инѣхъ градовъ, и многы людии сведе в онь"². Подібні державні акції мали місце за Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. У 1031 р. після походу на Польщу Ярослава і Мстислава до Русі було виведено великий полон. "Многы Ляхы приведоста, и раздѣлиста их. И посади Ярослав своя по Руси"³. Мстислав, треба думати, розселив своїх полонених на Чернігівщині. Літопис називає полонених "ляхами", але не виключено, що між ними були й червоноруси (галичани), міста яких захопили князі. У 1116 р. Ярополк Володимирович взяв полоцьке місто Дуруцьк, захопив багато полонених і поселив їх на Сулі. "Ярополкъ же сръби городъ Желъди дръючаномъ, нѹже вѣ полонилъ"⁴.

Наведені, а також інші факти етнічного змішування населення на півдні Русі привели свого часу М.Костомарова до висновку, що в Київській землі менше, ніж деінде, міг зберегтися чистий тип однієї народності.

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стп.106.

² Там же.

³ Там же. — Стп.137.

⁴ Там же. — Стп.201.

Певну участь у складенні руської народності взяли й неслов'янські народи, що були інтегровані в державну структуру Русі. На півдні це тюркомовні — торки, печеніги, чорні клобуки; на півночі й північному сході угро-фінські племена — чудь, меря, весь; на північному заході — представники балтських племен. Все це, безперечно, не могло не надати етнічним процесам у регіонах певного специфічного забарвлення, яке за умов розрізненого існування в майбутньому спричиниться до етнографічних відмінностей між ними.

У безпосередньому зв'язку з інтеграційними етнічними процесами стояла еволюція вживання в писемних джерелах етнографічних назв. У літописних статтях до 60-х років IX ст. широко вживаними були загальна назва — “слов'яни” і регіональні — “поляни”, “сіверяни”, “древляни”, “словени” тощо. Перша не заміняла других, а лише визначала їхню етнічну спільність. Після 60-х років IX ст., а особливо в перші десятиліття X ст., поступово утверджується нова назва для всіх східних слов'ян — “Русь”. Вона рівнозначно стосувалася і країни, і її народу. Літописні вислови “Русь”, “Руська земля”, “Руські гради”, “ми від роду Руського”, “Руські послы”, “Руські люди”, “Русини”, які знаходимо в текстах договорів Київської Русі з Візантією та в інших статтях, незаперечно вказують на активний процес поширення найменування “Русь” із Києва на всі східнослов'янські землі. У статтях X ст. вживалися й племінні назви, але їхня питома вага проти загальної назви “Русь” була незначною. В XI - перших десятиліттях XII ст. етнотериторіальні назви практично зникають і замінюються похідними від назв міст: “кияни”, “новгородці”, “полочани”, “ростовці”, “смоляни” тощо. Назва “Русь” поширюється на всю територію східнослов'янського світу, підвладну Києву, й стає етновизначальною.

Разом із процесами етнічної консолідації східних слов'ян відбувалася стабілізація державних рубежів Русі. На півдні, заході й північному заході вони вже в X ст. збігалися з етнічними межами східнослов'янського народу. Менш стабільними були північні й північно-східні рубежі Русі, куди спрямовувався основний колонізаційний потік, але й тут вони загалом визначалися межами розселення східних слов'ян.

Слід підкреслити, що практичний збіг державних кордонів Київської Русі з рубежами східнослов'янського розселення став одним із феноменів, котрі забезпечили їй винятково швидкий прогрес.

Консолідація східних слов'ян у єдиний народ супроводжувалася і стимулювалася спільністю економічного розвитку Київської Русі, яка виявлялася в поглибленні процесів відокремлення ремесла від сільського господарства, розширенні мережі торговельних шляхів, широкому обміні сільськогосподарською й ремісничою продукцією, рості товарного виробництва, розвитку міст.

Важлива роль у прискоренні цього процесу належала православної Церкві. Як вважає відомий польський історик А.Поппе, ця суспільна сила вже в X-XI ст. мала вирішальне значення для утворення єдиної давньоруської народності (*patio*).

Цей національно-інтегрувальний її фактор прискорив також слов'янізацію неслов'янського населення, що було включене до державної структури Київської Русі.

Централізація церковного управління, єдність східнослов'янського обряду, церковнослов'янська мова богослужіння, загальні для всієї Русі духовні святині, перші руські святі — все це сприяло етнічному самоусвідомленню руських людей. Недарма вже в кінці X - на початку XI ст. поняття "руський" і "православний" для літописців стали фактично синонімами. Згодом це усвідомлення проникло і в товщу народних мас.

Одним із головних свідчень цього виступають такі пам'ятки історичної писемності й літератури, як "Слово про закон і благодать" Іларіона, "Повість временних літ", "Повчання" Мономаха. Митрополит Іларіон, звертаючись до пам'яті "старих" давньоруських князів, з гордістю зауважує, що вони "не в худѣ бо и невѣдомѣ земли владычествовавша, нѣ въ Руськѣ, яже ведома и слышима всѣми четырьми концами земли"¹. У "Повісті временних літ" відтворено широке історичне полотно життя Русі — народу і держави, визначено її місце в світовому історичному процесі.

Для Іларіона, Нестора, Никона, інших давньоруських літописців Київська Русь була не просто сукупністю земель, а єдиним державно-територіальним і етнічним цілим. Тому їм однаково були близькі Київ і Новгород, Чернігів і Смоленськ, Галич і Суздаль, Переяславль і Рязань, Ростов і Полоцьк, уся Русь від новгородської півночі до київського півдня й від Карпат до Волги і Дону.

Отже, є достатньо підстав стверджувати, що на ранньофеодальному етапі розвитку Русі східні слов'яни консолідувалися в єдиний народ не лише етнічно, а й політично. Сказане не заперечує етнографічних і мовно-діалектних особливостей окремих регіонів, які мали місце в IX - на початку XII ст., але є констатацією основної тенденції етнополітичного й культурного розвитку цього періоду.

Внше вже йшлося про те, що серед дослідників немає єдності щодо етнополітичного розвитку Русі періоду феодальної роздробленості. Їхні думки зводяться до трьох основних висновків: давньоруська народність X - початку XII ст. не становила собою стійкої етнічної спільності, а тому її розклад визначився державним розпадом Русі; давньоруська народність була стійкою етнічною спільністю й значно пережила Київську Русь; давньоруська народність у XII-XIII ст. переживала подальшу консолідацію й була одним із основних елементів єдності давньоруських земель аж до монголо-татарської навали.

Щоб відповісти на запитання, який із цих висновків найбільше відповідає історичним реальностям, проаналізуємо бодай побіжно основні складові давньоруської етнічної спільності.

Почнемо з мови, оскільки саме вона є головною етновизначальною озна-

¹ Розов Н.Н. Синодальный список сочинений Иларiona — русского писателя XI в. // Slavia, Časopis pro Slovanskou filologii. — Rok. XXXII (1963). — Seš.2. — С.164.

кою. Більшість мовознавців (О.Шахматов, Л.Булаховський, Ф.Філін, Р.Аванесов) вважала, що розпад єдиної давньоруської мови на російську, українську і білоруську остаточно визначився тільки в XIV-XV ст. Згідно з В.Німчуком, лише на кінець XIII ст. склалися основні риси, якими характеризуються майбутні східнослов'янські мови, але говорити про три східнослов'янські мови до цього часу з погляду закономірностей глотогенезу неправомірно. Навала іноплеменників у 40-і роки XIII ст. й події, що сталися після неї, як гадає В.Німчук, мали кардинальні результати для давньоруської мови.

Звичайно, мовна спільність на Русі не була абсолютною. Діалектні зони розмовної народної мови, які відбивались і в літературній, зберігалися впродовж усієї історії Давньоруської держави. В їхній основі лежали мовні особливості слов'янських племен і міжплемінних об'єднань переддержавного періоду. Для такої величезної країни, якою була Київська Русь, з різними географічними умовами життя окремих земель, різним етнокультурним сусідством, діалекти й говірки уявляються справою звичайною. Мовознавці виділяють близько десятка таких діалектів: київський (або південноруський), новгородський, полоцько-вітебський, смоленський, ростово-суздальський, галицький тощо. Але їх наявність не суперечила існуванню єдиної давньоруської мови. Діалекти не були настільки відмінними один від одного, щоб утруднити або й виключити можливість безпосереднього спілкування киянина з новгородцем, жителя Судальсько-Заліського краю з галичанином. Літописи наводять безліч прикладів, коли на вічових зборах Новгород, Смоленська, Пскова та інших міст Північної Русі виступали київські князі й послы, а до киян зверталися на таких же зібраннях представники Новгород, Суздаля, Смоленська, Галича.

Щоб сказане не сприймалося як звичайна декларація, дозволимо собі проілюструвати його конкретними прикладами. Вважається, що в XI-XII ст. у південноруському діалекті набуває значного поширення морфологічна інновація — закінчення власних імен і назв живих істот у давальному відмінку -ові, -еві. У пізніші часи, як відомо, такі закінчення є характерними для західнослов'янських мов і для української. Тим часом у давньоруський період, аж до перших десятиліть XIII ст., закінчення -ові, -еві мали також поширення в новгородському і смоленському діалектах: "Послови", "мастерови" (Смоленськ), "коневи", "Гюргеви", "Иванкови", "Михайлови" (Новгород), "Василеви", "Лазареви", "Федорови" (Київ). При цьому і в Новгороді, і в Києві широко вживаються також закінчення на -у. "Господи помози рабоу своему Тоудороу" (Новгород. Софія). "Господи помози рабу своему Ивану" (Київ. Софія).

Як відомо, церковнослов'янське слово "помози" набуло в українській мові вигляду графеми "поможи". Але виявляється, що і вона має давньоруське походження і зафіксована не лише в південноруському діалекті, а й у новгородському: "Господи помози рабу своему. Флокат" (Новгород. Софія).

Поширене в південноруському діалекті слово "соромъ", яке потім так прижилося в українській мові, зустрічається також і на півночі Русі. "А соромъ ми, оже ми анхо мѣвляише" (Новгород). Аналогічна ситуація спостерігається зі словом "дѣжа", що багаторазово зустрічається в берестяних грамотах Новгорода в значенні "міра зерна". В українській мові це слово має вигляд графеми "діжа" й означає дерев'яну діжку, в якій замішували тісто. Не виключено, що і в давньоруські часи слово "дѣжа" використовувалась аналогічним чном.

Давньоруська словоформа "есть" у південноруському діалекті іноді передавалась через "е" (без "сть"). Ця інновація пізніше стане характерною для української мови, але не може вважатися чисто південноруською, оскільки зустрічається й на півночі Русі. Те ж саме можна сказати і про сполучник "та", який зустрічається в "Повчанні" Мономаха. Він широко представлений у староукраїнських грамотах і сучасній українській мові, але в давньоруські часи зживався не лише в київському, а й у новгородському діалектах: "А вы раздравше та прочь" (Новгородський І літопис, 1228 р.).

Аналізуючи одну фразу з берестяної грамоти ("А ныне ка посылн къ томоу моужевн грамоту"), А. Залізняк звернув увагу на частку "ка", що, на його думку, мала стосуватися тільки прислівника "ныне" і читатися разом із ним, як "нынѣка". Прямую відповідність це слово знаходить лише в українській ("ниніка", "нинька") та староукраїнській ("нынѣки") мовах. У руських говірках набуло поширення слово "нынѣче", "ноньче".

Цікаві мовні особливості простежуються у фразах зі словом "поручитися". Пам'ятки Південної Русі, Смоленська і Південно-Східної Русі дають переважно модель з "по": "Кончакъ поручися по свата Игоря" (Іпатівський літопис, 1185 р.), "поруча по нь" (смоленські грамоти). Значно рідше зустрічається форма із "за". Натомість новгородські джерела дають переважно цю форму: "дала роукѣ за зятя", "то за Иванка поручиць" (берестяні грамоти) — і, як виняток, модель із "по".

Наведених прикладів, здається, досить, щоб переконатися в надзвичайній близькості давньоруських діалектів один до одного. Насамперед це стосується новгородського і київського. А. Залізняк вважає, що їхня близькість особливо помітна в XI-XII ст., а в наступні часи поступово зникає¹. Згідно з відомим українським мовознавцем Л. Булаховським, інтенсивні процеси формування діалектних особливостей давньоруської мови припадали на XII-XIII ст., але їхні межі зовсім не збігалися із землями феодального дроблення. Такий збіг за умов постійних воєн і колонізаційних рухів міг бути швидше винятком, ніж правилом². Пізніше аналогічну точку зору обстоював і Ф. Філін, за яким у XII-XIII ст. на Русі складається п'ять діалектних зон: південна, західна, північна, північно-східна, приоксько-верхньо-

¹ Янин В. Л., Залізняк А. А. Новгородские грамоты на бересте. — М. 1986. — С. 190.

² Булаховський Л. А. Питання походження української мови. — К., 1986. — С. 188-193.

донська і прикарпатська, а з XIV-XV ст. набувають особливого поширення інновації, що характерні для української, російської і білоруської мов.

У літературі часом можна натрапити на твердження, що давньоруські літописи, актові документи і літературні твори написані літературною мовою, яка відіграла на Русі таку саму роль, як латина в країнах Західної Європи чи арабська мова на Сході. Погодитись із цим твердженням категорично неможливо. Давньоруська літературна мова, хоч і була піднята над народною, що є звичайним явищем для всіх мов світу (сучасна українська літературна мова також не тотожна розмовній народній), все ж стояла близько до народної. Остання відчутно вплинула на літературну мову, й саме це дозволяє дослідникам виділяти діалектні зони. У свою чергу, побутові джерела (берестяні грамоти, графіті на стінах соборів і археологічних знахідках) засвідчують їхню залежність від норм літературної мови. Зроблені не лише книжниками, а й представниками широких верств населення, ці написи співзвучні літописним текстам, близькі до них усією мовною структурою. Грамоти новгородських чи київських купців і ремісників могли бути прочитані й зрозумілі в усіх землях Русі.

Своєрідним підтвердженням мовної єдності давньоруських земель може бути й такий історичний факт. Відомо, що в XII ст. відбулось активне заселення й господарське освоєння Суздальсько-Заліського краю. Особливо потужним був колонізаційний потік із Південної Русі. Якщо погодитися з дослідниками, які доводять, що вже в цей час тут сформувалась українська народність і її мова, то природно чекати в Суздальсько-Заліському краї тих самих мовних ознак, які пізніше стали характерними для Українського Подніпров'я. Іншими словами, вихідці з Південної Русі, якщо вони в XII-XIII ст. вже були українцями, мусили принести з собою на північний схід не тільки гідронімічну й топонімічну номенклатуру (Либідь, Почайна, Ірпінь, Трубіж, Десна, Переяславль, Галич, Перемишль, Звенигород та інші), а й українську мову. Тим часом нічого подібного тут не спостерігаємо.

Створена на мовній основі споріднених східнослов'янських племен в умовах існування єдиної держави, давньоруська мова не розпалась у XII-XIII ст., але значно пережила Київську Русь. Надзвичайна активність суспільного життя епохи феодалної роздробленості не тільки не сприяла регіональній мовній замкнутості, навпаки — виключала її.

Зберігалась у XII-XIII ст. і територіальна спільність Русі. Писемні джерела дають підстави стверджувати, що на цей час державні рубежі країни стабілізувалися. Сталось це не само по собі, а завдяки спільним зусиллям багатьох давньоруських земель, насамперед Київської. Зовнішня політика великих князів мала не вузькоземельний, але загальноруський характер. З часів Мономаха київські князі вживали енергійних заходів для об'єднання давньоруських сил на боротьбу із зовнішньою небезпекою. Провідну роль у ній відіграла Південна Русь, яка мала багатовіковий досвід боротьби з гуннами,

аварами, печенігами. Боротьба за територіальну недоторканність точилася також на західних і північно-західних рубежах Русі.

На північному сході, де не було сильного сусідства, тривало освоєння нових земель Заліського краю, в якому брали участь виселенці з багатьох давньоруських земель, переважно з південноруських. Звідси разом із князями й дружинниками йшли в родючі райони землероби, містобудівники, ремісники, художники, книгописці. Навряд чи такий значний людський потік із Південної Русі на північний схід був би можливий за умов роздільного існування давньоруських князівств.

Єдиним територіальним цілим виступає Русь XII-XIII ст. і в писемних джерелах. Саме так її сприймали князі, Церква і широкі верстви давньоруського населення, яке найбільше терпіло від міжкнязівських чвар та іноземних вторгнень. І невипадково, що ідея єдності давньоруських земель і давньоруського народу з такою силою відбилася в численних пам'ятках історичної писемності — від "Повчання" Мономаха до "Слова про загибель землі Руської". Адресуючи свої пристрасні заклики князям, давньоруські публіцисти в блискучій літературній формі виявляли сподівання й устремління всього давньоруського народу. "Руська земля" стала центральним образом геніальної поеми "Слово о полку Ігоревім". Коли сіверські й курські полки вступили в Степ, автор "Слова..." вигукнув: "О Руська земля! Ти уже за горами є". Коли Ігорева дружина зазнала поразки від половців і поле кістками засіяла, то "тугою зійшли (вони — авт.) по Руській землі". У "Золотому слові" Святослав закликав Всеволода суздальського, Рюрика і Давида Ростиславичів, Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславича вступити в золоті стремени й виступити "за кривду цього часу, за землю Руську".

Уявлення про територіальну єдність давньоруських земель було настільки стійким, що дожило аж до кінця XIV ст. Зіставлення "Списку руських міст дальніх і ближніх" (1396 р.) із містами XI-XIII ст. привело Б.Рибаківа до висновку про збіг контурів Руської землі обох періодів.

Разом з ідеєю територіальної єдності Руської землі в широкому значенні цього терміна, в XII-XIII ст. росла й міцніла національна самосвідомість давньоруського народу. Це був час, коли, за влучним висловом В.Ключевського, киянин усе частіше думав про чернігівця, чернігівець — про новгородця, а всі разом — про Руську землю. Пробудження в усьому суспільстві почуття любові до Руської землі як до чогось цілісного було корінним і найглибшим фактором часу. В тяжкі роки монголо-татарського іґа люди згадували про колишню незалежність, могутність, територіальну цілісність Русі і в цьому черпали сили для боротьби з грізним ворогом.

Зберігали давньоруські землі в епоху феодальної роздробленості й культурну єдність. Археологічні матеріали, здобуті розкопками міст і городищ, поселень і могильників від ладозької півночі до київського півдня та від Карпат до Суздальського Залісся, показують, що на Русі XII-XIII ст. матеріальна культура стає більш монолітною. Єдність спостерігається не лише в широкому асортименті виробів міського й сільського ремесел, але також і в домобудуванні,

й навіть у кам'яній архітектурі. Як вважає Ю.Асеев, архітектурний розвиток на Русі XII-XIII ст. йшов не тільки шляхом формування місцевих шкіл, а й шляхом складання єдиного стильового напрямку. До архітектури Південної Русі (київської, чернігівської та переяславської) тяжіла архітектура Смоленська, Волині, Рязані й ряду інших земель. Творчий досвід старих давньоруських центрів сприйняла також архітектура Володимиро-Суздальської Русі. Незважаючи на помітні романські елементи в архітектурі Володимиро-Суздальської Русі, весь вигляд архітектурних пам'яток, як справедливо наголошував П.Раппопорт, дуже далекий від романської архітектури й має значно більше спільного з пам'ятками архітектури всіх інших давньоруських земель.

Висновок про культурну єдність давньоруського народу, аргументований конкретними й неспростовними даними, знаходить усе нові й нові підтвердження. Доречно тут нагадати, що прихильники історико-культурної своєрідності Південної Русі одним із важливих аргументів для протиставлення вважають начебто докорінну відмінність містобудування в Південній Русі на чолі з Києвом від містобудування в північних, північно-східних і північно-західних регіонах Русі. Загалом певна відмінність з огляду на неоднакові географічні умови окремих частин країни могла мати місце, і справді мала. Як є вона ще й тепер у межах навіть єдиної України. Але докорінної відмінності історико-архітектурного розвитку Києва та інших міст Південної Русі від міст інших регіонів не було. Розкопки Києва, Чернігова, Звенигорода показали, що їхня масова забудова в X-XIII ст. мала великий відсоток зрубних будівель, аналогічних виявленим у Новгороді, Старій Ладозі, Пскові, Бересті, Смоленську, Пінську та інших містах.

Тривалий час в історичній літературі феодальна роздробленість Русі отожднювалась з економічною роздробленістю й навіть економічним занепадом усієї країни. Після виходу в світ низки праць Б.Рибаківа та інших істориків і археологів цьому періоду вже не приписують таких згубних наслідків для економічного розвитку країни.

Формування земельних рубежів, хоча й супроводжувалося міжкнязівськими конфліктами, в цілому позитивно позначилося на господарському розвитку всієї території. В цей час розбудовуються старі міста й виникають нові, всі давньоруські землі покриваються густою мережею феодальних замків, фортець, сіл і промислових селищ. Археологічні матеріали показують, що разом з економічним піднесенням давньоруських князівств економічні зв'язки між ними не тільки не згасають, але значно розширюються й зміцнюються. Цьому сприяла також торгівля, яка в період феодальної роздробленості переживала вищий етап свого розвитку. Речі, виготовлені в київських чи новгородських майстернях, завдяки зусиллям купців-посередників проникали в найвіддаленіші куточки Русі. Незважаючи на постійний тиск половців на південноруське порубіжжя, функціонували всі основні торговельні шляхи, якими здійснювалась міжнародна торгівля Русі XII-XIII ст. У другій половині XII ст. літописи особливо часто

згадують Грецький, Соляний і Залозний шляхи, для охорони яких київськими князями постійно збиралися сили багатьох князівств.

Досліджуючи проблеми державного і етнічного розвитку Київської Русі, історики в переважній більшості встановлювали однобічну залежність цих процесів. У IX-XI ст. була сильна держава — була і єдина давньоруська народність; у XII ст. почався розпад держави — почався розклад і єдиної народності. Іноді стверджується незалежність етнічного і державного розвитку. І зовсім рідко дослідники звертали увагу на зворотний зв'язок, а саме: як давньоруський народ впливав на державний розвиток Русі. Крім В. Довженка, який показав, що єдність країни визначалася насамперед культурною та етнічною спільністю населення, а також А. Козаченка, який підкреслив залежність державного розвитку Русі XII-XIII ст. від рівня національної самосвідомості давньоруського народу, такої постановки проблеми більше немає ні в кого.

Аналіз етнічного розвитку Русі XII-XIII ст. показує, що саме давньоруський народ був одним із основних елементів єдності давньоруських земель XII-XIII ст. Усвідомлення спільності походження й розвитку, почуття територіальної цілісності, єдність мови, культури, віри, наявність єдиної економічної системи — все це, неможливе в умовах ізольованого існування багатьох незалежних князівств, зумовлювало необхідність подолання політичного сепаратизму земель. Природним центром, ядром давньоруського народу впродовж усієї домонгольської історії були Південна Русь і Київ.

Підсумовуючи розгляд теми етнічного розвитку Давньої Русі, слід зупинитися на рівні монолітності руської етнічної спільності X-XIII ст. В літературі нерідко можна зустріти думку, що процеси складання єдиної народності в межах величезної території розселення східного слов'янства справді мали місце, але відбувалися неоднаково й не дістали повного завершення. Справедливість сказаного не може викликати принципового заперечення. Етнічні процеси ніколи і ніде не мають повного завершення, а рівень етнічного самоусвідомлення не буває однаковим на всій території розселення одного етносу. До всього, існування єдиної народності (стосовно Русі, з огляду на її величезні простори, доцільніше вживати термін "етнокультурна спільність") не призводить до нівелювання регіональних етнографічних (зокрема й мовних) особливостей. Це справедливо навіть для сучасних націй, поміж них і української.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

КУЛЬТУРА
РУСИ

Ознайомлення з культурою Русі IX-XIII ст. засвідчує, що вона була одним із найпомітніших явищ європейської середньовічної цивілізації. За своїм багатством і художньою довершеністю давньоруська культура в пору розквіту не тільки не поступалася, але в окремих галузях і переважала культуру країн Центральної і Західної Європи. Феномен її подиву гідного піднесення часто пояснюють прилученням Русі до культурних надбань Візантії, Хозарії, скандинавських і західноєвропейських країн. Їхній вплив на поступ Русі справді був значним, але зовсім не визначальним. Щоб зерна передових культур могли дати рясні сходи в новому середовищі, вони мали потрапити в добре підготовлений ґрунт. Саме таким був "культурний ґрунт" східних слов'ян, який увібрив у себе тисячолітні традиції місцевого розвитку, збагаченого впливами сусідів.

§1. Витоки слов'яно-руської культури

Досліджуючи художні вироби слов'янського і давньоруського ремесла, археологи вже давно звернули увагу на незвичайну історичну глибину елементів їхнього оздоблення. Слов'янські антропоморфні й зооморфні фібули, давньоруські гривни-змійовики, браслети-наручі, керамічні плитки, різьблені архітектурні деталі виявляють помітний зв'язок із мистецтвом знаменитого "звіриного" стилю скіфів, який мав поширення на території України в VI-III ст. до Н.Х. Аналогічний зв'язок із давніми місцевими традиціями демонструють також слов'янські кам'яні ідоли, виявлені в Подністров'ї. Здебільшого вони людиноподібні, в багатьох відносно добре модельовані голова, обличчя, руки і ноги. Особливий інтерес становить так званий Збруцький ідол, що є своєрідним зображенням цілого пантеону язичницьких богів. Крім чотириликої голови, яка вінчає скульптуру, в середньому і нижньому її ярусах містяться зображення ще кількох божеств. Фактично композиція Збруцького ідола дає цілу систему уявлень про язичницьких богів, які порядкували не лише земним світом, а й небесним, а також підземним.

Далека язичницька старовина особливо помітно проступає на широких браслетах-наручах XI-XIII ст., виготовлених із срібла й оздоблених зображеннями фантастичних звірів, гусярів, масок, ритуальних чаш, дівчат у танці

із розпущеними рукавами. Б.Рибаков вважає, що язичницькі сцени браслетів, які прикрашали святковий одяг бояринь і княгинь, засвідчують участь останніх у народних ритуальних святах, які мали місце в XII-XIII ст. Ще ймовірніші такі ритуальні дійства, а отже, і їхнє зображувальне закріплення, в язичницькі часи, причому не лише східнослов'янські. На ряді браслетів зображено сцени принесення жертви богу Сімарглу, котрий становить собакоподібну істоту, закорінену в землю. Зображувально і за формою імені слов'яноноруський Сімаргл дуже близько стоїть до іранського Сенмурва. Така близькість, як гадає Б.Рибаков, могла бути закріплена в скіфську епоху, але виникла, очевидно, ще в часи кінця землеробського енеоліту, коли предки індо-іранців, слов'ян, греків і фракійців уперше створювали образи божеств неба, сонця і посівів.

Мотиви Сімаргла помітні також на новгородських підвісках, галицьких керамічних плитках, білокам'яній різьбі Володимира-на-Клязьмі, Чернігова, Галича. Важко стверджувати, що русичі XII-XIII ст. чітко усвідомлювали ритуальну семантику цих зображень, але той факт, що вони мали неабияке поширення на Русі, говорить про їхню органічну приналежність до слов'яноноруської культури.

Важливе місце в осягненні витоків давньоруської культури посідають предмети прикладного мистецтва слов'ян VI-VII ст. Це насамперед зооморфні фібули, якими застібалися парадні плащі. Згідно зі спостереженнями Б.Рибакова, найбільш цікаві й складні за кількістю символічних зображень фібули походять із тієї території "Руської землі", котра може бути зіставлена із "Золотим царством" сколотського царя Колокся. Утилітарність фібул не виключала їхнього магічного змісту. Це були обереги, в яких відображено складну систему світорозуміння давніх слов'ян. Зображення верхнього щитка символізувало небо, нижнього — підземний світ, а все, що між ними, — земний. Своєрідною модифікацією зооморфних були так звані антропоморфні фібули. Поряд із зображеннями звірів, здебільшого коней, на них досить реалістично модельовані й людські фігури: чоловічі та жіночі. Характерно, що сюжет жіночої фігури з двома конями на боках набув значного поширення в народному мистецтві східних слов'ян пізнього середньовіччя. У ритуальній вишивці він дожив практично до наших днів.

Окрему групу фібул-оберегів VI-VII ст. складають так звані пальчасті фібули, оздоблені головним чином солярними знаками. Висловлений свого часу Б.Рибаковим здогад про те, що в Середньому Подніпров'ї виготовлявся й побутував їх локальний тип, знайшов підтвердження в дослідженнях останніх років. У 1990 р. И.Винокур розкопав рештки ювелірної майстерні кінця V-першої половини VI ст. поблизу села Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області, серед ливарних форм якої була й перша на території Європи кам'яна ливарна форма для виготовлення пальчастих фібул.

Болгарський письменник початку X ст. Чорноризець Храбр писав, що слов'яни раніше "не имеху книгъ, но чрътами и резами чьтєху и гадаху". Пев-

не уявлення про слов'янські "черты и резы" язичницької пори дають відкриття ряду глеків і мисок Черняхівської культури II - V ст. Нині відомо близько десяти-ка посудин, які містять досить цікаві графічні орнаменти. Їх аналіз, здійснений Б.Рибаківим, показав, що перед нами добре розроблена календарна система, за допомогою якої давні слов'яни "чътеху и гадаху", тобто рахували і гадали. Ці ритуальні посудини з календарними знаками доносять до нас схему річного циклу язичницько-магічної обрядовості й засвідчують достатньо високий рівень культури наших пращурів. Уже в IV ст. вони знали річний календар, котрий складався з чотирьох сонячних фаз і 12 місяців (чара IV ст. з Лепесівки).

Вивчення слов'янських культур рубежу - першої половини I тисячоліття н.е. (Зарубинецької і Черняхівської), розвиток яких відбувався в тісній взаємодії з римською цивілізацією, показує, що багато які їхні елементи відродилися й отримали подальший розвиток у період Київської Русі. До них належать висока культура плужного землеробства, керамічне і емалеве виробництво, традиції домобудування. Глибинна закоріненість традицій помітна також у народній творчості, літературі, музиці. Язичницькі пісні й танці, фольклор, весільні й поховальні обряди, епічні легенди й перекази справляли величезний вплив на розвиток давньоруської духовної культури, становили її органічну складову частину. Відгомін язичницьких вірувань яскраво проступає в "Слові о полку Ігоревім", інших літературних творах.

Археологічні й писемні джерела свідчать, що стародавнє населення України не було етнічно і культурно однорідним упродовж тисячоліть. Міграції тут були звичайним явищем. Але вони ніколи не призводили до повної зміни населення. Значна його частина й далі жила на своїх предковичних місцях, особливо це стосується хліборобів Лісостепу. Не переривалася й історична пам'ять регіону, культурний генофонд його органічно передавався в спадок новому населенню.

§2. Писемність і освіта

На етапі завершення формування державності Київської Русі її культура збагатилася новими елементами. Найважливішим серед них стала писемність, поширення якої в східнослов'янському світі значно передувало офіційному введенню на Русі християнства. Археологічні джерела дають можливість відносити час оволодіння невпорядкованим письмом

до IX ст. Згаданий вище Чорноризець Храбр писав, що слов'яни “кръстивше же ся, римскими и гръчьскими письмены нѹждахуся словенскоу речъ безъ устроения... и тако вешу много лѹта”. Пізніше слов'яни отримали дві азбуки — глаголицю і кирилицю, одна з яких винайдена слов'янськими просвітителами Кирилом і Мефодієм. Більшість дослідників схиляється до думки, що це була глаголиця. Кирилиця, згідно з І.Срезневським і С.Георгієвим, виникла на базі грецького уставу VI-VIII ст., доповненого слов'янськими буквами. Як порівняти з глаголичною азбукою, літери якої мали надто складну графіку, кирилиця була простою і доступною, а тому отримала офіційне поширення в Болгарії (кінець IX ст.) і на Русі (X ст.).

Відносно раннє знайомство Русі з писемністю, можливо, засвідчує літописне повідомлення про знахідку Кирилом у Корсуні (Херсонесі) Євангелія і Псалтиря, написаних “руськими письмены”, а також зустріч із чоловіком, який говорив цією мовою. Окремі дослідники, зокрема Л.Мюллер, не згодні з тим, що в “Житті Константина” йдеться про слов'янську мову, оскільки “русами” в IX ст. греки називали не слов'ян, а варягів. При такій інтерпретації життійного повідомлення виникають ще більші труднощі в його розумінні. Адже коли б названі священні книги були написані однією із германських мов (скандинавською або готсько-кримською), як зумів би Кирил, не будучи обізнаним з ними, так швидко заговорити однією з них? Л.Мюллер пропонує читати не “руськими”, а “сурськими” письменами, тобто сірійськими. Довести це припущення, по суті, нічим.

Підтвердженням реальності “руських письмен” можуть бути договори Русі з Греками, один із екземплярів яких призначався для Русі та був написаний слов'янською мовою. Договір 911 р. вказує на руський звичай писати духовні заповіді на випадок смерті, а одна зі статей договору 944 р. вимагала, щоб посли або купці, які прибували з Русі до Царгорода, мали при собі не золоті й срібні печатки, як практикувалося раніше, а спеціальні грамоти, підписані князем. У ряду доказів раннього існування писемності на Русі стоїть і знайдена в одному з гньоздовських курганів корчага другої чверті X ст. з написом “гороу҃ща” або “гороу҃шна”. На думку дослідників, напис вказував на вміст посудини — гірчицю або гірчичну олію.

Особливий інтерес становить так звана “Софійська азбука”, виявлена С.Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві. Вона складалася з 27 літер: 23-х грецьких і 4-х слов'янських (Б, Ж, Ш, Щ). Найпростіше пояснення знахідки, мовляв, перед нами невдала спроба відтворити кириличний алфавіт, до якого схиляються деякі вчені, не може вважатися коректним. Хоча накреслення букв і схожі на кирилицю, це не кириличний алфавіт, який складається з 43-х літер. Не може він вважатися й азбукою з 38-и букв, про яку говорить Чорноризець Храбр. Згідно з С.Висоцьким, “Софійська азбука” відображає один із перехідних етапів східнослов'янської

писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви, щоб передати фонетичні особливості слов'янської мови¹. Не виключено, що перед нами абетка, якою користувалися на Русі ще в часи Аскольда і Діра.

Після введення візантійського православ'я, яке стало "культурою" новонавернених, на Русі остаточно утверджується кирилична система письма. Вважається, що окремі літери, невідомі в грецькому алфавіті, були внесені до неї під впливом глаголиці. Нею написані всі відомі нам твори XI і наступних століть: "Остромирове Євангеліє", "Ізборніки" 1073 і 1076 рр., "Слово про закон і благодать", "Мстиславове Євангеліє", "Повість временних літ" та інші.

Названі твори — не єдині пам'ятки, на підставі яких можна скласти уявлення про характер і рівень поширення писемності на Русі. Великий додатковий матеріал для цього дають археологічні розкопки, які виявляють численні вироби з написами. Це шиферні прясла, керамічний і металевий посуд, ливарні формочки, плінфа. Зміст написів різний, але найчастіше вони засвідчують власника речі: "княжа", "Спасова", "княжо єсть", "Мстиславля корчага", "Давыдова чара", "Гюргева", "Гаврило", "Молодило", "Яиька вдала прясленъ Жирицѣ" та інші. Іноді написи вказують на вміст посудини — "Ярополче вино", "гороуцща"; містять побажання — "Благодатнєша плона корчага сия"; засвідчують імена майстрів — "Максим", "Людота", "Константи".

Розкопки Новгород, інших міст Північної та Північно-Східної Русі (Псков, Стара Ладога, Стара Руса, Тверь, Смоленськ) виявляють так звані берестяні грамоти, які датуються переважно XII-XIII і наступними століттями. Це листування жителів міст, а також їхньої сільськогосподарської округи з приводу різних господарських справ: купівлі землі, укладання лихварських угод, боргових зобов'язань, духовних (на випадок смерті), повідомлень про урожай тощо. Як свідчить аналіз берестяних грамот Новгород, де їх знайдено вже понад 1000, писемність відігравала помітну роль у житті не лише заможних, а й рядових городян.

Виникає слушне запитання: чи мав феномен берестяних грамот поширення в Південній Русі? Безперечно, мав. Про це говорять знахідки кістяних стилів у Києві, виявлення перших грамот у Звенигороді. Напевно, зустрінуться вони і в інших південноруських містах, але сподіватись на масове їх знаходження не доводиться. Причиною цього є погана збереженість органічних решток у культурних шарах давньоруських міст території України.

Своєрідною компенсацією малій кількості берестяних грамот, знайдених у Південній Русі, є давньоруські написи XI-XIII ст., зроблені парафіянами і священиками на стінах культових споруд. Найбільше їх у Софійському соборі Києва. Виявлені й досліджені С.Висоцьким, вони значно поповнили коло

¹ Висоцький С.О. Азбука з Софійського собору у Києві та деякі питання походження кирилиці. — Мовознавство, 1974. — № 4. — С.74-83.

писемних джерел про події давньоруської історії. Запис 1032 р. про народження в Ярослава Мудрого сина Всеволода проливає додаткове світло на проблему раннього заснування й побудови Софії. Під 1054 р. повідомляється про смерть "царя нашего" Ярослава Мудрого. Запис про мир на Желяні під Києвом представляє нам його учасників — великого кийівського князя Святополка Ізяславича, Володимира Мономаха, князя переяславського, і Олега Святославича, князя Чернігово-Сіверської землі. Окремий великий напис повідомляє про продаж Боянної землі та внесення десятини до Софії. Не виключено, що ця купча стосується легендарного Бояна, про якого згадує "Слово о полку Ігоревім". Покаянний напис на стіні Михайлівського собору Видубицького монастиря — "Господи, помози рабѹ своему Стефану, грешившему пече всех и делом, и помышлением" — очевидно, пов'язаний з ігуменом Печерського монастиря, пізніше єпископом Володимира Волинського Стефаном.

Аналіз церковних графіті показує, що їх писали представники всіх соціальних верств населення: ченці, попи, купці, княжі люди, прощеники, професійні писці. Разом із берестяними грамотами і написами на ужиткових речах настінні написи засвідчують відносно широке розповсюдження писемності на Русі.

Піклування про освіту з часу введення християнства взяли на себе держава і Церква. За князювання Володимира Святославича в Києві вже існує державна школа, в якій вчилися або, як пише літопис, "постигали учение книжное", діти "нарочитой чади" — найближчого оточення князя. "Учение книжное" — не звичайне оволодіння письмом, а вивчення тодішніх наук. Як вважав Б. Греков, дітей "нарочитой" чади, тобто старших дружинників князівської адміністрації, бояр, брали в школи не для того, щоб із них зробити паламарів і священників, а для того, щоб виростити освічених людей і державних діячів, здатних підтримувати спілкування з Візантією й іншими країнами.

Школа для підготовки освіченого духовництва була відкрита Ярославом Володимировичем у Новгороді. "Повість временних літ" повідомляє, що Ярослав "прииде к Новгороду, собра от старост и поповых детей 300 учити книгам". У 1086 р., згідно з повідомленням літопису В. Татищева, дочка Всеволода Ярославича Янка заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат. "Собравши же младых девиц неколико, обучала писанию, також ремеслам, пенню, швенню и иным полезным знаниям". У 1968 р. на схилах Старокиївської гори вдалося виявити невелике шиферне прясло з чітким і грамотним написом "Янѹка вдала прясленѹ Жирицѹ". Не виключено, що перед нами автограф Янки Всеволодівни, що його вона дала одній зі своїх учениць.

Крім державних і церковних шкіл, існувало й приватне навчання. Так, Феодосій Печерський одержав освіту в невеликому місті Курськ, де він вчився в "єдиного учителя" і, за словами літописця Нестора, досить швидко осягнув усі "граматикія".

Про існування школи грамоти в Софійському соборі Києва свідчать чис-

ленні графіті, накреслені в різних частинах будівлі її учнями. Один із них увічнив своє ім'я: "Пищанъ писалъ в дяки ходилъ ученикомъ". Новгородський хлопчик Онфим залишив для нащадків свої школярські справи на бересті.

Для продовження й поглиблення освіти служили бібліотеки. Вони створювалися при монастирях і церквах. Великими любителями книг виступали також давньоруські князі. Ярослав Мудрий заснував бібліотеку Софії київської; його син Святослав наповнив книгами комори своїх палат; князь Миколай Святоша витратив на книги всю свою скарбницю й подарував їх Печерському монастирю. Великим книжником літописи називають волинського князя XIII ст. Володимира Васильковича. Власні книжкові зібрання були також у деяких освічених ченців. Багато книг мав один із учнів Феодосія Печерського Григорій. Помітивши, що їх почали красти, Григорій подарував частину свого зібрання "властелину града", іншу продав. Згодом він почав збирати нову бібліотеку.

На Русі було багато бібліотек, але перша й найбільш значна містилась у Софії київській. Заснування її в 1037 р. стало видатною подією в культурному житті Київської Русі й детально описане літописцем. Складаючи похвалу Ярославу Мудрому за будівельну діяльність, поширення християнської віри, літопис особливо підкреслює його любов до книг. Він не тільки сам читав часто "в ночи и в дне", але й "собра писцѣ многы и прѣкладаша от Грѣкъ на Словеньскый язык и письмо. И списаша многы книги... положи в святой Софьи, юже созда самъ". Літописець, вважаючи Ярослава гідним продовжувачем справи батька, відзначає, що "Володимиръ земаю взора и ѹмягчи, рекше крещениемъ просвѣтивъ. Сии же Ярославъ, сынъ Володимеровъ насѣя книжными словесы сердца вѣрныхъ людей, а мы пожинаемъ ученье приемлюше книжное"¹.

За Студійським монастирським статутом бібліотека перебувала у відданні спеціального брата-бібліотекаря. Братія, згідно з його розпорядженням, повинна була приходити в певний час для читання книг. Частина братчиків займалась переписуванням книг. Про "книжное строение" дуже добре розповідається в "Печерському Патерику". Так, чернець Печерського монастиря Іларіон "бѣше бо книги хитрѣ писати, по вся дни и нощи книги в кѣлии блаженного отца Феодосия". Сам же Феодосій під наспівування псалмів сукав нитки, необхідні для зшивання книг, "руками прядущо волну". Літописець Никон "многажды же... сѣдяшю и дѣлающю книги... прядущу нити, иже на потребу таковому дѣлу"².

Найбільша книгописна майстерня, де працювала велика кількість писців, подібних до печерського Іларіона, була при Софії київській. У ній працювали писці як духовного звання, так і миряни. М.Розов, досліджуючи бібліотеку Софії новгородської, встановив, що з понад 100 писців, які залишили свої авто-

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.139-141.

² Памятники русской литературы XII-XIII веков. — СПб, 1872. — С.29-32.

графи на книгах, близько половини були писцями-ремісниками. За підрахунками вчених, книжковий фонд Київської Русі складав щонайменше 130-140 тис. томів. Крім Києва, центрами переписування книг були Новгород, Галич, Чернігів, Володимир Волинський, Переяславль, Ростов, інші міста.

Повсюдна потреба в книгах породила на Русі своєрідну галузь ремесла, в якій працювало багато людей. Крім книгописців і палітурників, тут були редактори, перекладачі, художники, майстри пергамену, ювеліри. Книга на Русі, як і в усій середньовічній Європі, коштувала дуже дорого. Як свідчать візантійські джерела, за одну книгу в XI-XIII ст. можна було купити великий міський будинок або 12 га землі. Напевно, не меншою цінністю була книга і в Київській Русі. Автор приписки до знаменитого "Мстиславого Євангелія" (близько 1115 р.), яке було переписано поповичем Олексою і майстром Жаденом, зауважив, що "цену же Євангелія сего єдин Бог ведає". Книга написана у два стовпці красивим уставом на 213 листах, початкові рядки тексту писані золотом, прикрашені великими мальованими ініціалами й художніми заставками. Крім того, її доповнюють чотиристорінкові мініатюри євангелістів. Якщо додати до цього коштовний оклад зі срібла, оздоблений золотими кіотцями із зображеннями святих, виконаними в техніці перегородчастої емалі, то зауваження приписки не здасться перебільшенням. Цікаво, що оклад "Мстиславого Євангелія" частково виготовлявся в Царгороді, куди книгу возив княжий тіун Наслав, а завершувалася робота над ним у Києві.

Волинський князь Володимир Василькович купив для побудованої ним у місті Любомль церкви молитовник за 8 гривен кун. Цих грошей вистачило б для купівлі отари овець у 40 голів.

Які ж книги зберігались у бібліотеках Києва, Чернігова, Переяслава, Галича, Володимира або вийшли з книгописних майстерень? Літописи вказують на їх винятково церковний характер. Ними "поучались верные люди" і "наслаждались ученьем божественным". Хто часто читає книги, той бесідує з Богом. Кожен, хто почитає пророчі бесіди, євангельські й апостольські проповіді, житія святих отців, той велику користь має для душі.

Очевидно, перекладні книги були здебільшого церковними. Необхідність у них зумовлювалася широким розповсюдженням на Русі християнства. Одна за одною виникали нові єпископії, засновувались монастирі, будувались соборні й приходські храми і навіть у найвіддаленіших землях Русі потрібні були "святі письмена".

На час прийняття Руссю християнства вже існувала велика кількість перекладів богослужбових книг, богословських та історичних творів слов'янською мовою. Вони з'явилися завдяки кирило-мефодіївській місії в Моравії, а потім перейшли до Болгарії. Немає сумніву, що на Русі використовувалися слов'янські книги, але здійснювалися переклади й безпосередньо з грецької мови. Церковний історик Іоанн Майєндорф, посилаючись на Початковий літопис, доводить, що переклади грецьких книг створювалися у Києві. Серед

них були Новий і Старий завіти, візантійська гімнографія, богослужбова література.

Але поряд із церковними перекладалися, безперечно, й інші книги, що містили відомості зі світової історії, географії, астрономії, філософські та юридичні трактати, публіцистичні й розважальні твори. Це, насамперед, “Хроніка” Георгія Амартола, “Хроніка” Георгія Сінкелла, “Історія іудейської війни” Йосифа Флавія, “Християнська топографія” Козьми Індікопова, “Джерело знання” Іоанна Дамаскіна, “Повість про Акіра Премудрого” та інші. Не пізніше XI ст. на Русь потрапив оригінальний твір болгарського екзарха Іоанна “Шестоднев”, де подані тлумачення біблійних оповідей про шість днів творення світу. Серед перекладної літератури помітне місце на Русі посідав збірник “Бджола”, перекладений у XI-XIII ст. з грецької мови на руську. Витяги з нього зустрічаються в літописних творах. “Повість про Акіра Премудрого”, як вважають дослідники, була перекладена безпосередньо із сирійської. Це засвідчує те, що Київська Русь мала зв’язки з країнами Сходу, переймала східну мудрість і філософію. На наявність безпосередніх зв’язків Русі з Сірією вказує “Печерський Патерик”. У ньому повідомляється, що при князеві Святоші був учений лікар “сірієць”, або “сурянин”¹.

У давньоруських школах і бібліотеках виховалось багато видатних літописців і літераторів, богословів і філософів, публіцистів. Імена окремих із них за умов, коли авторству не надавалося такого значення, як пізніше, дивом збереглися до наших днів. До них належать літописці Никон Великий, Нестор, Сільвестр, митрополит-публіцист Іларіон, єпископ Кирило Туровський, митрополит-ідеаліст Клим Смолятич, Данило Заточник та інші. У “Посланні, написаному Климентом митрополитом руським Фоми пресвітеру” Клим Смолятич висловлює велику повагу до вчених людей Києва: “... их же есть самовидец”.

Одним із найвідоміших центрів культурного життя Київської Русі був Софійський собор у Києві — митрополіча резиденція. В його стінах укладений перший давньоруський літописний звід 1037-1039 рр.; написано й проголошено митрополитом Іларіоном знамените “Слово про закон і благодать”, яке вражає глибиною національного самоусвідомлення й блиском ораторського хисту; розроблено основи першого збірника законів Київської Русі — “Руську правду”; створено “Ізборнік” Святослава 1073 р.; написано незвичайне за своєю ідеологічною спрямованістю послання митрополита Кліма Смолятича до пресвітера смоленського Фоми й багато інших творів. “Ізборнік” 1073 р., переписаний із болгарського перекладу кінця IX - початку X ст., став, по суті, першою руською енциклопедією, яка охопила найширше коло питань, до всього не тільки богословських і церковно-канонічних, але й з ботаніки, зоології, медицини, астрономії, граматики, поетики, філософії. “Ізборнік” 1073 р. переконував читачів,

¹ Патерик Киевского Печерского монастыря. — СПб, 1911. — С.83.

що душа і тіло є дві субстанції, котрі в поєднанні складають сутність людини. Душа як вище начало в людині дає життя тілу, одухотворює його.

У справі освіти на Русі роль Софії київської важко переоцінити. Книжки, які виходили з її стін, служили основою для створення нових бібліотек, зокрема й великої бібліотеки Печерського монастиря. З кінця XI ст. він став найбільшим осередком культурного життя Київської Русі. Згодом у кожному єпископському місті, а також у великих монастирях, за прикладом Софії київської, виникли свої книгописні майстерні, які разом із бібліотеками стали базою для розвитку давньоруського літописання.

§3. Літописання і література

Літописи Київської Русі становлять одне з найпомітніших історико-літературних явищ середньовіччя. На відміну від хронік більшості країн Європи, які складені латиною, вони написані рідною мовою, коли й не цілком ідентичною розмовній народній, то дуже близькою до неї. Цим зумовлена незвичайна популярність літописного жанру на Русі. Літописи були надбанням не лише давньоруської книжної еліти, а й ширшого загалу письменного населення. Вони читалися й переписувалися впродовж кількох століть, завдяки чому збереглися до нашого часу.

Традиція літописання склалася в Києві, але згодом поширилася практично на всі регіони Русі. Літописи писались у Новгороді, Переяславлі, Чернігові, на Волині, у Галичі, у Володимирі-на-Клязьмі, в інших удільних центрах. Їх авторами були ченці, попи, ігумени придворних монастирів, представники князівської адміністрації й навіть князі. Практично всі літописи в основі своїй мають спільний київський літописний звід, який відомий під назвою "Повість временних літ", з її широким загальноруським охопленням історичних явищ і подій. Близько середини XII ст. спостерігається розгалуження єдиного літописного стовбура на ряд хронік, головним змістом яких стала місцева історія.

Поступово окремі хронікальні записи, повісті, сказання, повчання об'єднувались у літописні зводи — своєрідні історичні хрестоматії. Вони мали різних авторів, стиль викладу і характер інформації, але завжди несли на собі печать їхніх упорядників. Останні не тільки редагували попередників, а й доповнювали

їхні повідомлення новими фактами, скорочували або й вилучали небажану інформацію, осучаснювали виклад згідно з існуючими політичними уподобаннями. Робота ця виконувалася переважно не з власної ініціативи книжників-ченців, а на замовлення князівської чи церковної влади. Про це ми довідуємося, зокрема, з повідомлень Никонівського літопису: “Перви наши властодержцы безъ гнѣва повелѣвающе вся добрая и не добрая прилѣчившаяся... написывати”¹.

Джерелознавчі можливості літописних матеріалів ускладнені тим, що вони дійшли до нас не в своєму початковому вигляді, а в складі пізніших збірників. Останні становлять собою переплетіння різних епох, політичних тенденцій, використання різних стилів літочислення, літописів різних земель, які нерідко передають одні й ті ж події з різних позицій. Мусимо також рахуватись і з неминучими помилками пізніших переписувачів.

Пошук літописних періоджерел, авторських канонічних текстів розпочався від часів В.Татищева й триває донині. Безперечною заслугою кількох поколінь вітчизняних і зарубіжних дослідників давньоруського літописання було те, що воно постало перед нами не тільки як історична хроніка Русі IX-XIII ст., а й як одна із форм суспільної свідомості.

Найдавнішими літописними зводами, в яких широко представлено південноруське літописання X-XIII ст., є Лаврентіївський, Радзивілівський та Іпатіївський. Лаврентіївський літопис зберігся в єдиному списку, виготовленому ченцем Лаврентієм у 1377 р. для суздальсько-нижегородського князя Дмитрія Костянтиновича. Його виклад закінчується 1305 р., що, напевно, пов'язано з обсягом матеріалу, який містився в протографі, так званих “книгах ветшаных”. До Лаврентіївського літопису ввійшли “Повість временних літ” у редакції початку XII ст., “Повчання” Мономаха і його послання до Олега Святославича, а також хроніка подій Північно-Східної Русі.

Близьким до Лаврентіївського є Радзивілівський літопис, відомий у двох списках XV ст.: Радзивілівському (з мініатюрами) і Московсько-Академічному. Радзивілівський літопис належав різним власникам, народженим у Західній Русі. Як видно з приписки, він був подарований Станіславом Зеновичем князю Янушу Радзивілу, а в 1671 р. надійшов до Кенігсберзької бібліотеки від князя Богуслава Радзивілла. Не виключено, що він має південноруське походження.

Іпатіївський літопис зберігся в кількох списках, із яких основними є власне Іпатіївський (близько 1425 р.) і Хлебниковський (XVI ст.). При текстологічному зіставленні списків помітно, що обидва мають спільний протограф, причому текст Хлебниковського виглядає в окремих місцях більш повним. Ці літописи складаються з “Повісті временних літ”, її продовження до 1200 р. і Галицько-Волинського зводу за XIII ст. Пізніше В.Пашуто виділив ще один

¹ ПСРА. — Т.9 (Никоновская летопись). — СПб, 1862.

літописний звід 1238 р. і його редакцію 1246 р., який був київського походження, але ввійшов складовою частиною до літописання Данила Галицького.

З перших кроків вивчення літописів перед дослідниками виникла проблема хронології. Було помічено, що різні літописи по-різному датують одні й ті ж події, причому різниця в датах сягала іноді одного-двох років. Намагання узгодити свідчення літописів і уточнити хронологію подій приводили істориків до важливих висновків щодо різних систем літочислення на Русі. Заслуга науково обгрунтованої системи хронології давньоруського літописання належить М.Бережкову. Він показав, що східні слов'яни разом із християнством прийняли й візантійську еру літочислення (5508 р. від створення світу)*, але зберегли свій одвічний початок року, який припадав не на вересень, як у Візантії, а на березень. Між вересневим і березневим роком було два можливі відношення: березневий рік починався або на півроку пізніше від вересневого, або на півроку раніше. Останній отримав назву "ультраберезневого".

Залежно від того, яким стилем користувався той чи інший літописець, визначалася й справжня дата події. До початку XII ст. перевагу віддавали березневному стилю; в XII і XIII ст. значного поширення набув ультраберезневий.

Літописання на Русі виникло рано. Окремі дослідники відносять першопочатки історичної писемності до часів князя Аскольда, а саме до 60-80-х років IX ст. Б.Рибаків запропонував реконструкцію так званого "Літопису Аскольда", сліди якого збереглися в Никонівському літописному зводі XVI ст. Спроба ця викликала неоднозначну реакцію спеціалістів. Одним вона здавалася можливою, інші поставилися до неї з пересторогою. Особливу позицію зайняв М.Брайчевський. Вважаючи, що вся початкова історія Русі була сфальсифікована публіцистами XI-XII ст., він дійшов висновку, що все, сподіює, згідно з літописом, Олегом, Ігорем і Володимиром, насправді слід віднести до Аскольда. Така реконструкція, на жаль, не має надійних доказів і залишається за межами наукової гіпотези.

На підставі аналізу повідомлень IX ст. Никонівського літопису можна говорити лише про те, що в Києві за часів Аскольда могли бути зроблені якісь записи, а не про наявність у цей час сталої літописної традиції. Така складеться хіба що через століття з лишком, в інших історико-культурних умовах, коли Русь міцно ввійде до візантійської православної співдружності країн і в ній набудуть розвитку писемність і освіта.

Згідно з Л.Черепніним, Б.Рибаківим та іншими істориками, перший літописний звід був укладений близько 996 р. в Десятинній церкві Анастасом Корсунянином. Він становив спробу історичного узагальнення півторасотлітньої

* У IX - першій половині X ст. східні слов'яни користувалися "александрійською", або "антіохійською" ерою, що становила 5500 р. від "створення світу". Це лічіння проникло на Русь із Болгарії.

історії Русі. Звід завершується етапним підсумком діяльності Володимира Святославича.

Наступний етап літописання пов'язаний із Софійським собором. О. Шахматов виділив так званій Найдавніший літописний звід і датував його 1039 р. Насправді його датою має бути 1037 р., статті цього року містять підсумок певного етапу державної і просвітницької діяльності Ярослава Мудрого.

У 70-80-х роках XI ст. літописання ведеться в Десятинній церкві, а також Києво-Печерському монастирі, де в 1078 р. створюється ігуменом Никоном самостійний літописний звід. Никон був не просто редактором матеріалів, зібраних до нього, але автором основного тексту літопису з 1039 по 1078 рр.

З іменем печерського ігумена Іоанна дослідники пов'язують комплекс статей 1074-1095 рр. О. Шахматов датував їх появу 1093-1096 рр. На користь цього свідчить, зокрема, літописна стаття 1093 р., яка є водночас епілогом історичного розвитку Русі впродовж усього XI ст. і своєрідною післямовою літописного зводу. В ній відчутно звучать теми соціальної кризи в країні у другій половині XI ст., а також половецької небезпеки.

Яскравою пам'яткою давньоруського літописання кінця XI - початку XII ст. стала "Повість временних літ". Вона увібрала в себе не лише весь досвід історичних знань, нагромаджений на Русі в попередню епоху, а й досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської християнської культури. Особливо сильне враження справляє вступ до "Повісті...", в якому відтворена широка картина світової історії, показано місце слов'ян і Русі в системі тодішнього світу, стверджена прогресивна філософська ідея взаємозв'язку та взаємообумовленості історії всіх народів. Вражає широка ерудиція автора. Він постійно звертається не тільки до Біблії, яка була вищим авторитетом знань у середньовіччі, а й до численних візантійських хронік, зокрема "Хроніки" Георгія Амартола, від якої запозичено першу частину заголовку твору, літописця патріарха Никифора, житій святих, притч Соломона та інших. До "Повісті..." ввійшли всі попередні літописні зводи — 996, 1039, 1073, 1093-1096 рр., Повість галичанина Василя 1097 р., "Ізборник" Святослава, церковні повчання, усні перекази. Отже, "Повість временних літ" складається з поширеного вступу до слов'яно-руської історії, який, власне, й був "Повістю...", і датованої хроніки, доведеної до 1110 р.

Незважаючи на усталену історіографічну традицію, згідно з якою "Повість..." пов'язується з іменем літописця Нестора, дослідників і сьогодні не полишають сумніви щодо істинності цього висновку. В літературі неодноразово висловлювалася думка про авторську причетність до "Повісті..." літописця Сільвестра, ігумена Михайлівського Видубицького монастиря.

Суперечливі висновки щодо автора "Повісті временних літ" зумовлені різноголоссям свідчень літописних зводів. У Хлебниковському списку Іпатіївського літопису в заголовку "Повісті..." вказується, що її автором є чернець Печерського монастиря Нестор. Літописця Нестора знає "Києво-Печерський

Патерик". Його кілька разів як автора "Літописця" згадує чернець Полікарп: "Иже написа летописец". Три списки з іменем Нестора були в руках В. Та-тищева: названий уже Хлебниковський, а також Розкольничий і Голіцинський. Щоправда, останній зберіг ім'я не лише Нестора, а й Сильвестра. У Лав-рентіївському літописі імені Нестора немає, натомість після статті 1110 р. гово-риться, що "Игуменъ Сильвестръ святаго Михаила написах книги си Лѣто-писецъ, надѣяся от Бога милость прияти, при князи Володимерѣ княжащю ему Кыеве, а мнѣ в то время игуменящю у святаго Михаила в 6624"¹.

Безпосереднім продовженням "Повісті..." є Київський літописний звід кінця XII ст. Укладений ігуменом Мойсеєм у Видубицькому монастирі, він становив сукупність літописів, написаних різними авторами і для різних князів. Характерно, що в Київському зводі знайшли відображення літописні традиції Чернігова, Володимира Волинського, Галича.

Заключна частина Іпатіївського літопису, яка містить повідомлення від по-чатку XIII ст. до 80-х років, відома в літературі під назвою Галицько-Волинсь-кого зводу.

Поряд з історичною писемністю, на Русі набула неабиякого розвитку ори-гінальна література: агіографічна, філософсько-публіцистична, художня. При-родним підґрунтям її була усна народна творчість: епічні та ліричні пісні й пере-кази, легенди, замовляння і заклинання. Особливе місце посідали пісні-билини, в яких історія народу відтворена самим же народом. Відомі билини київського і новгородського циклів. У них оспівуються народні богатирі Ілля Муромець, Добриня Нікітіч, Альоша Попович, селянин-орач Мікула Селянинович. Всі во-ни безкорисливі захисники Руської землі, "вдов и сиріт". Найпоширенішими були билини "Ілля Муромець і Соловей-розбійник", "Ілля Муромець і ідоли-ще", "Добриня і Змій", "Добриня Нікітіч і Альоша Попович" та інші.

Оригінальна літературна творчість XI-XIII ст. представлена невеликою кількістю творів. Більшість їх не дійшла до наших днів. Але й за збереженими пам'ятками, кожна з яких є справжнім шедевром, можна зробити висновок про високий рівень розвитку літератури в Київській Русі. Мова йде про видат-ний твір митрополита-русича Іларіона "Слово про закон і благодать", агіо-графічні твори Нестора "Чтение о жизни и погублении... Бориса и Глеба" і "Житие Феодосия Печерського", "Повчання" Володимира Мономаха, "Пос-лання..." митрополита-русича Клима Смолятича, проповіді й повчання єписко-па туровського Кирила, "Слово о полку Игоревім", "Хождение Даниила Заточника" та інші.

Глибоке враження на читача справляє "Слово про закон і благодать" Іларіона. Проголошене близько 1050 р. в Софії київській, воно стало своєрід-ним маніфестом самоусвідомлення руського народу, перед яким відкривалося

¹ ПСРА. — Т.1 (Лаврентьевская летопись). — М., 1962. — Стр.286.

велике майбутнє, з огляду на що він не потребував опіки Візантії. Згідно з Іларіоном, кийвські князі “не въ худѣ бо и невѣдомѣ земли владычествова-ша, но въ Русьскѣ, яже вѣдома и слышима естъ всѣми четырьми конци земли”¹. Оглядаючи християнські діяння княгині Ольги й Володимира Свято-славича, він порівнює цих діячів із візантійським імператором Константином Великим і його матір’ю Оленою. Ярослав Мудрий став продовжувачем добрих справ батька, будівничим великого міста і знаменитого храму. “Слово...” закінчується зверненням до Ярослава Мудрого, котрий, як Соломон після Да-вида, “великий дом Божий святой Божьей премудрости создал на святость и на освящение твоему городу, который украсил всякой красотой”.

Своєрідною відповіддю на запити давньоруського життя другої половини XI ст. був “Ізборник” 1076 р. Велике місце в ньому займає повчання про те, “како подобаетъ человеку быти”, тобто якими правилами необхідно керуватися людині. Вперше в давньоруській суспільній думці визнається наявність суперечностей у реальному житті. Невелика кількість багатих розкошує, тоді як “большая часть мира сего в ништете естъ”. При цьому праведні й бідні живуть мало, а багаті “многия лета”. “Ізборник” 1076 р. закликає багатих і бідних у душі християнської моралі до загальної любові і всепрощення.

Видатним публіцистом був великий князь Володимир Мономах, перу якого належить відоме “Повчання”. Головна його ідея — тривога за долю Русі, яку роздирали міжкнязівські чвари, заклик до дітей піклуватися про свою землю та її підданих. Князь не повинен покладатися лише на своїх безпосередніх помічників, на тіунів і отроків, він мусить сам стежити за всім, у поході перевіряти сторожу, не дозволяти дружинникам розоряти села й житниці. Князь мусить знати іноземні мови, як знав їх Всеволод, котрий, “дома сѣдя, знал пять языков, в том ведь честь от людей из иных земель”. “Повчання” закінчується спогадами Мономаха і, по суті, є першим зразком давньоруської мемуарної літератури.

Вихідець із Чернігівської землі ігумен Данило на початку XII ст. відвідав “святі місця” Палестини, прожив там два роки і все побачене детально описав у творі “Хождение Даниила Заточника”. Цей твір є одним із кращих не лише в давньоруській, а й у європейській середньовічній літературі, де подається опис географічних, політичних і природничих свідчень про Палестину. Мета Данила полягала в тому, щоб “не ложно, но истинне, яко видех, тако и написах о месте святых”. Його подорожні нотатки нагадують довідник, викладений доступною мовою, без нудних повчань і ораторських красивостей. Зроблено це свідомо, щоб мати широкого читача. “Аз написах не хитро, но просто”, — зауважує Данило. Певно, ця простота, а ще ідея руського патріотизму спричинилися

¹ Розов Н.Н. Синаодальный список сочинений Иларiona - русского писателя XI в. // Slavia. Casopis pro Slovanskou filologii. — Rok. XXXII (1963). — Seš. 2. — С.167.

до значної популярності твору та його поширення на Русі. Паломник Данило у “святих місцях” поминав руських князів, молився за весь руський народ і від його імені ставив свічку на гробі Господньому.

Серед церковної літератури виділяється “Чтение о жизни и погублении... Бориса и Глеба” Нестора Печерського. В ньому — розповідь про життя і загибель молодших Ярославичів. Борис і Гліб прийняли смерть із мученицькою покірливістю, отже, з погляду Нестора, прихильника принципу старшинства на Русі, подали приклад християнської смиренності, гідний наслідування.

Митрополит Клим Смолятич, відрекомендований літописцем як філософ і книжник, яких до того не було на Русі, у “Посланні...” до Фоми пресвітера вказує широку ерудицію, знання класичної філософії, провадить ідеалістичну концепцію некористолюбства. Йому не треба ні влади, ні багатства. Він проти розбудови церковних господарств, які тримаються на праці підневільного населення. Незвичайною для багатьох сучасників Смолятича здавалась його сентенція: “...премудрість це божество, а храмом є людство”. Клим Смолятич відкидав докори смоленського пресвітера Фоми в тому, що, використовуючи твори грецьких авторів — Гомера, Арістотеля і Платона, він нібито хвалить поганську віру. Філософія знаменитих греків йому потрібна, щоб “знати праведно и духовно об описываемых в евангелистах чудесах Христовых”.

Із літературної спадщини Смолятича збереглися лише окремі твори, хоча, згідно з Никонівським літописом, він “много писання написал предаде”¹.

Широкою популярністю користувалися на Русі твори Кирила Туровського. В його повчаннях, проповідях і молитвах, написаних з неабияким ораторським і поетичним талантом, відчуваються традиції грецької літератури з її драматизмом і постійним протиставленням позитивного негативному. Як і Клим Смолятич, Кирило Туровський брав активну участь у політичному житті країни. Його “Притча про людську душу і тіло” засвідчує опозицію до діянь Андрія Боголюбського. У “Слові про царя” Кирило закидає сильним світу цього, що вони піклуються тільки про своє тіло, але не про душу; ними володіють житейські думки, а не думки про смерть.

Наприкінці XII ст. було написано “Слово о полку Ігоревім” — перлина давньоруської художньої літератури. Гарячі дискусії з приводу авторства “Слова...” і місця його написання, які дедалі більше стають цариною місцевих любителів-патріотів, є малоконструктивними й, до всього, безперспективними. Та й не це в “Слові...” головне. Важливо, що воно з’явилося на Русі й належало перу видатного нашого співвітчизника. Розповідаючи про невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 р. на половців, автор поеми бачить причину трагедії на берегах Каяли в роз’єднаності руських князів, у їхньому сепаратизмі. Тому з такою силою звучить у “Слові...” ідея єдності

¹ ПСРЛ. — Т.9. — Стр.172.

руських князів, єдності Руської землі. Необхідність цього доводиться не тільки прикладом невдалого походу Ігоря й численними історичними екскурсами, а й описами Руської землі з її багатьма містами, з повноводими ріками, безкрайними просторами. Заклик до єднання автор вкладає у уста великого київського князя Святослава Всеволодича як глави держави. У “Золотому слові” Святослав звертається до удільних князів “встать в злат стремень”, “прилететь издаалеца” і захистити Руську землю, батьківський стіл.

На початку XIII ст. був укладений “Киево-Печерський Патерик”, до якого ввійшли повчання братії Феодосія Печерського, житійні твори Нестора, послання суздальського єпископа Симона до печерського ченця Полікарпа, а також Полікарпа до ігумена Акіндіна. В посланнях Полікарпа, викладених у формі переказів, містяться важливі дані про будівництво Успенської церкви Печерського монастиря, про архітекторів, живописців, зокрема київського художника Алімпія, котрий пройшов школу царгородських майстрів. Цікаві розповіді “Патерика” про київське життя.

Знайомство з рукописною книгою показує, що “книжное строение” було одним із найцікавіших розділів давньоруської культури, де блискуче поєдналося мистецтво писця й художника-“златописця”. Один писав книгу красивим парадним шрифтом, так званім “уставом”, інший ілюстрував її кольоровими ініціалами, орнаментальними заставками, мініатюрами. Першою з тих, що дійшли до нас, ілюстрованою книгою є “Остромирове Євангеліє”, виготовлене в Києві дияконом Григорієм і його помічниками в 1056-1057 рр. для новгородського посадника Остромира. Текст на пергамені у два стовпці виконано великим уставом, прикрашено художніми заставками, великими ініціалами, а також трьома чудовими мініатюрами євангелістів Іоанна, Луки і Марка. За манерою виконання, кольоровим і орнаментальним вирішенням мініатюри нагадують київські перегородчасті емалі. В них відчувається рука видатного майстра (можливо, двох). Зберігши традиційну іконописну форму, художник посилив психологічну трактовку євангелістів. Він зобразив їх у момент духовного осяяння. Художні заставки тексту перегукуються з фресковим орнаментом Софії київської, мають спільним джерелом орнаменти візантійських і болгарських книг.

Про високу майстерність книжкового письма та ілюстрування свідчить також “Ізборнік” 1073 р., створений для великих київських князів Ізяслава та Святослава Ярославичів. Книга відкривається цікавим розворотом, на лівому боці якого зображений князь Святослав із родиною, на правому — Спас на престолі. На третьому листі зображено орнаментований триверхий храм, далі — чотири портретні мініатюри. Найбільше зацікавлює мініатюра з першим давньоруським груповим портретом реальних людей. На ній — Святослав Ярославич у синьому плащі-корзні, отороченому золотою лиштвою. На голові князя — шапка з хутряною опушкою. Княгиня одягнута в білу сукню з широкими рука-

вами. Голову її покриває платок. Сини Святослава — Гліб, Олег, Давид, Роман і Ярослав — у червоних кафтанах, перехоплених пасками.

По тексту "Ізборніка" розкидані красиві заставки, ініціали, виконані золотом і фарбами. На берегах — знаки зодіака: Діва, Стрілець, Рак, Єдинорог тощо.

Найближчою аналогією до групового портрета родини Святослава є мініатюри із "Трійського псалтиря" (1078-1087 рр.), написаного в кінці X ст. для трійського архієпископа Егберга. Пізніше книга перейшла у власність Гертруди — дружини великого князя Ізяслава Ярославича. На її замовлення псалтир доповнили кількома вихідними мініатюрами. На одній із них — портрет сина Ізяслава і Гертруди Ярополка та його дружини Ірини, а також самої Гертруди, яка припала до ніг св.Петра. Високою майстерністю відзначаються мініатюри "Різдво Христове", "Розп'яття", "Христос на троні", "Богоматір на троні". На берегах книги розміщено малюнки знаків зодіака. Це Стрілець в одязі руського воїна, Діва — червонощока руська дівчина в кокошнику, Водолій із роздутими щокми та інші.

"Юр'єве Євангеліє", як порівнювати його з "Остромировим" і "Мстиславовим", виглядає скромно. Воно написане в 1120-1128 рр. для новгородського Юр'євого монастиря Федором "Угринцем" і прикрашене 65 ініціалами та заставками, виконаними з неабиякою фантазією і майстерністю. Ініціали у вигляді людей, фантастичних звірів і птахів, плетива рослинного орнаменту нагадують сюжети на київських браслетах-наручах, чернігівських кам'яних рельєфах.

Чудовою пам'яткою мистецтва "книжного строєния" є Радзівілівський літопис, прикрашений 618 кольоровими мініатюрами. Вони виготовлені в XV ст., але з давньоруських оригіналів кінця XII - початку XIII ст. Як вважає Б.Рибаків, який зіставив мініатюри з текстом літопису, багато з них пов'язані не тільки з Володимирським лицьовим зводом 1212 р., а й із рядом київських літописів. Дякуючи пензлю невідомих художників, які користувалися лаконічною та об'ємною мовою символів, ми маємо можливість заглянути в живу історичну дійсність X-XIII ст.

Роботою південноруських художників вважають дослідники мініатюри

"Хлудівського псалтиря", "Хроніки Георгія Амартола",

"Добрилового Євангелія".

§4. Архітектура і мистецтво

Архітектурний вигляд міст і сіл Київської Русі визначався насамперед дерев'яними будівлями. Археологічні розкопки Києва, Новгороду, Старої Ладоги, Пскова, Звенигорода, інших давньоруських міст виявили численні залишки зрубних будівель, а також різні конструктивні деталі — карнизи, лиштву, гребені, колонки, одвірки тощо. Вони вказують на багатий архітектурний декор будинків давніх русичів X-XIII ст. Окремі з них становили справжні шедеври народної архітектури. Такими, очевидно, були будинки представників заможних верств населення, відомі в писемних джерелах під назвою "хороми". Останні складались із кількох зрубів, які утворювали цілий комплекс приміщень — "сіни", "істба", "кліть". У великих містах князівсько-боярські й купецькі хороми мали два і більше поверхи. У верхніх були "сіни", які, згідно з описом із літописної статті 983 р., становили галерею на стовпах, а також "тереми". Житлами бідноти були однокамерні будинки площею до 20 кв.м. На півдні Русі вони зводилися здебільшого за допомогою каркасно-стовпової конструкції, яка обмазувалася глиною й білилася, нагадуючи пізнішу українську хату.

Із дерева зводились укріплення давньоруських міст — "кліті", заборона, башти, а також церкви. Літописи не часто відзначають будівництво дерев'яних храмів, але думається, що в архітектурному силуеті міст і сіл вони посідали чільне місце. Свідчення літопису про 600 київських храмів, які згоріли під час пожежі 1124 р., підтверджують сказане. Дерев'яними були, зокрема, перші Софійські собори в Києві та Новгороді, церкви часів Володимира Святославича, які зводилися на місцях зруйнованих язичницьких капищ. Практично всі сільські храми також будувались із дерева.

Традиційна дерев'яна архітектура на певному етапі розвитку Київської Русі перестала відповідати уявленням про престижність. Вихід держави на міжнародну арену, знайомство з візантійською культурою, а потім і впровадження християнства обумовили появу монументальної кам'яної архітектури. Саме з нею київські князі асоціювали державну могутність країни, а також власну велич. У питанні про походження в Києві та на Русі монументальної архітектури існує своєрідний стереотип, за яким його історію починають лише з часу офіційного введення християнства і будівництва першого кам'яного храму — Десятинної церкви (989-996 рр.). Аналіз літописних свідчень про палаци кня-

гині Ольги, а також відкриття монументальної ротондоподібної будівлі в центрі найдавнішого київського дитинця, яка старша за Десятинну церкву принаймні на 50 років, вносить у цю усталену думку суттєві корективи.

Перші кам'яні будівлі на Русі зводилися під керівництвом візантійських архітекторів. Масштабні роботи зі створення ансамблю монументальних споруд князівського центру в Києві розгорнулися в кінці X - на початку XI ст. За короткий час були побудовані два палаці розмірами 45x11 м з поздовжніми фасадними галереями. Судячи з матеріалів розкопок, а також мініатюр Радзивілівського літопису, київські князівські палаці були двоповерховими, з аркадами і службовими приміщеннями на нижньому поверсі та житловими на верхньому. Центральна і, можливо, бокові частини будівель завершувалися високими баштами з чотирискатними дахами, покритими черепицею. Разом із теремами часів княгині Ольги нові палаці стали гідною окрасою міського центру Києва.

Кращою будівлею ансамблю "Міста Володимира" була Десятинна церква (996 р.). Про те, яким був цей найдавніший кам'яний храм Київської Русі, довідуємось із писемних свідчень і даних археологічних розкопок. За своїм типом він належав до хрестовобанних візантійських храмів. Стіни зведені з каменю і цегли ("плінфи") в системі мішаної кладки. Виутрішній простір перекривався склепіннями у формі хреста, над яким підносилося баня, що підтримувалася підпружними арками, опертими на чотири центральні стовпи. Зі сходу містилися напівкруглі виступи-апсиди. Тринейне ядро оточували галереї, разом із багаточисельним завершенням надавали Десятинній церкві особливої урочистості. Сприяв цьому й вибір місця: на самому краю Старокиївської гори. Кам'яна громада храму високо підносилося над дерев'яними кварталами й фортечними стінами київського дитинця, його бані добре було видно не тільки з Подолу, а й із Задніпров'я.

Рис. 37.
Освячення
Десятинної церкви
в Києві.
Мініатюра
Радзивілівського
літопису

тоу ввекъ вѣзъ ала въ корговни . иконы . и сѣдѣ
иарны . Рѣкѣ . у . мѣ . сѣла . и вѣлаговѣ . и на рѣ

Після закінчення будівництва, згідно з літописом, церква була прикрашена іконами, коштовним посудом, хрестами, які Володимир вивіз із Херсонеса й одержав із Константинополя як посаг за принцесою Анною. Підлоги були викладені майоліковими плитками і мозаїкою, стіни розписані фресковим живописом і мозаїчними панно. Крім того, в інтер'єрі храму широко використовувались кам'яні архітектурні деталі, мармурові колони, шиферні різьблені плити, карнизи. Особливо багато було в Десятинній церкві мармуру, що дало підстави сучасникам називати її "мраморяною". Згідно з літописом, Десятинну церкву будували грецькі майстри. Володимир "помысли создать церковь пресвятыя Богородица и послав приведе мастеры отъ Грек". Ю.Асеев вважає, що вони походили з візантійської провінції. Зразком для київського храму, можливо, послужила Фароська церква Богородиці Великого палацу в Константинополі.

Новий етап розвитку монументальної архітектури на Русі репрезентують насамперед будівлі ансамблю "міста Ярослава" в Києві. Якщо побудовані за Володимира Святославича кам'яні споруди витримані в строго візантійських традиціях, то вже за Ярослава Мудрого давньоруська архітектура набуває і достатньо виявлених національних рис. Це засвідчує такий шедевр архітектури першої половини XI ст., як Софійський собор (1037 р.). Величні й гармонійні архітектурні форми, урочисто-святкове внутрішнє опорядження захоплювали сучасників. Митрополит Іларіон — свідок будівництва і завершення Софії — писав: "Церкви дивна и славна всѣмъ округѣннымъ странамъ, яко же ина не обращетъся въ всемъ полуношии землѣмъ отъ вѣстока до запада"¹.

У цій видатній пам'ятці закарбовані досягнення візантійської середньовічної культури, пропущені крізь свідомість руської людини й одухотворені її гуманістичним світосприйняттям. Враження, яке справляє собор на людину наших днів, із вражаючою точністю та образністю висловив Б. Греков: "Переступивши поріг Софії, ви одразу потрапляєте під владу її грандіозності і блиску. Величні розміри внутрішнього простору, розкішні мозаїки і фрески підкорюють вас своєю досконалістю, перш ніж ви встигнете вдивитись і вдуматись в усі деталі і зрозуміти все те, що хотіли сказати творці цього найбільшого витвору архітектури і живопису".

Видатна пам'ятка світової архітектури, Софія київська давно вже стала об'єктом дослідження істориків, археологів, мистецтвознавців, істориків архітектури, епіграфістів. Кожна нова книжка чи стаття про неї викликає великий інтерес не тільки у спеціалістів, а й у широкої громадськості. Розкопуючи давні підлоги храму, розчищаючи фрески, розшифровуючи написи на стінах, розгадуючи зміст композицій, дослідники проникають у світ незнаного, у світ невідомих архітекторів і художників, творінням рук яких ми і сьогодні захоплюємось.

Софія київська становила величезну п'ятинефну хрестовобанну споруду

¹ Розов Н.Н. Вказ.праця. — С. 168.

з 13 банями, оточену з північного, західного і південного боків двома рядами відкритих галерей. Із заходу, між зовнішніми галереями, до собору були прибудовані дві башти, широкі гвинтові сходи яких вели на церковні хори, або "полаті".

Вся архітектура Софії мала урочисто-святковий характер. В екстер'єрі це підкреслювалося ритмом різномасштабних елементів — від аркад відкритих галерей до високої центральної бани, що вінчала пірамідальну композицію будівлі, в інтер'єрі — об'ємно-просторовим вирішенням. Напівзатемнені бокові анфілади першого ярусу ніби переростали у високі двоповерхові аркади центральної частини храму, над якими розкривався підбанний простір, яскраво освітлений 12-ма вікнами барабана.

В архітектурно-художньому вирішенні Софії особливу роль відіграло внутрішнє опорядження. Розмаїття мозаїк, фресок, що покривали стіни, стовпи, арки, підбанний простір, косяки вікоиних прорізів, вражало своєю красою, загладковим світом образів, до всього, не тільки релігійних, а й світських. На південній і північній стінах центрального нефу було зображення родини Ярослава Мудрого, на західній (згодом обвалилася) портрет самого засновника Софії. У баштах передані сцени полювання, приборкання диких коней, дійства скоморохів, музикантів, танцюристів. Особливий інтерес викликають фрески, які розповідають про візит Ольги до Константинополя, прийняття її візантійським імператором, відвідання іподрому.

Довкола Софії на честь святих патронів Ярослава і його дружини Інгігерди були засновані монастирі з храмами Георгія та Ірини. Конструктивно вони нагадували Софію, але мали менші розміри. В їхньому опорядженні широко вживалися мозаїки і фрески, різьблений камінь, майолікові плитки.

Крім Києва, монументальне будівництво першої половини XI ст. велося в інших містах Київської Русі. У Полоцьку й Новгороді, за прикладом Софії київської, зводяться одноіменні собори (1045-1050 рр.).

У Чернігові за князювання брата Ярослава Мудрого Мстислава розгорнулося будівництво єпископського Спаського собору, який був близький до Десятинної церкви. Це була велична тринефна восьмистовпна споруда, увічана п'ятьма банями. До північно-західного кута прилягала башта, яка нагадувала Софійські, з протилежного боку стояла хрещальня. Центральний неф храму відділений від бокових двоярусними аркадами на мармурових колонах із капітелями іонійського ордеру. Не маючи галерей, споруда набувала видовжених пропорцій по лінії схід-захід. Хрещата форма внутрішніх стовпів, не характерна для візантійської архітектури, в майбутньому стане типовим елементом давньоруської. Інтер'єр Спаського собору розписаний фресками, фасади оздоблені орнаментом, викладеними з плінфи.

Друга половина XI ст. характерна поширенням культового будівництва в багатьох давньоруських центрах. У цей час масово засновуються монастирі й саме з них зводяться нові кам'яні храми. В Києві це собори Дмитрівського

(пізніше Михайлівського Золотоверхого), Михайлівського Видубицького, Печерського, Кловського монастирів. Був вироблений новий тип монастирського храму, який поширився згодом по всій Русі й став особливо характерним для XII ст. Першим його зразком став Успенський храм Печерського монастиря (1078 р.). Він становив хрещату шестистовпну будівлю, увінчану однією банею. Зі сходу нефи завершувалися гранчастими апсидами, із заходу стояв нартекс — притвор, над яким розташовувалися хори. В середині храм був опоряджений фресками і мозаїками, різьбленими шиферними плитами, по фасаду — декором із плінфи. Згідно зі свідченням “Печерського Патерика”, Успенський собор будували грецькі майстри. Його надзвичайна популярність на Русі спричинилася до того, що за цим типом почали зводити храмові будівлі і в інших містах. Так, Володимир Мономах побудував аналогічний храм у Ростові: “...вземъ мѣру божественная тоя церкви Печерской, встѣмъ подовнемъ създа церквн въ градѣ Ростовѣ”¹. У Києві за типом Успенського збудовано Михайлівський Золотоверхий храм (1108 р.). Фасади його були розчленовані пілястрами, прикрашені меандровими фризами. Декор інтер'єру складався з мозаїк і фресок, різьблених плит шиферу. Із новацій слід відзначити оригінальний метод зведення башти зі сходами на другий поверх. Вона майже повністю вписана в західний притвор храму.

Масштабне монументальне будівництво в останніх десятиліттях XI ст. розгорнулося в Переяславській землі. За свідченням літопису, в стольному місті близько 1089 р. побудовано комплекс споруд єпископського двору. Архітектурною його домінантою став Михайлівський храм, оздоблений мозаїками і фресками, майоліковими плитками, шиферними плитами. Поруч стояв єпископський палац, інтер'єр якого не поступався своїм багатством храмовому. Крім мозаїк і фресок, у його опорядженні широко використовувався мармур, інкрустовані шиферні плити. Двір оточувала кам'яна стіна, в якій були в'їзні ворота з надбрамною церквою св. Федора. Захоплення літописця викликала споруда, яку він називає “строєньє баньное камено”, але вона й досі лишається загадкою для дослідників.

Впливи київської архітектури помітні в будівництві князівсько-монастирських храмів XII ст. Суздаля, Новгорода, Чернігова. Особливо велике будівництво розгорнулося в Новгороді, де були зведені Микола-Дворищенський храм (1113 р.), церкви Антонійового (1117) і Юр'євського (1119) монастирів. За планом вони нагадували Успенський собор Печерського монастиря, але мали й свої місцеві особливості.

Починаючи з 30-х років XII ст., культова архітектура Київської Русі набуває нових рис. У зв'язку з посиленням політичної ролі удільних князівств зростали їхні столиці. У кожній розгортається монументальне будівництво, що

¹ Памятники русской литературы XII-XIII вв. — СПб, 1872. — С.122.

диктувалося як міркуваннями престижу, так і практичними. Кількість культових монументальних будівель помітно збільшилася, проте їхні розміри зменшились, архітектура спростилась, а опорядження стало менш вишуканим. Шестистовпні храми з часом поступаються місцем чотиристовпним. Зникають сходові башти, а замість них сходи вбудовуються в товщу стін. Розміри хорів стають невеликими, вони містяться тільки над нартексом. Іншою стала й техніка кладки стін. Якщо раніше скрізь вживалася кладка з великих кам'яних валунів і тонкої плінфи, то відтепер набула поширення тільки порядова система кладки. Міняється й формат плінфи — вона стає грубшою.

У Південній Русі в XII ст. набули значного розвитку Київська, Чернігівська й Переяславська архітектурні школи, які об'єднувались єдиним стильовим напрямком. Характерними пам'ятками цього періоду є храм Федорівського монастиря (1131 р.), церква Богородиці Пирогощі (1132), Кирилівська (1146) і Василівська (1183) церкви в Києві, Юр'ївська (1144) в Каневі, Борисоглібський (1128) і Успенський (40-і роки XII ст.) храми в Чернігові. Їх об'єднує спільна конструктивна схема, характер архітектурного вирішення фасадів. Будівлі розчленовані пілястрами з напівколонами, декоровані аркатурними поясами, хрестами і нішами. Інтер'єри розписані фресками.

На окрему увагу заслуговує Борисоглібський храм Чернігова* — шестистовпний одноверхий, прикрашений пілястрами з напівколонами та аркатурними поясами й розписаний фресками. Виділяють його серед інших, насамперед, капітелі й кутові камені порталу, виготовлені з вапняку. Вони мають оригінальну різьбу, в якій поєднані фантастичні звірі й плетиво рослинного орнаменту. За характером зображення чернігівські капітелі перегукуються з білокам'яною різьбою Володимиро-Суздальської Русі і Галичини, різьбою по дереву Новгороду.

Галицькі монументальні будівлі цілком зведені зі світлосірого вапняку. За Ярослава Осмомисла формується князівський двір, до складу якого входили білокам'яний Успенський собор (1157 р.), палац та інші будівлі. Центральний храм Галича не зберігся до наших днів. Про його архітектуру певною мірою можна судити з церкви Св. Пантелеймона (близько 1200 р.). Вона тринефна чотиристовпна, побудована із блоків вапняку, добре підігнаних один до одного. Апсиди розчленовані напівколонами з капітелями корінфського ордеру. Над ними аркатурний пояс. Цікаві так звані перспективні портали церкви, заглиблені в товщу стіни й прикрашені романською різьбою. Західний — центральний — портал оздоблений колонками з корінфськими капітелями. Білокам'яні храми будувалися також і в інших містах Галичини. Із літопису дізнаємося, що в Холмі місцевим архітектором і різьбярем Авдієм була зведена церква Св. Іоанна. Її фасади прикрашали скульптурні маски, розписи фарбами, позолота, а також віконні вітражі, так зване "римське скло".

* Реставрований архітектором В.Холостенком.

В кінці XII - на початку XIII ст. монументальна архітектура Русі розвивалася шляхом ускладнення зовнішніх форм. Будівлі цього часу мають висотні композиції, нагадують башти. Особливу увагу архітектори приділяли профільованим пілястрам, вертикальні лінії яких надають храмам незвичайної стрункості, а також порталам, складний і розвинутий профіль яких добре поєднується з пілястрами. В цих елементах, можливо, проявився вплив давньоруської дерев'яної архітектури.

У цей час були зведені храми Трьохсвятительський (1189 р.) у Києві, Св. Василя (1190) в Овручі, Апостолів (1197) у Білгороді. Не виключено, що будівничим, принаймні окремих із них, був знаменитий київський архітектор Петро Мілоніг, який працював при дворі великого київського князя Рюрика Ростиславича. Він особливо прославився зведенням складної гідротехнічної споруди, яка мала запобігти руйнуванню дніпровськими водами церкви Св. Михаїла Видубицького монастиря. Схвильований опис цієї події дав літописець Мойсей. "Заложі стѣну каменю подъ церковью святого Мнѡхана у Днѣпра, нже на Видубичн. Они же мнозѣ не деръзньуша помыслити отъ древнихъ... Изобрѣтѣ бо подобна дѣлу художника"¹.

Новий архітектурний стиль найвиразніше проявився в Пятницькій церкві (початок XIII ст.) Чернігова*. Це чотиристовпна баштоподібна споруда з трилопасним стрільчастим завершенням. Усі фасади розчленовані складно-профільованими пілястрами, аркатурними поясами, поребриком, нішами. Перспективні портали церкви заглиблені в товщу стін. В середині вона була розписана фресками, мала майолікові підлоги.

Придніпровський архітектурний стиль кінця XII - початку XIII ст. справив помітний вплив на архітектуру Смоленська, Полоцька, інших центрів Русі. Як вважає Ю.Асеев, новий стильовий напрямок еквівалентний західноєвропейській готичі.

З культовою архітектурою тісно пов'язані такі види мистецтва, як живопис, художнє різьбярство, майоліка. На ранньому етапі розвитку монументальні споруди Русі мали в своєму інтер'єрі поєднання мозаїк і фресок, згодом стало панувати фрескове опорядження.

Високий рівень розвитку монументального живопису засвідчує ансамбль розписів Софії київської. Мозаїчні зображення прикрашали головний вівтар і баню собору. Нагорі, в круглому медальйоні діаметром 4,1 м, міститься напівфігура Христа-Пантократора (Воздержителя) зі здійсненою десницею і суворим поглядом. На ньому пурпуровий із золотом хітон і голубий плащ. Тло медальйона золотаве. Довколо Христа — чотири архангели в святково багатому одязі візантійських імператорів. У руках вони тримають знамена-лабари й уособлюють сторожу "небесного царя".

¹ ПСРЛ. — Т.2. — Стр.709-711.

* Реконструйована архітектором П.Барановським.

рис. 38. Оранта. Мозаїка центральної апсиди Софії київської

міжвіконних простінках розміщено зображення дванадцяти апостолів, а в тарусах — чотирьох євангелістів. На стовпах передвітарної арки бачимо сцену "Благовіщення", виконану смальтою золотавого, синього, білого, червоного кольорів. Чудовим є образ Марії. Вона цілком земна і реальна. В руках тримає зеретено і пряжу. У великих очах — смуток, на обличчі — ледь помітна "смішка, що надає образу особливий широкості й людяності.

В апсиді центрального вітвара зображена велична постать Богоматері-Іоанті (висота — 5,45 м), яка відзначається вишуканістю ліній і монументальністю, соковитістю фарб і незвичайною гармонією колориту. Богоматір одягнута в пурпурний мафорій із золотими складками, синій хітон і червоні чобітки. З-під паска звисає білий платок, світла пляма якого підкреслює ювінальне кольорове вирішення всієї фігури. Широкий поміст, на якому стоїть Богоматір, має золотисте тло й прикрашений коштовним камінням. У народі Богоматір Софії київської вважали захисницею Києва і Русі й називали ще "Черушиною стіною".

Під Богоматір'ю розташована багатофігурна композиція "Євхаристія" (причастя апостолів), а ще нижче — "Святительський чин", який є одним із кращих зрізків давньоруського монументального живопису. Лиця "отців Церкви" наділені індивідуальними рисами й відзначаються глибоким психологізмом. Особливо вражає Іоанн Златоуст. У нього худе аскетичне лице, високий лоб, невелика остра борідка і великі, палаючі фанатичним вогнем очі. Колючі лінії малюнка

Рис. 39. Іоанн Златоуст. Мозаїка Софії київської

підкреслюють релігійну ортодоксальність цього церковного діяча. З такою ж майстерністю виконані фігури Василія Великого, Григорія Чудотворця.

Мозаїчні панно Софії набрані із смальти 177 кольорових відтінків на яскравому золотистому тлі.

Фрески покривали всі стіни собору. Стилістично вони близькі до мозаїк. Досить добре прочитується єдиний задум. На фрескових панно — три цикли зображень: євангельські, біблійні, а також житійні. Світський сюжетний живопис, розміщений у західній частині храму, становить унікальне явище, не характерне для візантійських церковних канонів. Йдеться про урочисту композицію, яка зображує засновника Софії Ярослава Мудрого і його родину на стінах середнього нефу, а також живопис башт. Особливо зацікавлюють сцени полювання на диких коней-тарпанів, на ведмедя; зображення константинопольського іподрому, на якому присутні візантійський імператор і київська княгиня Ольга.

Важливим елементом художнього опорядження Софії є орнаменти. Вони присутні на всіх стінах, стовпах собору, віконних арках, мають рослинний характер і нагадують орнаменти книжної мініатюри.

Чудове внутрішнє опорядження мав храм Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. Його мозаїки за композиційною схемою нагадували софійські: Богоматір, "Євхаристія", "Святительський чин". Собор зруйновано і

Уис. 40. Дмитро Солунський. Мозаїка з Михайлівського Золотоверхого храму

70-ті роки ХХ ст., але дещо з нього вдалося врятувати: композицію "Євхалистія", зображення Дмитрія Солунського, Стефана, Фадея. Як порівняти з офіційськими, мозаїки Золотоверхого храму більш динамічні, персонажі наділені індивідуальними психологічними рисами. Апостоли зображені без нимбів, що зближує їх із простими людьми. Кольори мозаїк яскраві, малюнок виконаний чорними, зеленими і червоними лініями.

На думку Д.Айналова, підтверджену пізніше В.Антоною та іншими дослідниками, у створенні мозаїк Михайлівського Золотоверхого храму взяв участь видатний київський художник кінця XI - початку XII ст. Алімпій. Тенденції, що були започатковані в мозаїках і фресках Михайлівського Золотоверхого храму, увиразнились у фресковому живописі Кирилівської церкви. Для нього характерні поліхромність малюнків, освітлених тонкими "пробілами", динамічність зображення. Особливою майстерністю відзначаються фрески на тему "Страшного суду", серед яких виділяється композиція "Ангел звиває небо". І різний ангел переданий у русі. В руках у нього величезний згорток, який символізує небо. Драматизм події добре підкреслено кольоровим вирішенням: рожева постать ангела виділяється на темно-синьому тлі.

"Святі воїни", які намальовані на центральних стовпах храму, наділені індивідуальними рисами. В одному з них, суворому літньому воїні з сивою бородою,

на думку Ю.Асеева, слід бачити портрет владного й підступного київського князя Всеволода Ольговича. Велике зацікавлення з погляду виявлення земних реалій у церковних канонічних розписах викликають сцени з життя Кирила Александрійського, які зображені в південній апсиді. На одній із них — “Кирило вчить цесаря” — очевидно, зображений давньоруський князь, про що може свідчити, зокрема, одяг цесаря, який має аналогії в давньоруській дійсності. На іншій — “Кирило у човні” — вгадується давньоруський вітрильник.

Цікавий фресковий живопис XII ст. виявлений у 1970 р. в церкві Спаса на Берестові в Києві. Це велика жанрова сцена “Явлення Христа учням на Тіверіадському озері”, котра передає відому легенду про те, як невпізнаний Христос допоміг Петру, Хомі, Якову, Ісааку й Нафанаїлу піймати повні сітки риби. Вона вражає легким і вільним малюнком, який виконаний без попереднього накреслення й нагадує прозору акварель. Оригінальна манера письма, стриманість колориту і незвичайний динамізм композиції засвідчують велику майстерність її автора. Брак аналогічних композицій в інших пам'ятках Києва дав підстави Г.Логвину висловити припущення, що в її виконанні брали участь переяславські майстри, запрошені Володимиром Мономахом. Підтвердити або спростувати цю цікаву думку могли б розписи переяславських храмів, але вони не дійшли до наших днів. Не дійшли до нас і розписи Південної Русі кінця XII - початку XIII ст. Із розкопок храмів Апостолів у Білгороді й Василя в Овручі довідуємося, що в них були застосовані так звані “золотофонні” фрески, які нагадували мозаїчне золоте тло ранніх культових споруд Київської Русі.

Твори давньоруського іконопису збереглися в поодиноких екземплярах, хоча мали значне поширення. Ними прикрашалися храми, каплиці, палаци, житла бояр, купців. Перші ікони на Русь привозились із Візантії й Болгарії, пізніше з'явилися власні. Найвідомішою іконописною майстернею в кінці XI - на початку XII ст. була Печерська. В ній творив відомий художник Алімпій, який пройшов школу царгородських майстрів. “Печерський Патерик” відзначає, що Алімпій “икони писати хитръ бе zelo”. Із нього ж ми довідуємося, що разом із визначним майстром працювали його учні, які виконували замовлення на ікони від багатьох людей. Окремі дослідники пов'язують із київською художньою школою ікони “Ярославська Оранта” (зберігається в Третьяковській галереї), “Устюжське Благовіщення”, “Дмитрій Солунський” (знайдена в місті Дмитров) і композицію “Свеиської (або Печерської) Богоматері”. Ікона “Ярославська Оранта” за манерою виконання перегукується з мозаїками храму Михайлівського Золотоверхого монастиря і, на думку дослідників, може належати пензлю Алімпія. Рештки іконописних майстерень виявлені в Києві й Новгороді.

Напевно, в Києві склалась іконографія св. Бориса і Гліба. Уявлення про неї дає ікона “Борис і Гліб” кінця XIII - початку XIV ст., яка експонується в Київському державному музеї російського мистецтва. Із Новгороду походять ікони “Архангел” кінця XI ст., а також “Устюжське Благовіщення” XII ст.,

які за стилем також близько стоять до фресок і мозаїк Михайлівського Золотоверхого храму. Цікава ікона XIII ст. "Покрова" походить з Галичини (зберігається в Київському державному музеї українського мистецтва). Незвичайна іконографія галицької "Покрови", яка не має аналогій на Русі, змусила дослідників припускати, що це копія з оригіналу ікони Влахернської церкви в Константинополі.

Певний стосунок до розвитку киево-руського іконопису, напевно, мала і знаменита ікона "Володимирська Богоматір". Вона привезена на Русь разом з іконою "Пирогощі" — "в єдному кораблі" — на початку XII ст. і прикрашала храм Бориса і Гліба у Вишгороді. Згодом (1155 р.) її вивіз Андрій Боголюбський до Володимира-на-Клязьмі, від чого вона й одержала свою нову назву. На іконі зображена Богоматір із дитям на руках. Висока майстерність виконання царгородської ікони справила значний вплив на давньоруську іконописну традицію.

Серед пам'яток художньої різьби по каменю, що прикрашали храми і палаци, найбільшу увагу привертають різьблені плити, виготовлені в техніці орнаментального і тематичного рельєфу. Одинадцять таких плит збереглося на хорах Софії київської. Вони вкриті вишуканою художньою різьбою рослинно-геометричного орнаменту, доповнену геральдичними зображеннями орлів і риб. Зразком для київських майстрів кінця X - початку XI ст. правили різьблені вироби з праконеського мармуру, що добре видно на прикладі шиферного саркофага із Десятинної церкви. За характером орнаментальних мотивів він має багато спільного з мармуровим саркофагом Ярослава Мудрого.

Цікавою пам'яткою давньоруської пластики є барельєф, на якому зображено Богоматір Одигітрію з дитям. Він знайдений серед руїн Десятинної церкви і, напевно, був виготовлений місцевим майстром для оздоблення її фасаду.

Збереглися різьблені шиферні плити в Спаському соборі Чернігова. Їхній орнамент складається з ромбів та кіл і стилістично нагадує кавказьку різьбу.

Виключний інтерес становлять п'ять шиферних плит із тематичними рельєфами: три — з Михайлівського Золотоверхого монастиря і дві — з Києво-Печерського. На михайлівських плитах зображені вершники — "святі воїни", покровителі київських князів. Рельєфи виконані з великою майстерністю. Зображення вершників водночас декоративні й динамічні. На плитах, знайдених у Печерському монастирі, передачі популярні на Русі античні сюжети.

Близькими до софійських були плити з огорожі хорів Успенського собору Печерського монастиря. Визначним досягненням давньоруських різьбярів по каменю є невеличкі іконки. Найчастіше на них зображені перші руські святі Борис і Гліб, а також Дмитрій Солунський, Богородиця, Спас, св. Миколай тощо. Популярним був сюжет "Увірування Фоми" — мініатюрна іконка з ним зберігається в Національному історичному музеї України. Вона зі світлозеленого каменю — стеатиту, зверху позолочена. На лицьовому боці рельєфу зобра-

жено дві фігури: Христос у фронтальній позі, який показує свої рани Фомі, і Фома, що схилився до Христа. Обличчя, руки, ноги і одяг фігур відзначаються тонким проробленням деталей, м'якістю ліній.

Високого рівня розвитку досягло в Київській Русі прикладне мистецтво. Оріаментальні композиції, більшість елементів яких бере свій початок не лише в слов'янській, а й у значно давнішій язичницькій старовині, використовувались на предметах побуту, прикрасах, зброї, металевому й керамічному посуді, різьблені по кості.

Незвичайною декоративністю відзначалися вироби художнього ремесла, виготовлені в техніці емалі й черні. Особливою вишуканістю рослинного оріаменту й загадковістю сюжетної композиції характеризуються срібні окуття двох рогів тура X ст., виявлених під час розкопок Чорної могили в Чернігові. Крилаті звірі, дракони, що сплелися в поєдинку, грифони, собаки, чоловіча і жіноча фігури з луками, на думку Б.Рибаківа, є своєрідною ілюстрацією до чернігівської білини про Івана Годіновича, в якій розповідається про загибель Кашея Безсмертного, боротьбу життя зі смертю.

Кращими виробами, виготовленими в техніці черні в XII-XIII ст., є широкі пластинчасті браслети-наручі зі срібла. На їхніх стулках, поділених на кілька кіотців, зображувалися фантастичні звірі й птахи, квітки, рослинні плетива, сюжетні композиції, які відбивали язичницьку символіку, епічні гуляння, скомо-роші танці. В арочці-кіотці з київських браслетів бачимо двох птахів-собак (Сімарглів), птаха, гусяра в головному уборі й довгій вишитій сорочці, жінку в танці зі спущеними рукавами й чоловіка з мечем і щитом. Сюжетно зображення на браслетах-наручах нагадують сцени башт Софії київської.

Особливістю давньоруського прикладного мистецтва було співіснування елементів язичницької і християнської символіки. Нерідко вони мирно уживалися на одному предметі. Так, на київській золотій емалевій діадемі XI-XII ст. з деісусним чином поруч з апостолами зображені дівочі голівки й "дерево життя". Можна думати, що язичницькі сюжети і символи на виробах прикладного мистецтва X-XIII ст. несли в собі не тільки декоративну, а й магічну охоронну функцію. Оріаментальні композиції, які склалися з "дерева життя", птахів сиринів (віл-русалок), жіночих голівок у кокошниках, рогів тура, особливо характерні для емалевих колтів XII-XIII ст. Будучи складовою частиною весільних нарядів, вони своєю оріаментикою мали відображати насамперед ідею родючості. Найпоширенішим декоративним елементом на срібних колтах із черню були "дерево життя" й крилате чудовисько з пташиною або собачою головою, двома лапами і крилами. У ньому не без підстав вбачають уособлення слов'янського бога Сімаргла, який був покровителем людини, охороняв посіви і рослинність.

Крім оріаментів, велике значення в давньоруському прикладному мистецтві надавалося кольору. Тонким поєднанням кольорів синього, жовтого, червоного, білого, зеленого і коричневого вражають київські емалі. Загальна їх гама яскра-

ва, але не контрастна. Перегородчасті емалі прикрашали коштовні золоті вироби: діадеми, барми, колти, гривни, рясни. На медальйонах барм і на кіотцях діадем зображувалися фігури Ісуса Христа, Богоматері, святих. Унікальним творінням давньоруських емальєрів XII ст. є золота діадема із с.Сахнівка Черкаської області. Вона має сім кіотців. Шість із них прикрашені рослинним орнаментом, на центральному зображується сцена "Вознесіння Александра Македонського". Сюжет цей був популярним у середньовіччі, особливо імпонуючи державним можливацям.

В одному ряду із золотими князівськими діадемами, прикрашеними перегородчастими емаллями, стоїть хрест Єфросинії Полоцької, виготовлений у 1161 р. київським майстром Лазарем Богшою.

Одним із поширених видів прикладного мистецтва було художнє литво. Давньоруські майстри відливали величезні бронзові панікадила, прикрашені прорізним орнаментом, фігурками птахів (жар-птиць) і круглими розетками, дзвони, лампади із зображенням святих, хрести-енколпіони, оклади книг, іконки, змійовики. Відливки робилися в кам'яних формах і в глиняних за восковими моделями. Прекрасними взірцями такого литва є дві бронзові арки XII ст. роботи майстра Костянтина, знайдені під час розкопок давньоруського міста Вщиж на Брянщині, "Чернігівська гривна".

У XII-XIII ст. набуло особливого поширення художнє литво в так званих "імітаційних" формочках. Пріоритет тут належав київським ремісникам, які навчилися виготовляти ювелірні вироби, що нагадували дорогі князівсько-боярські прикраси, з дешевих матеріалів.

Давньоруські майстри відносно рано оволоділи технікою виготовлення скла, майолікової кераміки. Цьому сприяло широке будівництво кам'яних будівель, для внутрішнього опорядження яких використовувалися смальта, керамічні плитки, покриті різнокольоровою поливою. Розкопки Києва й Білгорода виявили поліхромні плитки, орнаментовані рослинним плетивом жовтого, білого, зеленого кольорів. Ними викладались підлоги в окремих приміщеннях Софії київської, опоряджувалися підлоги і стіни князівських палаців у Києві й Білгороді, церкви Св. Апостолів у Білгороді.

В опорядженні галицьких монументальних будівель широко використовувались рельєфні керамічні плитки із зображеннями грифонів, орлів, соколів, павлінів. Вони нагадують зображення на візантійських тканинах, срібних браслетах-наручах, фресках багт Софії київської.

Склороби, крім смальт, виготовляли різнокольорові браслети, намисто, персні, кубки, чари, інші предмети побутового призначення. Особливо масовими були скляні браслети. Головним центром їх виробництва був Київ. Як вважають спеціалісти, давньоруські ремісники знали вже й секрети кришталю.

Поширеним видом художнього ремесла на Русі було різьблення по дереву і кості. Різьбярі по дереву прикрашали фасади зрубних будинків, одвірки, речі

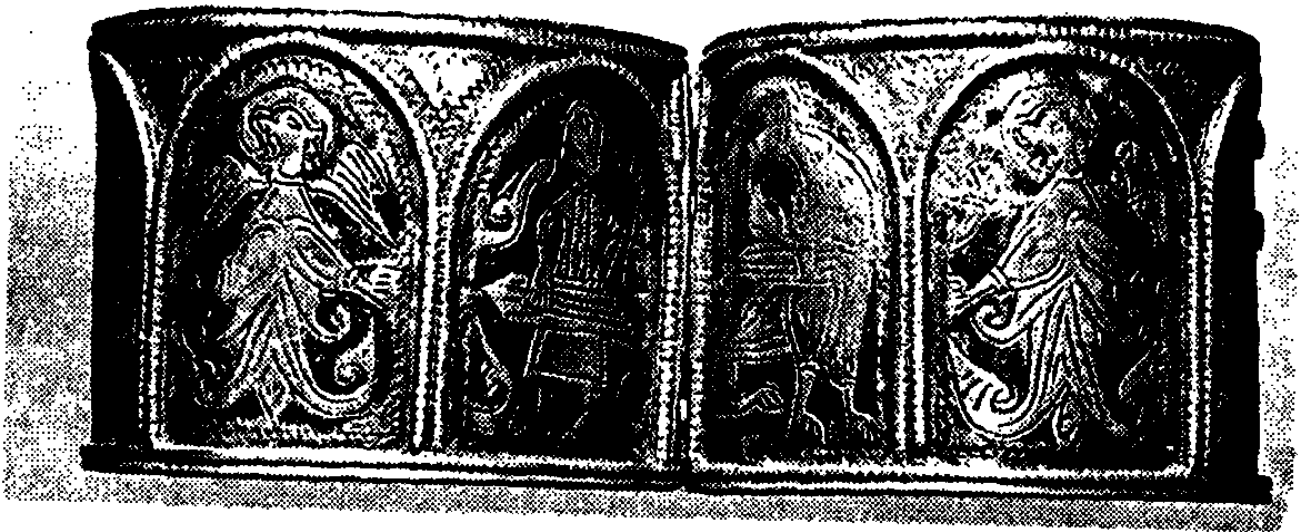

Рис. 41. Срібний браслет-наруч. XII-XIII ст. Київ

домашнього вжитку, човни, сани тощо. Різьба була плоска, орнамент — геометричний, рідко — рослинно-геометричний. Дерев'яні колони, виявлені під час розкопок у Новгороді, свідчать про високу майстерність давньоруських дереворобів. Окремі елементи орнаменту сягають глибини століть, у деяких вгадуються античні традиції.

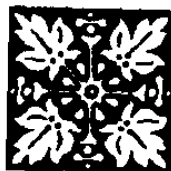
Різьба по кості давньоруських майстрів здобула широке міжнародне визнання. Особливо славились різьблені шкатулки, образки, руків'я ножів, дзекал, ложки, шахові й шашкові фігури. Вони оздоблені геометричним і рослинним орнаментом, на окремих зустрічаються майстерно вирізані голови фантастичних звірів, сюжетні композиції.

Вироби художнього ремесла Київської Русі відзначались високим технічним і технологічним рівнем й користувались попитом не лише на внутрішньому, але й на зовнішньому ринку. Речі, що вийшли із майстерень Києва, Новгороду, Галича, Чернігова та інших давньоруських міст, зустрічаються під час археологічних розкопок практично в усіх європейських країнах.

У цьому розділі ми, звичайно, не вичерпали тему культури Київської Русі. Але й цей невеликий нарис засвідчує, що впродовж X-XIII ст. вона перебувала на високому європейському рівні розвитку. Можна тільки гадати, як би продовжився процес культурного поступу далі, коли б він не був трагічно

перерваний монголо-татарською

навалою.

Ми завершили виклад історії Київської Русі передднем монголо-татарської навали. Ця трагічна сторінка нашого буття природно вписується в контекст давньоруської епохи, оскільки фактично стала її жахливим фіналом.

В окремому дослідженні це виглядає цілком логічним. Розповідь про кривавий смерч, що пронісся в 1237-1241 рр. по Русі, служить частковим поясненням причин її падіння. У пропонованій монографії робити це не обов'язково, оскільки вона входить до циклу праць, присвячених вітчизняній історії впродовж кількох тисячоліть. Історія завоювання Русі монголами знайде своє місце в наступній книжці, тим більше, що це завоювання стало не лише епілогом одного періоду вітчизняної історії, а й прологом іншого.

Підсумовуючи сказане в цій книжці про Київську Русь, є всі підстави стверджувати, що вона становила видатне явище європейської середньовічної історії. Цілком справедливою здається сентенція знаменитого київського митрополита Іларіона, згідно з якою Русь була країною, званою в усіх чотирьох кінцях землі. Посідаючи географічно проміжне місце між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, вона була зоною важливих історико-культурних контактів, формувалася не лише на самодостатній внутрішній основі, а й за участі впливів сусідів. Йдеться насамперед про Хозарію, скандинавські країни, а також Візантію.

Відаючи належне ролі іноземних впливів у ранній історії Русі, слід відзначити, що вони потрапляли в добре підготовлений політичний ґрунт східних слов'ян. Найрозвиненішим слов'янським регіоном із давніх часів було Середнє Подніпров'я, тому природно, що воно стало зосередженням ранньої руської державності, а потім і політичним стрижнем Київської Русі. Саме тут бився, часом нерівно, але безперервно, політичний пульс величезної середньовічної держави. Тут концентрувався й перерозподілявся її додатковий продукт, який забезпечував функціонування всіх сфер життя. Значна його частина йшла на будівництво міст, зведення оборонних систем на півдні Русі, розвиток культури тощо. За економічним рівнем, і це засвідчують археологічні матеріали, Русь не поступалася своїм європейським сусідам.

Перебуваючи в складі візантійської православної співдружності, Русь намагалась у всьому бути схожою на Візантію. Недарма найвеличніші храми Києва, Новгорода і Полоцька отримали, за прикладом Софії константинопольської, назви Софій, а столиця Русі часів Ярослава Мудрого будувалася за константинопольським зразком.

Від часу введення християнства й до завоювання Русі монголами Київ посідав місце духовного і навіть сакрального центру. Для давніх русичів, хоч би де вони проживали, Київ означав те саме, що для греків Константинополь, а для європейських народів — Рим.

Русь жила повнокровним міжнародним життям. Її політичні, економічні, культурні зв'язки просто вражають. Серед контрагентів Русі були Візантія, Польща, Чехія, Болгарія, Франція, Німеччина, скандинавські країни, Англія, Угорщина, Грузія. Яскравим виявом високого міжнародного авторитету Русі були династичні шлюби київського великокняжого дому з королівськими й імператорськими дворами багатьох європейських країн. Апогеєм цих зв'язків можна вважати епоху Ярослава Мудрого, але вони мали місце і в інші періоди.

У зв'язку з юридичною невизначеністю питань успадкування влади, насамперед великокняжої, Русь упродовж усієї її історії розхитували внутрішні міжкнязівські чвари і навіть війни. Вони підважували не лише політичну, а й економічну стабільність держави, постійно провокували її південних сусідів, насамперед половців, на грабіжницькі напади на давньоруські землі. Щоправда, це було водночас і одним із суттєвих чинників єднання руських князів, які загалом солідарно несли відповідальність за непорушність кордонів і територіальну цілісність своєї країни.

Русі випала почесна й драматична роль рятівниці європейської цивілізації. Впродовж багатьох століть вона була тим щитом, об який розбивалися численні орди кочових народів Степу — печенігів, торків, половців. Судячи з повідомлень хронік, європейці усвідомлювали це значення Русі. Візантійський історик Микита Хоніат відзначав, що „християнський” руський народ врятував Візантію від навали половців.

Свою рятівну історичну місію Русь виконала і в часи монголо-татарської навали, але цього разу ціною власного життя.

RESUME

In monograph 'Kyiv Rus' general picture of the life one of the biggest states in mediaeval Europe is developed on the background of analysis of written and archaeological sources. The chronological limits of researches - from 9 cent. up to the middle of the 13 cent., and territorial limits - from Kyiv South to Novgorod North and from the Carpathians to Volga-Oka basins.

Main attention in the work is paid to political history of Kyiv Rus, which is filled with unusual dynamism and tension. It passed in its development the way from a half-barbarian pagan formation in 9-10 cent. to Christian feudal State in 11-13 cent., which was integrated into Byzantine Orthodox Commonwealth and European international relations. It was no coincidence that Kyiv Metropolitan Ilarion in his famous 'The Speech on Law and Blessing' proclaimed in 1051 in St.Sofia Cathedral in Kyiv called Rus as a well-known and glorious country in all four parts of the earth. Progressive, if conflicting state-and-political development of Kyiv Rus was interrupted by force by forays of Mongol-Tatar.

The questions of spiritual, ethnic and cultural development of Rus in 9-14 cent. are also considered in this book. The available source-keeping material convincingly witnessed highly developed culture of the Old Rus marked by such masterpieces as St. Sophia Cathedral in Kyiv in sphere of architecture, 'The Tale of Bygone Years' and 'The Song of Igor's campaign' in sphere of historical literature, Princes' diadems - in sphere of jewellery arts.

The history of Kyiv Rus is given with its wide international relations, because East-Slavonic State was a fundamental link of the European mediaeval civilization.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Встановлення св. Андрієм хреста на київській горі. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	21
2. Заснування Києва братами Києм, Щеком, Хоривом і їхньою сестрою Либіддю. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	8, 31
3. Олег на київському столі. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	56
4. Похід дружини князя Олега на Царгород. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	8, 60
5. Клятва русичів у вірності мирній угоді між Києвом і Царгородом 944 р. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	10, 67
6. Русь у 945 р.	72
7. Сцена хрещення Ольги імператором і патріархом в Константинополі. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	83
8. Руська княгиня Ольга розмовляє з візантійським імператором Константином Багрянородним. Мініатюра мадридського рукопису Іоанна Скіліци.....	9, 84
9. Візантійський імператор Іоанн Цімісхій переслідує війська Святослава під Доростолом. Мініатюра мадридського рукопису Іоанна Скіліци.....	9, 89
10. Переговори Святослава з візантійським імператором Іоанном Цімісхієм. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	93
11. Мирні переговори Святослава з Іоанном Цімісхієм під Доростолом. Мініатюра мадридського рукопису Іоанна Скіліци	10, 95
12. Посольство Володимира в Софії константинопольській. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	111
13. Сцена замаху Рогнеди на Володимира Святославича. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	117
14. Десятинна церква. Реконструкція М.Холостенка	119
15. Русь у 1015 р.	123
16. Ярослав Мудрий на київському столі. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	130
17. Будівництво Києва за Ярослава Мудрого. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	11, 147
18. Софія київська. Реконструкція М.Кресального, В.Волкова, Ю.Асєєва	149
19. Спаський собор у Чернігові. Реконструкція Ю.Асєєва	153

20. Золоті ворота в Києві. Реконструкція Ю.Асєєва.....	157
21. Поставлення Іларіона митрополитом руським у Софії київській. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	161
22. Русь у 1054 р.	168
23. Шиферна плита з Печерського монастиря. Діоніс на колісниці, запряженій левами.....	186
24. Шиферна плита з Печерського монастиря. Сцена єдиноборства Геракла з левом.....	187
25. З'їзд руських князів в Уветичах під Києвом. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	202
26. Русь у 1101 р.	204
27. Гривни київського типу	210
28. Будівництво Мстиславом церкви святої Богородиці Пирогощі. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	215
29. Святий Василій. Оклад книги. XII ст. Село Щучинка Київської області	221
30. Русь у 1151 р.	227
31. Поставлення ікони Володимирської Богоматері в Успенській церкві м.Володимир-на-Клязьмі. Мініатюра Радзивіллівського літопису	241
32. Сцена вбивства Андрія Боголюбського в Боголюбові. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	247
33. Русь у 1200 р.	256
34. Язичницькі ігрища східних слов'ян. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	263
35. Хрещення Володимира в Корсуні. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	11, 277
36. Єпархії Руської православної церкви в 1240 р.	282
37. Освячення Десятинної церкви в Києві. Мініатюра Радзивіллівського літопису.....	329
38. Оранта. Мозаїка центральної апсиди Софії київської	335
39. Іоанн Златоуст. Мозаїка Софії київської	12, 336
40. Дмитро Солунський. Мозаїка з Михайлівського Золотоверхого храму	337
41. Срібний браслет-наруч. XII-XIII ст. Київ	342

ЛІТЕРАТУРА

- Новгородская летопись старшего и младшего изводов. — М.-Л., 1950.
Повесть временных лет. — Ч.1. — М.-Л., 1950.
Полное собрание русских летописей. — Т.1. (Лаврентьевская летопись). — М.-Л., 1962.
Полное собрание русских летописей. — Т.1. (Ипатьевская летопись). — М.-Л., 1962.
Татищев В.Н. История Российская. — Т.1. — М.-Л., 1962; Т.2. — М.-Л., 1963;
Т.3. — М.-Л., 1964.
Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. —
Т.1.— К., 1885.
Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962.
Асеев Ю.С. Мистецтво стародавнього Києва. — К., 1969.
Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1822.
Голубинский Е. История русской церкви. — Т.1. — М., 1901.
Греков Б.Д. Киевская Русь. — М., 1953.
Грушевський М.С. Історія України-Русі. — Т.1. — К., 1984; Т.2. — К., 1992;
Т.3. — К., 1993.
Давня історія України. — Кн.2. — К., 1995.
Довженко В.І. Київ — центр Русі в період феодальної роздробленості //
Укр.іст. журн., 1959. — №6.
Карамзин Н.М. История государства Российского. — Т.1. — М., 1989,
Т.2-3. — М., 1991.
Ключевский В.О. Сочинения. — Т.1: Курс русской истории. — Ч.1. — М., 1987.
Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. — Ч.1. — СПб, 1861.
Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — Т.1. — СПб, 1872.
Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов
Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. — К., 1985.
Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985.
Ловмянський Х. Русь и норманны. — М., 1985.
Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т.1-III. — К., 1880.
Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского
государства. — М., 1951.
Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории
Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990.
Огієнко І. Українська культура. — К., 1918.
Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. — СПб, 1911.
Приселков М.Д. История русского летописания XI-XV вв. — Л., 1940.
Пріцак О. Походження Русі. — Т.1. — К., 1997.

- Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. — М., 1982.
- Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1987.
- Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси: IX-первая половина X в. — М., 1980.
- Соловьев С.М. Сочинения. Кн. I. История России с древнейших времен. — Т. 1-2. — М., 1988.
- Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992.
- Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996.
- Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1996.
- Чубай М. Історія християнства на Русі-Україні. — Рим — Нью-Йорк, 1965. —Т.1.
- Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб, 1908.
- Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X-XIII вв. — М., 1989.
- Фроянов И.Я. Древняя Русь. — Москва — Санкт-Петербург, 1995.
- Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. — М., 1956.
- Donnert E. Das Kiewer Rusland. — Leipzig-Jena-Berlin. — 1983.
- Gold N., Pritsak O. The Kyasarian Hebrew Dokuments of the Tenth Century. — Ithaca; London, 1982.
- Müller L. Die Taufe Ruslands: Die Frühgeschichte des russischen Christentums bis zum Jahre 988. — München, 1987.
- Jankun H. Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit. — Neumünster, 1983.
- Capelle T. Die Wikinger. — Stuttgart, 1974.

Україна
крізь віки

КИЇВСЬКА РУСЬ

**Толочко
Олексій Петрович**

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Закінчив історичний факультет Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка. Фахівець у галузі історії Київської Русі та українського середньовіччя. Автор численних праць з історії Київської Русі, в тому числі монографії "Князь в древней Руси" (1992 р.).

**Толочко
Петро Петрович**

Доктор історичних наук, професор, академік Національної академії наук України. Директор Інституту археології НАН України. Закінчив історико-філософський факультет Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка. Фахівець у галузі історії та археології Київської Русі. Серед найновіших праць П.П.Толочка помітне місце посідають монографії "Володимир Святий. Ярослав Мудрий" (1996 р.), а також "Від Русі до України" (1997 р.).